

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

—१० काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला १०—

१५३

(व्याकरणविभागे एकोनविंशं पुष्पम्)

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिनिर्मितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

(नवाह्निकम्)

अष्टाध्यायीप्रथमाध्यायप्रथमपादव्याख्यानम् ।

श्रीमद्भुपाध्यायकैयटनिर्मित'प्रदीप'प्रकाशितम् ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमन्नागेशभट्टविरचितोद्द्योतोद्भासितम् ।

काशीहिन्दूनिश्चिन्त्यालयाध्यापक व्याकरण-न्याय-वेदान्ताचार्य-लक्ष्मणपदक—

पाण्डितश्रीरुद्रधरझाशर्मप्रणीतया

'तत्त्वालोक' टीकया समुद्धासितम् ।

शुद्धिकालेखकः

महामहोपाध्यायश्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस-१

प्रकाशकः—

जयचन्द्रदास हरिदास शुभः,
चौखम्बा-मंडलन-मोहिन आर्यम,
बो० बालम नं० ८, बनारस-१

(पुनर्मुद्रणदिनाः त्रैविंशत्यं प्रकाशकपक्षे)

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

P. O. Box 8, Banaras.

1954

॥ श्रीः ॥

लेखक — म० म० श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेद, वाचस्पति

पाणिनीय-परिचयः ।

सुप्रथितमिदम्, यद् व्यवहारातीता भाषा व्याकरणसाहाय्यमन्तरेण न शक्या प्रतिपत्तुमिति ।

शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशाभिराख्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्युतेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा ॥

इयमियुक्तोक्तेषु शक्तिमाहकेषु व्यवहारस्तावच्छक्तिमाहकशिरोमगिरिति सर्वेषामैकमस्येताभ्युपगमः । कमपि शब्दमजा मानं शिष्टानामन्येषामपि शक्त्यो बोधयितुम् श्रुते व्यवहारात् । तच्चन्द्रवैस्तेषु तेषु पदार्थेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती वयोवृद्धानामावरत परयन् स भाषाया व्युपचत इति सतत प्रयत्नीकुर्मः । अत एव येषां चालानामग्रे मानापिनाम्य सर्वेऽपि वयोवृद्धा सस्कृतेनैव व्यवहरन्ति, ते विनाप्यध्ययनं सस्कृत एव व्युपजा सस्कृतेनैव भाषमाणे अवलोक्यन्ते, येषां तु समस्त सर्वेऽप्याहलभाषामेव सततमुच्चारयन्ति, ते विनाप्यध्ययनम् आहलभाषा बुध्यन्ते चोच्चारयन्ति च तामेवेति सुप्रयत्नम् । स एव व्यवहार सस्कृत भाषाया एवविद्योऽद्य ये न हरयते, कैश्चिदेवानिक्विलैर्गाल्युपत्यर्थमेवावलम्ब्यते इति तादृशमपवाद विहाय सस्कृतभाषा शिष्टेण नैवाधिगन्तव्या कालेऽस्मिन् । व्यवहारातिरिक्ता अन्ये उपमानास्तवाक्य-वाक्यशेषविभूतिसिद्धपदसन्निध्याख्या शक्तिग्रहोपाया कश्चित्पदविशेष एवोपयुक्ता इति भाषाज्ञानेन पूर्णं साहाय्यमावहन्ति । ततश्च व्यवहारपदार्थं प्रच्युताया भाषाया परित्याज्य कोशो व्याकरणज्ञेति द्वावेव मुख्योपाया । तत्रापि कोशो नाज्ञा शक्तिग्रहमात्र उपयुज्यते, भाषाया स्वरूपसंज्ञनं तु व्याकरण एव सर्वोत्तमा आयतत इति निश्चप्रचम् ।

व्याकरणानि च यद्यप्यनेकानि स्मर्यन्ते—

इन्द्रश्चन्द्र काशटत्त्नापिशली शाकटायन । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥

इयमियुक्तोक्तिमनुसयाष्टौ व्याकरणान्येभिः प्रणीतानीति बहवो विद्वदसन्ति । इति पद्यमिदमिदमपि पठ्यते—

ऐन्द्र चान्द्र काशकृत्स्न कीमार शाकटायनम् । सारस्वत चापिशल शाकल पाणिनीयकम् ॥

तद्वीया अन्यान्यपि व्याकरणानि कीमारसारस्वतशाकलानि सिद्धवन्ति । परमिदानीं समुपलभ्यमानेषु व्याकरणेषु पाणिनीयमेव व्याकरण सर्वतः प्राचीनमिति बहुभिरभ्युपगमो युक्तिमिदोऽर्थः ।

श्रीमत्यब्रतलामश्रमिप्रवृत्तीनां विचारदृष्ट्या तु मतमिदम्—यथागिनित प्राचीनमेवविधि सर्वतोमुख व्याकरण नास्तीदेवेति । 'इन्द्रश्चन्द्र' इत्यादिपद्ये हि अष्टावादिशाब्दिका इत्येकोक्तम्—न त्वेते व्याकरणकर्तार इति । शाब्दिकानां तु शब्दशास्त्रमौल्यम्, शब्दशास्त्रपरम्परातत्त्वम्, शब्दशास्त्रप्रचारकत्वमिदंयादिभिरनेकैः प्रकारैः शक्त्य व्यवहर्तुम् । शब्दशास्त्रपदेन च न केवलं व्याकरणमेव, अपि तु कोश सीमासादिकमपि शक्यते ग्रहीतुम् । 'पदवाक्यप्रमाणपारावारीण' इति महामु चित्राप्रयुज्यमाने विशेषेण 'पद' शब्देन व्याकरणम्, 'वाक्य' शब्देन सीमासा, 'प्रमाण' शब्देन च न्याय व्यवदिशन्ति शिक्षा । शब्दपदेन च पदवाक्य चोभयमपि शक्यते समग्रीतुमिति वाक्यार्थनिर्णायिका सीमासापि शब्दशास्त्रम् । ये चैतेऽष्टौ शाब्दिका परिगणिता, तेषु विभिन्नप्रकारकमेव शाब्दिकव प्रमाणान्तरे प्रसिद्धवन्ति । तथा हि—इन्द्रोऽत्र प्रथम शाब्दिक पठित, तद्विषये द्रव्यते परंपरा द्विके महाभाष्य एवैकमाभाषकम्—एव हि श्रूयते—बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्य वर्षमहत्त्वमभ्ययनकालं, तथापि नान्त जगाम । किं पुनरुच्यते—य सर्वया चिर जीवति, च वर्षशत जीवति' इत्यादि । तेन इन्द्रस्य बृहस्पतिसकाशो प्रतिपदोक्तानां शब्दानां पारायणरूपेणाध्ययनं प्रतिद्ववति । यथा चाधीनम्—तथैव तेन व्याकरणं निमित्तं स्यादिति शब्दकोशरूपव्याकरणनिर्मातृत्वमेव तत्र सिद्धवतीति धीरामधर्मी निरुचालोचने ग्राह्यम् । वस्तुतस्तु इन्द्रोऽयमनकविच । श्रुतिषु हि अनेकविधा देवाश्च देवविशेषा इन्द्राद्याश्च भूयन्ते—सन्ति अविग्रहा प्राणविशेषा जगत्किमतीतारो देवा इन्द्राद्याः, सन्ति च सारामण्डलेऽपि इन्द्रादिपदमानी नचत्रविशेषा

शाकटायन । यद्यपि सुप्रसिद्धो वैयाकरण एवेति प्रत्यपीपदाम् पूर्वम्, तथापि तद्विषयं व्याकरण कीदृशमासीदिति न शक्यते कथमप्यनुमानम् । प्रमाणानुपलब्धे । यत्तु इदानीं जैनसमुदाये शाकटायननाम्ना प्रसिद्धमेक व्याकरणं प्रचलति, सुदृष्ट-
मपि प्राप्यते, तत्तु न कथमपि पाणिने प्राक्तन भवितुमर्हतीति तद्वचनापरीक्षणेनैव स्पष्ट सिद्ध्यति । तद्वि सर्वरूपेण पाणिनीयं
व्याकरणमनुकरोति, न केवलं सूत्रकारस्य पाणिने, अपि तु वार्तिककारस्य भाष्यकारस्यापि च सिद्धान्तानुवदन्ति तदीयानि
सूत्राणि । एतद्विषये मनाग्न विवेचयाम ।

प्रचलितशाकटायनव्याकरणविचारः ।

पाणिनीये व्याकरण इवात्र शाकटायनव्याकरणेऽपि 'अड्डण्' इत्यादिसूत्राणि उपजीव्यत्वेनाश्रितानि, तदाधारेण प्रत्या-
हारप्रक्रिया च सूत्रेषु निबद्धा । केवलं चतुर्दश सूत्राणि त्रयोदशत्वं प्रापितानि, भेद प्रत्यापयितुं किञ्चिद् व्यत्यासश्च कृतः, तत्र
कारणमनुपदं चिन्तयिष्याम । इमान्यक्षरसमाधायरूपाणि चतुर्दश सूत्राणि पाणिनये महेश्वरेणोपदिष्टानीति सर्वजनीना चिर-
न्तनी प्रसिद्धिः । नन्दिनेष्वरकृतकाशिकाया च सर्वेषु विस्पष्ट प्रणिपादितम् । भारते प्रसिद्धासु अनेकविधासु वर्ण-
मातृकासु इयमन्यतमा माहेश्वरी वर्णमातृका पुण्येव परिगण्यते । सोऽयं माहेश्वरोपदेत् साक्षाद्वा डमल्लाद्वारेण वा भवतु,
'तेन ब्रह्म हृदा य आदिकथ्ये' इति प्रक्रियया सुदृढं प्रादुर्भावेन वा भवतु, पाणिने पूर्वमयक्षरसमाधायक्रमो नासीदिति, तदा-
धारेण प्रवृत्ता चेय प्रत्याहारप्रक्रिया पाणिन्युपलब्धेति च तस्या प्रसिद्धेर्मूलमन्युपगन्तव्यमेव । 'न ह्यमूला जनधनि' ततश्च
पाणिने पूर्वकालभवेन शाकटायनेन कथमेवविधौ वर्णसमाधाय उपजीव्यत्वेनाधीयताम्, कथं वा प्रत्याहारप्रक्रिया स्वसूत्रेणैव
घटात् ? अथ यत्परिवर्तनं सूत्रेष्वेव दृश्यते—नम्यापि मूलमन्विष्यताम्—'अलृक्' इति सूत्रे लृकारप्रश्नं वार्तिककारेण प्रत्या-
ख्यातम् (महाभाष्यस्य द्वितीयाह्निके विचारोऽप्यद्भ्यः) तद्वत्त्रापि परित्यक्तम् । तेन सूत्रसारात् पाणिने का कथा, वार्तिक
काराद् वररुचिरेपरिभवमस्य शाकटायनस्य स्पष्ट सिद्ध्यति । तथैव 'अड्डण्' 'लण्' इत्युभयत्र ण्कारोपादानमपि भाष्यकृता
चिन्तितम् 'किं पुनर्वर्गास्तत्ताविवाय णकारो द्तिरनुबध्यते' इत्यादिना, साधिता च तेन 'व्याकरणतो विरोधप्रतिपत्तिर्नहि सन्दे-
हारदल्लङ्घम्' इति परिभाषा, इह तु सर्वमिमं विवादं परिहर्तुं 'लण्' सूत्रस्योणकार परित्यक्तः, लृकारश्च पूर्वसूत्र एव 'हयवरलृज्'
इति निवेदित । तथैव अनुस्वारविसर्गापयोगवाहानामपि ञ्कारोपरि शर्युं च पाठः कर्तव्य इति भाष्यकृता साधितम्, इहापि
'शपमर' इति सूत्रे सकारात्परनीत्योगवाहानां पाठो दृश्यते, तेन महाभाष्यकृता पतञ्जलेरपि परभवम्बन्धस्य शाकटायनस्य
सिद्ध्यति । पाणिनिर्हि भगवान् स्वस्वर्जं शाकटायनमादरेण स्वीयेषु सूत्रेषु स्मरति, यदि तेन शाकटायनस्यैव शानि प्रत्याहार-
सूत्राणि दृष्टान्यमविष्यन्, कुनस्तीहि तत्र सद्वैलोपादकमेव परिवर्तनं व्यचार्यत । तस्मादस्य शाकटायनस्य पाणिनिपूर्वमवयवं न
कथमपि कल्पयितुं शक्यम् । तथा 'शरद्धोऽडि' इति पाणिने सूत्रम्, वार्तिककारेण च तत्र 'तच्चल्लोकेन' इत्यादि प्रयोगाणां
निर्द्वये 'अडि' स्थाने 'अमि' इत्युपसर्पातम् । इह तु इदानीं प्रकाशिते शाकटायनव्याकरणे 'शरद्धोऽमि' इत्येव सूत्रं दृश्यते । यदि
हि पाणिने पूर्वमपि 'तच्चल्लोकेन' इत्याद्या प्रयोगा प्राचल्लिख्यन्, तदन्वयारण्यपरं च 'शरद्धोऽमि' इति स्पष्टं सूत्रं पाणिनिना
अद्वयपन, तर्हि कथं स तान् प्रयोगानुपेक्ष्य 'अडि' इति स्वसूत्रे अवश्यत् । तस्मात्सप्तमिदं सिद्ध्यति, यत्पाणिनिना अडिरित्ते
वर्णे परे छकारादेशो न दृष्टः, पूर्वमप्यस्तित्वाद्वा अन्यवधानाद्वैत्यन्यदेतत्, तत एव तेन अडि पर एव छकारादेशो विहितः,
वार्तिककारेण तु लृकारादावपि परे छकारादेशः पदयना तन्म्युक्तारण कृतम् । ततोऽपि परभवेन शाकटायनेनानेन वार्तिकमतमेव
प्रमाणीकृत्य 'शरद्धोऽमि' ११११४४ इत्येव सूत्रं पठितम् । तद्विदमेव 'शरद्धोऽमि' इति सूत्रमस्य शाकटायनस्य पाणिने काव्या-
नाम् परभवकव साधयितुं उपलब्धकारसंज्ञिनं प्रमाणं न केनाप्यतिहासिकदृष्टिमाऽप्यलपितुं शक्यम् । तथैव 'मौह', 'मौड', 'प्रेप',
'स्वैर' इत्यादिप्रयोगाणां मिश्रये वृद्धिविधानं पाणिनिसूत्रेषु न दृश्यते, वार्तिककृता 'प्रादुहोदोदोषेव्येषु' 'स्वार्धेरिणि' इत्याद्यु-
पसर्पातम् । इह तु शाकटायनीये तत्ताचनार्थं 'अस्योदोदोष्यैर्ह्येष्वे' ११११४४ 'स्वैरस्वैर्वर्चोह्येष्वाम्' ११११४५ इत्यादि सूत्राणि
दृश्यन्ते । यदि भगवता पाणिनिना सूत्राणीमानि दृष्टानि अभविष्यन्, कथं तर्हि स तत्समानार्थकं सूत्रं स्वव्याकरणे न प्रागेष्यत् ।
किमुदुदाहराम, वार्तिककृता यत्र यतोऽपसर्प्यान कृतम्—तत्परवर्तनं सूत्रे 'बन्नुदित' दृश्यते तच्च सर्वं वार्तिककारात् परभववमस्य
साधयितुं सुपर्याप्तम् । किंच 'अचो रहाम्या द्वे' इति पाणिनिना रेफहकाराभ्यां परस्य यो द्वित्वं विहितम्, एव सति 'मद्वद्व'
इत्यादीं हकारोत्तरवर्जितो रेफस्यापि द्वित्वं प्राप्नोतीति तत्र 'जेमी रहौ कायिजौ द्विचवनस्य' इत्यादि मातरपरिवेषणन्यायेन
स्वीकृत्य भाष्यकृता तत्र द्वित्वप्रतिषेधः साधितः । इह तु सूत्र एव स्फुटम् 'अचो हो द्वच' १११११३ इति रेफहकारयोर्द्वित्वप्रतिषेध
उपलभ्यत इति भाष्यकृतोऽपि परभववमस्य शाकटायनस्य सुस्पष्टम् ।

प्राचीनं यत्तु शाकटायनो निरुक्तकृतो यास्कादपि पूर्वभवः, यास्केन तन्मतस्य तत्प्राप्ताजेकानुदितं वा । एतं सूत्रञ्च
कटायनस्य न निरुक्तपूर्वमेव सिद्ध्यति । निरुक्तकृता हि 'अरण्यानी' इति पदं निरुक्तं 'अरण्यानी—अरण्यस्य पदं (निरुक्त
११११८) इत्युक्तम् (१११९) पक्षी—पालयित्री देवनेति तद्व्याख्याता दुर्गाचार्यः । पाणिनिना भगवता पुण्यो एव तत्रानुक्तं टीप-
कं विदधता तदेवानुसृतम् । वार्तिककृता तत्र 'हिमाराण्ययोर्महत्त्वे' इति विशेषं प्रयत्ना 'महद्वयमरण्यानी' इति विग्रहो व्यञ्जितः ।
इह च शाकटायनव्याकरणे 'हिमाराण्यदु गुरौ' ११११३० इति वार्तिकानुसार्येव सूत्रं दृश्यते । तेन स्पष्टमिदं सिद्ध्यति, यत्सर्वं निरु-
क्तकाले पाणिनिकाले च जडयोरेव हिमाराण्ययोः पक्षीवन्मार्गोऽप्युदधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण वा 'हिमानी' अरण्यानी—प्रयोगौ
प्राचलताम्, परतस्तु महावार्धस्त्र प्रसिद्धो जान इति महावार्धः एव वार्तिककृता अनेन शाकटायनेन च प्रयोगाविमो साधितो ।
तद्विषयम् शाकटायनो न पाणिनेनोपि वा निरुक्तकारात् प्राक्तनं कथमपि सिद्ध्यति । ताभ्यां पूर्वं आसीत् कथनं शाकटायन
इति सत्यम्, पर तेन किञ्चिद् व्याकरणं निर्मितं न वेति सन्दिग्धमेव । तथैव निरुक्तकृता 'सर्वाणि नामान्याख्यातजानीनि शास्त्र-

दायन ' इति या शाकटायनस्य प्रतिज्ञाऽनूदिता, यच्च 'पदेन पदेतराद्वा' सञ्ज्ञकार शाकटायन, एते कारित च यकारादि च, अस्ते शुद्ध च सकारादि च' इत्यादिना या 'सन्तमर्थं माययतीति सत्यम्' इति सत्यशब्दव्युत्पत्तिः प्रदक्षिता शाकटायनमतेन, न तादृश किमप्यश्लेषम्व्यते । तस्मादपि निरुक्तं परिचितो नाय शाकटायन इति स्फुगीभवति । एष शौनकेनापि ऋक्प्रातिशास्ते 'प्रथमं शाकटायन' (पृ० १ सू० १६) इति सूत्रे शाकटायनोऽव्ययने वा प्रथममेव व्यञ्जनं विकारादि मन्यते । गार्ग्यस्तु अवस्येने द्वितीयं व्यञ्जनमाहेत्युक्तम् । परमत्र शाकटायनव्याकरणे तु 'चर्त्ता' (१११६४) इति विकल्पेनैवावसानं चर्त्ता ध्रुवता उभयमप्यनुज्ञातम् । तस्माच्चौनकपरिचितो नाय शाकटायन इति सिद्ध्यति । तथैव कात्यायनप्रातिशास्तेऽपि 'परिण इति श' दायन' (११८०) इत्यादिना 'युष्मद्विशेषस्य न' इति पदस्य ण्यञ्च यच्छाकटायनमतेनोक्तम्, तदपि नैह प्राप्यते इति । शाकटायनस्यापि परिचितोऽयं शाकटायनो न भवति । किमन्यत् प्रातिशास्ते बह्वत्र शाकटायननाम गृहीतमिति वेदिकशब्दसाधनमपि शाकटायनेन पूर्वणं कृतमिति स्फुगीभवति । तस्मात् केवललौकिकव्याकरणप्रणेतारं शाकटायनं न पूर्वभव । किञ्च छान्दसस्यैव लिट् स्थाने कसुकानचौ पाणिनिना विहितौ । परतस्तु कनिभिलोकेऽपि तेषां प्रयोग आरभ्य इति दृष्ट्वा लौकिकमेव व्याकरणं केवलमुपनिर्जन्ता अनेन शाकटायनेनापि कसुकानचौ विहितमिति पाणिन्यपेक्षया यद्वाचीनमन्यत् सुस्पष्टीभवति ।

निबन्धशैल्यस्य शाकटायनस्यावांचीना स्पुट प्रतीयते प्रेक्षावान् । तथाहि—'यश्च' 'दशह' इत्यादिप्रयोगात् साधयितुं पाणिनि 'अभ्याहृत्तिगगनावा' हृत्स्वप्नयय विवक्षते । इह तु शाकटायने 'वारो कृत्वम्' १११३२ इति समुपलभ्यते । 'अभ्याहृत्तिगगना' स्थाने 'वार' शब्दप्रयोगः कियदवाचीन इति विवेचका एवात्र प्रमाणम् । तथैव पाणिनिना 'अभूततद्गारे' चिप्रत्ययोऽन्वारपात, अनेन शाकटायनेन तु तत्र 'कर्मकर्तृया' प्रागतत्तत्त्वे ३११५५ इति विविधभात मृजितम् । 'प्राग् अतस्य तावत्' इति अभूततद्गारशब्दपेक्षया शब्दोऽयं क्रियतां प्राञ्जलना गाहने कृतेर्मुनेनां किमीदृशी भाषा भवितुमर्हतीति सुधिय एव विवेचयन्तु । अथ लिट् तत्प्रकरणे पाणिनिना 'युष्मद्व्युपदे' समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम' 'अस्मद्व्युत्तम' इति युष्मदस्मच्छब्दयोः कर्तृत्वे कर्त्तव्ये वा मध्यमोत्तमपुरयो विषया तत् 'तेषां प्रथम' इति तदतिरिक्ते सामान्येन प्रथमपुरयो विहित । इह तु 'लोऽन्ययुष्मदस्मासु निष् तसि' ११११ इत्यादिना सूत्रेण युगपदेन सर्वं प्रथमायां पुरया विहिता । तत्र युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां प्रागुपातोऽन्यशब्दः कथं तदपेक्षयाऽन्य शब्दं बोधयति इति जानाति सूत्रहृद्व । किञ्च 'सामानाधिकरण्यबोधनाय न कश्चिच्छब्दोऽन्योपातः, न वा कुतश्चिदनुवृत्तः, ततश्च 'अन्य-युष्मद्-अस्मद्-शब्देषु सतिहितेषु प्रथमायां पुरया स्फुरिति 'द्वैवदत्त दया गच्छतु' इत्यादी युष्मच्छब्दसात्प्रियेऽपि कृतो न मध्यम इति श्रव्यमत्र समाधातम् । 'अन्ययुष्मदस्मदर्थे प्रत्येकमेकद्विवहुषु वर्तमानाङ्गानोरस्य यथास्तत्प तिप्-त्-त्-क्षि' इत्यादिना भवन्ति' इति प्रक्रियावग्रहकृतोक्तोऽर्थस्तु न कथमपि पुञ्जापुपारोहति, न हि 'एव करोषि' इत्यादी हृत्पातयुष्मच्छब्दार्थं यन्ति इति केनापि नेमुषीतुया शक्यं वक्तुम् । 'युष्मदाधर्षणं वर्तमाना या क्रिया, तद्वाचकाद्वातो' इत्याद्वर्षणरूपेऽपि न निबन्धित, इह हि क्रियादाध्वेन व्यापारो वा निवक्ष्येत, फलं वा ? आये 'एव सत् क्रियते' इत्यादी कथं मध्यम, व्यापारस्य युष्मदर्थेऽभावात् । अन्ये च 'एवा सकरोषि' इत्यादौ कुतो न मध्यम, फलस्य युष्मदर्थगामि त्वात् । तस्मात् 'सामानाधिकरण्ये' इत्येव पाणिनेर्भगवन् उक्तिः सुपपादा भवति, न ता परित्यज्य सम्भवेदुपपत्तिः । किञ्च 'एव चाह च ते च गच्छाम' इत्यादी कुतो न मध्यमपुरयः प्रथमपुरयो वा ? युष्मदर्थस्य अन्यार्थस्य च क्रियाध्वयत्वात् । पाणिनेस्तु युष्मदस्मच्छब्दवदनामानाधिकरण्यं जाग्रति शेषपार्थस्यासम्भवात् तत्र प्रथमपुरप्राप्तिः, मध्यमपुरयत्नः परत्वादुक्तमपुरयो बाधन इति न काण्यनुपपत्तिः । एवमेव बहुधैतानि सूत्राणि न चोद्वेगमागि न तद्व्यग्रहशैली नार्पति ह्यन् विस्तरेण ।

यत्तु 'निप्रवृत्तिपु शाकटायनस्य' इति पाणिनिसूत्रे यच्छाकटायनमनमुपात्तम्, तदत्र 'न सयोगे' ११११९९ इति सूत्रे दृश्यते, यच्च 'व्योर्लुप्रयञ्जतर शाकटायनस्य' इत्युक्तम्, तदत्र 'अच्यस्पष्टश्रुतिश्च' 'घानुजात' ११११५४, ५४ इति सूत्रयोर्दृश्यते, तथा 'लट् शाकटायनस्यैव' इति यत्पाणिनिना जुगज्ज्ञेय उक्तं, सोऽन्यत्र 'आद् द्विपो, क्षेत्र्नु' वा' ११११०६ इति दृश्यते—तेन अयमेव शाकटायन पाणिनेः परिचिन—इति साधयन्ति, तत्र बोधनम् । प्रायेण पाणिनेः सर्वान्धेव सूत्राय्यत्र शाकटायनेऽनूदिता नि शब्दान्तरैर्दृश्यन्ते, तथैवेतावन्पि पाणिनिसूत्राण्यत्रानूदितानीयपि शक्यते वक्तुम् । यतो हि शाकटायनो 'द्विप परस्य लटो क्षेत्र्नुस मन्यते' इति पाणिनितोक्तम् । अर्थादप्ये न मन्यन्ते इति सूचनाद्विरूपः सिद्ध्यति । न तु शाकटायनोऽपि विकल्पेन मन्यत इति पाणिनेरुक्तिः । इह तु सूत्रे शाकटायनोक्तऽपि विरूप एव विहित इति पाणिनेरनुवाद एवाऽयं सिद्ध्यति, पाणिनिना यत्नाम गृहीतम्—स तु शाकटायनो भिन्न एवेति दृढमिति सिद्धिः प्रयपीपदम् । मतभेदोऽपि च दृश्यते, पाणिनिना शाकटायनमतेन लघुप्रयञ्जतरी यकारवकारी दक्षितौ, इह तु अस्पष्टश्रुती तौ विहितौ । यदि पाणिनिना यदल्लुप्रयमनमुद्धृतं स्यात् तर्हि 'अस्पष्टश्रुती' ह्यनेकोक्त स्यात् । न हि पाणिना शब्दान्तरैर्गोपायित परमतमनुवदितुमिच्छति, स्पष्ट शाकटायननामग्रहणात् । तस्मात् नैवैव शाकटायनव्याकरणहृता पाणिनिमतमनूदितम्, लघुप्रयञ्जतरशब्द स्पष्टीकर्तुं च तत्र 'अस्पष्टश्रुती' इति निवेशितम् । सोऽयमस्पष्टश्रुतिशब्दो लघुप्रयञ्जतरता स्पष्टमावेदयितुं शक्नोति न वैवचन्यवेतत् । किञ्च शाकटायनमते लघुप्रयञ्जतरी यकारवकारी भवतः । अन्यमते तु न भवत इति पाणिन्युक्त्या विरूप फलति, न तु शाकटायनोऽपि विरूपमिच्छतीति पाणिनिसूत्रात् प्रतीयते । इह तु लघुप्रयञ्जतरी स्वयमपि विकल्पेन विहिताविति पाणिनिसूत्रानुवाद एवाऽयं फलतीति भाव्यं सुधीभिः । अन्यदपि विचार्यताम्—जैनमहाभागा उणादिसूत्राण्यपि शाकटायनवृत्तानि मन्यन्ते, न 'षोपलम्भमानानामुणादिसूत्राणामेभिः शाकटायनसूत्रैरेककर्तृ च सम्भवति । अथ हि प्रतिज्ञाशाकटायनव्याकरणप्रणेतारं केवल लौकिक व्याकरणमन्याचरे, न तु वैदिकशब्दसाधनेऽयं प्रपद्ये दृश्यते । अत एव वैदिकशब्देषु इष्टव्यसिद्ध्ये येषुयन्त्रा पाणिनिना प्रययागमादिध्यातजिता, तेऽनेन परित्यक्ता ।

तथाहि—स्वराध्यमेन स्त्रीप्रत्यये ङीष्ङीयोभेदं पाणिनिना कृतं, अत्र शाकटायने तु 'ङी' इत्येक एव प्रत्यय उभयो स्थाने दृश्यते, 'विवादिभ्य इयन्' इति पाणिनि, स्य एव तत्र शाकटायने । 'विष्' स्थाने (नि) इत्येवात्र शाकटायने दृश्यते । तेन स्वराथो अनुबन्धा नेह समाहृता इति स्फुटमेव । उणादिसूत्रेषु तु स्वराध्यमेनानुबन्धासङ्गत्तु दृश्यते—उभयप्रकरणे हि 'धान्यं निवृ' इति पठितमुणादिसु 'अणु' इन्द्रसिद्धयर्थम् । तत्र निच केवल स्वार्थमेव विहितम्, नान्यकिमपि प्रयोजनं निरूप्यम् । तथा चास्मिन् शाकटायनीये न स्वयिद्वयर्थं यत्, उणादिसु तु य स्फुट इति कथमुभयोरैककर्तृकतास्तु । तयैवात्र शाकटायने गुणवृद्धि सम्प्रसारणादिमज्ञा न दृश्यन्ते—उणादिसु तु ता एता 'रुहेर्बुद्धिश्च' रीहोपो भृगविवोष, 'स्यन्ते सम्प्रसारण धश्च' सिन्नु, इत्यादि सूत्रेषु बहुशो व्यवहृता । एव टिमजापि शास्त्रगयने न दृश्यते, उणादौ तु 'सूत्रेष्टिलोपश्च मल्म्', इत्यादी सापि व्यवहृता । विप्रप्रयुक्तो ङीप्रत्ययोऽस्मिन् शाकटायने न विहित, उणादिसु तु ङीप्रत्ययार्थं पितव 'कृ भू वृश् चतिभ्य' प्वरच्' इत्यादौ दृश्यते, शर्त्तरीत्याद्या प्रयोगाश्च तत एव मिद्वयन्ति । किमुदाहराम, उणादिसूत्राणामेतस्य शाकटायनव्याकरणस्य चैककर्तृकत्वं न केनापि सम्भाषितमुपि शक्यम् । तस्माच्चेदं शाकटायनव्याकरणं प्राचीनशाकटायनमुनिकृतम्, नापि वा इमानि उणादिसूत्राणि पाणिनिपूर्वभवेन शाकटायनेन रचितानि । उपलभ्यमानेषु उणादिसूत्रेषु सर्वापि प्रक्रिया पाणिन्यनुसारीणि प्रतीयत इति पाणिने 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रं दृष्ट्वा परमवेन केनचित् तद्विस्तारार्थमिमानि उणादिसूत्राणि रचितानीत्युणादौ पठिती कश्चिदपि जानीयात् । भवेत् कदाचित् पाणिने पूर्वमपि कानिचिदुणादिविधिव्याकानि सूत्राणि, उपलभ्यमानानि तु न सम्भवन्ति पाणिने पूर्वमनानि । एव च पाणिने पूर्व शाकटायनव्याकरणं न प्रमाणं प्रसिद्धयति । सस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासकेलेखने श्री युधिष्ठिरसीतामयकर्महाशयेन तु एतच्छाकटायनव्याकरणव्यतिरुक्तमपि 'पाशकवीर्य' इति जैनग्रन्थप्रमाणेरेव साधितम् । समग्रश्च तस्य नवमी दशमी वा विक्रमशताब्दी निर्दिष्ट इति नास्तेदानीं विस्तारवश्यकता । आसीच्छाकटायनो वैशाकरण, अति-प्राक्च, तेन व्याकरणं रचितमिति तु सन्दिग्धम् ।

अधामरजैनेश्वरोस्तु पाणिनिपरमत्रयं सुप्रसिद्धमेव । तयैव पद्यान्तरे प्रोक्तानां सारस्वतादीनामाऽनिकत्वेऽपि न कस्यापि विवादः । तद्विषयं पाणिने पूर्व कस्यापि व्याकरणस्य सत्तामनुमातुं नास्ति दृढतरं प्रमाणमिति श्रीमान् पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरण कर्ता स्वीकार्य—इति श्रीमत सत्यव्रतसामधर्मिमहाशयस्य मत निरुक्तालोचने विवृतं दृश्यते—तदेवात्रोपबृंहितमस्माभिः ।

पाणिनेः पूर्वमपि व्याकरणसत्तासाधनम् ।

यद्यत्र भूमः । इदानीं पाणिने पूर्वमपि किमपि व्याकरणं सर्वाङ्गपूर्णं नोपलभ्यत इति सचम्, किन्तु पाणिने पूर्व किमपि व्याकरणं नासीद्वैयं न शक्यमनुमान्यम् । पूर्वमपि व्याकरणसत्ताया बहुभि साक्षिभिः साध्यमानायात् । तथाहि—पाणिनिरेव भगवान् 'आदि चाप' इति तृतीयाभिनेकेऽन्यत्राभासवदेनाह, न च तृतीयैकवचनं तेन 'आह' इति पठितम्, किन्तु 'दा' इति । तत्र 'आदिनि दासज्ञा प्राचाम्' इत्येव व्याख्यातारो भुवते । तेनेवमेव सिद्धयति—यः प्राचीनेषु व्याकरणेषु तृतीयैकवचनम् 'आह' इत्येव ध्रुतमासीत्, तत्स्वपरिभाषाया द्विवचनयुक्तानि कार्याणि परिहर्तुं पाणिनिना 'दा' रूपेणा प्राप्तम्, परं पूर्वमपि चानरणसंस्कारवशात्—तस्यापि सम्यक्संरक्षणार्थं वा सूत्रे 'आह' अपि निर्दिष्ट । तयैव 'औट आप' इत्यपि । न हि प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने 'औट' प्रत्यय पाणिनिना स्वव्याकरणे स्वीकृत, अपि तु 'औ' 'औट' इति । प्राक्तनव्याकरणं सन्कारवशात् सूत्रे 'औट' इत्यप्युक्तमितम् । किमन्यत्—'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादिसु द्वितीयातृतीयादिनाम्ना विभक्तयः पाणिनिना विहिता, न तु द्वितीयातृतीयादिसज्ञा स्वशास्त्रे कृता तत्रापि प्राक्तनव्याकरणदृष्ट्याभिरेवात्र व्यवहार इति व्याचरते व्याख्यातार । न च 'सु-औ-जम्' इत्यादीना क्रमेण गगनयैव प्रथम-द्वितीय-त्रादिसिद्धेस्तदर्थं सज्ञा प्रभासो न कृत इति शक्यं समाधातुम् । निष्प्रत्ययेषु प्रथम-मध्यमोत्तमतया अपि सन्निवेशेनैव मिद्वतया तदर्थं सूत्रप्रणयनं वै यथ्यं प्रसङ्गात् । प्रविद्धो ह्यन्यार्थबोधक उत्तमशब्दः सस्कृतवाङ्मये । तस्मात्स्पष्टतः पश्यते सज्ञा वर्तय्या पृथेति पाणिने सौरी, न च सा सुस्तु समादतेति तत्र व्याकरणान्तरसज्जानामप्रयत्नेषु युक्तमापतति । तयैव 'तितुत्रतयसिसुरकसेषु च' इति द्रष्टुं कृत्रययपु इणनिपेध पाणिनिना पठित । न चैतेषु बहवः प्रयया पाणिनिशास्त्रे वृत्त्ययेषु पठ्यन्ते—तस्माद् व्याकरणान्तरस्या अप्यत्रानुदिता इत्येव वक्तव्यं स्यात् । उणादिव्येते पठिता इति चेत्, तदपि व्याकरणान्तरमेव, न पाणिनीयमित्यनुपपदेमेव साधितमस्माभिः । श्रनपात्, सम्भु-सम्भुप्रवृत्तयश्च न पाणिनीये घातुषे दृश्यन्ते, सूत्रेषु तु पठ्यन्ते । यात् सौत्रात् घातुषाद्व्या रचानार । त एतेऽपि पूर्वव्याकरणसंस्कारेणैव पाणिनिना स्वसूत्रेषु निवद्धा इत्येव स्वीकर्तुमापतति । एव 'चर्नीत च' इत्यादिगणे पठित पाणिनिनाचाय्येन, यदलुगन्तं तेन गुह्यत इति व्याख्यातार आहुः । न च पाणिनीये व्याकरणे यदलुगन्तं चर्नीतमिति परिभाष्यते, प्राक्तनेष्वेव व्याकरणेषु वारिन्मिति गिन्नन्त्य, चिद्विपर्यितमिति सम्बन्धम्, चैकीर्यमिति पठ्यन्ते, चर्नीतमिति यदलुगन्तं व्ययहन्तमासीत्, निरन्तेऽपि दृश्यन्ते तथा व्यवहृत । तस्मात्प्राचीनव्याकरणसंस्कारेणैव पाणिनिना चर्नीतं च इत्यादौ निवसितम् । किंच प्राधान्यप्रयार्थवचनमर्थस्यानुग्रहाणम् । कालोपसर्जने च तुल्यम् । ११२१३ इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याय अनद्यतनादि-कालविवरणाय च वचनं न कर्तव्यमिति पाणिनिना तादृशवचनं खण्डितम्, तद्वचनं केवाचिददा भवेत्, तदैव तत्खण्डनमुपयुज्येत, निरालम्ब्यत्वं खण्डनस्यायुक्तं स्यात्, तच्च वचनं पूर्वपा व्याकरणानामेव भवेदित्यतोऽपि पूर्वव्याकरणसत्ता स्फुट सिद्धयति । किं चात्रैव पूर्व 'लुकि युक्त्यद्वयवचने' इति स्वयं लिङ्गवचनं विधाय 'तद्विषय सज्ञाप्रमाणत्वाद्' ११२१३ इति पाणिनिना तदर्थं सूत्रकरणानावश्यकता या प्रकटिता, तत्रापीदमेव शक्यं वक्तुम्—यत्पूर्वव्याकरणान्यनुसृत्य पूर्व विधानं कृतम्, तदनु च स्वमतेन तत्परिणतमिति । तस्मादगवात् पाणिनिरेव यत्पूर्वमव्याकरणसत्ताया सुव्या साधी । अथ भाष्यस्यापि साक्ष्यं दृश्यते । 'अत एव ह्यमये' इत्यादिसूत्रे 'देभन्' इत्युदाहरति पतञ्जलि । 'भदे परस्य छिति' इति सूत्रे च 'सरस्वते' इति ।

तावेतो प्रयोगी पाणिनिस्तुत्रैर्न सिद्धन्तः, दम्भधातोर्दधामभूतस्य मकारस्य, स्वञ्जधानोर्दधामभूतस्य ञकारस्य च लिप्ति लोपायं पाणिनिना प्रयत्नाकरणात् । सयोगा परस्व लिङ् पाणिनिपरिभाषाया क्तिवाभावात् । तस्मान् 'अन्ध्रिअन्ध्रिअन्ध्रि' इति लिट् क्तिव वा' इति व्याकरणान्तरमनयोद्धारणयोर्भाष्यकृतानुसमिति भट्टोजिदीनित आह । 'न द्रुहस्तुनमा यकचिगौ' इति सूत्रे च भारद्वाजीया पठन्ति—'णिध्रन्धिअन्ध्रि' इत्यादि महाभाष्यकृतोक्तम् त इमे भारद्वाजीया व्याकरणान्तराचार्या एव शक्या उररीकर्तुम् । 'ओड आप' इति सूत्रे च द्विवचने डित्वमुक्त कार्यं यादादि हुतो नेत्यादाङ्गव 'अथवा पूर्वसूत्रनिर्देशोऽयम्, पूर्व सूत्रेषु च येऽनुबन्धा न तैरिह्लकायोगि क्रियन्ते' इति स्पष्ट भाष्यकार पूर्वसूत्रसत्ता स्वीकरोति । वार्तिकमपीह तदर्थप्रतिपादक पठिनमिति वार्तिकभाष्याभ्यामुभयभ्यामपि पाणिने पूर्व व्याकरणान्तरमत्तया स्पष्ट साच्य दत्तम् । इदमेव भाष्य व्याचक्षणेन कैयटेनोक्तम् 'पूर्वाचतयैर्द्वौ अपि द्विवचने द्वितौ पठिते, न चेह (पाणिनीये व्याकरणे) कश्चिदपि औद्भन्ययोऽस्ति, सामान्यग्रहणार्थं पूर्वसूत्रनिर्देशः' इति । 'ष्टपोदरादीनि ययोपदिष्टम्', इति सूत्रे च पार्तिककृता तद्व्याख्याया भाष्यकृता च 'नाम् च धातुजमाह निलुके व्याकरणे शकस्य च लोके' इति रुक्मचरैरेव शाकटायनव्याकरणमत्ता स्वीकृता । शाकटस्य लोके—शाकटायनो व्याकरणे नाम धातुजमाह—इत्युच्यता तदीयव्याकरणसत्ता स्पष्ट प्रतीयते—न तु तस्य मतमात्रम् । यद्यपि उपलब्धमान शाकटायनव्याकरण न पाणिनित प्राचीन भवितुमर्हतीति विस्तरेण प्रयत्नोपदाम, तथापि आसीत् किमपि शाकटायन व्याकरण पाणिने पूर्वमित्यत्र तु न सत्यपरेह । पाणिनिना तन्नामग्रहात्—निरुक्तवार्तिकभाष्यादिषु तद्-व्याकरणनामोल्लेखाच्च । 'शास्त्राव् ठन्वत्तापस्तते' ५।१।१ इति सूत्रभाष्यव्याख्याया च खुट्ट कैय' आह 'आविशालिकाशक्तु स्वयोस्तु 'अग्रन्ते' इति वचनाद् अन्यत्र प्रनियेपाभावात् । नियतकालाच्च स्पष्टतरो व्यवस्थादेतस्य 'इति सुनिश्चितवचनेनाद्यैव साधनमातुप्रवि भाग' इति । अनेन लेखेन स्पष्ट प्रतीयते—यत् कैयटेन स्वयमाविशालिकाशक्तुस्वयोर्वाक्येण दृष्टम् । तत एव च तन्मते पाणिनिसूत्राद्वैषम्य स्पष्ट निदिष्टम् । अस्मिन् युगे च वैषम्ये पाणिनीयव्याकरणमेव प्रमाणेन मन्यमान्यमपि यत्र स्वमतमुपपन्नम् । तत पूर्व भट्टहरिणा च भाष्यस्य त्रिपादीव्याख्याया 'सर्वोद्विगमपाठस्य आविशालिव्याकरणे क्रमां भिन्न इत्युक्तम्' तेन च सोऽव्याविशालि-व्याकरणं दृष्टव्यमिति खुट्ट प्रतीयते । अनेनयत्र तद्विधिवयक्त सुत्र-विविधयक्त निदर्श इति आविशालिकाश-द्वचनयोः प्रतिपादय ताभ्यां दृष्टव्यमित्यपि न वक्तु शक्यम्, 'प्रतिपादये हि केचन स्वरविषय सविधिवयक्त भवतीति तद्वि-सुबस्ताद्विचारस्य तत्र न समम् । प्राचीनानि प्रातिशात्यनि सुखन्त-विदन्त-तद्विदानीनि व्याख्यात स्मेति चेत्—व्याकरणान्येव तर्हि तानि, इति नाममात्रेण विवादः पर्यवस्यति । माध्वेऽपि धातुवृत्तौ तन्नादिगणे किण्व हिमायाम्' इति धातु प्रक्र-वाह—'अत्र सर्वत्र विद्वचनेषु विकराणेषु गुण सन्नापूर्वको विधिरनिय' इति न भवतीत्यत्रयमत्र । तथा चान्तरानि वा-द्विकरणेषु धातुगुणसन्निधाय करोतेश्च स्वेद्वेयसूत्रपत् । पुगन्तल्लुपयस्य च इत्यत्र रविनेन चोक्तम् । शाकटायनचरित्वाभिभ्यामय धातुर्न पठ्यते । इयादि । तेन स्पष्टमिदं सिध्यति—यन्माध्वेनाप्यापिशल शाकटायन च व्याकरणं दृष्टम्, तयोद्धारण वा जातस्यै कचन दृष्टमिति । अहारकद्विषयान्तरादिभिश्च ऐन्द्रव्याकरणस्यापि सूत्रमुद्भवमिति तदपि बहुकालपर्यन्तं प्रचलितमासीदिति प्रसिद्धमिति । किं च या एता 'अभिद्व बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इत्याद्या परिभाषायां यकृता पाणिन्यचर-साधिता, यामिदिना पाणिनीये व्याकरणे न भवति निर्वाहः, ता अपि व्याकरणान्तरेषु वाचनिक्य इत्येव नामोशाया अभि मन्यते । तस्मात्सर्वेऽपि वैयाकरणा पाणिने पूर्व व्याकरणान्तरमत्तया दृष्ट साधिग । अथ शास्त्रान्तरागमपि साच्यं गृह्यताम् । भगवता पाणिनिना 'पाराशर्यशालाहिर्या भिजुनसूत्रयो' इति सूत्रयता पाराशर्यपरपर्यायव्यामशिरचित्तशारीरकसूत्राया सत्ता स्वस्मात्पूर्वं स्तुम्भविषयज्ञाना । तदाचे तेषां भिजुभिरूपेयवाद् भिजुनूत्तागीनि प्रसिद्धिमेवैनम् । व्याममूत्ताणि चेमानि सर्वेभ्यो दर्शनसूत्रेभ्योऽर्जकूनानि, सर्वेषामत्र समालोचनदर्शनात् । ततश्च सर्वाणि दर्शनसूत्राणि पाणिने प्राग्भवान्पथेति उररीकर्तव्यं भवति । तत्र च गौतमीये न्यायसूत्रे 'विकारादेशोपदेशात् सदाय' इति सूत्र शब्दनिर्वाचनप्रकरणे द्वितीयाव्यास्य द्वितीये पाठे द्रपते । तस्यायमेवाशसौ यत् केचन वैयाकरणा शब्देषु विकारान् विदधन्ति, केषिचादेशात् । विकारो नाम तस्यैव वर्णस्य वर्गान्तरतापत्तिः, आदेशस्तु एकस्य वर्णस्य स्थाने वर्गान्तरप्रयोगः । तत्रानयो किं स्यादिति विचार्यते । एव प्रतिज्ञाय तेन उभापि पक्षौ चिन्तितौ, आदेशपक्षश्च सिद्धान्तितः । विकारादेशविधानं चेद् व्याकरणशास्त्रे एव सम्भवतीति तत पूर्व व्याकरणानां भत्ता मिद्धा भवति । तच्च व्याकरण पाणिने पूर्वमवमेवेति तस्यापि साच्यं पूर्वभवव्याकरणमत्ता प्रमागीकरोति । न्यायसूत्रस्य पाणिनिपरम्परवत्स्वीकारे समानकारिकारस्वीकारेऽपि च पाणिनिरादेशवादी, इह 'बोभमा'रपदेश एवापित इति विकारादा व्याकरणमपि किञ्चि पूर्वमासीदेवेति सिद्धमिति । चास्मीकीये रामायणे च हनुमत प्रथमदर्शनकाले श्रीरामेण लक्ष्मण प्रत्युक्तम्—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् । बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपराद्धितम् । (वा रा कि गाठे)

तेन तदात्वेऽपि व्याकरणसत्ता प्रतीयते । न च पाणिनीयस्य तदात्वे समम् इति व्याकरणान्तरमेव प्राग्भव स्वीकार्यं स्यात् । किं बहुना वेदग्रेषु मुख्यतया सर्वत्र व्याकरणं पठ्यते—आज्ञापेष्वापि च तत्र तत्र व्याकरणविषया निर्दिश्यन्ते—इति एतद्युगजा तपागिनिर्वयन्तं मुख्य वेदाङ्गं नैव प्रचलितमिति न कथमपि श्रद्धात् शक्यम् । चीनदेशाद्वारतभ्रमगायमागन श्युआनचुआन नामक पर्यटकोऽपि पाणिनेर्विषये बहु लिखितमपि जगाद्—यत् पाणिने पूर्वं बहूनि व्याकरणानि परस्पर विप्रतिपदानि विशृङ्खलानि च प्रचलन्ति स्म । तत्रेन्द्रस्य व्याकरणकर्तृत्वा स्पष्टमनेन नाम गृहीतम् । एतस्य लेखानामितिवृत्त-विषये बहुतर प्रामाण्यमभ्युपगम्यत एतिहासिकैः । युक्तर च तत्, देशान्तरादागतेन स्पष्टमभिभ्या त्रिलोक्य यथिवित तन्नाभिभावात् । व्याकरणान्तरसत्ता यद्यपि न तेन स्वयं दृष्टा—अथापि द्वादशसप्ततमितवस्वरेभ्यः पूर्वमपीह

जना पाणिने प्राग्व्याकरणसत्तामभ्युपगच्छन्ति स्म, नेभ्य एव तेन ध्रुनमिति तु निर्विवादम् । ततश्च 'नद्यमूल जनयुति' इति न्यायेन न तत्र सदेहोऽवतरत् । बृहत्कथामूलकेषु कथासरित्सागर-बृहत्कथामञ्जरीप्रभृतिष्वपि पाणिने पूर्वमेन्द्रव्याकरणस्य सत्ता, पाणिनीयव्याकरणप्रसारोत्तरं तद्विलोपश्चेति स्पष्टमुद्घुष्यत एव । तस्मादेवार्थेन प्राणरूपेणैन्द्रेण ज्ञानाधिष्ठाया मानुषी वाग् व्याकृतोति व्याख्यातपूर्वं श्रुतेस्तात्पर्यमनभिज्ञानीयमास्ता वैज्ञानिकदृष्ट्या, अधापि मनुष्य विरोधोऽपि कश्चिद्विश्रे व्याकरणग्रन्थमपि कञ्चन निर्मितवानेवेति बहुभि साक्षिभि साधितोऽयमर्थो नापलपनीयः कथं मपि । यद्यपि परस्पराहिके महाभाष्ये कथं शब्दानुतासनं कर्तव्यम्—इति प्रश्नमुत्थाप्य शब्दानां प्रतिपदपाठं कर्तव्य इति पूर्वपक्षरूपेणोपन्यस्य तस्य शब्दप्रतिपत्तावनभ्युपायता प्रदर्श्य उत्सर्गापवादरूपेण नियमबोधकसूत्रनिर्माणमेवात्रोपाय इति सिद्धा न्तितम्, तेन पाणिनीयव्याकरणमेव सूत्रैर्नियमपरिष्कारकमिति ध्वन्यत इवेति केचिदागृह्णन्ति, बृहस्पतीन्द्रनामोद्देशेऽपि बृहस्पति नेन्द्राय शब्दपारायणमेव गितितम्—इति स्पष्टोक्त्या च बृहस्पतोरधीत्य शब्दपारायणरूपमेव व्याकरणमिन्द्रेण विरचितं स्यादि त्यप्यनुमिन्नमिति, परं महाभाष्यकारेणैव यदा पूर्वप्रदर्शितरीत्या नियमवद्व्याकरणसत्ता पूर्वमपि स्वीकृता, तदमे व्यञ्जनानुमाने न प्रसर्तुं प्रभवत । अपि तु लक्षणरूपस्य व्याकरणस्यावश्यकत्वेमेव तेन व्याकरणप्रयोजननिरूपणावसरे स्थापितम्, तत्र लक्षणरूप व्याकरणं प्राक्तनं पाणिनीयं चेति सामान्येन सर्वं सगृहीतमित्येवाभ्युपगन्तव्यं स्यात् । अग्रे च शब्दस्य नित्यव- कार्यत्वविचारमुपस्थित्य 'समग्रे एतदाधान्येन परीक्षितम्' इत्यादिना विस्तरभियाऽत्र तं विचारमुपेक्षमाणेन 'उभयधाऽपि लक्षणं प्रवर्यम्' इति व्याकरणात्ता नैकत्राभिनिवेष्ट इति प्रदर्शयता 'कथं पुनरिदं भगवन् पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्' 'सिद्धे शब्दा यंसम्बन्धः' इति पाणिनिव्याकरणविचारारम्भं सूचयता महाभाष्यकारेणैव स्फुटमिदं ध्वनितम्—यत्पूर्वमपि सन्ति विभिक्षानामा चाचार्यो लक्षणानि, तेषु कानिचिच्छब्दस्य नित्यता कानिचिच्चान्नि-यता लक्षणीकृत्य प्रवर्तन्ते—पाणिनिस्तु भगवान् शब्दनित्यता वादमेव लक्षणीकृत्यं प्रवृत्त इति । 'इदं लक्षणं कथं प्रवृत्तम्' इत्युक्त्या लक्षणान्तराणामपि सत्ता ध्वन्यत एवेति सुविध एव विवे चयन्तु । इत आरभ्यैव पाणिनीयस्य व्याकरणस्य विचारारम्भे इतीति प्रागुक्तं प्रयोजनादिकं सर्वमपि सर्वव्याकरणाधारणमित्यपि स्फुटीभवति, तेन लक्षणरूप व्याकरणं पाणिनीयमेवेति पूर्वोक्ता व्यञ्जना न पदं लभते । आस्ता विस्तरः । श्रद्धेयस्यापि सामग्र मिमहाभागस्य पाणिने पूर्व व्याकरणान्तरसत्ता नामीदेवेति निरुक्तालोचनप्रदर्शितं मन न वयमभ्युपगन्तुं प्रभवाम । इदानीं पाणिने पूर्वमेव किमपि व्याकरणं नोपलभ्यत इति तु स्फुटमेव । तेन तानि व्याकरणानि कियन्ति कीदृशानि वा आसन्—इत्यादि विवेकं नास्त्येव किमपि साधनम् । विप्रतिपत्तिस्तेषां कश्चिच्छब्दासीदिति तु पाणिनिमुन्नेषु तत्तन्मतोद्धारणादेव प्रतीयते, चीन पर्यटकस्य लेखेनापि च तत्सिद्धयति । सध्यामपि तादृश्या विप्रतिपत्तावच्छले पाणिनीयं सिद्धान्तं ध्वस्तमाभिरार्तव्यं इत्यपि च कैयटोक्त्या प्रदर्शितपूर्वम् ।

प्रातिशाख्यानां पाणिनेश्च पौर्वापर्यविचारः ।

अथ यान्येतानि प्रातिशाख्यान्यथैव समुपलभ्यन्ते, तानि पाणिने प्राक्तनानि पञ्चाशदानि वेश्यन्नापि विप्रतिपत्तिरेव । सत्यं व्रतसामग्रमिमहाशय पाणिनेरर्वाकनान्येतान्युपगच्छन्ति । युरोपीयास्तदनुयायिनश्च भारतीयान् गद्येपका विद्वांसः केचन पाणिने प्राक्तनानि प्रातिशाख्यानि मन्यन्ते । केचित्तु पाणिनेरर्वाकनानि । केचित्तु शौनकादीनि प्राक्तनानि, कल्यायनादीनि चार्वाकनान्य भ्युपगच्छन्ति । आश्चर्यमिदं यत्प्रातिशाख्यान्यपि पञ्चाशतोपस्थिकानां पौर्वाचायां नामानि गृह्णन्ति, परं न कापि तेषु पाणिने नामप्रहणम् । पाणिनिताऽपि भगवता स्मृता केचिदाचार्या शास्त्रस्य-शाकटायन-गार्ग्य-शाल्व-कारयपप्रभृतयः, समुपलभ्यमान प्रातिशाख्यप्रणेतृणां शौनक-कात्यायन-उपादीनां नामानि तु न कापि स्मृतानि । ये तु ऋक्त्रयप्रातिशाख्य शाकटायनकृतस्य भिन्नमन्यन्ते, तेषामपि नये न शक्यतन्प्रणेतृणां शाकटायन-पाणिनिना गृहीतनामेति सम्भाव्यते—तादृशानां मन्त्रानामभ्यादर्शनात् । न च ऋक्त्रयप्रातिशाख्यमिदानीमुपलभ्यमानं पाणिने पूर्वमेव सम्भवतीत्यनुपपद्यते दर्शयिष्याम । यद्यपि कापि परस्परं नामोद्देशे खोऽभविष्यत्तहि सुप्तं पौर्वापर्यमिच्छोऽभविष्यत् । ये तु शौनकादिम्बरहन्तसि (३ ३-१०६) इति शौनकनामप्रहणात् शौनक पाणिने प्राक्तनं सिधाययिष्यन्ति ते नितान्तं भ्रान्ता । नद्यत्र प्रातिशाख्यप्रवक्ता शौनको गृह्येनेति, प्रसुत शौनकप्रकोष्ठे च्छन्दसि विवक्षित एव गितिरप्यपि पाणिनिस्तु शास्त्रि—वेदाङ्गे तु वाच्ये शौनकीया शिक्षा—इत्येव तत्र प्रत्युदाह्रियते । अस्ति च मन्त्रद्रष्टापि शौनक सुप्रसिद्धः । ननु च अत्र प्रवक्तृव्यावर्तनाय यस्मै छन्दसीत्युपात्तम् तेन अत्र प्रवक्तृत्वापि परिचयः पाणिने सिद्धयति, अन्यथा कस्य व्यावर्तनाय 'छन्दसि' पदं सूत्रोपात्तं स्यात्, तेन प्रातिशाख्यप्रणेतृणां शौनकोऽपि पाणिने प्राक्तनं सिद्धयतीति चेत्, तदपि भ्रान्तम् । 'शौनकीया शिक्षे नि प्रमुदाहणदर्शनेन शिक्षाप्रवक्तुरेव पाणिने प्राक्तनं चसिद्धे । न हि शिक्षाप्रवक्ता प्रातिशा- ख्यप्रवक्ता च शौनक एक इत्येव आस्तामुम्, शौनकीये प्रातिशाख्ये शिक्षाविषयाणां वर्णक्रम-स्थानप्रयत्नादीनामपि दर्शनात् । यदि हि भगवता शौनकेनानेनैव पृथक् शिक्षा निरमास्त, न तर्हि प्रातिशाख्ये ते विषया समग्रहीष्यन्त, पुनरन्यथापत्तेः । तस्मात् प्रातिशाख्यप्रवक्तुः शौनकस्य पाणिनिपरिचितत्वे न किमपि मानमिति सुस्पष्टम् । यत्तु 'अष्टावाधानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या आहुस्तुनासिकाकं स्वरात्' (शौ० प्रा० प० १ सू० ६३) इत्यत्र आचार्यपदेन पाणिनिरेव शौनकेन स्मृतं, तेन पाणिनिपरमवच शौनकादीनां प्रातिशाख्यकर्तृणां सिद्धयतीति सामग्रमिमहाशय आह स्म, तत्र युज्यते । यतो ह्यत्र अष्टावधानमपि स्वराणामवसानेऽनुनासिकव्यमुत्तम, अष्टौ स्वराश्च शौनकेन 'अकारकौरावि उ ए ओ ऐ औ' इत्यादावेकौ । तत्र दीर्घाणां परिगणनेऽपि अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, इत्यष्टौ भवन्ति । ततश्च अकारस्याप्यत्रानुनासिकव्यं विहितमिति स्पष्टं भवति । पाणिनिना तु 'अणोऽअ गृह्यस्तुनासिक' इति अणपदेन 'अ, इ, उ' इति त्रयागमेवानुनासिकव्यं विहितमिति न अकारस्यानुनासिकव्यं तन्मते सिद्धयति । अत्राणं पूर्वकारेणैव ग्रहणस्य साध्यकृता मिदन्तितयात् । ततश्च सत्येव मन्त्रवैषम्ये 'आचार्या आहुः' इति आचार्य

पदेन कथं पाणिनेर्महोदयं सिद्धयेत् । न हि पाणिनिरेष्टानामनुनासिकप्रमाणेन सृष्ट्या प्रलापं शोनकस्य तथा सति सिद्धयेत् । तन्मा द्विविचरिताभिधानमेवेदं सामग्रमिमहात्मकम् । यदपि च तेनैकोक्तं निरुक्तालोचने 'व्याडिना पाणिनीयानि सूत्राणि सप्रहे व्याख्यातानि, व्याडेश्च नाम शौनकेन बहुधा स्मृतम्—

परिमहे त्वनार्थान्ता तेन यैकाक्षरीकृतात् । परेषां न्यासमाचारं व्याडिस्त चेत् स्वरौ परौ (पठ ३।२२)

उभे व्याडि समस्तरे (३।२८) व्याडे सर्वत्रामिनिधानलोप (६।३३)

यमापाद्य नाम वदन्ति पात्र तथा णत्व सामवशाश्च मन्थेयुः । उपाचार लङ्गमत्र मिदमाचार्या व्याडिशास्त्रगम्या (३।३१) व्याडिनामिष्यमनुनासिक च (३।३३) इत्यादिषु । तच्चेदं व्याडेनामग्रहणं पाणिनेरेव नामग्रहणं प्रयेन्यम् । व्याडे पाणिनिसूत्रस्यापानात् वादिनि । तदेतदपि न मनोरमम् । कोऽयं व्याडि, कति च व्याडिनामान आचार्या, इति सर्वमेवाद्यावन्ति अस्फुटमेव । पाणिनिनापि 'छृयाद्य शालाचाम्' (६।२८) इति सूत्रे छृयादिगणे व्याडिपदं सगृहीतम् । तेन पाणिने प्राक्तनोऽपि कश्चिद्व्याडिरामीदिति निश्चयम् । व्याडिकृता विह्वलितो प्रसिद्धयति, तत्र तेन बहुधा शौनकमतं सगृहीतम् । मङ्गलाचरणे च—'नवादी शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिषिम्' इति गुरवेन शौनकं स्मृतं इति सामग्रमिगोचरम् । न हि शौनकं स्वसिद्ध्यर्थं व्याडेराचार्यं नाम गृहीयान् 'आचार्या व्याडिशास्त्रगम्या' इति । तस्मादप्यो विह्वलितवृत्तिप्रणेतारं व्याडि, अन्ये च शौनकेनाचार्यं पतिगणिते व्याडिरित्येव वक्ष्ये युक्तं भवति । शौनकेन च स्वरविषयं एव प्रायेण व्याडि स्मृतं, अन्येष्वपि प्राणिशास्त्रेषु तस्य नाम दृश्यते, इति प्राणिशास्त्रप्रणेतारं सम्भाव्यते । स एव च प्राचीनो व्याडि पाणिनिनाऽपि छृयादिषु पठितो भवेत्, शालाचामन्त्रेन हि व्याडि पाणिनि स्मरति, प्राणिशास्त्रेणा चामन्त्रं परिपदं शालाक्षेत्रे श्रीवासुदेवसारणमनुत्तयं प्रमाणं प्रमाथयन्ति इति । पाणिनिसूत्राणि व्याडिना व्याख्यातानीत्यपि किंवदन्तीमात्रम्, न तु प्रमाणमिदम् । महाभाष्यकृता हि सप्रहमन्थस्य नाम गृहीतम् न तु सप्रहो व्याडिकृत इति, पाणिनिसूत्रस्यापानात् इति वा तेन कश्चिदुक्तम् । नागेशादिभिः किंवदन्तीमात्रमेवात्रापि सप्रहस्य व्याडिकृतत्वादि रचायितम् । सप्रहं स्मरन् एव ग्रन्थं सा द्विविचारपरी भवेदिति यपि सम्भाष्यत एव । अतिप्राचीनेन हरिगण्डेपि तस्य लोप एवोक्त इति तद्विषयकं यत्किमप्यनुमानं कपोलकल्पनामात्रमेव । कथापरिभाषायां पाणिनिममकालिको व्याडिरित्येव, परं सामग्रमिमहात्म्यं कथासत्तिसागरमयं चिन्तयेति कथतद्वाधारेण पाणिनिममकालिकं व्याडिमप्युगम्यते । साम्यानापि पूर्वाचार्यानां नामसादृश्यभ्रान्तानेनैकपदेन सामग्रमिमहात्म्यं कथं व्याडिनाम विषयं एव विज्ञानं इति न वयं विवेक्तुं प्रभवाम । तस्माद् व्याडिरमणेन पाणिनेरवगम्यमाधनं प्राणिशास्त्राणां न दृढमिति पूर्वोक्तं पाणिनीयात् प्रातिशास्त्राणां स्मिद्व्यप्येव भवति । तथैव बृहदेवतायां शौनकविचरिनायामेव 'भगवानाह शौनक' इति शौनकस्य 'भगवान्' इति विशेषणं दृश्यते । तस्माच्च नन्तं विभिन्ना कति शौनका इत्यपि न निश्चितं भवति ।

प्राणिशास्त्राणां पाणिनिपूर्वमवयवं ये वदन्ति, तेषामेवा युक्ति—यत् प्रतिपदमुच्चार्यं पञ्चगवादिविधाने प्रातिशास्त्रं कारा शिरस्यपरिच, तत् पाणिनेरुक्तमवधानं न सम्भवति । पाणिनिना पञ्चगवाद्यनुगमस्य कृतावात्, तादृशकलेष्वपि पञ्चादन्व सरदु स्थापान् । तथा हि शौनकीये ऋग्वेदप्रातिशास्त्रे—पञ्चपदस्योपादित एव अष्टात्रिंशत्पर्यन्तं पञ्चपञ्चो दृश्यते, तत्र च प्रलम्भेषु सूत्रेषु बहुत्र प्रतिपदमुच्चार्यं एव विहितम् । तत् उत्तरं च तत्रैव जनकवारिश्च सूत्रमारभ्य सप्तपञ्चाशत् सूत्रं पञ्चान्तं पाञ्चगवाद्यनुगमं कृतं, तत्रापि बहुत्र प्रतिपदमुच्चार्यं एव विधिनिषेधो दृश्यते । तथैव कात्यायनीये प्रातिशास्त्रेऽपि नृतीयान्याध्यायस्य पञ्चपञ्चाशत् सूत्रमारभ्य चतुरशोऽध्यायपर्यन्तं प्रष्टावित्वा सूत्रे पञ्चस्य विधिनिषेधप्रपञ्चं, आध्यायं च प्रतिपदपाठ एव तत्र शारंगोक्तं, तत्रैव च तत्रैव पञ्चाशोऽध्यायपर्यन्तं प्रायेण नामग्रहणेनैकैकादशभिः प्रलम्भे सूत्रैर्नैवप्रपञ्च उक्तः । अन्येष्वपि प्रातिशास्त्रेषु सेयमेव प्राक्तया प्रायेण दृश्यते । सोऽयं प्रपञ्च स्वस्वशास्त्रार्थमेवेत्यपि न विस्मर्यम् । पाणिनिना तु भगवता लौकिकेषु वेदस्य सर्वांषु च आत्म्याषु अनुगतीकृत्य लघुभिः पञ्चपञ्चाशत् सूत्रैः (अष्टमाध्याये नृतीये पादे ५५-११९ सूत्रे) सर्वेऽपि पञ्चविधिं समाहितं, न च तदनुगतीकृत्य लोकेवेदसाधारण्येन लघुभिः पञ्चपञ्चाशत् सूत्रैः सर्वं च प्रतिपदमुचितम् (८।३।२-३९) । एव विसर्गनीयस्य कुत्र सकारो भवति, कुत्र वा पकारः, का वा रेफः, कतु विसर्गः एवेत्येतदर्थं प्रतिपदग्रहणानि अति प्रलम्भानि जनकवारिश्च सूत्राणि शौनकीये प्रातिशास्त्रे चतुर्षु पटले (२५-६३) लघुलोच्यन्ते, कात्यायनोऽपि नृतीयान्याध्यायस्य पञ्चपञ्चाशत् सूत्रमारभ्य पञ्चवारिश्च सूत्रपर्यन्तं पञ्चपञ्चाशत् सूत्रैः स्वशास्त्रीय विस्मरणोपसृक्चि विचारं प्रत्यपादयन् । पाणिनिरु ८।३।३ सूत्रमारभ्य ८।३।५३ पर्यन्तमेकैकादश्या लघुभिः सूत्रैर्लोकवेदसाधारण्येन विसर्गस्थोपविधानं आदेशात् समप्रतीत् । इतोऽतिरिक्तोऽपि 'अन्तरिचक्षुः' 'प्रातरश्मि' 'अविभक्तपृष्ठे' इत्यादिषु, रेफस्थोपविधानं 'अन्तोदात्तमन्त' 'प्रातः' 'अविभ' इत्यादि संज्ञां प्रपञ्चं शौनकस्य प्रपञ्चे पठल उपलभ्यते । पाणिनिना तु रेफस्थः, केनलस्य रेफस्य चोत्पत्तिं पशुगमेन मयं साधितम् । तथैव एव पदान्तादिति (६।३।३०) इति पाणिनिना यदकारस्य पूर्वस्वरूपकथं, तदनु भवति, कुत्र वा न भवतीत्येतस्य शौनकीयद्वितीये पटले चतुर्दशसूत्रमारभ्य पञ्चपञ्चाशत् सूत्रा यवप्रतिपदग्रहणस्य सरं महान् प्रपञ्चो दृश्यते । एतद् प्रातिशास्त्रेषु अभिविधानमुच्यते । यत् प्रातिशास्त्रे चापि चतुर्षोऽध्यायस्य एकपञ्चाशत् सूत्रमारभ्य पञ्चाशत्पर्यन्तं मयं पूर्वस्वरूपं महान् प्रपञ्चं कृतं । पाणिनीये तु केवलं मयस्यैव सूत्रैरनुवृत्त्यपवादेऽनुगतीकृत्य दक्षितं । कियदुदाहार्यम् । अनुगमाभावेन सर्वत्रैव प्रातिशास्त्रेष्वेवमेव स्वरसंस्कारविषये विस्तरो दृश्यते । यदि हि पाणिनीयं व्याकरणं पूर्वमभिव्यक्तं, तत्र चानुगमा प्रातिशास्त्रेषु कृद्भिर्ग्रह्यन्तं, तर्हि नैवमनुगममहत् क्लेशस्तैः सोढव्योऽभवत्पिपत् । एतेमेव वर्णा तदीयस्थानप्रयनादिविपरण चापि प्रातिशास्त्रेषु सुविस्तरं निर्दिष्टमिति नैव पाणिनीयसद्वक्तो व्याकरणे स्थिते सम्भवति । पदक्रमादीन् विह्वलितादपि च प्रातिशास्त्राणि विदधति, तच्चेदं क्रमादिकं स्वरवर्णविपर्ययसिद्धिराद्यैवाभ्यस्यत इति सुस्पष्टमेव । पाणिनीये व्याकरणे तु स्थिते

सर्वत्र प्रकृतिप्रययादिभिर्भागपुर सर पद एव स्फुट सुस्पष्टमवगते न स्वरवर्गादिविपर्ययशङ्केति क्रमादिविधान व्यर्थमेवापत्तेत् । तस्मात्पाणिनेः पूर्वभवान्वयः प्रातिशाख्यानीतिरिति चेन्नमन्यन्ते ।

परेष्वेव प्रययतिष्ठन्ते—पाणिनिना सुसिद्धादाय सर्वेऽपि व्याकरणभागा सुस्पष्ट निरुक्ता इति तत्रानुगम शक्यते कर्तुम् । प्रातिशाख्यानि तु केवल स्वर सन्त्यञ्च विवृण्वत इति ते केन प्रकारेणानुगम कर्तुं शक्नुयुः । प्रतिपदपाठातिरिक्तं किं तेषां शरणम् । यथा—आदेशप्रत्यययोरिति पाणिनिः पञ्चमनुगमयति, केवल प्रातिशाख्यमधीक्षानस्तु आदेश प्रत्यय वा कथं परिचिनोतु । तत्तदुपसर्गयोगे तत्तद्गतोस्त्र तत्र पञ्चमित्यत्र पाणिनेरनुगमः । यस्तु धातुप्रत्ययादिकं न सम्यक् परिचाययति, स कथं तथा विधमनुगमं प्रदर्शयतु ? तस्मात् पाणिनेरनन्तरभाविभिरपि प्रातिशाख्यैः प्रपञ्च कर्तव्य एव स्यात् । किञ्च पाणिनिर्विकल्पनिर्देशेन बाहुल्यकेन च चहुत्र सचेष्ट करोति, सर्वशाखानां सर्वेषां लौकिकानाञ्च प्रयोगाणां निर्वाहकेन कर्तव्यमेवेदं भवेत् । प्रातिशाख्यानि तु स्वरवशात्तामात्रनियतानि न विकल्पेन बाहुल्यकेन वा प्रवर्तितुं प्रभवन्ति । वेदेषु हि विन्दुविसर्गादिकमपि किञ्चित् कथमपि न परिवर्तितं स्यादित्येतदर्थं प्राचामाचार्याणां महान् प्रयत्नो दृश्यते । तस्य प्रयत्नस्य प्रतिनिधिभूतान्वयः प्रातिशाख्यानि । तानि यदि विकल्प बाहुल्य वा निदिशेयुः, कुत्र तर्हि पत्वादिकमिदं प्रयोक्तव्यम्, कुत्र वा न प्रयोक्तव्यमिति सन्दिहान्ता एव प्रयोक्तारो भवेयुः । प्रातिशाख्येषु तु तत्रैव विकल्पो व्यञ्जित इति यत्र स्वशाखायामपि द्विविध प्रयोग उपलब्धः स्यात्, तत्रापि च विभागस्तत्र तत्र स्पष्ट तैर्गोपनीयो भवति । तस्मात् स्थितेऽपि पाणिनीयं व्याकरणे न नि सन्देह वेदेष्वारण सिद्धयेदिति अनन्तरमपि सम्भवेदेव प्रातिशाख्यानामपेक्षा । यथा—पूर्वपदात् (८१३१०६) इति सूत्रेण पूर्वस्थिता पदा परस्य सकारस्य विकल्पेन पञ्च पाणिनिना विहितम्, तेन 'द्विविध' इत्यत्र पञ्च जायते 'युव ह्रिय स्वर्षति' इत्यत्र ॥ न जायते । विकल्पविधानादेव । प्रातिशाख्यकृता तु नैतावता परितोष, यदि कश्चिद् 'द्विविध' इति पञ्चाभाषयति प्रयुज्जीत, 'युव ह्रिष्ट' इति च परवविशिष्टम्, तदपि पाणिनीयं वा शुद्धं स्यात् । तथा च विष्णो वेदे प्रसज्जेत । तदर्थं शौनकेन 'द्वयक्षरेणैव सत् स्य' (५१४) इति विशिष्य नियमं प्रवृत्ति । सद्, स्य 'ह्रयणयो पदयोर्ह्रयक्षरपूर्वयोरेव पञ्च जायते इति तदर्थं । तेनासन्देहो जातः । तथैव 'सुञ्' (८१३१०७) इति निपातस्य सुञ् पूर्वपदस्थाक्षिमिच्छापरस्य अविशेषेण पञ्च पाणिनिना विहितम्, तेन 'ऊयुण' 'अभी यु ण' इत्यादि सिद्धयति । 'सुदीतिभि' 'सुदीदिहि' इत्यादी तु सुञ् पञ्च यद्वा दृश्यते तदर्थं न विशिष्य प्रयत्नः कृतः, विकल्पेन बाहुल्यकेन वा तस्मात्तानां स्यात् । शौनकेन तु 'स्वयङ्क्षरेण' (५१५) इति वचनाद्द्वयक्षरात्वा परस्य पञ्च न भवतीति स्पष्ट व्यवस्था कृता । पञ्चमव 'च पु नो मस्तो स्त्रयन्तु' (अ ११९१५५) इत्यत्र सुञ् पञ्च दृश्यते, 'त्वे सु पुनः शवम्' (अ ८१२१२४) इत्यत्र तु न दृश्यते तद्वधमपि 'एकक्षरेणापि स्थिति न पर चेत्' (५१८) इति शौनककृता व्यवस्था दृश्यते, पाणिनेस्तु विकल्पे नैव निर्वाहः । विवक्ष्यपञ्च कुत्र भवति कुत्र च वा भवतीति व्यवस्थित्यभावेन वेदेषु विवक्ष्यवाङ्मा । कात्यायनेन तु स्वशाखायां यावदुपलभ्यम् 'ओकारासु' 'उष्ठाष्टकात्' (अ ३६९-६२) इति ओकारादुकाराष्टकाष्टकापरस्यैव सुञ् पञ्च विहितम्, न ततोऽतिरिक्ता पञ्चमयोगास्तस्यां शाखायां लभ्यन्त इति । एव पाणिनिना 'युष्मत्सत्तत्तुण्वन्त पादम्' (८१३१०३) इति युष्मत्तुण्वन्तस्यैव तच्छब्दावयवे च तकारे परे सामान्येन पञ्च विहितम्, पर 'तिसिचिस्ते सर्पाणाम्' इत्यादी यद्वापि पञ्च न दृश्यते इति नामग्राह तत्क्षिपेष्ट कात्यायनेन कर्तव्योऽभूत् (३ अ ८१ स्) यद्यपि कात्यायनेन तच्छब्दे परे सामान्येन पञ्च न विहितम्, तथापि यत्र विहितम्—तद्वा बाहुल्यपक्षे नामग्राह इति भावः आवश्यकोऽभूत् । एव 'तेकेव कोश सित्तिये पिबन्त्ये' (अ ३१३१५५) 'यदुक्ता विमिदुल्लस्यदिगम्' (अ २१२१४) इत्यादी 'आदेशप्रत्यययो' इति प्राप्तासपि पञ्चमभ्यासापरस्य सकारस्य न दृश्यते इति नामग्राहमेव तत्क्षिपेष्ट शौनकेन (५२९) कृतः, नाम्ना गति । ज्ञेयेऽपि 'वा भावकरणयो' (८१३१०७) इति भावकरणार्थकप्रत्ययनिष्पन्नपानशब्दनकारस्य णव विकल्पेन पाणिनिना विहितम्, किन्तु 'इदं त्वपात्रमिन्द्रपात्रम्' (अ ६१४३१९) इत्यादी नकार एव पाठ्य 'सुप्रपाण भववध्याभ्य' (अ ५८३१८) इत्यादी तु णकार एवेति व्यवस्थार्थं शौनकेन (५१४३) प्रयत्नं करणीय एवाभूत् । तथा अस्मदादेशस्य 'न' इति पदस्य 'नश्च धातुस्योत्पुष्प' (८१३१०७) इत्यनुगताङ्गस्य णव पाणिनिना दर्शितम्, परम् 'ईशानासो ये दृष्टे स्वर्ण' (अ ७१०१६) 'अयं मा णो अदिति' (३१५३१८) इत्यादिषु धातुस्योत्पुष्पमिन्द्रपात्रपदेषु णव दृश्यते सोमाभिरक्ष न' (११३१४४) इत्यादी तु धातुस्थापकारात्परस्यापि न दृश्यते, तद्वि पाणिनीयैर्बाहुल्यकादेषु समाधेयम्, शौनकीये प्रातिशाख्ये तु तदर्थं विशिष्य प्रयत्नः आवश्यक एव वेदरक्षार्थम्, (चौ पा ५१८) यत्तु प्रातिशाख्येऽपि 'इन्द्रं णुम् प्रथमो अश्वतिष्ठत्' 'समिन्ने यो मनसा नेपिगोभि' इत्यादी प्रतिपद सुचकार्येणैव विहितम्, नैत पाणिनीये सूत्रे सिद्धयति । तथैवाभिनिधानेऽपि 'अव्यादव्यादव्यादमुरमताममवन्वयसु' (६१३११६) इति पाणिनीय सूत्रं व्याचक्षणेन कौमुदीकृतैव स्पष्टमुक्तम्—'यद्यपि बद्धक्षेस्तेमोऽवन्तु रयत्' 'सोऽयमागात्' 'तेऽरुणभि' इत्यादी प्रकृतिभावो न क्रियते, तथापि बाहुल्यकात् समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवावयवार्थः, इति । उच्चते नापि शौनकप्रातिशाख्य-पञ्चचक्षणेनावावेव प्रयोजनप्रस्ताव उक्तम्—'अयं व्याकरणे यत्सामान्यं न 'अचित्तुपुष्पमचुत्तुगोरभ्याणाम्' (पा स् ६१३१३३) इति । तद्व्यवस्थापयितुमिदमारभ्यते—न सर्वान्वेयानि प्रोक्तानि पदान्यस्यां शाखाया दीर्घाणि भवन्ति, इत्यादि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यकृद्विरपि च सधैव प्रतिपादितम् । अल्पमुदाहरणमात्रमिदमात्मभिरुपदिष्टम्, सन्ति शतशो वैदिकास्तथाविधा प्रयोगाः, ये पाणिनीये सूत्रैरसन्दिग्धं न सिद्ध्यन्ति, बाहुल्यका वा विकल्पो वा तत्र दारणी करणीयो भवति । तत्र सन्देहनिवृत्तये सत्यपि पाणिनीये व्याकरणे प्रातिशाख्यानामावश्यकता जायतेति नैतावता पाणिनि पूर्वमेव प्रातिशाख्यानां मुद्राक साधयितुम् । प्रयुक्त परम्भवचने प्रकरणैरेभि सिद्धये, यदि पाणिने पूर्वमेव प्रातिशाख्य कृद्विरपि पञ्चमभिनिधानादिविषयेऽनुगमविधेया प्रादर्शयिष्यन्त, तर्हि तानाहोच्य पाणिनिरपि स्वीयेषु सूत्रेषु तद्व्यवस्थायै देव । पर नैतदपि दृढ प्रमाणम् । एव सर्वेषां प्रातिशाख्यानां प्रतिपदपाठात् यदि पाणिनि सयुद्धीयात्, तर्हि तदशो गुण-

भूतस्तद्ग्रन्थ स्यात्, यस्य प्रचातो नैव लोके सम्भवेत् । तस्माद्वैकिङ्काना प्रयोगाणा सर्वासा च वेदशास्त्राना तु ह्यरूपमेक व्याकरण नियतता विकल्पबाहुल्यकाद्याश्रयणीयमेव, नान्या गति । तदियं सन्देहास्पदान्येवैतानि प्रमाणानि ।

पाणिनीये स्थिते क्रमादिविधानं व्यर्थमेव भवेदिति च यकैश्चदुपसिद्धम्, तदपि न मनोरमम् । नहि व्याकरणमधीयैव वेदा अध्याये—इयेषा परिपाटी युगेऽस्मिन् प्रचलतीति महाभाष्यकृतैवोक्तम् । ये च केवल वेदमेव वाच्यादधीयते—तदधीनैवा धिष्येन वेदरक्षा । तस्मात्तेषा कृते पदवर्णविन्दुविमर्शाद्यन्यथाभावशङ्कानिवृत्तये अद्यापि पदक्रमनगता विवृतयोऽपेक्ष्यन्त एव । न च पाणिनीयेन व्याकरणेन सर्वान् शुभाशुभं वर्णस्वरदासिन्देहा निवर्तयितुं शक्यन्त इत्यनुपदेमेव प्रयपीपदाम् । तस्मात्तै योऽपि हेतु पूर्वापरीभावपाधनायाल भवति । किञ्च पाणिनीयस्य व्याकरणस्य महान् व्याख्याता यो व्याडिरभ्युपगम्यते प्रायेण सर्वैरितिहासिकै, तेन विवृतित्वस्य ग्राम-जग-शिक्षा घनाद्यभिधा अष्टौ विवृतयो रक्षिता इति पाणिनेरनन्तर विवृतीनाम नावरयकना क कथ प्रतिपादयतु ? यदपि वर्णनिर्देशतत्स्थानप्रयत्नाद्यनुविधानदर्शनेन प्रातिशाखायाना पाणिनिपूर्वभगव विपाध यिपन्ति, तदपि नैवावश्यकते । पाणिनिर्हि वैयकरण, पदान्वाच्यान तस्य लक्ष्यम् । तत् एव वर्णरूप स्थानप्रयत्नाद्विबोध नायं स शिक्षा पृथङ् न्ययन्तात् । प्रातिशाखायानि तु शिक्षामपि स्वस्वरूपेऽन्तर्भावयन्तीनि शिक्षाविषया वर्णास्तत्स्थानाद्याश्च कथ तैर्न निरूप्येरन् । तदुक्त शौनकीयप्रातिशाख्यभाष्य उक्त्वेन प्रयोजनकथनावसरे—

शिक्षाच्छन्दोव्याकरणै सामान्येनोक्तलक्षणम् । तदेवमिह शास्त्रायांमिति शास्त्रप्रयोजनम् ॥

अयमभिप्राय—वेदाङ्गतया रयानान्यपि पृथक् शास्त्रता प्राप्तानि शिक्षा, छन्द, व्याकरणम्—इति त्रीणि यत् सर्ववेदलोकरमाधारण्येन लक्षणं भुवन्ति, तस्य स्वशाखाया विशेषेणैव बोद्धव्यमिति निरूपयितुं प्रातिशाखायान्धारयन्त इति । तथा च स्पष्टमेव शिक्षापि प्रातिशाख्यै स्वस्वरूपेऽन्तर्भाव्यत इति ।

विष्णुमिश्रोऽप्याह—

लक्षणं यो न वेत्त्युक्तं न कर्मफलभाग् भवेत् । लक्षणज्ञो हि मन्त्राणा सकल भद्रमश्नुते ।

तस्मात्ताव पूर्वं लक्षणमुच्यते । लक्षणपूर्वकं कार्यपरिज्ञानम् । तथा चोक्तम्—

स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा दैव योगार्थमेव च । मन्त्र जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे । इति ।

स्वर, वर्ण, अक्षरम्, मात्रा, इति तत्र प्रातिशाख्यविषया वेदितव्या । दैव योगार्थं निरूपविषया इत्यादि विवेच्यम् । तस्मात् प्रातिशाख्यै स्थानप्रयत्नादि स्वविषयतया निर्देष्टव्यमेवेति न तावता पौर्वापर्यमिदं कोऽपि समन्ध ।

अपेक्षमपि विचार्य भवति—प्रातिशाख्येषु शब्दोत्पत्तिविज्ञानं विशिष्य प्रदर्शितम्, पाणिनिना तु न तद्विषये विशिष्य किमपि स्वीये सूत्रपाठ उक्तम् । इदञ्च सस्कृतसाहित्यालोचकै सुस्पष्ट विज्ञायते—य प्राचीनाना ग्रन्थानामसित विज्ञानेन सम्बन्ध, अर्वाचीनेषु तु क्रमेण विज्ञानसम्बन्धो दूरीभवति । तदपि विज्ञानसम्बन्ध प्रातिशाखायाना प्राचीन बमनगमयितुमल भवेदिति । तथा हि शौनकीये प्रातिशाख्ये—

माण्डूकेय सहिता वायुमाह तथाकाश चास्य माण्डूय एव ।

समानतामनिले चाम्बरे च म बागस्योऽविपरिहार तदेव ॥ २ ॥

‘अध्यामस्कृतौ शूरीर सुतश्च बाङ्मनसयोर्विद्वन्त्यानुपूर्वम्’ इत्यादिना उपनिषदुक्त सहितास्वरूप बाङ्मनसयो र्पूर्वापरीभावे विप्रतिपत्तिं च प्रदर्श्य—

‘बाङ्प्राणयोश्च होम परस्परम्’

इति ‘तपत्रैतदधीते गायते वा, वाचि तदा प्राणो भवति, वाक् तदा प्राण रेडि, अथ यत्र तूर्णा वा भवति इवमिति वा, प्राणे तदा वाग् भवति, प्राणस्तदा वाच रेडि (ऐन आ ३।१।६) किमर्था ध्यमप्येन्यामहे, किमर्था वय भव्यामह, वाचि हि प्राण जुहुम, प्राणे वा वाचम्, यो ह्येव प्रभव, स पञ्चाप्य (ऐ आ ३।२।६) इत्यादि श्रुत्युक्तो बाङ्प्राणयोरन्योन्य स्मिन् होम स्पष्ट निर्दिष्ट, ॥ एव विज्ञानस्य गूढतमो विषय । अग्रे च—

वायु प्राण कोष्ठमनुप्रदानं कण्ठस्य खे विवृते सवृते वा ।

आपचते आसता नादता वा वक्त्रोहायाम् (शौ पट ३।१)

इत्यादिना वर्णोत्पत्तिविज्ञानं विवृतम् । तथा कात्यायनीये वाचसनेयप्रातिशाख्ये—‘वायु खात्’ शब्दस्तत्’ (अ १।६, ७) इत्यादिना वर्णोत्पत्तिविज्ञानमुक्तम् । किन्तु शौनकायपेक्षयाऽनिस्वरूपम् । शक्यन्ते च—

‘अथ वाचो वृत्तिं व्याख्यास्याम, वायु प्रकृतिमाचार्या, वायुर्मुखं आसीभवति, आसो नाद इति शाकटायन । वायुरयमस्मिन् क मुखं—अटतीत्येषोऽर्थ—स खलु खविशेष प्रतिपन्न आसितिर्भवति, स आसिति शिर प्रतिपन्न आकाशम—ह्नाक नदतिर्भवति ।’

इत्यादिना विशिष्य वर्णोत्पत्तिविज्ञानं विवृतम् । एवमन्यत्रापि । तथा च प्रातिशाख्यानमेव पाणिनिपूर्वमवत्वमेवाऽनु भीयत इति । अत्राऽपि परे विप्रतिपन्नते—प्रातिशाख्येषु हि शिक्षादिविषयोऽपि सगृहीत इत्युक्तं प्राक् । वर्णोत्पत्तिविज्ञानप्रदर्शनं

च शिक्षाया एव विषय । पाणिनिना च शिक्षा प्रयोगे रचना, न व्याकरणसूत्रेषु सगृहीता, तस्माद्गोत्वप्रतिविज्ञानस्य सूत्रेषु प्रसङ्ग एव नास्ति, शिक्षायान्तु पाणिनिनाऽपि वर्णोत्पत्तिविज्ञानं विवृतमेव—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्यान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्रिमाहन्ति स भ्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतस्त्वग्निं चरन् मन्दं जनयति स्वयम् । इत्यादिना ।

प्रत्युत प्रातिशारये श्वासनादादिविवरणेन वैखर्यां वाच एवोत्पत्तिरनुकान्ता । प्राणवायुव्यापारादुत्तरमेव ते व्यापार विवृण्वते, पाणिनिस्तु प्राणव्यापारात्पूर्वमपि आ-म-बुद्धि मनोव्यापार सगृह्यन् मध्यमा पर्यन्ती चाऽपि वाचमभिन्यञ्जयतीति तत्रैव विज्ञानाधिक्यं स्फुटति । किञ्च ऋकन्-त्रे प्रथमे प्रपाठके विषयोऽयं विवृतः । स च प्रपाठको न व्याख्यात्रा व्याख्यात इति मूलग्रन्थात्प्रथमभाव एव तस्यानुमीयते, शौनकीयेऽपि प्रथमात्पटलाज्यागेव विषयस्याऽस्य विवरणमिति प्राक्षानात्कस्माच्चिद् ग्रन्थादत्र वैज्ञानिको विषयोऽयं सगृहीत इत्येव प्रतीयते । अन्येषु तु प्रातिशाख्येषु न तथा प्रतिपाद्यते विज्ञानमिति नायमपि निर्णयहेतुर्हृदं प्रतिद्वयति । सन्देहास्पदमेवाद्यापि पौर्वापर्यम् । किञ्च पाणिनिरादेशवादी, प्रातिशाख्यानि तु विकारवादीनि । एकस्य वर्णस्य वर्णान्तरतापसिर्विकार इत्युच्यते, एकस्य वर्णस्य वर्णसमूहरूपस्य प्रातिपदिकस्य धातो पदस्य वा स्थानेऽभ्यस्यो चारण्यन्तु आदेश इति । तत्र दार्शनिकरीत्या विचार्यमाणो वर्णपदादिषु विकारो नैवोपपद्यते । न शब्दमित्यववादे, न वा अनित्यत्ववादे—उभयधापि विकारो न सम्भवति । नियतावादे हि कूटस्था अप्रिचालिनो वर्णा इति कथं विकार सम्भवेत् । अनित्यत्ववादे च उच्चरितप्र-रस्ता वर्णा न तात्पर्यं स्थितिं लभन्ते—यावत् तातुपमर्षं वर्णान्तरं तत्रागच्छेत् । न च वर्णसमूहस्य प्रातिपदिकधातुपदादि वस्तुन स्वरूप धत्ते—वर्णानामुच्चरितप्रवृत्तामा समुदायात्मकत्वात्, तस्माद् बुद्धिपरिकल्पिता एव धातुप्रातिपदिकाणां इम इति न तत्रापि विकारसम्भवः । सोऽयं विकारमसम्भवः शब्दानामनित्यत्ववादिना व्याप्यसूत्रकृता मोक्षमेव सूत्रेषु सम्प्रविष्टा इत्यवोचामः । तत एव पाणिनिर्विकारपक्षं परित्यज्य आदेशपक्षमेव गृहीतवान्—‘पठ्ठी स्थानेयोगा’ इति परिभाषमाणः । विवृतञ्च विस्तरेण तन्महाभाष्ये । प्रातिशारयानि ॥ विकारपक्षमेव परिगृहीतवन्ति । पदान्तादिव्येव विकारशास्त्रं पदे ढहेषु वचनात् प्रतीयात् (पृ २ सू ५) इति शौनकेन सम्बिधास्त्रप्रवृत्तौ स्पष्ट विकारपदं प्रयुक्तम् । ऋक्न्-त्रप्रणेनाऽपि ‘विकार’ (सू ९१) ‘स्वयान’ (सू ९२) इति स्पष्ट विकारपदं प्रयुक्तम् । कात्यायनोऽपि ‘तमिति विकार’ (११३३) इति विकारमेव स्वीकरोति ‘द्वितीयया विभक्त्या यो निर्दिश्यते स विकारः अत्येतन्न’ इति तदर्थं, घृयमन्यत्रापि । सूत्रणशैब्यस्यैषा विचारपक्षेणैव, ‘ककारपकारयोः सकारम्’ (३१२१) (ककारपकारयोः परयोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते—सकाररूपता गच्छति) इत्यादिकायायनः । शौनके (९३) (स्वरौ दीर्घमापद्यते) इत्यादि ककृतम्बकार, ‘ह्रस्वपूर्वस्तु सोऽकारम्’ (पृ ३१२७) (ह्रस्वपूर्वस्तु स विमर्जनीयः स्वरौद्वयोः अकारमापद्यते) इत्यादि शौनकः । ‘ओकार आबम्’ (९११५) (ओकार यदा स्वरपर, आब विकारमापद्यते) इत्यादि तैत्तरीयप्रातिशाख्ये । तस्मादसम्भवद्विकारवादिप्रातिशाख्यापेक्षया आदेशवादी पाणिनेरेव वैज्ञानिकमर्थं इति स्फुटीभवति । वर्णा अपि स्वस्वशास्त्रोपयुक्तास्तैस्ते प्रातिशाख्यकृद्भिः सगृहीता इति तत्सत्यमपि पौर्वापर्यं न निर्णेतुं शक्यते । भवतीदं यद्यपि विचार्यम्—शौनकीये प्रातिशारये लृकार स्वरेषु न परिगण्यते, पाणिनीये ह्रस्व एव लृकारो गृहीतः । दीर्घस्तु नास्ति । कात्यायन-ऋक्न्-त्रयोस्त्रिविधोऽपि लृकारः स्वरेषु न परिगण्यते, प्रातिशारये च पाणिनिवत् केवलं ह्रस्व इति । अथर्ववेदि स्वरान्तरवद् ह्रस्वदीर्घं लृकारौ वर्णसमानाये गृह्यते । तैत्तरीय स्वरान्तराणामित्र तस्यापि भेदोऽस्येवेति, तमेतं मतभेदमाश्रित्य पूर्वोपरीभावः कथञ्चिदनुमीयते । त्रिविधमपि लृकारं गृह्यन्तोऽर्थाचीना, अगणयन्तस्तु सर्वतः प्राचीना इति सम्भाव्यते । परमाध्यकादिकृद्भिः सर्वेरेव रश्वाखोपयुक्ता वर्णा इह सगृह्यन्ते इत्येवोक्तमिति नैतदप्यनुमानं हृदं भवितुमर्हति ।

अथ सूत्रप्रक्रियायां अन्तरङ्गपरीक्षा कर्तव्या । तद्री या कायायनप्रातिशाख्यन्तु पाणिनेरर्वाचीनमेवानुमीयते । तस्य हि सूत्रग्रन्थनशैली पाणिनिना बहुतरं सखदति । किञ्च ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ (अ ११३४) ‘तस्मादित्युत्तरस्यादे’ (११३५) ‘पठ्ठी स्थानेयोगा’ (११३६) इति सूत्राणि स्पष्ट पाणिनिसूत्रानुकारिणि दृश्यन्ते । तत्र पाणिनिमेव प्रातिशाख्या कात्यायनेनानुकृतेति मन्तव्यं स्यात् । इदञ्च विशेषणार्थमेव—पाणिनिना हि ‘आदे परस्येयेतदपेक्षया ‘अनेकाल्पित्सर्वस्य’ इत्यस्य परत्वं रक्षितम् ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ ‘आदे परस्य’ इति प्रयोगयोगौ कृतौ, तेन ‘अष्टम्य औत्’ इत्यादी ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति प्रवर्तते, ‘आदे परस्ये’त्येतत् ‘अनेकाल्पित्सर्वस्ये’त्यनेन वाधितं न प्रवर्तते, तदेतत् स्पष्टीकृतं सिद्धान्तकौमुद्यात् । प्रातिशाख्ये तु ‘अनेकाल्पित्सर्वस्ये’ति परिभाषणाभावात् प्रयोगयोगकरणस्य नास्त्यावश्यकत्वमियनुसन्धाय कात्यायनेनात्र ‘तस्मादित्युत्तरस्यादे’ इत्येक एव योगः कृतः, तदेतत् पाणिनेरनुकरणं स्पष्टं बोधयति । किञ्च ‘पठ्ठी स्थानेयोगा’ इति नाम्नि प्रातिशाख्यात्त शैली, तेषु स्थानी न प्रायेण पठ्या निर्दिश्यते, अपि तु प्रथमया निर्दिश्यते—‘अमुको वर्णः अमुकरूपतामापद्यते’ इत्यादि क्रमेण, तदेतद्विद्वत्ति प्राक् । कात्यायनेनापि प्रायेण सैवं शैली सूत्रेष्वनुसृता—‘विसर्जनीयः’ (प्राति ३१६) ‘चङ्गयोः शम्’ ‘तथयो’ ‘सम्’ (३१०-८) ‘तकारो लं लम्’ (३१३) ‘मन्त्रानुमानिकम्’ (३१४) ‘सर्वो अकार ओकारम्’ (३१३३) (३१२०) इत्यादी । तथापि ‘पठ्ठी स्थानेयोगा’ इति परिभाषा कृता तेन स्पष्टं प्रतीयते परिभाषेयं पाणिन्यनुकारिणि, सूत्रग्रन्थन तु मजातीयपातिशाख्यमस्कारेणेति ।

‘अन्याद्वाग्वर्ण्यं उपधा’ (११३५) ‘समानस्थानकरणस्यप्रथमः सर्वग’ (११३३) ‘सुगनामिकाकरणानुनामिक’ (११३५) ‘संख्यातानामनुदेशो यथामन्त्यम्’ (११३३) ‘निकारी यथासम्भवम्’ (११३२) ‘विप्रतिपेय उत्तर वलदलोपे’ (११५९) रूपौ परपञ्चमम्’ (११३२) इत्यादीनि च सूत्राणि कात्यायनीये प्रातिशाख्ये ‘अलोन्म्यात्पूर्वं उपधा’ ‘तुल्यान्म-प्रथमं सर्वगम्’ ‘सुगनामिकावचनोऽनुनामिक’ ‘यथामन्त्यमनुदेशः समानाम्’ स्थानेऽन्तरतम’ ‘विप्रतिपेये पर कार्यम्’ ‘अनु-स्वारस्य यधि परमवर्णः’ इत्यादिनि. पाणिनिस्तुत्रैः समानार्थानि किञ्चिपरिवर्तनाचरति दृश्यन्ते । किमन्यत्-पाणिनिस्तुत्रेषु वार्तिककारोऽपि कात्यायन उच्यते, प्रातिशाख्यस्तुत्रि । तयोर्मत्वपञ्चाददर्शनादेर्यथेवानुमीयते । तथा हि—अत्रैव ‘तुल्यान्म-प्रथमं सर्वगम्’ इति सूत्रे आस्यपदस्य प्रथमविशेषः तामस्युपगम्य विभिन्नस्थानानामपि सर्वगमज्ञाप्ताशङ्क्य ‘आत्वे तुल्यदेश-प्रथमं सर्वगम्’ इति न्यायो वार्तिकहृनोद्विक्तः, प्रातिशाख्ये च ‘समानस्थानकरणस्यप्रथमः सर्वग’ इति आभ्यात् स्थानग्रहणं पृथक् कुर्वता सर्व प्रक्रियाऽनुमृता । ‘विप्रतिपेये परं कार्यम्’ इति पाणिनीये सूत्रे ‘द्वुग्लोपयनस्य च पाथस्या-भावेन लोपमात्रे विप्रतिपेयविप्रतिरुद्ध’ ‘विप्रतिपेये उत्तर वलदलोपे’ इति । ‘वर्णरे शरि वा विमर्गलोपो वक्तव्यः’ इत्यप्यस्ति पाणिनीये वार्तिकम् । प्रातिशाख्येऽपि ‘लुट् लुटि जिपरे’ (३१३) इति तदनुवादे दृश्यते । ‘तद्वृहते करपयोश्चोर-वेवनयो सुट् तलोपश्च’ इति पाणिनीये वार्तिकम्, ‘तद्वृहते करपयोन्मलोपश्च’ (३१३) इति प्रातिशाख्ये तदनुवादः । यद्यपि तद्वृहते करपयोरित्येतद्गणपदे पारस्करादिगणे केचित् पठ्यन्ति, परं भाव्यह्ना ‘वक्तव्यः’ इत्युपन्यासाद् वार्तिकमेवेदं प्रतीयते । न हि गगसूत्राणि भाव्यह्नुवदन्ति । भवतु वा गगसूत्रम्, तथापि पाणिन्यनुकृतिस्तु प्रातिशाख्ये सिद्धेय । ‘द्वाराह्नोऽग्नस्तस्य च ट’ संज्ञापाम्’ ‘वारौ वा’ इति द्वाघाघट-चाघाघाटिनाम्निर्णयः प्रथमः । पाणिनिवार्तिककारेण हूतः, प्रातिशाख्येऽपि ‘स आघादनाह्नरात्’ इति तन्निर्णयः प्रथमो दृश्यते । प्रक्रियाभेदोऽत्र यो दृश्यते, स तु प्रातिशाख्येऽप्यगदिप्रत्ययानामविवरणादेव । ‘रपाभ्यां नो ण समानपदे’ (८१११) इति पाणिनीये सूत्रे ‘ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्’ इति वार्तिककृतोक्तम्, प्रातिशाख्येऽपि ‘ऋपरेकेभ्यो नकारो णकार समानपदे’ इति ऋकार संयोग्य पाणिनिसूत्रमर्थोऽनुदितम् । ‘अट्ठङ्गादनुम्यव्यायेऽपि’ इति सूत्रेऽपि ‘संज्ञाव्यायेऽपि’ इति वार्तिककारः, प्रातिशाख्येऽपि ‘स्वरयवत्कैश्च’ (३१८) इति सूत्रेण समाह्वयव्याय-मुक्त्वा अन्ते ‘शिल्लितिकामध्यमध्यमध्यवितोऽपि’ (३१९५) इति प्रतिपिद्वयवधाने नशाम्य प्रहृन्निभाकोऽपि विहित । भाव्य-ह्ना सूत्रस्य नियमार्पतामाश्रित्य वार्तिकं पठितमिति दृश्यते । ‘द्वोऽद्वारादीनि यथोपधेयम्’ इति सूत्रे ‘एष उच्चं दृष्ट्वा धासुत्तरपदादे पुञ्चं च’ इति वार्तिकमारब्धम् । प्रातिशाख्येऽपि ‘पङ् दृष्टान्तयो मरपावयोर्वयोश्च’ (३१३०) इति तदेवानुदितम् । अत्र तु उच्यते आह ‘योऽङ्ग’ इति, एतच्च शिष्यव्यापदानार्थम्, नहि संहितायामुदाहरणं लभ्यते, इति टीकाकारे च शान्तान्त-रप्योदाहरणं दर्शितम् । तद्विधाया तु स्फुटमेवेदं भवति, य-पाणिनीये यार्तिके यदुक्तम्, तत्परकारेण तदनुवादरूपेणैव दून्मशाङ्कोऽत्र निवेशित इति । एवं पाणिनीयवार्तिके ‘वर्गाकार’ इति पठितम्, प्रातिशाख्येऽपि ‘निर्देश इतिना, कारणे च’ (११३०) इति तदनुदितम् । यस्तु प्रातिशाख्ये ‘नानुस्वारस्यविमर्जनीयजिह्वामूलीयोपप्लानीया’ इति अनुस्वारादिशब्देभ्यः कारभ्यस्य निषेध आत्मानः, स तु पाणिनीये श्रवणादिसूत्रेणैव वर्गत्वेनाऽनिर्देशात्प्रोपेक्षित इति प्रतीयते । एवमेवाभिव्यक्त्यभागे प्रमद्वे यदुत्र पाणिनीयवार्तिकस्य वाजसनेयप्रातिशाख्यस्य च मनेष्यमुपलभ्यते । यानि तु वार्तिकानि न प्रातिशाख्येऽनुमृताणि तत्प्राभ्याः शब्दा अस्यां शालायां न सन्तीत्येव प्रायेण सिद्धयेत् । यदि हि वाजसनेयप्रातिशाख्य पाणिनेः पूर्वमभिव्यक्त्य पाणि-निना विधानानीमिति तत्राद्वेष्यते, तत्तर्हि, कथं इमानि विज्ञानानि स्वसूत्रेणैव निश्चितम् । कथं शर्परे खरि विमर्गलोपस्तेन स्वसूत्रेण विहितः स्यात् । कथं च योऽद्वारादिशब्दमिदं एष उच्चं न विधीयते । अनुम्यसुलभमनवधानं शब्देऽपि सम्भवतीति सूत्रम्, परमस्येया विधीनं स्पष्ट दृष्ट्वापि कथमनवधानमनल्पमने । सम्भवेत् । तस्मात् पाणिनेरवोक्तमेव यद्वा प्रातिशाख्यमिति सिद्धयेति । एव पाणिनीयाः समासपठितानिमात्रा अप्यत्रारम्भ एव स्फुटमुक्ता —‘निर्नृत्तकृतितचतुष्टयमामायाः शब्दमयम्’ (का० प्रा० ११२९) अत्र हि चतुष्टयेति समासविशेषणं स्पष्टं पाणिनीयव्याकरणं स्मारयति । व्याकरणान्तरेऽपि कृतजितममामादिर्विज्ञाः श्युरित्युपगमेऽपि समासस्य भेदश्चतुष्टयं तत्राप्यामीदृति कल्पनायां मानाऽभावः । नचैवविधा शब्दभेदा अन्येषु प्रातिशा-ख्येऽप्युलभ्यन्ते इति पाणिनीयसंस्कारेणैव कात्यायनेन विभागोऽर्थः प्रदर्शित इति सुरूपदे शक्यमनुमानम् । एवं संज्ञाकरणपद्धति-रपि यत्तु प्रातिशाख्येऽनुमृता ‘दन्तस्य मूर्धन्यापत्तिर्निति’ (११२२) इत्यादिना । न ह्यन्येषु प्रातिशाख्येषु बाहुल्येन संज्ञाकरणं दृश्यते । एवमेव पङ् परस्याकारस्य पूर्वरूपमभिनिधानसङ्घेन शौनकादिभिर्लुच्यते, कात्यायनेन तु ‘द्वोऽङ्गोऽर्थः पूर्वकार’ (११३०) इति पूर्वरूपशब्दं वदता पाणिनिप्रक्रियेयानुमृता । ‘नरद्वयप्रश्नात्’ इति पाणिनीयप्रक्रियायां च परं लाघवमत्र ‘चतुर्थो दाम्’ ‘तथयो सम्’ इति (३१३४-३१३५) प्रदर्शितम्—इत्याद्यनुमन्थेयम् । तेन यत् प्रातिशाख्यस्य पाणिनिपरमवचनमेवात-रङ्गरीक्या मिदयति । अस्त्युपगम्यते चायैतिहासिकैर्विदुर्भित्तयेव । तैत्तरीयप्रातिशाख्यमपि अनेनैव दृश्ययोगजेमम् । तत्राऽपि हि ‘उच्चैस्दात्’ (११३८) ‘नीचैरनुदात्’ (११३९) ‘समाहार स्वरित’ (११४०) इति सूत्राण्यनुदितानि लभ्यन्ते । ‘तस्या-दित उदात्तमर्द्धस्वम्’ इति पाणिनीयसूत्रं च ‘तस्यादिरचैस्तरामुदात्तादन्तरे यावद्वर्द्धस्वस्य’ ‘उदात्तमस्य रोप’ (११४१-४२) इति सूत्रद्वयेनानुदितम् । अत्रापि ह्रस्वपदं स्वाध्यायच्युत्तमेव पाणिनीये सूत्रे इव व्याख्यातृद्विरुच्यते । ‘पूर्वणं पदमपुनः’ (११५४) इत्याद्या संज्ञा अपि पाणिनिनेव प्रपञ्चिता । ‘एक पूर्वपरयो’ ‘अन्तादिवच’ इति पाणिन्यनुस्कारेण ‘अथैकमुभे’ (१०१३) इत्याद्यधिकारसूत्रम् ‘आद्यन्तवच’ (११५५) इति परिभाषापि किञ्चिद्विषयभेदेनाश्रीयते । ‘विप्रतिपेये परं कार्यम्’ इत्यस्य स्थाने ‘तत्र पूर्वं पूर्वं प्रथमम्’ (५३) इति विप्रतिपति परिभाष्यते । ‘वर्णाकारोत्तरो वर्णाप्या’ (११५६) ‘न विमर्जनीय-जिह्वामूलीयोपप्लानीयाऽनुस्वारनामिकाव्ययानाम्’ (३, १६-१८) इत्यादि च कात्यायनेनैव विधीयते । अन्यदपि कात्यायनानुकर-णमत्र दृश्यते इति तस्यापि पाणिनिपरमवचने न संदेहः ।

सूत्रान्तरागामपि ऋक्तन्त्रे सादृश्यं दृश्यते—

ऋक्तन्त्रे

- १ उद् स्यात्तन्त्रो (१६७)
- २ वृषोदरादीनाम् (१६६)
- ३ सन्निकर्षं सहिता (६७)
- ४ गो (७९)
- ५ न वा (८०)
- ६ नव वा (८१)

दीर्घप्रकरणे तु सकारप्रकरणं ह्यत्र वितोषेण सादृश्यमुपलभ्यते । यथा—

ऋक्तन्त्रे

- २१५ कर्णस्य शूत्रे (कर्णशूत्र) ।
- २१६ वृषस्य करिमोदनीदभन्तेषु । (वृषामोदनी, वृषाकपि)
- २१७ कर्णे ष्ठीहाङ्कुटाङ्गुलोपरिष्ठाप्यवनवागनाम् ।
(णीटाकर्णी, अङ्गुलाकर्णी, कुण्डलाकर्णी इत्यादि)
- २१८ विश्वस्य नरवमुत्तान् । (विश्वानर, विश्वावसु, विश्वारत्)
- २१९ मित्र शूत्रौ ।
- २२० अविन्दुद्वाराहर्कदन्तदन्त्रेण्यमग्रनि चेत् । (आविन्, रवापद्, रवावराह इत्यादि)
- २२१ सर्वनाम्नो दृष्टि । (कीदृग्, अस्माह्क इत्यादि)
- २२२ उच्चवेहती । (उच्चावहनी)
- २२३ उपनरवे । (उपानरवे रोग)
- २२४ सान्नेन च समागमे । (हस्ताहलि, मुलामुलि, केशा केशि, दण्डादि)
- २२५ नष्ट । (अष्टाकपालम्)

२२६ प्राक् शताय । (अष्टावरा, अष्टाविंशति)

२२७ पद्-गोयुक् दन्त-शालीये च तीर्थ । (अष्टापद्म्, अष्टागोयुक्म्, इत्यादि)

२२८ नास्त्रा पाडि । (मुरापाट, यवापाट)

२२९ धने यच्चरप्रभृतीनां प्राच्यभरनसत्रा चेत् ।
(भीलप्राचनम्, सु-दराचनम्)

२३० उपमगस्य धानावेकाक्षरे नामभूते । (उपानव्, प्राभूट)

२३१ द्व्यक्षरे गुर्वादावकारात्ते (नीवर्त, परीवर्त, परीवाप)

२३२ प्रदन्त्यादी मादसुदमन्तेषु । (प्रमाद, प्रामह, प्रामेन इत्यादि)

२३३ न सवन्माने लुडिते चे । (प्रमादो गुरुणाम्, प्रमादो मृत्तिकाया)

२३४ निष्ठायामित्तादी (नीत्त, वीत्त, परीत्त)

२३५ उ च काशे दर्शने (चकारादिकाशेऽपि गृहीत
(प्रतीकाशते, अनूकाशते)

२३६ युग्मं यु । (एवा ह्यपि, योना न्विन्द्र)

२३७ उद्योयुनि धेपादि (तम् शुचिम्, अरुस्य नू मह)

२३८ इ (भूषी हवम्, यदी वदन्ति, शृणुही गिर)

२३९ सोऽस्मि दन्त्यञ्चे (कृषी न, असीयुग, इत्यादि)

२४० कण्ठ्ये

पाणिनीये

- १ उद् स्यात्तन्त्रो पूर्वस्य (८१६१)
- २ वृषोदरादीनि यद्योपविष्म (६१३१०९)
- ३ पर सन्निकर्षं सहिता (११८१०९)
- ४ सर्वत्र विभाषा गो (६१३१२२)
- ५ " " " "
- ५ नष्ट स्कोटायनस्य (६१३१२३)

पाणिनीये

- ×
- ×
- कर्णे हङ्गस्याविष्ठाष्टरत्नमगिमिष्टिद्व्यक्षिद्वन्द्वमुवस्त्वन्तिकस्य
(६१३११५)
- विश्वस्य वमुत्तानो (६१३१२८) नरे सज्ञायाम् (६१३१२९)
- मित्र चर्षी (६१३१३०)
- शुनो दन्तद्व्यर्क्यकुन्दवराहपदेषु दीर्घा वाच्य (वा
तिकम्)
- इदङ्गिमोरीरकी (६१३१९०) आ सर्वनाम्न (६१३१९१)
- ×
- ×
- अन्येषामपि दृश्यते (६१३१३७)

द्वन्द्वि च (६१३१२६) अष्टन कपाले हविषि (वातिकम्)
(गवि च युक्ते) (अष्टागवम्, अष्टाकपालम्)

द्वन्द्वन सत्यायामवहुनीदृशाल्यो (६१३१४७) (प्राक् शतादिति
वक्तव्यम्)

अष्टन सज्ञायाम् (६१३१२५)

द्वन्द्वि सह (३१२१३) विवयस्य उपधावावृद्धि)
वनगिर्यां सज्ञायाम् कोटरकिङ्कुलादीनाम् (६१३११७)

नहिवृत्तिरूपि यधिरचिमहितमिषु षी (६१३११२)

उपमगस्य धन्यमनुष्ये बहुलम् (६१३१२९)

" " "

" " "

द्विस्ति (६१३१२४)

हक् काशे (६१३१२३)

द्व्यचोऽनस्तिह (६१३१३५)

अचि तुनुधमनुनुह्वोराणाणाम् (६१३१३३)

×

×

×

अग्रेषु प्रातिराप्ये दीर्घस्य बहुप्रपञ्च-२५५ सूत्रपर्यन्तम् । नामप्राह तत्र तत्र दीर्घविधानम् । तत्र प्रायेण 'अचि तुनुध' इति निर्दिष्टे सूत्रेऽन्तर्भवति । अग्रे पाणिनीयेऽपि कतिचन सूत्राणि दृश्यन्ते येषां प्रतिरूपक प्रातिराप्ये न लभ्यते ।

यथा—वले (६३।११८) । मतौ बह्वचोनजिरादीनाम् (६३।११९) । शरादीनाञ्च (६३।१२०) । इको वहेऽपीलो (६३।१२१) । धिते कपि (६३।१२७) मन्त्रे सोमाशेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ (६३।१३१) । ओपधेय विभक्तावप्रथमायाम् (६३।१३२) । वा पपूर्वस्य निगमे (६३।१९) (श्रमुत्तानम्, ऋमुत्तानम्) इति ।

अत्रापीद सादृश्य यादृच्छिक न प्रतीयते, अवश्यमेकेन परस्य सम्प्रत्यन दृष्टानुवाद कृत । तत्रापि पूर्वोक्ता युक्तिरु सन्धेया, पाणिनीयसूत्राणा प्रतिरूपक प्रातिशाख्ये यत्र न दृश्यते, तत्र सामवेदे वृतादश प्रयोगा न लभ्यन्त इति वक्तुं सुशक्यम् । ऋक्तन्त्रस्य केवल सामशाखीयत्वात् । सर्वशाखाणां लौकिकप्रयोगैः सह समुच्चायकेन पाणिनिना ॥ प्रातिशाख्ये दृष्टान्तत्र तत्र विधय कुत उपेक्षिता इत्यत्र न किमपि समाधानं स्यात् । विश्वावसु, विश्वामित्र, इत्यादी प्रातिशाख्ये दृष्टो दीर्घविधिर्यदि पाणिनिनानुदितस्तर्हि 'उपानस' 'उच्चावृहती' इत्यादिषु कुत उपेक्षित इति नैतदुत्तरयितुं शक्यते । तादृशप्रयोगागमनमिति प्रसिद्धबाहुपेक्ष्यपि सर्वत्र न वक्तुं शक्यते—'वृषाकपि' इत्यादि प्रयोगाणा सस्कृतवाङ्मये सुप्रसिद्धत्वात् । किञ्च 'आपद्' 'श्वब्राह्म' इत्यादौ पाणिनिनोपेक्षितमपि दीर्घव्यवर्तिककारेणोपसंख्यातम्, तेनापि प्रयोगागमप्रसिद्धिर्न सम्यक् प्रतीयते । पाणिनिर्हि 'इयष्टन सरयायाम्' इत्यष्टनसद्व्यस्य सामान्येन दीर्घं विधत्ते, 'अष्टसहस्रम्' इत्यादौ तु दीर्घं न दृश्यते, तदर्थं पाणि नेन कोऽपि यत्नः । प्रातिशाख्ये तु 'प्राक् शतात्' इत्युक्तम्, चार्तिककारेणापि 'प्राक्शतादिति वक्तव्यम्' इत्यनुदितम् । तस्मादेनेन प्रकरणेनाऽपि 'ऋक्तन्त्रप्रतिशाख्यस्य' पाणिनिपरम्भत्वमेव प्रतीयते । जनवधानेन मनुष्यसुलभेन पाणिन्युपेक्षिता प्रयोगा प्रातिशाख्ये सामसहितायामभिन्त्य विशेषेण सगृहीता, त एव च चार्तिककृता पश्चादनुदिता इत्येव कल्पना उपायनी । सूत्रा प्येवविधानि समुत्ते स्थितानि यदि स्युः, तर्हि जनवधानं न सम्भवतीत्यसङ्काशेदितम् । किञ्च तिङ्ङदादिप्रथया प्रातिशाख्येषु न ऋपि विभिन्यन्ते इत्यनेकधैतव्यम् । ततश्च इह दीर्घप्रकरणे 'निष्ठायाभिप्तादौ' इति यदिद् 'दक्षित' इति पाणिनिसूत्रस्य प्रतिरूपक दृश्यते—तत्सर्वथास्य पाणिनिपरम्भक्य साधयतीति कृत प्रपञ्चेन ।

इदञ्च वैधिश्रमालोक्यते, यद्-ऋक्तन्त्रकार समासे विभक्तिलोपार्थमपि सूत्रं प्रणयति—'विभक्तिलोप (११) चकारे एवादावभ्यास चापि चकाराधितमनुविधत्ते 'कृ चकारमस्यवदृष्टे' (पूर्वोक्ते (१११) सूत्रे) नहि समस्तपदानां तिङन्तादीना च सामान्यप्रक्रिया प्रातिशाख्येषु कान्युपलभ्यते । समास-धातु-निष्ठा-सर्वनामाविसंज्ञाश्चाप्यस्य सूत्रेषु व्यवहृता दृश्यन्ते— या न विषया प्रातिशाख्यानाम् । मासैकदेशे नामग्रहणमिति परिपाठ्यपि बहुधा लोच्यते । सूत्ररचनाप्रणाली च बहुत्र पाणिनि- मनुसरति, बहुत्र चातीव विलङ्घना । तच्च वैलक्षण्यं बुद्धिपूर्वकं सम्पादितमनेन प्रतीयते । तस्मात् पाणिनीयव्याकरणसंस्काराया समवेतदिति सम्भवति । इदं तु दृढ प्रमाणमस्य पाणिनिपरम्भक्ये—यद्ये प्रयोगा पाणिनिसूत्रेन सिद्ध्यन्ति, चार्तिककृता यदर्थं प्रयत्न उपसङ्गता—तेष्वत्र साधिता दृश्यन्ते । यथा—'स्वैरिणी' 'अशीरिणी' इत्येतदर्थं 'भाषायां गांपरयो' (१९) इत्येतत् विहितम् । सामसागराया व्याकरण विरचयतो भाषाविषयिणी चर्चा क्रियतुपुनरेपि विचार्यम् । अथवा भाषायामिति प्राञ्जल भाषाभिप्ता स्यात् । तथैव ग्रीह, प्रैष्य वसतराणम्, इत्यादिपाणिन्युपेक्षितप्रयोगासिद्ध्यर्थमपि 'उपसर्गादृष्ट्वौ प्रेथ्याथ' (१८) 'वसतरादीनाम्णि' (१०६) इति सूत्रयति, 'ऋते च तृतीयासमासे' इति चार्तिकमनुसरश्च 'मासे घञ्छति' (१०३) इति सूत्रयति । अत्र समासवाङ्मये 'मान' शब्द एव प्रयुक्त, दीर्घसद्वार्थं च 'व' शब्द इत्यपि वैलक्षण्यमालोच्यमेव । 'द्युतो दन्तवपू' इत्यादिदोषानुवादश्च दीर्घप्रकरणे दक्षित एव । यदि हि सूत्राणीमानि पाणिनिरद्वयत्, तर्हि कथं तदनुसृत्य स्वयं भवि 'स्वैरिणी' 'ग्रीह' इत्यादि सिद्ध्यन्ते इति न व्यक्तम् । न ह्येवविषयनवधानं सम्भवतीत्यसङ्काशम् । तस्मात् पाणिनि परम्भत्वमेव ऋक्तन्त्रप्रातिशाख्यस्यापि स्पष्ट सिद्धति । यत्तु शाकटायनप्रणीतवप्रसिद्धा पाणिनिपूर्वम्भत्वमस्य प्रातिशाख्यस्य साधयन्ति, परम्भवत्साधकान्युक्तसूत्राणि च प्रसिद्धानि पश्चादिति वक्तुमीहन्ते—तदपि न दृढम् । शाकटायनप्रणीतवस्यैवामिदं आरम्भ एवान् 'आसो नाद' इति शाकटायन' इत्येव नाम्नोऽस्तिष्ठति शाकटायनानुवादो दृश्यते, यदि हि शाकटायन एव ऋक्तन्त्र प्राणेत्यत्र, कथं इत्येतमेव स्वयमन्वयविध्यन् ? किञ्च अन्येषु प्रातिशाख्येषु शाकटायनमनं यद्यनुदितम्—न तत्सर्वमिह निमाद्यन्ते । तथा हि—प्रथममर्थेण मुदि शाकटायन (का प्रा ३।९) जिह्वाभूलीयोपध्मानीयौ शाकटायने (३।१२) परिण इति शाकटायन (३।८०) इति कार्यायन आह । शबसेषु परेषु विसर्गं शाकटायनमते दापसकृत्पात्तामोनेति, शाकटयमते तु विसर्ग एव तिष्ठति । तपा कफयो परयोर्विसर्गस्य जिह्वाभूलीयोपध्मानीयौ भवत शाकटायनमते, शाकटयमते तु न भवत । परि-उपसर्गापर 'न' इति पदस्य नकारो ण्यवमापद्यते शाकटायनमते इति तदभिप्रायः । न तादृश किमपि विधानमेषु सूत्रेणालोक्यते । 'प्रथम शाकटायन (प १ सू १६) इत्यादि च शौनकेनोक्तम्, अवसाने प्रथममेव व्यञ्जन शाकटायनमतेन तिष्ठति, न तु तृतीयव्यञ्जनतामापद्यत इति तदभिप्रायः । तादृशमपि किञ्चिन्नेहालोच्यते । तस्मान्नेदं सूत्रं शाकटायनकृतमित्येव प्रतीयते । भवतु वा केनचिद्व्याकरणेन प्रणीतमिदम्, पाणिनिपरिचितस्तु शाकटायनोऽयं नैव सम्भवति 'लङ' शाकटायन स्यैव' इत्याद्यानां तिङन्तविधीनामत्र प्रसङ्गेरेवाभावात् । माधवीयधातुवृत्तावुक्तपूर्वस्य विष्णुधातोश्चाप्यत्राप्रसङ्गः । तस्मात् पाणिनिपरिचित शाकटायनो वैयकरण एव भवितुमर्हति, न प्रातिशाख्यवत् । यत्तु पाणिनिपरम्भवत्साधकानि सूत्राणि प्रसि दानि, पश्चाद्विषेष्टितानीत्युच्यते, तदपि प्रमाणाभावेऽनवश्यमेव भवति । भवतु वा प्रसिद्धरहित किञ्चित् पाणिने पुरातनम्, तस्य किं रूपमिति ज्ञातुमयं दुःशक्यमेव । अजोपलभ्यमानान्तु पाणिनिपरम्भक्येति वयं साधयामः ।

उपसूत्रादीनि तु एतत्तुल्ययोगेमाग्येवेति विस्तरमिष्या न पृथगा लोच्यन्ते ।

अथ दौर्नकीयम् ऋग्वेदप्रातिशाख्यपरं सन्दिह्यते । तस्य पाणिनिपूर्वम्भक्ये परम्भक्ये श्रोतव्यमपि युक्त्य मुक्ता सम्भवन्ति । पूर्वम्भक्ये तावदङ्गी प्रदर्शयामः—

१ अस्मिन् प्रातिशाख्ये, सूत्रप्रक्रिया मुख्यवस्थिता न दृश्यते । कारिकारूपाणि प्रायेण सूत्राणि, पाणिनिकाये हि सूत्रमस्य मुख्यवस्थितता जाता, तत एव पाणिनिपरम्परेषु प्रातिशाख्येऽपि सूत्रशैली पाणिनिसमानैव प्रतीयते । केवल शौनक प्रातिशाख्य एव कारिकादिरूपेण विलक्षणता दृश्यमाना तस्य पूर्वभगव रयापयति ।

२ सूत्रनिबन्धनशैल्यामपि गौरव दृश्यते । यथा हि पाणिनिना 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादियुत्तरस्य' इत्यादि परिभाष्य सप्तमीपद्व्यादिविभक्तिभिः सव्येयं स्वाभिमतोऽर्थो बोधित, कात्यायनादिभिः प्रातिशाख्यवृद्धिश्चापि सोऽध्वानुसृत । तथात्र शोनेकीये न दृश्यते । तथा हि—'अक सवर्णे दीर्घ' इति पाणिनिसूत्रसमानार्थक सूत्र तत्रालोच्यताम्—'समानाचरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्' (२५।१५ सू) 'उभे समानाचरे सस्थाने (सवर्णे) एक दीर्घ स्वर प्राप्नुत इति तदर्थ । सवर्ण-सज्ञाया अकारणाद् 'एक पूर्वपरयो' इत्यपरिभाषणात् स्वरसन्ध्यादिप्रकरणविभागमावाच क्रियज्ञैरवमत्र कर्तव्यमभूदिति पर्यालोच्यम् । तथैव 'आह्वण' इत्यस्य स्थाने च 'इकारोदय एकारमकार सोदय' (प २।सू १६) अत्र 'अमे'-इत्यस्य स्थाने 'उदय' शब्द प्रयुक्त । इकार उदय परो यस्मात्, साहच अकार सोदय—अभिमतवर्णसहित एकारमापद्यते । अत्रापि तथैव गौरव दृश्यते । 'इको यणचि' इत्यस्य प्रतिरूपकम् 'समानाचरमन्तस्था स्वाभिकण्ड्य स्वरोदयम्' (२।२१) इति । स्वरोदयन्—स्वरपरम्, समानाचरम्—अर्धे समानाचराण्यादित, इति परिभाषितम् इ-उ-वर्णादि, अकण्ड्यम्—अकारभिन्नम्, एवम्—स्वसदृशीम्—अन्त र्धाम्—अन्त स्ववर्णरूपतामापद्यत इति । तत्रापि पाष्यबाधकभावाद्यविचारत्वात् सवर्णदीर्घनिपेयेऽपि तत्क्षिपेध कृत 'न समानाचरे स्वे स्वे' (२।२२) इति । पाणिनिप्रक्रिया तु यद्यि शौनकेन दृष्टाऽभविष्यत्, न तर्हि गौरवमस्त्येव परिपाटी तस्य सूत्रेणैव दृश्यते । तत पाणिनिपूर्वभगवमस्य प्रतीयते ।

३ सज्ञापरिभाष्यमत्राप्यवश्यम्, यद्यपि दृश्यते—तद्विलक्षणमेव, तस्मात्पाणिने प्रभाषोऽत्र न कश्चिदपि दृश्यते ।

४ अनुगम प्रायेण न दृश्यते, शब्दस्वरूपप्राप्तेऽपि तानि तानि कार्याणि विशेषेण विहितानि दृश्यन्ते । यथा—'आविहं विज्योतिरियुत्तरच्चेकार' (४।४७) इति विमर्जनीयस्य पच शब्दस्वरूपग्रहणपुर सरमेव निर्दिष्टम् । पाणिनेस्तु 'इदुदुपधस्य चाप्रययस्य' इत्यनुगमो दृश्यते । तथैव पाणिनि 'पञ्चधा पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योपे' (४।५।३) इत्यनुगमेन पतिशब्दे पदशब्दे च सर्वत्र विसर्गस्य सप्तमुक्तवान् । शौनकेस्तु प्रातिशाख्ये—'अन्त पाद् विग्रहे द्कारपूर्वं पतिशब्दे द्वयचरे पुत्रपदादे' (४।४९) इति पतिशब्दे परे सप्त विधायापि चास्तोत्रित्येतपतिशब्द उत्तरे (४।४९) इति पुन पतिशब्दपुत्र पठता एव सत्त्वं विदधानि । पदशब्दे च परे पदानि गृहीतवै सत्त्वमनुविधत्ते (४।५९ सूत्रे) एव प्रायेण सर्वत्रैव, तस्मात् पाणिनिप्रक्रिया नास्य परिचिता, पूर्वभगवादिष्येयमनुमातुं शक्यते ।

५ कश्चिच्छौनकेन सामान्येन विहिते पाणिनिकृतो विशेषनिर्देशोऽपि दृश्यते । यथा 'ओकार आमन्त्रितः प्रयुज्य' (१।६०) इति सम्बोधन ओकारस्य प्रयुज्य च सामान्येन शौनकेनोक्तम्, प्रकृतिभावस्तु अमे 'प्रकृत्येतिकरणादौ प्रयुज्या' (२।५१) इति इतिहादे पर पदोक्त । पाणिनिना तु 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येत्यावर्ण' इति प्रयुज्यसञ्ज्ञैव इतिहादे पर पद कृता, तत्राप्यवैदिक इतिहादे इति सोऽप्य विशेष । तथैव 'सप्त प्रथमैरपधीयमान सकार' शाकल्यपितृरुदकारम् (प ४ सू ४) इति शौनकेन वर्गपरमपारस्य शकारस्य सर्वत्र दृष्टकारो विहित । पाणिनिना तु 'हारद्योऽहि' इति ह्यय परस्य शस्य अदि पर एव दृष्टकारो विहित इति विशेष । तस्माद्विशेषनिवृत्तक पाणिनि परभव एव सम्भाव्यते इति ।

अथ पाणिने पूर्वभवत्ये शौनकप्रातिशाख्यस्य परभवत्ये च युक्त्य प्रदर्शयन्ते—

१ शौनकीये प्रातिशाख्ये मङ्गलार्थं पद्य दृश्यते आदौ । पाणिनिपर्यन्त सूत्रेषु मङ्गलाचरणपद्धतिर्न दृष्टा, अधशब्देन ओङ्कारेणैव वा सूत्रकृता मङ्गलपूर्ति । तस्मात्प्रातिशाख्ये श्रूयमाण मङ्गल सूत्राणामेवा पाणिनिपरम्परायमेव ध्वनयतीति विचार्य विमर्शवृत्तिः ।

२ उपधासामानादिसज्ञा अस्मिन् प्रातिशाख्येऽपि न्यवहृता, 'व्यवपूर्वाण्यसमासयोगो' (१।९९) 'सहोपधो रिक्तियुक्त वर्णवद्' (१।९७) इत्यादिषु सूत्रेषु । न तु सज्ञाऽत्र पूर्वं विहितेति पाणिनीयसंस्कारेणैव तत्तत्सञ्ज्ञाव्यवहारोऽनुमीयत इति परभववमस्य सिद्ध्यति ।

३ 'उत्तरो च द्वौ स्वरो' (आकारमापद्यते) अनेन सूत्रेण 'अन्वते वा उ' इत्यत्र प्रथमत आकार एव विधीयते, पाणिनीये ॥ पूर्वमायादेश कृत्वा ततो यकारलोप इति प्रातिशाख्ये लाघव दृश्यते । यकारवकारलोप पाणिनीये विकल्पित, इह तु यत्र यकारदेशोप न दृश्यते, तत्र 'वायवायाहि' इत्यादौ यकारागमो विहित । एवमेव 'विसर्जनीयो अरिक्तीनो दीर्घपूर्वं स्वरोदय आकारम्' इत्यादिना 'वा ओपधी' इत्यादौ विसर्गस्य स्पष्टभावमेव सव्येयं विहितम् । 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोज्झारम्' (२।२७) 'ओकार ह्रस्वपूर्व' (४।२१) इत्यादिभिर्विसर्गस्यैवाकाररूपता ओकाररूपता च लाघवेन कृता । पाणिनीये तु विसर्गस्य सत्वम् रम्, यवयुच वा, तदनु लोप सन्निर्वर्ति गौरव दृश्यते । लाघव चेद् परवर्तिन एव सम्भवति, न हि पूर्ववर्तिनो लाघव दृष्ट्वा परवर्ती गुरुभूतमुपायमारचयेदिति प्रकृतिसिद्धम् । तस्मात् परभववमेव प्रातिशाख्यस्यानुमीयते ।

४ पाणिनिना 'प्रकृत्यान्त पादमव्ययरे' (३।१।१५) इति च्छान्दसप्रक्रियासूत्रे पररूपापवाद प्रकृतिभाव विदधता अकाराद्यकारवकारयो परयो प्रकृतिभाव प्रतिपिद्ध, तत्र पररूप भवत्येवेति तदाशय स्पष्ट । परम् 'प्रतै सीचन्ते अमृतम्' 'मित्रमहो अवद्यात्' इत्यादौ यकारपरप्यकारे पररूप न दृश्यते । तद्वि पाणिनीयैर्वाङ्मूलकदेव समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु यकारवकारयोर्लघुच यत्र, तत्रैव पररूपम् इति विशेष नुवता 'लघुयकाराद्यपर पर चेदिति (२।३५) सूत्रेण उक्तोदाहरणयोर्व-

कारस्य सयुक्तत्वेन सयोगपरत्वेन च शुरुत्व स्वपरिभाषयाश्रित्य पररूपसमाधानं तत्र सम्यक् कृतम् । यदि पूर्वमेव पाणिनिनेदं दृष्टं स्यात्, तर्हि न ॥ 'अव्ययपरे' इति सामान्येन द्रव्यात् । प्रत्यञ्च विधानं दृष्ट्वा नानवधानं सम्भवतीति । तस्मात्परभवत्वमेव प्रातिशाख्यस्यानुमीयते ।

५ पाणिनिना 'कारडोऽटि' इति द्वय परस्य शकारस्य अटि पर एव छकारो विहित । पर 'वज्रिन् छन्धिहि' इत्यादावपि शकारस्य छत्वमाश्रयते । सोऽयं न द्वय पर, ॥ वाट्परक । तदर्थं प्रातिशाख्ये शौनकीये 'छकार तयोरुदय शकार' (४१२) इति यकारचकारयो परस्य शकारस्य परवर्गनियममनाश्रित्यैव छकारो विहित । यदि हि पाणिनि पूर्वमीदृश विधानमद्वश्यत्, तर्हि अवश्य 'छन्धिहि' इत्यादिप्रयोगमिद्वयं स्वयमपि यत्नमकरिष्यत् । तेन परभवमेव प्रातिशाख्यमनुमीयते ।

६ अथेदमेक विमर्गस्य सत्त्वविधायक सूत्रं पाणिने शौनकस्य च बह्वेते सचदद् दृश्यते—

क कर्त्तरत्तिकृधिकृतेऽनृदिते (पा० ८।३।५०)

कर कृत कृचि कर्त्तरित्यपि परेषु (शौ० प्रा० ४।४३)

अत्र पाणिनीये 'करति' इति पदमधिकम्, न तद्यातिशाय्ये दृश्यते । प्रातिशाख्ये च 'करम्' इयधिकम्, न तु पाणिनीये सूत्रे दृश्यते । अद्विते पर्युदात्म्यं पाणिनिना प्रोक्तं, न तु शौनकेन । तत्रास्माकं पूर्वाकां युक्तिराप्यालोच्य— पाणिनेयोंऽश प्रातिशाख्ये त्यक्तं, स ॥ शकशाखायामनुपलब्धमादिति शक्यसमाधि । यस्तु प्रातिशाख्याश पाणिनिना त्यक्तं, तत्र समाधानं न वस्तु शक्यम् । पाणिनीयस्य सर्वशाखासम्प्राप्तवान् । 'सहस्करम्' इत्याद्या प्रयोगा कुत पाणिनिनोपेक्षिता— इति नैतद्युज्यते समाधातुम् । तस्मात् परभवेन शौनकेनैव पाणिनीयं सूत्रमनूदितम्, तत्र च योंऽश स्वशाखाया अनुपयुक्तं स परित्यक्तं, यश्चाश स्वशाखीयोऽपि पाणिनेरनवधानेन त्यक्तोऽभूत् स सगृहीत — इत्येव कल्पना उपायसी । तत्रश्च परभवत्वमेव प्रातिशाख्यस्य स्पष्ट सिद्धवति ।

७ अथेदमितदष्ट प्रातिशाख्यस्य परभवचे प्रमाणम्—दृष्टाश, दृणाश, दृक्व, इत्यादीनां सिद्धये पाणिनेन दृश्यते प्रयत्नः । वार्तिककृता तदर्थम्—'दुरो दाक्षणाक्षद्वयेश्चमुत्तरपदादे ष्टुत्र च' इत्युपसर्पयत् । शौनकीयप्रातिशाख्ये तु दृश्यते तदर्थं सूत्रम् 'दृक्पदग्राह्यलभप्रवादा दुरदूभूतस्य च नेपु नन्त्' (प ५।५५) यदि हि सूत्रमिदं पाणिनिना दृष्टं स्यात्, कथं तर्हि तेनेमे प्रयोगा उपेक्षिता स्युः । तस्मादनवधानेनैव विमुक्ता इमे प्रयोगा, वार्तिककारेण प्रातिशाख्यकारेण च पश्चात् सगृहीता इत्येव सम्भवति ।

८ तथैव 'ऊन्मोदय प्रथमस्पर्शमेके द्वितीयमाहुपदान्तभाजम्' (प ६।५४) इति शौनकीयसूत्रम् । तद्वेद 'बयो द्वितीया शरि यौक्तरसादिरिति चाध्यम्' इति वार्तिकस्यैवानुवृत्ति । न हि पाणिनिसूत्रेऽपि दृश्यते । यदि हि पूर्वस्थितमिदं पाणिनिना दृष्टं स्यात्, तर्हि नैवोपेक्षितं स्यात् । तस्मात्परभवत्वमेव प्रातिशाख्यस्य दृढीभवति ।

९ शकारापरस्यापि ण्यविधानम् 'न मध्यमे स्पर्शवर्गेऽव्ययेतम्' इति निषिद्धव्यवधानपरिगणनं च कात्यायनीये प्रातिशाख्ये दृष्टमात्रेण दृश्यते । तत्रश्च तत्रोक्तयुक्त्यावस्यापि परभवत्वमेव सिद्धवति ।

१० शौनकीये व्याघ्रैर्नाम दृश्यते । व्याघ्रश्च पाणिनिसूत्रार्थं व्याख्यातेति सुप्रसिद्धा किंवदन्ती । तत्रश्च व्याघ्रैर्वाक्चनं शौनकं कथं न भवेत् पाणिनेर्योषीन ।

ता एता पाणिनिपरभवत्वे युक्तयः । अत्र परभवत्वे उपात्ता युक्तय एव दृढा प्रतीयन्ते । पूर्वभवत्वमुक्तयस्तु याहुत्येन प्रातिशाख्यसामान्योपक्रम एव समाहिता अस्माभिः । कारिकाभिः सूत्राणां प्रणयनन्तु पाणिनेरुत्तरकाले एव प्रावेण दृश्यते । स्वयं यातिवृत्ता कात्यायनेनैव सूत्ररूपायनेनैव वार्तिकानि श्लोकेरेवोक्तानि । सेय कात्यायनस्य शौनकस्य च समाया सौत्री न पाणिनिपूर्वभवत्वं सावयितुमीष्टे—इत्यादि समावेयम् । भाष्यकार उज्ज्वलश्चापि प्रातिशाख्यस्याप्यपाणिनीयशेष-उमेराह प्रयोजनरूपनावमरे—'तथा व्याकरणे यस्यामान्येन, यथा 'श्रुचि तुनुपमल्लुङ्गोऽत्रोऽप्यागम्' (पाणि ६।३।३३) इत्यादि तद्व्यवस्थापयितुमिदमारभ्यते । न सर्वत्रैतानि पदान्यस्यां शाखायां दीर्घाभिः भवन्ति, इति । एव साक्षाच्छब्दोऽप्याकरणेयं स्वर्वांशु शाखासु सामान्येन लक्षणमुच्यते, तदेवास्या शाखायामनेन व्यवस्थाप्यते' इत्यादि । अथर्वणप्रातिशाख्यं ॥ स्वयं सूत्रवृत्तिवार्थोऽनुपपन्नस्त 'पुत्रमिदं च विमोषाप्राप्त सामान्येन' (अथ प्रा ३।२) इति । सामान्येन लक्षणं पाणिन्यादि विहितेन यद्विकल्पमासम्, तदेवमस्या शाखाया व्यवस्थितं भवतीति तदर्थं ।

यदि तु व्याघ्रस्य पाणिने पूर्वमवोऽभिमन्यते, पाणिनिसूत्रव्याख्यायुक्तं तस्य नाद्विष्यते, अन्यो वा व्याघ्रि कश्चन पाणिने पूर्वभव स्वीक्रियते । प्रातिशाख्ये चामिन् बह्वोऽंशा अवोक्ता पण्योऽंशानां अनुमीयन्ते, दृष्टा अण्यत्यप्रयोगा शब्दा पाणिनिना सर्वेषु पक्षपातेनोपेक्षिता एवेति च स्वीक्रियते, तर्हि स्वीक्रियता नाम प्रातिशाख्यस्य पूर्वभवत्वमपि । इदानीन्तु यस्मिन् रूपे शौनकीय प्रातिशाख्य पर्याप्त—तद्विद् रूपं पाणिने परभवमेवेति निर्गीतमस्माभिः । भवेयुरवश्यं पाणिने पूर्वमपि प्रातिशाख्यानि कारिकाणि च, न तानीदानीं दृष्टिनिष्यता कस्याप्यापान्ति । यानि त्वद्यं उपलभ्यन्ते व्याकरणानि प्रातिशाख्यानि वा तेपु सर्वतः पूर्वभवो भगवान् पाणिनिरेवेत्यस्माकं पुष्टी निविदायम् । अत एव वैदिकं अपि ब्रह्मपथे वेदान्ते 'वृद्धिरादेच' इति पाणिनेरादिच्छुमेयाधीयते न तु प्रातिशाख्यादीनाम् । तस्मात् पाणिनेरप्यहितत्वं सर्वं स्वीकृतमिति निर्विवादम् । तत्र च प्राचीनत्वमपि मुख्यो हेतुरस्त्यवति ।

निरुक्तकृतः पौर्वापर्यम् ।

अथ निरुक्तकृतो भगवतो यास्काचार्यात् पाणिनिर्मगवान् पूर्वमेव परमो वेत्येतदपि कालनिर्णयप्रसङ्गे विचार्यमेव । अत्र विषयेष्वुभयथा प्रतिपत्तिरस्ति, उभयत्र च सम्मान्या युक्त्य सन्ति । श्रीसत्यव्रतसामश्रमिणमहाभाग स्वीये निरुक्तालोचने भगवन्त पाणिनि यास्काद् द्वित्रिंशत्तत्त्वदीर्घभ्रममङ्गीकरोति । तस्य चैता युक्त्य —

१ पाणिने 'पर सञ्चिकर्षं सहिता' इति सूत्र निरुक्ते प्रथमेऽध्याये पष्ठे पादे (१० क) उद्धृत दृश्यते इति सर्वत्र प्रधानतो हेतु । अत्र केचन शङ्कन्ते 'पाणिनिरेव निरुक्तादुद्धृतमिति कुतो न मन्यते ? निरुक्तकृता स्वयं तद्वचन सहिताया इति स्यात्, तच्च मध्यग ज्ञान्या पाणिनिर्नैवोद्धृत स्यादित्यपि सम्भाव्यत इति । पर वेद ग्रन्थपर्यालोचनया सिद्धयति । निरुक्तकारो हि न तत्र सहिता लक्षयितुं प्रवृत्त । किन्तु परेया सम्मतिरेव तेन तत्रोद्धृतेति ग्रन्थपर्यालोचनया सिद्धयति । निरुक्तशास्त्रस्य प्रयोजनानि तत्र यास्केन वर्णयन्ते, तेऽत्रिदमपि तेजोपात्तम् 'अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते' इति । निरुक्तेन तत्तत्पदस्यार्थं विज्ञाते पदविभागो वेदग्रन्थेषु सम्भवति, अर्थज्ञाने च निरुक्त प्रधान सहायकमिति पदविभागोऽपि निरुक्तमाध्य इति तदाशयः । 'अवसाय पठते रुद्र मूल' इत्यस्मिन् ग्रन्थे अवसायेति अवमशब्दस्य चतुर्थ्यवचनम्, तस्मात्तत्र पदकारैरवग्रहो न क्रियते । 'अयमाय अधान्' इत्यत्र अयोपसृप् स्वनिरुप्यन्त इति अवल्युपसर्गपदेऽत्र प्रत्ययते । विनार्थज्ञानकथमिदं विज्ञाप्येत कुत्र वयवन्त कुत्र वा चतुर्थ्यन्तमिति । पूर्वमेव पदरूपमेव 'निर्द्ध'या' इति पद 'दृते निर्द्ध'या इदमाजगाम' इत्यत्र 'निर्द्ध'या' इति पदप्रत्यय मन्त्यते, 'परो निर्द्ध'या आचक्ष्व' इत्यत्र तु 'निर्द्ध'यै' इति चतुर्थ्यन्तं विद्यते । तदिदं विनार्थज्ञानं च सम्भवेत्, कुत्र पठयन्त कुत्र वा चतुर्थ्यन्तमिति । एव प्रयोजनमुक्त्वा अत्रैव 'पर सञ्चिकर्षं महिता' इति 'पदमङ्गुलि सहिता' इति सूत्रद्वयं सुदृढम् । तत्र प्रथम पाणिनीये, द्वितीये च व्यत्ययेन 'सहिता पदमङ्गुलि' इति शक्यप्रतिपादये लभ्यते । अत्रे च निरुक्ते 'पदमङ्गुलि' इति सर्वचरणानां पार्षदानी' इत्युक्तम् । अत्र भाष्यकृद् दुर्गाचार्य 'पदविभागप्रमत्तमुना सहितालङ्घनमाह' इति सूत्रद्वयमवतारयामास । 'पदमङ्गुलि सहिता' इति चेन्न व्याचष्टे 'अत्र द्वेधा वर्णयन्नि-पदानां या मङ्गुलि सेय पदमङ्गुलि सहिता, सहितानो हि पदानि प्रक्रियन्ते, तस्माद्विकार पदानि । अपरे पुन पदानि मङ्गुलिनिर्यस्या सेय पदमङ्गुलि । पदान्येव हि सहन्वमानानि सहिता भवन्ति । तस्मात्पदान्येव मङ्गुलि, विकार सहितेति । सर्वथा चरणानां शालान्तरागम्य, यानि पार्षदानी—प्रतिपादयानि तानि पदमङ्गुलिनि, पद तेषु महिताया मङ्गुलिवेन चिन्त्यते । तेषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः । अत्रे च श्रीदुर्गाचार्येण सहिताया मङ्गुलि च समर्थ 'समयमात्रमितरत्-स्वशास्त्रनियतमेव' इत्याद्युपमङ्गुलम् । एव महितालङ्घनमसक्त प्रमत्तोपात्तमेवेति व्याख्यातुं मन्यन्ते । अप्रमत्त च निरुक्तकृत इत्य लक्षणं मयाद्-इत्यपेक्षया परस्य लक्षणमुद्धोदित्येव समुचितं प्रतिभानि । पाणिने शौनकेस्य च सूत्रे निरुक्तकृतोद्धृते इत्येव कल्पना सम्यगा भवति ।

वचनवत्र नमः — न केवल प्रमत्तानुप्रमत्तया अप्रमत्तकथनमेव यास्कस्य मन्तव्यम्—अपि तु प्रमत्तेन सुमगतमेवैतत् । तथा हि—पदविभागो योऽयं निरुक्तस्य प्रयोजननयोपन्यस्त, तत्रैव शङ्का समुत्तिष्ठते—यस्माभूपदविभाग, किं न सिद्धम्, सहिताया ये मन्ता यथा पठिता, तेषां तथैव पाठेन वयं कृतार्या । पन्थमानाया सहिताया एवाऽद्वैतादृक्त्वादिनि । तत्रैव धात्वन्त्योत्तरम्—पदानि हि सहिताया मङ्गुलि, तान्येव मूलभूतानि । पदान्येव हि सहन्वमानानि सहिता भवति । यदि नामवि-यन् पदानि—कथमपि सहिता प्रादुर्भवेत् । तस्मात् पदानामुपेक्षा न कर्तुं युज्यते इति । अस्मैव स्वपक्षस्य समर्थनाय तेन पाणिने शौनकेस्य च लक्षणे उद्धृते । पदानामतिशयित सतिधानमेव सहितात्वेन पाणिनिना मन्यते, शौनकेनापि च पदानि मङ्गुलिनिर्यस्या सा सहितेत्युच्यते । सर्वाणि च प्रातिशाख्यानि पदाना मङ्गुलि च ब्रूत इति । तदिदं ग्रन्थस्य सुसङ्गति । अन्यदीयं सूत्रद्वयमेव तत्रोद्धृतमिति चारिमन् पक्षे सुस्पष्टम् । भाष्यकृद् दुर्गाचार्य 'पाठमात्रेणादृक्त्वात्पठित्वादिना आधुनिक इति तेन सहिताया मङ्गुलि च बलात् प्रत्ये समर्थितम् । यास्कस्तु अर्थपक्षपातीति पदानामेव मङ्गुलित्वं स ब्रवीति इति युक्तं प्रतिभानि । ततश्च पाणिने तस्मादपि परमवत्य शौनकेप्रातिशाखायस्य सूत्रस्य शोद्धरणत् पाणिनिपरभवत् तस्य सुतरा सिद्धम् ।

२ निरुक्ते (अ ४ ख २५) अस्या इति अस्य इति च पदे प्रोक्त यास्केन 'अस्या इति चास्येति शोदात्त प्रथमादेशे, अनुदात्तमर्थदेशे, तीमाथैरनुदात्तम्, अर्धयोऽर्थैरनुदात्तम् । इदं च 'इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तात्पठनीयाद्' इति पाणिनिसूत्रं सनादि, तदनुकरणमेव सूचयति इति पाणिनिपरभवत्तमेनास्यानुमीयते ।

३ पाणिनिप्रोक्ता कृच्छ्रितसमासादिमज्ञा, उपधादिसंज्ञाश्चापि निरुक्तकृता व्यवहृता पाणिनिपरभवत्तमेव तस्य रदापयन्तीनि ।

४ 'न सर्वांगीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके (अ १) इति यथास्केन सर्वाणि नामान्याख्यातजानि न सन्तीति वैयाकरणमनुपन्यस्तम्—तत्पाणिनेरेव सुसुद्ध दृश्यते, तेनैव 'अर्थवद्धानुप्रत्यय प्रातिपदिकम्' 'कृतद्वितममामाश्र' इति सूत्रयत्ता स्फुटं पुनश्चाऽयुपसृद्धिविधप्रातिपदिकमत्ता स्वीकृतेति ।

५ 'आपनीकगदिनि फणतेऽश्वरीतवृत्तम्' (निरु २४६) इति यास्कोक्तिरपि पाणिनिना न्वान्याता यद्बलुगन्तप्रक्रिया स्मारयन्ती परमवत्यमेव कथापयति ।

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिणमहाशयस्तु निरुक्ते बहुत्र यद् व्याकरणपदं वैयाकरणपदं च व्यवह्रियते, तत्सर्वमेव पाणिनिपरभवत्तमेव यास्कायस्य विस्तरेण प्रतिपादितवान् । पाणिनिपूर्वमेव कस्यापि व्याकरणस्याभावादिति । तत्तत्तदसामर्थ्येन तस्या पाणिने पूर्व व्याकरणान्तरागमत्ता समर्थयामावैति शङ्कामेव विस्तरेण । अत्रापि च प्रथमा युक्तिं विहायान्या शिथिलप्राया एव । अस्या, अस्या, इति पदद्वयं वेदेषु उदात्तमनुदात्तं च दृश्यते । तदेतन्निरुक्तकृता स्पष्टीकृतम्—तदेव च पाणिनिना नूदित-

मियपि सम्भवति । नह्यत्र विनिगमक पर्यायम्—पाणिनिना यास्कमतमनूदितं वा यास्केन पाणिनिमतमनूदितमिति । उभयभाष्येतरसम्भवति । प्रयुक्त उदात्तानुदात्तयोर्लङ्गणमिहार्थप्रधानं यद्विरुक्तकृतोक्तम्—तत्पाणिनीयेन विरुद्धयते, तेन ध्वनिकृतयोरेवोदात्तानुदात्तत्वयोः स्वीकारात् । तथैव कृतद्वितादिसंज्ञा पूर्वेषु व्याकरणेष्वपि भवेयुः । ता एव निरुक्तकृता व्यवहृता स्मृत्यपि सम्भाव्यत एव । पूर्वैरपि व्याकरणैर्नाम द्वैविध्येन न स्वीकृतमिति को नाम वचुमीष्टे, तेषां व्याकरणानां यावत् परिचयो न भवेत् । आपनीफगदिति चर्करीतवृत्तमिति तु प्रयुक्त विपरीतम्—चर्करीतमिति नाम प्राचीनेषु व्याकरणेष्वेव प्रसिद्धमासीत्—इति हि स्फुटं पूर्वमसाधयामेति । केवलं सहिनालङ्गणस्योद्धरणमिति युक्तिरेवात्र प्रवला । 'दृष्टं वरमदृष्टं' इति न्यायश्चावश्यं श्रौतासामर्थमिणोऽनुकूलः । पाणिनीये ह्युक्तं सर्वं स्पष्टं दृश्यते—अन्येषु तु केवलं सम्भवमात्रमुच्यत इति पाणिनिपरम्परवर्गीकारे दृष्टमूला कल्पना स्यादिति ।

अथ यास्कस्य पूर्वभवत्वे युक्त्य आलोच्यन्ताम्—

१ महाभारते यास्कस्य तदीयनिरुक्तस्य च नाम दृश्यते, पाणिनेस्तु न दृश्यते । तेन यास्कस्य महाभारतसंहितापेक्षयापि पूर्वभवत्वं स्पष्टं सिद्धयति ।

यास्को माधुरिपर्यटयोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् । शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥

स्तुत्या मा शिपिविष्टेति यास्कः श्रुतिरुदारधी । मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवात् ॥

(महा शा प ३४२ अ ७०, ७१ श्लो)

न च तथात्रिषप्रसङ्गाभावात् पाणिनेर्नाम तत्र मायातमिति शक्यं वक्तुम् । यथा यास्केन 'शिपिविष्ट' नामनिर्वचनं कृतम्, तथा पाणिनिनापि 'वासुदेवानुनाम्बा धुन्' 'अप्यन्वचकृष्णिक्तुम्पयश्च' इत्याद्यनेकयोक्तमेव । तत्र अर्जुनेन सह मा प्रकीर्त्य पाणिनेरेव सिद्धिं लब्धवानित्यादिस्तद्वत्प्रसङ्गोऽस्त्येव । भगवत् शङ्करस्य बहुधा माहात्म्यवर्णनं महाभारते, तत्रैव 'पाणिनेयेऽभिनव व्याकरणं वक्ष्ये' इत्यादि—स्मृतिनस्यापि प्रसङ्गोऽस्त्येव, तथापि न पाणिनेर्नाम तत्र स्मर्यते । प्रयुक्त 'महान्मीमांसापराङ्मुष्टीप्याल जायालभारभारतंहलिहिलरीरप्रवृद्धेषु' (पा १।२।३८) इति सूत्रं पाणिनेरेव महाभारतशाब्दे महच्छब्दस्य प्रवृत्तिस्थरो विहित । ततश्च महाभारतस्य परिचयोऽस्त्येव पाणिनेरिति स्पष्टं सिद्धयति । अहो ! या महाभारतसंहिता पतञ्जलिोऽप्यर्वाचीना सिपाधयपति सामग्रिमहाज्ञाय, सा पाणिनितोऽपि प्राक्तनी सिद्धयति । महाभारतप्रसिद्धानि युधिष्ठिरादिनामानि कुरुक्षेत्रि प्रवृत्तीनां वंशाध्यानेऽपि कीर्तितान्येव पाणिनिना स्वेषु सूत्रेषु । तेषां महाभारतपरिचयं पाणिनेः प्रसिद्धयत्येव । अन्या कश्चिदासीत् मा महाभारतसंहितेति तु दुराग्रहमात्रम् । 'दृष्टं वरमदृष्टं' इति स्वयमेवाग्नेहितोऽनेकधा न्याय इह विस्मयत इति किमन्यद्वाग्मातिरिक्तं ज्ञानं वक्तुं कारणम् । आस्ता नामाप्रकृतम् । पाणिनेयोऽस्माद्वाचीनता एव सुस्पष्टं सिद्धयतीत्येव नो वक्तव्यम् ।

२ मन्त्राणामर्थप्रतिपादकयमस्ति, पाठमात्रेणादृष्टोपादकत्वं वेद्यस्ति निरुक्ते सीमासाधने च विचारः । तयोत्तरार्थं साम्यं दृश्यते । तथाहि—

निरुक्तस्य प्रथमेऽध्याये पञ्चमे पादे (१५ श्लो) मन्त्राणामर्थभावं साधकपूर्वपक्षवाक्यानि

मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये प्रथमपादे मन्त्राणामर्थभावंसाधनान् पूर्वपक्षसूत्राणि निरुक्तसमाधानीनि ।

(१) नियतवाच्योक्तयोः नियतानुपूर्व्यां भवन्ति ।

(१) वाक्यनियमात् । (मी सू १।२।३२)

(२) अद्यापि प्राज्ञेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते उद्ग्रथयन्ति प्रययति, प्रोहणीति प्रोहति ।

(२) तदर्थंशास्त्रात् । (मी सू १।२।३१)

(३) अद्याप्यनुपपन्नार्था भवन्ति—ओषधेः त्रायस्वैनम् । स्वधिते मैनं हिंसी रित्याह हिंसन् ।

(३) अचेतनेऽर्थबन्धनात् । (१।२।३५)

(४) अपाणि प्रतिप्रतिपदार्था भवन्ति—

(४) (१।२।३६ एव सप्रुहील) अधिष मानवचनात् (१।२।३४) इति वा

(१) एक एव रद्वोऽतस्यै न द्वितीय, असत्प्राता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् । (२) अश्वधुरिन्द्रं जज्ञिरे । शत सेना अजयत् साकमिन्द्रं । इति ।

(५) छुद्रशास्त्रात् (१।२।३३)

(५) अद्यापि जानन्तं मरेष्यन्ति 'अग्नये समिध्यमानायातुवहि' इति ।

(६) अर्थप्रतिपेधात् । (१।२।३६)

(६) अद्याप्याह अदिति सर्वमिति । 'अदितिर्वोरदितितन्त्रिचमिति' तदुप रिष्टाद् व्याख्यास्याम् ।

(७) अद्याप्यविस्पष्टार्था भवन्ति—'अग्नयं यादरिमन् जारयापि काणुका' इति ।

(७) अवित्तेयात् (१।२।३८)

अत्र पूर्वपक्षे जैमिने सूत्रद्वयमधिकं दृश्यते—'स्वाध्यायवद्वचनात्' (१।२।३७) इति, अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् (१।२।३९) इति च । नैतद्वयमप्रतिरूपकं यास्क्यै पूर्वपक्षे लभ्यते । यथा कश्चिदप्येतां वचिद्—'अत्रधातमन्त्रमन्यस्यति, तत्रैव चोपदिष्टा वाचिद् योपिद् सुपलेन ग्रीहीन् अवहन्ति । तत्र समन्त्रस्तस्या योपिदोऽवधातस्य प्रकाशक इति न केनापि शक्यते वक्तुम्, तथैव यज्ञकारेऽपि अवधातसमये प्रयुज्यमानो मन्त्रो नावधातं प्रकाशयतीति (१।२।३७) पूर्वसूत्रार्थः ।

यदि मन्त्राणामर्थो मन्येत, तर्हि अनियाना देशनगरमनुष्यादिनाम्ना तत्र श्रवणाद्देवानामनादिता मन्येत, तस्मात्तार्थप्रकाशना मन्त्रा इत्येवाम्भुपगन्तव्यमिति (१२।३९) द्वितीयसूत्रार्थः ।

अथैतदुत्तरमपि पर्यालोच्यतामुपयन्य—निरुक्ते प्रथमाध्याये (पञ्चम पादे) (१६ खण्डे)

(स्वनन्त्र साधनम्)

अर्थवन्त शब्दसाम्याद्, एतद्वै यज्ञस्य

समृद्धयद्रूपसमृद्धयत्कर्म क्रियमाणस्यैवतुर्वाभिवादतीति च ब्राह्मणम् ।

ब्रौह्मन्तो पुत्रैर्नृभिरिति ।

मीमांसादर्शने प्रथमाध्याये द्वितीयपादे

(स्वनन्त्र साधनम्)

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ (४०)

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवन्त (५१)

उह (५२) विधिशब्दाच्च (५३)

अविरुद्ध परम् (४४)

पूर्वपक्षम्योत्तराणि

(१) यथो एतन्नियतवाच्योयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति, लौकिकेन्यप्येतद्—यथेन्द्राग्नी, पितापुत्रादिति ।

(२) यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति, उदितानुवाद स भवति

(३) यथो एतदनुपपत्त्यार्थं भवन्तीति भाग्यायवचनादर्थिसा प्रतीयेत ।

(४) यथो एतद्विप्रतिपिदार्थं भवन्तीति लौकिकेन्यप्येतद्—यथा—अस्य त्वोऽयं ब्राह्मण, अन्मित्रो रात्रेति ।

(५) यथो एतद्—आनन्त स्वप्रेयसीति जानन्तमभिवादयते, जानते मधुपर्कं प्राहेति ।

(६) यथो एतद् अदिति सर्वमिति । लौकिकेन्यप्येतद् यथा सर्वरसा अनुप्राप्ता पानीयमिति ।

(७) यथो एतद्विप्रतिपिदार्थं भवन्तीति नैप स्थागोरपरारथो यदेनमन्धो न परपति, पुरुषपरारथ स भवति । यथा—जानपदीषु विद्यात पुरुषविशेषो भवति । पारोवर्षयितुस्तु खलु वेदितुं भूयोविद्यं प्रदास्यो भवति । इति ।

गुणार्थेन पुन श्रुति (४१) परिमरणा (४२) अर्थमादो वा (४३)

अभिधानेऽर्थमाद (४६)

गुणाद्विप्रतिपिध स्यात् (४७)

सप्रैपक्षम्यो गार्हपत्यसम्भ स्वरार त्वान (४५)

गुणाद्विप्रतिपिध स्यात् (४७)

सत परमविज्ञानम् । (४९)

उक्तञ्च अनित्यसंयोग (५०) परन्तु

श्रुतिसामान्यमात्रम् । (११।३९)

विधावचनसंयोगात् (४८)

अत्रापि विवेचकैर्विद्वद्भि र्हुतु प्रतीयेत, यद् वेदं मादस्य यादच्छिक्तम्, अपि तु एकस्य पूर्वोत्तरपनामपरैरानुवृत्तौ । तत्र केन कस्यानुवृत्ति—इति विचारे मीमांसादर्शने निरुक्तस्यानुवृत्तिरित्येव बुद्धानुपारोहः । बहुपूर्वज्ञानं निरुक्तकृतं सिद्धयति । तथा हि—निरुक्तकृद्देवानामुपिप्रगीतवमभिप्रेति 'साक्षात्कृतमार्गं ऋषयो यभूवु, तेऽनुरूपोऽमासात्कृतमर्थं उपदेशेन मन्त्रान् सम्राड्, उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विप्रमग्रहणायेव ग्रन्थं समान्नामिषु, वेदं च वेदाङ्गानि च' इति प्रथमाध्यायान्ते र्हुतीकृतस्तेन स्वाभिप्रायः । 'एवमुक्त्वावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रवृत्त्यो भवन्ति (अ ७) यत्कामं ऋषिर्यस्या देवनायामार्थं त्यमिच्छन् र्हुतिं प्रयुङ्क्ते, तदैवतं स मन्त्रो भवति (अ ७) 'इयोर्भासो सत्यं हृद्वैयमववपत्' (अ ७) 'जिनं रूपेऽवहि तमेतसूक्तं प्रतिबभौ' ( ) इत्यादिषु च बहुत्र ऋषिकृतवमेव मन्त्राणां ध्वनितम् । अत एव वेदेषु नाम्नीतिहास इत्यपि विधा रस्तस्य नोदेति स्म, तत एव 'इत्येतिहासिका' 'इति नैरुता' इत्येतिहासिकरूपोऽपि तेन तत्र तत्रानुवृत्ति, 'देवापि शान्तनुश्च कौरव्यौ आतरो यभूवु' (अ २) इत्यादौ च र्हुतमितिहासपरत्वेनैव मन्त्रव्याख्यानं कृतम्, 'तत्र अनेतिहासमिभ्रमृडमिभ्र गाथाभिश्च भवति' इत्यत्र च र्हुतमितिहासप्रतिपादकता ब्रह्मणो वेदस्योक्ता । तत एव चान्न मन्त्राणामनर्थकवसाधनपत्ते अनियाना देशनगरमनुष्यादीना वर्णनेन वेदस्यानित्यता प्रमज्येतेति शङ्का तेन नोद्भाविता । जैमिनिस्तु, वीद्वादीना निराकरणाय वेदानामधीरोपेयव्यवचनमभ्युपगममिति वेदेऽवितिहाससत्ताया स्वीकृत्यायामनित्यत्वप्रसक्तिं दोषवेन पूर्वपक्षेऽगणयत्, उत्तरपक्षे च श्रुतिसामान्यमात्रं प्रयुज्यते तत्प्रमाणं चकार । तेन निरुक्तकाले अपौरुषेयववाद्यो न दृढ सिद्धमतोऽभूत्, मीमांसादर्शनकाले तु तस्यैवामीप्रसार इति बहुपूर्वज्ञानं निरुक्तकृतं सिद्धयति । तथैव अल्पबुद्धित्वाञ्जनानां प्रत्यवघातं गणयित्वा मन्त्रोपयोगप्र क्रिया जैमिनिकाले प्रचलितेति 'स्वाध्यायवदवचनाद्' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धयति, यथा ह्यक्षयेऽपि याजदय डिगिडमवोपस्ताव बह मन्त्रमिमं भूयो भूयो रपिष्यासीति दृश्यते मन्त्रबुद्धीनामभिनिवेशः । निरुक्तकाले तु नासीत्प्रचलित प्रक्रियेयम्, तत एव पूर्वपक्षे नैतदपि सगृहीतं तेनेति शक्यमनुमातुम् । एवमेव 'स्वधिते' नैनं हिंसीत्याह हिंसन्' इत्युक्त्या वेशच्छेदनेऽपि हिंसामभावना निरुक्तकाले समये आसीत्, तत एव 'आम्नायवचनादर्थिसा प्रतीयेत' इति समाधानमपि तेन कृतम् । मीमांसाया तु 'स्वधिते नैनं हिंसी, इत्यादौ दुरस्य स्वोपधनमेव दोषत्वेन पूर्वपक्षीकृतम्, न तु केशच्छेदने हिंसाया सभावना कृता । एवमेव मन्त्राणां नियतानुपूर्वीकत्वम् 'इन्द्राग्नी', 'पितापुत्रौ' इत्यादिलौकिकप्रयोगमात्रमेवैव निरुक्तकृता कृतोत्तरम्, जैमिनिना तु नियतानुपूर्वीकपाठे अदृष्टमपि स्वीकृतम्—इति अदृष्टवादस्य प्रयणु प्रचारो मीमांसाकाले सिद्धयति, न तु निरुक्तकाले । अन्य

दृष्टालोच्यतां सुधीभिस्तत्र । तद्विष्य निरुक्तृन्मीमासादर्शनकर्तृबहुपूर्वजं स्फुटं सिद्धयति । पाणिनिस्तु उत्तरीमीमासा प्रणेतरपि परम्भव इति 'पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनसूचयो' इति सूत्रदर्शनादहोऽभिप्रयन्ति, स्वयं सामग्रिमिमासायोऽपि च उत्तरीमीमासाप्रणेतु परम्भवेव पाणिनिर्मध्युपगच्छति, उत्तरीमीमासा चेय पूर्वमीमासासमकालिकी परम्भवा वेति निरुक्तृत्वा पाणिन्यपेक्षया बहुपूर्वजमनयान्तरद्वारपीक्षया सिद्धयति । किं च पूर्वमीमासायाम् 'आख्या प्रवचनात्' इति ऐतरेयतैत्तिरीय-शाकल्यकालादिसम्प्रदाय प्रवचनादेव जाता न तु विरचनात्-इति स्वमतं प्रतिपादितम्-तदेवानुसृत्य पाणिनिनापि 'कृते ग्रन्थे' इत्यधिकारात् प्रथक् 'तेन प्रोक्तम्' इति वेदविषयकोऽधिकारः कृत इत्यनुमीयते । भाष्यकृतापि कृतोऽत्र बहुतरो विचार इति तेनापि मीमासापरम्भवमेव पाणिने सिद्धयति । ततश्च निरुक्तस्य मीमासातोऽपि पूर्वभवस्य पाणिनिपूर्वजावे न सदेहेत्येव ।

(३) वैदिकी भाषा स्वसूत्रेण 'छन्द' पदेन पाणिनिना व्यवहृता, निरुक्तकृता तु 'नेति प्रतिपेधार्थानो भाषायाम्' 'उभय मन्वध्यायम्' (अ १) इत्यादौ अध्यायपदेन सा भाषा व्यवहृता । तदनेन निरुक्तकाले वैदिकी भाषा अध्येतव्यभाषाऽऽसीत्, न तु छन्दः पदं तस्मिन् काले भाषाबोधकं प्रचलितम्, पाणिनिकाले तु छन्दोवाहुल्याच्छन्दः पदं वैदिकभाषायां प्रचलितमिति ततोऽपि बहुपूर्वजं वास्तव्यालुमीयते ।

(४) पाणिनीयपरिभाषा प्रायेण निरुक्तकृतं व्यवहरति । तद्विस्तृत्यो यत्र तेन कश्चिद्व्यवहृत, स तद्विस्तृत्ययान्ताभिः प्रायेण, प्रत्ययानिप्रायेण तु 'तद्विस्तृत्यवस्थाने उपबन्धशब्दो व्यवहृत, तथा हि-अध्वर्युशब्दनिर्वचने 'अपि वा अधीयाने पुरुषवध' अध्वरशब्दादप्येवमर्थं युप्रयय इत्यर्थे उपबन्धशब्दः । 'सीमत' इति शब्दव्याख्यायां च 'सीमेत्येतद्वनर्पकम्, उप बन्धमादृशतः पञ्चमीकर्मणम्, सीमा-सीमत-सीमात-मयांदात्' इहाऽप्युपबन्धशब्दः पुनः तद्विस्तृत्ययं बोधयितुमात्रं । तथैव कृत्प्रत्ययं बोधयितुं 'नामकरण' शब्दः स प्रयुज्यते-कसो गाहते, कस्य इति नामकरण' 'सीरं चरतेर्वसेवां, ईतो नामकरण' इत्यादिषु बहुत्र द्रष्टव्यम् । गिजन्तसन्नयनयत्तुगन्तादीन् प्रयोगान् सूचयितुं 'कारित' 'चिकीर्षित' 'चर्करीता विपदान्येव तेन व्यवहृताः । सर्वत्र प्रत्ययान्वयवस्थामपि निरुक्तकृतं स्वीकरोति, बहुत्र अनेकान् धातुनेव सयोग्यं नामानि निर्वचि । नैतत्सर्वं पाणिने कृत्परम्भस्योपपत्त इति पाणिनिपूर्वभवस्यैव तस्य सम्भाव्यते । यास्तु पाणिनीये दृष्टा सञ्ज्ञास्तेन व्यवहृता, ता व्याकरणान्तरेऽपि पाणिने पूर्वभवमेव भवेद्युतिर्येव सम्भावयितुमापत्तिः । पाणिनिकृतानि निर्वचनानि च प्रायेण निरुक्ते नानुकृतानि । भिल्लगान्येव तु तत्र निर्वचनानि प्राप्यन्ते । तथा हि-आडूवांश्चरतेर्यथा आचार्यशब्दः पाणिनिरन्वाह, निरुक्तकृत-आचार्य-आचारः प्राहयति, आचिनोत्यर्थान्, आचिनोति वृद्धिम् इति निर्वचि 'आचारः प्राहयतीति वदता आचारशब्देन 'धा' धातु सयोग्यं निरुक्तिः प्रदर्शितेति प्रतीयते । तथैव घुरितिशब्दो दिव्युधातोरेव पाणिनीयेऽव्याख्यायते, निरुक्ते तु 'सुरितश्चो नामधेयम्-घोतत इति सतः' इत्येव घुतघातो स निरुच्यते । एवम् 'अर्थां अर्तं अरणस्यो वा' इति निरुक्तम् । पाणिनीये तु 'अर्थं उपयाच्यायाम्' इति प्रसिद्धो धातुः । किमन्यत्-पाणिनि-आस्यद्वमादिपदानि द्वमत्रप्रययेन साधयति, निरुक्तकृतं द्वमिति न प्रययं स्वीकरोति, अपितु वचनानोर्द्वमधातोर्वा द्वमशब्दं निर्वचति महद्वैषम्यम् । तथैव पाणिनीये अस्वीकृता अपि बहवो धातवस्तत्र मन्यन्ते । तथा हि 'मातिचय' इति मन्त्राद्या व्याचक्षणां निरुक्तकृतं 'मात्मानविदही' मात्मानविहाय वा' इत्याह । अतिदही इति नैतत्पाणिनीये द्रव्यते । अतिहाय वा-इति च तदर्थकरणं विलक्षणमेव । तात्पर्यार्थं कृत इति सम्भाव्यते । पाणिनीयापेक्षया अर्धभेदा रूपभेदा अपि धातूनां बहुधा निरुक्ते द्रव्यन्ते-यथा 'मृगो माहर्षितिकर्मजं' नहि माहर्षितिकर्मजं पाणिनीये दृष्टम् । 'पर्वं पुनः पृगाते' नहि पृगाति पाणिनीये पीठनं, 'मीमयति शब्दकर्म', शृङ्ग शृगाते शम्नातेर्वा शम्नाति पाणिनीये क । क वा मीमयति? बहु न्येवविधाम्युदाहरणानि शक्यन्ते सुधीभिः पर्यालोचयितुम् दिदमात्रमिदमुदाहृतम् । नैतत्सर्वं पाणिनिपरम्भवस्य युक्तं प्रतीयते इति पाणिने पूर्वभव एव निरुक्तकारो यास्कः प्रतीयते ।

ता एता यास्कस्य पाणिनिपूर्वभवमेव दृढतरा युक्त्या । एता पर्यालोच्येदमेव प्रतीयते यत् 'परं सन्निकर्षं सरिता' इति पाणिनिपूर्वभवेऽपि इच्छिद् व्याकरणे पठितं स्यात्, तदेव निरुक्तकृतोद्धृतम्-तदेव पाणिनिनानुद्धृतम् । भवतु यथावच्छिद् । अतिभिन्नं एवायमर्थः-पाणिनि पूर्वभवो वा, यास्कः पूर्वभवो वेति त्वस्माकं मतम् । अप्राधिकार्यान्वेपयस्य जागर्ध्याप्यपेक्षा ।

यत्तु कौत्स पाणिने दिव्य इति 'उपसेदिवान् कौत्स पाणिनिम्' इति भाष्योक्त्या सिद्धयति, कौत्समतं चोदरानि यास्कः मन्त्राणामनर्थकपूर्वपक्ष इति यास्कस्य पाणिन्यवरणव साधयन्ति, तदप्यतिमन्यम् । कौत्स इति हि गोत्रनाम, एकैकस्मिन् गोत्रे शतशो व्यक्तस्य सम्भवन्तीति कौत्स पाणिने सिध्यति, को वा यास्केन स्मृत इति निश्चेतुमशक्यमेव । महाराजराष्ट्रकाः ऽपि कालिदास 'कौत्स' प्रपेदे वरतन्तुशिष्य' इति कञ्चिद् कौत्सं प्रस्तौति किं सोऽपि पाणिने शिष्योऽस्तु? यथा पाणिनि वैदिकेषु मन्त्रेषु अर्थपरिचयाय प्रकृतिप्रत्ययादिकं विभज्यते, तस्य शिष्यो मन्त्राणामर्थोभाषमभ्युपगच्छति इति नैतत् सम्भावनारूपदम् ।

यत्तु सत्यव्रतसामग्रिमहाशयेन 'अपार्णम्' इति निरुक्तदृष्टं पदमुपादाय यास्कस्य पाणिनिपरन्तले प्रधानोऽयं हेतुरिति महता हर्षोत्साहेन कूर्द्वेवोक्तम्-पाणिनिकाले अणशब्दे परे वृद्धिर्न्यासीत् प्रचलिता, तत एव तेन तादृश विधानं न कृतम् । निरुक्तकाले 'अपार्णम्' इत्येको वृद्धिवन्ति प्रयोगः प्रचलितः, चार्तिककृष्णमेव तु 'प्राणम्' 'वसतराणम्' इत्यादौ बहुत्र वृद्धिः प्रचलिता, परम् 'अपार्णं पदं विलुप्तं जातम्-तत एव चार्तिककृता कात्यायनेन 'प्रवसतराणम्' इत्यादिनामृगे' इति बहुत्र वृद्धिरपसरयाता, अपात्तु नोपसरयातेति च स्वाशयस्तेन सम्यग् विवृतम् ।

अत्र मूत्र-पाणिनिकाले अप्रचलिता एव शब्दाः पाणिनिना नान्तरायाता, पश्चात् प्रचलितत्वात् पश्चाद्भवेन कात्यायनेन

उपपत्त्यानाः—इति विद्वान् एव तावतोपपत्तये । तथा हि कुड्यासन्ने कुड् + अद्य इत्यत्र परस्मै पाणिनिना नाम्वाचान्तम्—
वार्तिककृता शकृन्वादिषु परस्मैपदान् पठानम्—परं कुड्यासन्नेऽप्य स्वयं पाणिनिना 'कुड्याया वा' इति सूत्रे व्यञ्जितः । तत्र
पाणिनेः पूर्वं कुड्यासन्ने न प्रचलित इति क एतदनुमत्तो वक्तुं शक्नुयात् । 'रश्दि-युहि-यति-यति इत्यादीन् इडा, 'भवेतेर'
इत्यादी रित्वा च पाणिनिर्धान् निर्दिशति, 'इकृतिषी धातुर्निर्देशे' इति विधानं ॥ वार्तिक उपलभ्यते इति कथमुक्तं विद्वान्तः
पदं दृष्यात् । पूर्वोक्तेन वार्तिकेनैव साध्यमानो 'दत्तार्ग' शब्दः पाणिनिकाले देशवाचको नामोदिसि कश्चन साहसिऽ एव
दासनीति वक्तुम्, दत्तार्ग-देशस्य महाभारताद् मुप्रसिद्धस्य । 'स्वैरी' 'स्वैरिगी' पदयोर्वृद्धिर्न पाणिनिनाम्वाचाना, वार्तिकहृत्तो
पमंल्लयाना, इमे च पदे छान्दोग्योपनिषदि स्फुटं श्रूयते 'न मे स्तेनो जनपदे.....न स्वैरी स्वैरिगी जुव' इति । तन्कि-
छान्दोग्योपनिषदि पाणिनिरभवा ? एव प्रैषशब्दः शनपयत्तद्वागे १३१७०२३ 'यच्च प्रजापतिमिति प्रैष' इति श्रूयते, स चापि
प्रादुहोकोऽऽदिशतिर्नैव विद्वज्जनि । 'षोडश' शब्दोऽप्य 'पञ्च उच्च दृष्टदशषामु' दशपादिना वार्तिकहृत्तैव साधितः, पाणिनेस्तदर्थं
प्रयत्नो न दृश्यते, परं शब्दोऽप्य महिताम्बुषि श्रूयते—इति कथमस्य पाणिनेः पश्चात् प्रचलितं वक्तुं शक्येन ? पाणिनिना श्रुते-
रादिवादेवास्य विद्विर्मनसि ह्येनेति चेत् 'हादरा' 'अष्टादश' 'त्रयस्त्रिंशदादि'शब्दाः श्रुतेरादिचिन्तनोपेक्षिताः, षोडशशब्द एव
तुपेक्षित इत्यपि वैचित्र्यमेवापन्नमिति । यत्तु श्रीयुधिष्ठिरभट्टस्य आनुनिक्ता 'नैकमुद्राहरण योगारम्भं प्रयोजयति' इति भास्वन्मु-
ख्य एकेकप्रयोगार्थं पाणिनिना सूत्राणि न प्रगीतानीति समाश्चयि, तदपि न विचारयहम् । एकेकशब्दाहरणस्य साधनार्थमपि
पाणिनेर्वहुषुप्रयोगमवर्त्तयान् । 'वृ' च 'इयस्यैकमेवोद्वाहरगम्-जुगाम्' 'न निमृचनम्' इत्यत्रापि उभयोः शब्दयोरेकैकमेवोद्वाह-
रणम् । 'पषो व' 'चापो म' इत्यादीनामेकैकान्येवोद्वाहरगानि । मन्वेत्यामप्यथाप्याप्यं सर्वतो वृहद्भूतम् 'अचतुराचिचतु'त्यादि-
सूत्रं तद्वतुं वार्तिकनिर्धर्ताप्यादि महान्पृष्ठ चैकैकान्येवोद्वाहरगानि सट्ठलप्य सट्ठगम् । 'मित्रे यवी' इति सूत्रस्य चैकमेवोद्वाह-
रणम्-विशामित्र । तदस्य सूत्राग्रेकैकोद्वाहरगार्थं मन्दयानि दृश्यन् एवम् । भाष्यकारेण तु यत्र यत्र तद्वाक्यं प्रोक्तम्-तत्र
एकस्योद्वाहरगस्यार्थं सामान्यो योगो न क्रियते—इति तापर्यम् । यथा नामीति सूत्रस्थाने आमीति ह्येने पूर्वं दीर्घं लुण् न स्या-
दिति प्रस्तुते विचारे 'ह्रस्वनद्याप' इति ह्रस्वप्रहणं स्वयं सदनपूर्वगतिमाश्रयित्वानीति समाधाने 'जुगाम्' इत्यादी वारितार्थमा-
शङ्क्य भाष्यकृता तथोक्तम्, एकस्य 'जुगाम्' उद्वाहरगस्यार्थं सामान्येन ह्रस्वप्रहणं नोचितं भवतीति तद्वाक्यं, एवमन्यत्राप्य-
त्रापि । नचैकोद्वाहरगमाधनाय सूत्रमेव न क्रियते—इति तद्विभ्राय सम्भवति । अत एव तथा सति 'द्वनत्राप' इत्येव भूपादिति
भाष्यकृता शेष उक्तः । एतेन रदुडमिदं जातम्—यदेकस्याप्युद्वाहरगस्य ह्येने भूय तु भवति, सामान्यपदप्रहणं न भवतीति
आश्वासनकृतम् । किं च केचनैकैकप्रयोगमाधनाय 'द्युदयि' इति प्ररूपयानि सूत्राणि पाणिनिना प्रगीतानि, तेऽपि काप्या-
यनकृतानि वदन्त्युपसंवायानि दृश्यन्ते वार्तिकपाठे च भाष्ये च । नयेनद्वयता मने कथमुपपत्तयाम् ? न हि वैदिकाः राज्ञा अपि
पाणिनेः पश्चात्प्रचलिताः, यदर्थं काप्यायनस्य प्रयत्नो दृश्यते । नष्मादन्तवशानवशादेव पाणिनित्वा केचन प्रयोगाः परिलप्ताः,
काप्यायनेन तदर्थं वार्तिकान्तराख्यानोपेक्ष्य कथंनाना सम्प्रगुणवर्धने । यद्यप्यन्तर्भवमितिर्भगवान् पाणिनिः, यद्येतेन कृतम्, तादृशं
न कोऽपि कर्तुं शक्तः । सर्वप्रदेशानामुपलब्ध लौकिकमन्त्रप्रयोगवशेन च कः कर्तुं शक्नुयात् व्याकरणम् ? तथापि मनुष्यमुल्लभ-
मनवधानं कश्चिद् भवदेवेति तस्माधानायैव काप्यायनस्य प्रयत्नः । इदं तु सत्यम्—पाणिनिकाले भाष्यमेवैव स्ववर्त्मना मामीव,
विशिष्टा विशिष्टा प्रयोगा अस्यां भाषायां प्रचलन्ति स्म । तत्र वेदयन्त विरलः, ते पाणिनिना परिलप्ताः, ये तु कथंचिदपि
प्राप्तप्रचाराः, ते विक्रश्यादिना समृद्धाः । यथा कृताशोदत्तमपुन्ये 'कुर्मि' इत्यपि बालमीकीये रामायणे दृश्यते—तेन 'कुर्मि कुर्वं
कुर्मं' इति त्रिवचनस्यामीव प्रयुज्यमानम्, तत्र 'कुर्मि' इत्येतदतिविरलप्रचारं अत्रा समुपनिर्गतं पाणिनिना, 'कुर्वं, कुर्मं' इति ॥
संतुष्टीनम् । एवमेव 'गशो गुये'त्याद्या महाभारताद् दृश्यमाना, शान्ताप्याद्याश्च निरल्पादिषु दृश्यमाना अनिर्विरलप्रचाराः
प्रयोगा उपेक्षिताः, प्रचलितास्तु सूत्रैरन्वाचयाना । परं प्रचलितैश्चैकप्रयोगार्थं सूत्रं न निर्दिशति न कथमपि सिद्धयति ।
तत्र च यान् विरलप्रयोगान् अत्रा पाणिनिर्हवेत्ते स्म, मनुष्यमुल्लभेन अनवधानेन वा विस्मरति स्म, ते काप्यायनेन उपपत्त्याया
ह्येव पुनरुपपत्तयन्तम् । एवं च पाणिनेः पूर्वमपि यास्ककाले 'अगार्गम्' इति प्रचलितं भवेत्—पाणिनिना च विरलप्रयोगतया
अनवधानेन वा व्यक्तं भवेदपि वि सम्भावयन् एव । किं च 'अगार्गम्' इति मिडपर्वं वार्तिकहृत्तोऽपि न दृश्यते प्रयत्नः, वार्तिक-
कृतमन्येऽपि न प्रचलितोऽप्य प्रयोगः, यास्ककाले तु प्रचलित इति कथनया वार्तिकहृत्तप्रेक्षयारि यान्स्यान्वाचीतव्यमापन्नमिति,
न चैवद्विष्ट कस्यापि । न वा सम्भवति, वार्तिककृता स्वयं 'नाम च धातुत्रमाह निरुक्ते' इति अर्थेव निरुक्तयोहेत्तात् । तस्माद्
किञ्चिन्नैवेवमपार्गमाधारीकृत्य प्रवृत्ता कथना । सन्दिग्धमेव च यास्कपाणिन्यो पौर्वापर्यम् । तत्राप्याधिक्येन यास्कस्यैव पूर्व-
भवत्वं सम्भाव्यत इति प्रत्यपीपद्वाम् ।

पाणिनिदेशकालौ ।

अपायस्य पाणिनीयव्याकरणस्य मुख्याचार्याणां पाणिनिकाव्यायनपत्रज्ञानीनां देशकालाद्विविधेऽपि किञ्चिद्विचार्यते । तत्र गुणास्त्वचिवद्दृष्टव्यामाधारीकृत्य विरचिते क्रयामरिलिखारे पाणिने पाटलिपुत्रेऽध्ययनम्, मन्दुद्वितीयाऽध्ययने साफल्यमनासाद्य तयोऽर्थं गमनम्, महेश्वरादभिनवशङ्कराणाञ्चित्, तत्र काव्यायनेन सह शास्त्रार्थं, महेश्वरदुर्गाकौशेन्द्रव्याकरणस्य भाः तत्र पाणिनीयस्यैव प्रविष्टा—ऐन्द्रव्याकरणनातेन न कर्त्तव्यस्य काव्यायनस्यापि तस्या महेश्वरप्रदानस्य, तस्य प्रादात्—पाणिनीयव्याकरणगुत्तराक्रिलाम—इत्यादि वर्जितमस्ति, यस्म्यन्त्रेव प्रविष्टम् । नन्दरातेन च पाणिनेः प्रविष्टाकरणमपि तत्र वर्जितम्, तेन नन्दसमकालिके च पाणिने मिद्वयति । पाणिनिकाव्यायनयोश्च समकालिकत्वं मिद्वयति । नन्दराज्यकाले परं महती विप्रविगतिः, आधुनिका ऐतिहासिका, योद्युनः पूर्वं चतुर्थ्यां शताब्द्यां नन्दराज्यं वदन्ति । पुराणेषु तु—

आरभ्य भवतो जन्म थापन्नन्दाभिपेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्र तु शत पञ्चदशोत्तरम् ॥

(श्रीभागवते १२ स्कन्धे २ अ २६ श्लो० । तथैवायत्तापि)

इति परीक्षितो जमानन्तरम् १११५ वर्षेभ्योऽर्वाब्दं नन्दराज्यप्रारम्भ, शत वर्षाणि च भवता नन्दाना राज्यमिति लभ्यते । तत्रापि च त्रिप्रतिपत्ति, पुरागगुप्तीलिङ्गि कले प्रारम्भ एव परीक्षितो महाराजस्य जन्म मन्वते, कलेश्चाद्ये ५०५५ वर्षाणि स्वतीतानीति ततो १११५ वर्षाणा नि मारणे ३९४० वर्षेभ्य पूर्व (ईसात् पूर्व विंशतितम्या शताब्द्याम्) नन्दराज्यप्रारम्भकाल प्रतीयते, वर्षशतकोत्तर च (ईसात् पूर्वमूनविंश्या शताब्द्याम्) नन्दराज्यसमाप्तिकाल । अथ राजनरद्विग्यान्तु कले ६३३ वर्षम्वनीतेषु कुरुगण्डवा अवभवित्युक्तम्—‘शतेषु षट्सु साद्रेषु व्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणामभनन्त कुरुगण्डवा, (१-५०) महाभारतयुद्धानन्तर च परीक्षितो जन्मेति कलेरष्टम्या शताब्द्या ईसात् पूर्व द्वादश्या शताब्द्या नन्दराज्यमायाति । केचित्च पुराणान्तरसवादात् पूर्वोक्ते श्रीभागवतपद्ये ‘त्रेय पञ्चशतोत्तरम्’ इति पाठ मन्वाना परीक्षित-मानन्तर १५०० वर्षेभ्योऽर्वाब्दं नन्दराज्यप्रवृत्तिरिति राजतरङ्गिणीरौत्या ईसात् पूर्व सप्तम्यष्टमी वा शताब्दी नन्दराज्यका इति माययन्ति । सेय त्रिप्रतिपत्तिरव्याप्यैतिहासिकाना मरुललीलाप्राङ्गणभूतैवेति नात्र स्वल्पकाये निवन्धे वय तत्र पनितुमिच्छाम । पुरागभूमिकाया त्रिप्रतिपत्ति विवेचयिष्याम, एतावदेव तु वक्तव्यमत्रास्माकम्—यत् कथामरिस्तागरीत्या नन्दराज्ये पाणिने समय सिद्धयति । त्रिमुनिकल्पतरुप्रवृत्तिपत्रि तदेवानुचते । आर्यमजुश्रीमूलकस्ये दौष्टप्र-येऽपि पाणिनिना माणवेन सह महाप्रश्ननन्दस्य सौहाद बन्धुत्वे युक्तम् । तेनापि नन्दस्यमकालिक च पाटलिपुत्रनिवासश्च पाणिने सिद्धयति । पर कथामरिस्तागरमद्यतना ऐतिहासिका न प्रमाणयन्ति, विनोदमात्रार्थं कथास्तत्र सगृहीता इत्येव ते मन्यन्ते । बौद्धग्रन्थे च योऽय पाणिनिर्नाम माणव उक्त, सोऽयमेव व्याकरणरचयिता पाणिनिर्न्यो वा ? इति न तत्र सिद्धयति । माणव इति विशेषण च विपरीतमिव । न हीदृश आचार्य केनापि माणवपदेन विशेष्येत, तस्मात् स्वातन्त्र्येणैवात्र विचारधारा पा निनिदेशकालविषये प्रवर्तनीया ।

तत्र त्रिकाण्डशेषे कोपे पाणिनिनामसु ‘शालातुरीय’ इति पठनात्, गगरकमहोदधी च जैनलेखकेन वर्द्धमानेन ‘शालातुरो ग्राम, साऽभिज्ञनोऽस्यास्तीति शालातुरीयस्तत्रभवान् पाणिनिरिति’ तद्विवरणत् शालातुरो ग्रामोऽस्य भगवत पाणिनेर्जन्मस्थानमिति पुरीक्षितम् । काशिकाव्याख्याया न्यामग्र-येऽपि च ५५११ सूत्रव्याख्यायाम् ‘अत शालातुरीयेण प्राक् उज्ज्व इति स्वरलिखिते’ पाणिनीयशाब्दकृते ‘शालातुरीयतन्त्रम्’ इति प्राकृत इत्यपि श्रीवासुदेवशरणमहोदयैर्नोक्तम् । इयं आन्तु आह्व नामकश्रीनदेशीय परिभ्रमणशील ईष्टुखिस्तस्य सप्तम्या शताब्द्यामिहायात स्वय शालातुरग्रामे गत, तेन स्पष्टमेव तत्रत्याना जनाना किंवादीमाकार्यं शालातुरग्राम पाणिनेर्जन्मस्थानमिति लिखितम् ।

तद्विधमनेकै प्रमाणैर्निश्चित पाणिनेर्जन्मस्थान शालातुरग्राम इत्येवैतिहासिका मन्यन्ते । अस्य च ग्रामस्य स्थाननिर्व्वृत्तौऽपि चीनदेशीयनोक्तन परिभ्रमण शालेन कृत, यद्य शालातुरग्रामो गा-धारदेशे उज्ज्व इति प्रसिद्धात् स्थानात् प्रायेण कोशद्वया-तरे एहुरग्रामसमीपेऽस्तीति । गान्धारदेश इदानी कश्चा इत्युच्यते—इति वदूना विश्वास । उज्ज्वपुर चेदानीम्—ओहिव्वनाम्ना कृमाया (काबुलनद्या) मिन्धोश्च सङ्गमस्थानेऽस्ति, तत्रैव पश्चिमोत्तरस्या दिशि एहुरनामको ग्रामोऽपि सावत्येव दूरे प्रसिद्ध इदानीमपि । त्रसमीप एवासीत् शालातुरग्राम इति निर्णीतप्रायम् । तस्मिन् काले गा-धारदेशोत्पन्न कक्षमवाल शिकार्य पाटलिपुत्र गच्छेदिति न सम्भाव्यते, तस्मात् तत्रैव ग्रामे स्थिते तपश्शिलाविश्वविद्यालये पाणिने शिक्षा बभूवे त्याधुनिका अनुमन्यते ।

पञ्चदशेऽने ये शब्दा किञ्चिद्विषयेणापि प्रवृत्ता, तेषामप्यन्वारयान पाणिनीये दृश्यते, यथा ‘उदक् च विपाश’ ४।२।७४ इति सूत्रेण विपाशो नद्या उत्तरद्वारे स्थिताना कृपाना वाचकेषु शब्देषु अन्वयप्रत्ययो विधीयते, विपाशो दक्षिणभागे स्थिताना तु वाचकेषु अण प्रत्यय । अणोश्च केवत् स्त्रे भेद—सोऽय सूत्रोऽपि भेदस्तेनान्वाच्यात इति पञ्चनदेषु परिभ्रमण पाणिने स्पष्ट सिद्धयति । पाटलिपुत्रे वर्षाचायसमायेऽप्ययन-तु कालपनिवमेवाद्ये च मन्यते पाणिनिना ग्रन्थे विरच्य महाराजसन्निधौ प्रेषित, तेन च पाणिनिर्बहु सम्मानित, ग्रन्थस्य प्रचारश्च पारितोषिकप्रदानादिना कृत इति चीनपरिव्राजकेनापि लिखितम् ।

राजदोषरेण कायमीमासाया चोक्तम्—‘यद्यते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा,

अत्रोपपर्ववाहिह पाणिनिप्रिद्विद्विह व्याहि । वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिता रयातिमुपजग्मु’ इत्यादि । तेन ग्रन्थरच मोत्तर पाणिने पाटलिपुत्र गमन सम्भाव्यते, तत्रैव तद्ग्रन्थस्य परीक्षा सम्पन्ना भवेत् । तत एव ‘उद्दालकपुण्ड्रभञ्जिका’ इत्यादि प्राच्यदेशप्रसिद्धीदादिनाचका शब्दा अपि पाणिनिनाम्नाच्याता दृश्यन्ते । पूर्वविधाना शब्दाना तत्तद्देशपरिभ्रमणमन्तरेण ज्ञातुमशक्य-वात् ।

बौद्धग्रन्थे मज्झिमीमूलकस्ये समुद्धतनामा पाणिनिरयमाचार्य एव चेत्, तदपि सम्भवति । पाटलिपुत्रे परीक्षणानन्तरं

(५) यवनपरिचय व्यायाणां सिन्दुराक्रमणान्तरमेवेति तु महदुपहासास्पदम् । श्रीवृष्णकालेऽपि कालयवनवृत्तमधुरा क्रमगत्स्मरणात्, महाभारतयुद्धेऽपि च यवनादितैः निजकर्णनात्, तस्मादतिचिरन्तरोऽयं यवनपरिचयो भारतीयानाम् ।

एवमर्वाचीनत्वप्रतिपादिका युक्त्यं सिध्दिता एव प्रतीयन्ते ।

इदानीन्तनेषु विवेचनेषु श्रीसत्यव्रतसामश्रमिहाभागं श्रीयुधिष्ठिरीभाष्यकश्चातिप्राचीनतावादी । एतौ हि 'शप्यन्धक वृगिकुरुष्यश्च' 'वासुदेवायुनाभ्या युव' 'गविषुविभ्या स्थिर' 'राजे खश्' (जनमेजय) इत्यादिसूत्रेषु महाभारतनिर्दिष्टानां व्यक्तीनां कुलानां च नामोल्लेखात् तत्रोद्भूतव्यक्तिसामसाधनप्रत्यक्षाच्च महाभारतयुद्धपरभवत्वन्तु पाणिनेर्मन्यते, परं किञ्चित्परभवत्वमेव साधयत । तथापि सामश्रमिहालय —

शतेषु पट्सु सार्द्धेषु ग्रन्थेष्वेव च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्णानामभवत् कुरुपाण्डवाः । (१-५०)

इति राजतरङ्गिणीवचनमप्रतिहन प्रमाणं मन्वानं कलेरष्टम्यां शताब्द्याम्—यद्युक्तिर्यात् प्राक् चतुर्विंशत्या च शताब्द्यां पाणिनेः प्रादुर्भावमभिमन्यते । श्रीयुधिष्ठिरीभाष्यकस्तु राजतरङ्गिणीवचनस्य पुराणादौ काप्यननुमोदितत्वाभिर्नूतयमेव तस्य मन्वानं कलेः प्रारम्भ एव महाभारतयुद्धमभिमन्यमानं कलेस्तृतीयस्यां शताब्द्याम्, यद्युक्तिर्यात् पूर्वमूर्नात्रया शताब्द्यां पाणिनिप्रादुर्भावमन्यते । सोऽयमन्तरोऽनयोर्भेदः । प्राचीनत्वसाधने युक्तयोऽपि ध्यानयोर्वैभिन्नप्रायाः । तत्र सामश्रमिमहाशयस्यैता युक्तयं, यथापाणिनेरेव प्रथमो व्याकरणप्रणेतारः, तेन यत्र यत्रापि व्याकरणनाम स्मर्यते, तेभ्य सर्वेभ्यो प्र-थेभ्योऽयं प्राचीनः, निरुक्तकृतो यास्काद्, अन्येभ्यश्च वेदाङ्गग्रन्थनिर्माणस्य प्राचीनोऽयम्—तस्माद्वयवरजत्वमस्य नैव सम्भवति । प्रधानभूता चेय तस्य युक्ति यद् व्यासपुत्रस्य शुक्रस्य वैयासकिरिति नाम श्रीभागवतादौ पठ्यते, न च वैयासकिशब्दः पाणिनीयै सूत्रैः सिद्ध्यति, वार्तिकहृता तु 'सुधातुरकड च' (४११९७) इति पाणिनीये सूत्रे 'व्यासवल्गुनिपादचण्डालविम्बानां वेति वक्तव्यम् इत्युपसर्गपाथः, वैयासकिशब्दः साधितः । तेन स्पुटमिदं प्रतीयते—यद्वासापुत्रस्य शुक्रस्य यावन्न प्रसिद्धिर्भवत्, वैयासकिपदं च न प्राचरहोके, तावदेव ममुत्पन्नं पाणिनिः, तत एव तेन वैयासकिशब्दमाधनाय न कृतं प्रयत्नः । वार्तिकहृत्काले तु प्रचलितः स शब्दः इति तेन प्रयत्नः कृतः । तद्विधं व्यासात् किञ्चित्परभवत्वमेव पाणिनेः—सुप्रतिनिद्ध्यतीति ।

ता एता सामश्रमिमहाशयस्य युक्तयोऽपि सिध्दिलप्राया एव । यतो हि पाणिनेः पूर्वमपि बहूनि व्याकरणान्यासञ्चितिः इहामिदुक्तिमि प्रतिपादितं पुरस्तादस्माभिः । यास्कापूर्वभवत्वमपि स्पष्टितं प्राक् । किं च पाणिनिकाले अग्रचलिता एव शब्दा पाणिनिकृता अन्वयायता इत्यपि पूर्वमेव दृष्टव्यं निराकृतम् । एवमभ्युपगमे तु महती विश्वकृता स्यात्, अथवात्मन्प्रथमात्मनोऽप्यो साधनार्थमपि न दृश्यते पाणिनेः प्रयत्नः, वार्तिककृतैव तु 'स्थाम्भोऽकार' 'भवार्थे तु लुग चाच्य' इति शब्दौ तावत्वाप्यातौ । ततश्च महाभारतयुद्धे सुप्रतिष्ठिताद्व्यासधाम्नोऽपि पूर्वभवत्वपाणिनेरभ्युपगन्तव्यं स्यादिति भवदभ्युपगन्तं महाभारतयुद्धाद्व्याचीनत्वमपि न निश्चयेत् । 'गविषुविभ्या स्थिर' इत्यादिसूत्रनिर्माणं च निरात्मन्भवत् भवेत् । पृथोदरादित्वकल्पना तुभ्यत्रापि समाना । किं च 'दाह' 'दैव' दैव्यादिशब्दा अपि 'देवाग्रप्रतो' 'वहिवष्टिलोपो यज्ञ' इत्यादिनिर्वातिकैरेव सिद्ध्यन्ति, नतिप्राचीना, श्रुतिषु भूयमाणा अपि । तस्मात्प्राक् प्रसिद्धा अपि बहून् शब्दा अनवधानेन अल्पप्रतिज्ञा पृथोदरादित्वाभिमानेन वा पाणिनिना त्यक्ता, वार्तिकहृता त्वन्वारयता इत्येवानुमानं सम्यग् भवेत् । ततश्च वैयासकिपदवाचारेण क्रियमाणा कल्पना अतिशिथिला ।

अथ युधिष्ठिरीभाष्यकमहाशयस्य यास्कशौनकविद्गल्लभ्यादिप्रवृत्तीनां पाणिनिसमकालिकत्वमहत्प्यारमभ्या प्रतिपादयन्, अत्य प्रातिशाख्यकृतं शौनकस्य नैमिषादीं सूतात् पुराणानां श्रोतुश्च शौनकस्यैक्यमभ्युपगच्छन्, तस्य जनमेजयकालिकत्वं च प्रस्तापयन् वर्षशतत्रयपरिमितमायुषं तस्याभिमन्वानं, शौनकसमकालिकत्वादेव पाणिनिमप्येतावद्याचीनं साधयति । ता पृता अस्यापि महाशयस्य युक्त्यं श्रद्धामात्रासारा नैतिहामिकानां प्रमाणपरतन्त्राणां पुरस्थापुत्सहदेन । यतो ह्यनेके शौनकाः शौनकप्रणीतेभ्य एव प्र-रेभ्य सिद्ध्यन्तीति प्रातिशाख्यप्रकरणे प्रागस्माभिः सुप्रतिपादितम् । किमन्यत्—शौनकप्रणीतायामेव बृहदेवतायाम्—

'कालीवत सर्वमिति भगवानाह शौनक' (बृ दे ३।५२) इति शौनकस्य भववानिति विशेषणं सामश्रमिमहाशयेन निष्कालोचने प्रदर्शितम् । ॥ इह स्वस्यैव विशेषणं भगवानिति कश्चिदनुत्सर्गो यदेव । मन्त्रद्रष्टाऽप्यनिल शौनकः, सण्डद्रष्टापि, वेदाङ्गप्रतिशाख्यकृदपि, यास्कादन्तर्चीनो बृहदेवताप्रणेतापि । नैषा सर्वप्राप्तव्यं कश्चिदपि प्रतिष्ठितमुपेयं समावयेत् । तस्मादद्या बहवः शौनका अम्युपगन्तव्या एव, शौनक इति गोत्रनाम अनेकास्तु अतिविभिन्नरालास्तु व्यक्तिसु प्रतिष्ठितम्, तदा पुराणानां श्रोतुं प्रातिशाख्यवर्तुश्च शौनकस्यैक्यप्ररूपमपि कल्पनामात्रमेव भवेत् । टीकाकृतो विष्णुमित्रस्य—

शौनको गृहपतिर्वै नैमिणीयैस्तु दीक्षिते ।

दीक्षासु चोदितः ग्राह सत्रे तु द्वादशाहिके ।

इति शास्त्रागतोरनिरपि चैतिहासिना चकारकाठप्रसूता किंवदन्तीमूर्तिकैव न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे । वर्षशतत्रयायुः प्रकल्पनमपि च कलियुगप्रारम्भे सर्वप्रामाणिकप्रत्यविहृदमिति कल्पनाचानुरीमेव वयापयेन्नेतिहासिकं तत्पत्यम् । यास्कादीनां

समानकालिकत्वमपि न प्रमाणं सिद्धवतीति प्रागेव प्रत्यपीषदाम । 'पाणिनिर्दाहीपुत्र इति भगवता भाष्यकारेणाख्यात, व्याहिरपि दाक्षायण इत्युक्तं, तस्माद् व्याहिरस्य पाणिनेर्मातुल' इत्यादिस्मरणा अपि वादरायणमन्यन्ध स्मायस्यो विनोदायैव प्रभवन्ति न तत्त्वान्वेषणमिच्छन्ति । गोजनाम्नामत्रिविधिनुरागेन यैवयदशेनान्, तदागारेण बालकल्पनाया कथमपि दृष्ट्वा सम्भवान् । तथैव याजुपुराणादौ पाणिनिगोस्मरणमपि नास्य व्याकरणाचार्यस्य पाणिनेः कार्त्तिकनिर्णाय समुपयुक्तं भवत्, यत्रागामनिविभिन्नकालेष्वनुवृत्तिर्दर्शनात् । व्याकरणप्रणेना पाणिनिरिति यदि पुराणेषु काव्युक्तं स्यात्, तर्हि निश्चयं शक्यं स्यात्तदीय कालः । तादृशं तु किमपि भीमासकमहाशयेन-नोद्धृतमिति सन्देहास्पदमेवावापि पाणिनिसमयः ।

मम विद् प्रतिभाति—यत्पाणिनेः काव्यायनस्य च समये चतुष्पञ्चशताब्दीपरिमितेनान्तरालेनास्य भाष्यम्, तथैव काव्यायनस्य पतञ्जलेश्चापि समये सावदन्तरालप्रवश्यमपेक्ष्यते । तत्र सन्नि हेतवः —

१—पाणिनिना 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणरूपेषु' इति सूत्रे ब्राह्मणानामपि पुराणप्रोक्तं च विशेषणं वृत्ता याज्ञवल्क्यद्वयस्य शानपथ्यब्राह्मणस्य नवीनत्वं व्यञ्जितमिव । अन्वयाया विशेषणान्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । काव्यायनेन तु तत्र 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः, तुल्यकालं वा' इति शानपथस्यापि समानकालिकत्वमेव प्रवृत्ता नवीनत्वं नोरीहृतम् । ततश्च स्पष्टमिदं विज्ञायते—यत् पाणिनेः समयः याज्ञवल्क्याद्यान्यन्तमवर्तमानः । तस्मिन् काले याज्ञवल्क्यस्य नवीनत्वप्रसिद्धिरासीदिति । काव्यायनकालं तु सा नवीनत्वप्रसिद्धिरित्येव हिता, याज्ञवल्क्यस्यापि अन्यब्राह्मणप्रवक्तृणामिव प्राक्कननस्यमेव प्रसिद्धिर्जातम् । नैतावद् वैषम्यमन्ततः चतुःपञ्चशताब्दीव्यवधानेन विना सिद्ध्यतीति प्रथमो हेतुः । यत्तु युधिष्ठिरभोमामकमहोदयः समानकालिकत्वकथनान् काव्यायनस्य याज्ञवल्क्यसम्बन्धिं च तत्कालं च वायुमितम्, तदेतदुपहारापरमिव । न हि कस्यचिद्बुद्धेः सम्बन्धी वा नवीनं प्राचीनं रदाप्यितुं सन्नद्धो भवेद्यथार्थकादी । एवञ्चिधानुमानेन तु काव्यायनस्यानाप्तं च ध्वन्येतेति । तस्मात् काव्यायनकाले याज्ञवल्क्यस्यापि पुराणत्वप्रसिद्धिरेव जाता—इत्येव वक्तव्यं स्यात् । अतश्च व्यवधानाधिन्यमवश्यसुरी कर्तव्यम् ।

२—पाणिनिः सस्कृतभाषा भाषापरदेशैः व्यवहरति । तेन तस्य काले सस्कृतभाषेय भाष्यमागमिन्, भाषान्तरप्रवृत्तिर्न भवन्, अवरीयसी वा भवन् इति स्फुटमनुमीयते । काव्यायनस्तु 'लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः' इति वदन् भाष्यकाररीत्या 'समानायासार्थानगतौ शब्दद्वैधापरा द्वैधं शास्त्रेण धर्मनियमं क्रियते' अर्थात् सासुशब्दद्वैदेव व्यवहारे धर्मो भवति, नासासुशब्दद्वैदेवहारे इति सस्कृतभाषाया धर्मजनकत्वमात्रेण उत्कर्षं बोधयति । तेन तस्य काले अपभ्रंशतद्व्यवहाराया भाषाया बाह्व्येन प्रवृत्तिरामिदिति स्फुटमभवति । अथ भाष्यकारस्तु 'सन्त्येकैकस्य शब्दस्य घटवोऽपभ्रंशः, यथा गोशब्दस्य गाती गोपी गोता गोपोतल्लिङ्गेयादयः' इति वदन् धर्मनियममत्रापि 'याज्ञे कर्मणि स नियमः अन्यत्रानियमः' इति यत्कर्ममात्रे व्यवहारापदं शब्दाले व्यवहारार्थमपभ्रंशभाषाणामेव प्रयोगमभिव्यञ्जयति । नैतत्सर्वमन्वयेन समयेन सम्भवति—इति त्रयाणामेवा सुमहता कालव्यवधानेन अवश्यभाष्यम् ।

३—पाणिनिर्गान्धारप्रदेशात्ति श्रेष्ठसिंहकान्तमैत्रेयः शब्दं प्रादर्शयाम । काव्यायनस्य काले तु प्राग्देशवासिनोः । तेन पाणिनिकाले गान्धारप्रदेशः, तत्कालं पञ्चनदप्रदेशो वा विद्याकेन्द्रमासीदिति प्रतीयते । विद्याकेन्द्रे एव एतादृशानां ग्रन्थानां मुद्रणं सम्भवतीति । काव्यायनवतञ्जलिकाले तु प्राग्देश एव विद्याकेन्द्रतामापेति प्रस्तुत्येव । इयं घटनापि नाहं कालसाध्या ।

४—पाणिनिस्तु गामुपरि अनेकानि वानिकानि प्रागपि विरचितान्यासन्, तदनन्तरं काव्यायनेन स्वीयो वार्त्तिकपाठो विरचितः । तथैव वार्त्तिकस्यापि भाषान्तरं प्रथममभूत् तदनु पातञ्जल भाष्यम्, इति युधिष्ठिरमीमांसकमहोदया साधयन्ति । एतत्सर्वं यदि दृष्टं निश्चितं स्यात्, तर्हि हृदमपि कालव्यवधानवाहुरस्याय पर्याप्तं भवति प्रमाणम् । किञ्च प्रातिशाह्यानि इत्यन्ति प्रायेण पाणिनिकाव्यायनयोःन्तराल एव विरचितानीत्यस्माभिः साधितपूर्वम्, तनोऽपि कालव्यवधानाधिक्यमेव शक्यं अनुमातुम् ।

तद्विषयं भाष्यकार पतञ्जलिरियुषिष्ठ एव द्वितीयस्या शताब्द्या जातः, काव्यायनस्तृतीयस्या चतुर्थ्या वा पाणिनिश्च चतुर्थ्या पञ्चम्या वा इत्यादिनिर्णयानामैतिहासिकानां निर्णयो न सम्भवत्तु दृष्टावरोहति । कस्यचिदपि ग्रन्थस्य एव निरुक्तव्याख्या नापेक्षानाश्रीयसा कालेन शताब्दीमात्रेण सम्भवतीति विचार्य सहृदयैः । तस्मादस्माकं मते भाष्यकार पतञ्जलिरपि ईश्वरः प्राक्कन्या द्वितीयस्या शताब्द्या जातः, तर्हि काव्यायनः प्राक्कन्या सप्तम्या शताब्द्याम्, पाणिनिश्चान्तं प्राक्कन्या द्वादश्या शताब्द्यां जातो भवेदिति सम्भाव्यम् । यदि नन्दराज्यकालः अस्मत्पुराणपर्यालोचनरीत्या इतस्तहलाब्दीश्रितयाप्राक्कनः, तदा नन्दस्य पाणिनेश्च सप्तम्यः प्राक्कन्यः प्राक्कन्यः इति सत्यतया सिद्ध्यति । यदि तु अर्वाचोर्नैतिहासिकदृष्ट्या नन्दराज्यं मीशुषिष्ठं प्राक् चतुर्थ्या शताब्द्यामेवेति सत्यम्, तदा नन्दस्य पाणिनेश्च सम्बन्धकया केवलं कालपरिचयेव, पाणिनेस्तथा वार्त्तिकं वामम्भवात् । जास्तान्नाम, इदमिदमावेन कालनिर्णयः कस्यापि सुदुष्करः, यैरपि क्रियते, तैरपि साहसमात्रमेवावुद्यीयते, केवलमेवावदेव वक्तुं शक्यम्, यत्पाणिनिर्मातृभाष्यं भाष्यकारान्तं, सहस्राब्दीपूर्वमेवोऽस्य रचीकृत्यं इति ।

अथ कात्यायनदेशकालौ ।

अथ कात्यायनस्य देशकालविषये तु न स्फुटं किमपि विज्ञायते । ऐतिहासिकैरपि पुनरपि स्फुटं निश्चेतुं न पारितम् । कात्यायन, वरहचि इत्यादीनि नामा-यपि बहुतत्वेष्टकालज्यवहिताग्रानामेकासा व्यक्तीनां सम्भाव्यन्ते—इति सोऽयं देशकालनिर्णयं महानन्तराय । कात्यायनो हि शुक्लयजुर्धृतसूत्रकार एक, सोऽतिप्राचीन सम्भाव्यते । प्रातिशात्यकनांऽपि कश्चिद् कात्यायन, पाणिने सुत्रार्थनिरुक्तोऽपि च कात्यायन, स्मृत्योक्तकालज्यविनिर्माणे च कात्यायन उच्यते । तदत्र कस्य कस्यस्य को वा भिन्न इति जगलोऽयं प्रश्न । तथैव वरहचिरपि एक कौटिल्येन स्वीयेऽर्थशास्त्रे राजनीतिराचार्यत्वेन स्मृत । एकश्च विक्रमस्य सभाया नयसु रत्नेऽपि स्मर्यते, वारहचि काव्य चापि तत्र तत्रोद्धिख्यते—इति तत्राप्येवैव भिन्नत्वं वा सुदृढं यत्तु सुदुष्करम् । अत्रैतावदेव शक्यते वक्तुम्—यथासासिरागरे पाणिनिकात्यायनयोः समकालिकत्वं परस्पर विद्वेषे शास्त्रार्थदिकञ्च यदुपनिष्यते, तत्तु प्रायेण कालपनिकमेव प्रतीयते । उक्तरीत्या पाणिनिकात्यायनयोर्यहुकालज्यवधानमेवानुमीयते । यथा सासिरागरे कौशाग्र्यीनिरासित्वं कात्यायनस्योक्तम्, कौशाग्र्यी च प्रयागसहित्तितामेव सम्भाव्यन्—ऐतिहासिका, तदेतदपि अनुपपन्नमिव । भाष्यकारो हि 'प्रियतद्विज्ञा दाक्षिणात्या, यथा लोके वेदे' चेति प्रयोक्तव्यं यथा लौकिकवैदिकेऽपि प्रयुज्यते' इत्यादिना दाक्षिणात्यत्वेन यातिककारमुपहृयति । तेनानेन दृष्टेन प्रमाणेन कात्यायनस्य दाक्षिणात्यत्वं स्पष्टीभवति । ततश्च प्रयागप्राप्तत्वात् तत्त्वं न तस्य सम्भवति । यद्यपि कौशाग्र्यी दाक्षिणाप्रान्त एव कश्चिद् भवेत्तर्हि सम्भवति कौशाग्र्यीयासित्वम् । भाष्यकारसमये कुत भारव्य दक्षिणदेशो गण्यते स्म, इत्यपि निश्चेतुं नु शक्यमेव । ततश्चाभिज्ञाननिश्चयोऽपि कात्यायनस्य न पूर्णतया विधातुं शक्य । दाक्षिणात्यं स भासीदित्येतावन्मात्रं भाष्यरीत्या निश्चितं प्रतीयते ।

अथाय कालविषये यीशुसिद्धत पूर्वं चतुर्थी शताब्दी तस्य काल इति कैश्चित्प्राचार्यैरेतिहासिकैर्निर्णीतम् । इदं प्रमाणं तु न किमप्युपलभ्यते, केचित् 'पाण्डोदयणं' इति यातिककम्पान् पाण्ड्यराज्यपरिचय कात्यायनस्यासीत्, पाणिनेस्तु तदर्थं प्रयागराज्यात् पाण्ड्यराज्यपरिचयस्तरस्य नाम्नीदिति सम्भाव्यन्ति । पर सर्वमेतद्वद्वानुमानमात्रम् । पाणिने परम्भा एव शब्दा कात्यायनेनोपसदाता इति मूलभूत सिद्धान्त एव सपरिकरमस्माभि रगृह्यते । पाण्ड्यराज्यस्य स्थापनकालोऽपि चाद्यावधि सम्यङ् न निश्चित । तस्मात् कालस्य मर्यादं निश्चयो नास्ति । अस्मन्मते कौटिल्येऽर्थशास्त्रे ये राजनीतिराचार्या परिगणिता, तेषु च वरहचिरस्यैव स्यादिति विरोधेण सम्भाव्यते । पाणिनिप्रकरणोक्तरीत्या अस्य कात्यायनापरंपरायस्य वरहचि कौटिल्यपूर्वभावसम्भवात् । भाष्यकृत पतञ्जले कात्यायनस्य च काले अनुपपन्नशताब्दीव्यवधानेनावरय भवितव्यमिति प्रोक्तमेतदस्माभि । सत्यप्रतिसामग्रिमहाशयोऽपि चैतदेव साधयति । तत्रैवमपि प्रमाणं तेनोप-पत्तम्, यद् यातिकं हृता श्रीमर्यादित्त्वर्थं सभासत्वात्किमपि प्रत्यय यदनुबन्धासन्नमुपसदाताम्, तद् भाष्यकृता 'कथं श्री नाम सभासु साप्ती स्यात्' इत्युक्त्वा प्रत्याख्यातम् । तेनैव शक्यतेऽनुमातुं यद् कात्यायनकाले सभासु स्त्रीणां सापुत्र्यम्—अर्थाद् वधत्वादिना भागप्रद्वेण प्रचलितमासीत्, भाष्यकारकाले तु तत्रैवतमिति । एवमिव सामाजिक परिवर्तनं नाशयेन कालेन सम्भवतीत्यनयोश्चतुर्पञ्चशताब्दीव्यवधानेनावरय आश्रयम् । अस्मान्निरपि भाष्यपरिवर्तनविषया तद्वैसाधितमेव । तस्मात् यीशुसिद्धत पट्टया सत्सम्भा वा शताब्द्या अवार्द्धं न सम्भवति कात्यायनकाल इत्यनुमिनुम् । कात्यासिरागरे तु नन्दराज्यकाले स्थित पाणिनिसमसामयिक एवाप्युक्त इति लिखितपूर्वमतवत् । तस्य ऐतिहासिकदृष्ट्या न सामाजिकवित्तियपि चोत्तिस्ति-पूर्वम् । इदमपि स्मृतं यम्—तरुपुत्रे 'द्रव्याभिधानं व्याडि' इति व्याडिनाम् कात्यायन स्मरति । तेन व्याडिना पाणिनिसूत्र-व्यापारारूपं सप्रहो निर्मितं इति यदि सत्यं तर्हि तस्मात्परभवेनैव कात्यायनेन भवितव्यम् । तस्मात्पाणिनेरस्य च विरोधेण कालव्यवधानमावरयकमेव ।

पतञ्जलदेशकालौ

अथ भाष्यकारस्य पतञ्जलेषु कालनिर्णय अस्ति इदं साधनम् । पाणिनिना हि भगवता भूतार्थे लकारत्रय विहितम्—लृङ्, लट्, लिट् चेति । तत्र भूतसामान्ये लृङ्, अनघतनभूते लट्, परोक्षानघतने लिटि ति सूत्रोक्ता पञ्चस्था । तजानघतने लटि ति सूत्रे 'परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयान्तुर्दशानविषये' इति यातिककृतोक्तम् । तत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणे जाह भाष्यकार 'अहगद्यवनं मायेदम्, अहगद्यवनो माष्यमिकाश्च । प्रयोक्तुर्दशानविषये इति किम्—जघान कस किल वासुदेव' इति । एतद् व्याख्यानवान् कपट । 'अननुभूतत्वात् परोक्षोऽपि प्रत्यक्षतोऽप्यतामात्राप्रयेण दर्शनविषय इति विरोधाभावात् । उद्घोषतद्व्याघोराश्च तत्रैव व्याख्यातवान् 'भान्ये जघानेति—कमत्रो हि वेदातीन्तनप्रयोक्तुर्दशानयोग्योऽपीत्यर्थः । अहगद्युदाहरणे तु तुल्य-कालं प्रवर्त्तते बोध्यम्' । सर्वस्यास्येदं तात्पर्यम्, यद् या घटना स्वयं न दृष्टा, पर स्वकाल एव जातवेन दर्शनयोग्या लोकप्रसिद्धा च, तस्या बोध्यायां पाणिनिराया अदृष्टत्वेन परोक्षत्वात् लिङेव प्राप्ते, पर तत्र 'लट्' प्रयोक्तव्य इति यातिककृता स्वममति प्रदर्शिता । तत्र च पतञ्जलिना भाष्यकृता 'अहगद्यवनं सकेतम्, अरुणघवनो माष्यमिकाश्च' इत्युदाहरणद्वयं दत्तम् । तेनैव स्फुरीभवति—पद्यवनकृतं साकेतावरोधो माष्यमिकावरोधश्च यद्यपि पतञ्जलिना स्वयं न दृष्ट, अपाति पतञ्जलिसमसामयिकत्वाद् दर्शनयोग्यो ल'कप्रसिद्धश्चेति तत्र लट्कारप्रयोगोदाहरणं तेन दत्तम् । अथाय साकेतावरोधो माष्यमिकावरोधश्च यवनकृतं कदा यन्वेति ऐतिहासिकैः सुस्पष्टमेव निर्णीतम् । ऐतिहासिकदृष्ट्या यीशुसिद्धत ३२७ वर्षेभ्यः पूर्वम् अल्लेन्द्रस्य (अल्लेगण्डरस्य) आक्रमणम् । तदनन्तरं अष्टमस्राज्यकाले मिरयूकसनामा यवनो भारतसाधकाय । चन्द्रगुप्तेन परा-

जितश्च स्वकन्यां तस्मै दत्त्वा गत इति सुप्रसिद्धा घटना । तस्यैव मिल्यूस्मनाम्नोऽयवनस्योत्तराधिकारी 'मीनाण्डर' नामाऽन्यो यवन पुण्यमित्रराज्यकाले पुनर्भारतमाचक्राम । स स्वयं यद्यपि मधुरापर्यन्तमेवायात, पर तमेतानायाकैरयोष्या विजित्य ततोऽपि पूर्वस्या दिशि बहुदूरपर्यन्तमाक्रमणं कृतम् । अनन्तर तेऽपि तत्रावस्थानुमशक्ता परावृत्ता । सोऽयं साकेतावरोध । पुनःसहचारिण्येव च सैन्यपङ्क्तिरेका चित्रकूट (चित्तौड़) प्रान्तेऽपि गता । तत्र च चित्तौड़समीपपर्यन्तिना माध्यमिका नगर्यपि तथाऽस्मान्तेपि साधितमैतिहायिकैः । अस्याक्रमस्य वृत्तमस्मदीयायां गम्यहितायामपि प्राप्यते । तत्र 'मेनेन्द्र' इति 'मीनाण्डरस्य' नाम निर्दिष्टम् । सस्कृतीकृत्यै तत्रागं भारतीय परिचिनमिति ऐतिहायिका मन्वते । अत एव 'मेनेन्द्र' नाम्नैव खरोट्टी व्याख्यायां लिप्या तन्मुद्रा अपि मधुराप्रान्ते समुपलभ्या । ततश्च सुप्रसिद्धमिदं जातं यत् पुण्यमित्रराज्यकाले एव यवनस्य साकेतारोधकालो माध्यमिकारोधकालश्च । स एव च भायकारस्य पतञ्जलेरपि समय । महाभाष्ये 'पुण्यमित्र याजयामहे' इत्युदाहरणमुपलभ्यते । तेन पुण्यमित्रपुरोहितोऽयमिति चहन् अभिप्रयन्ति । रात्र्यम्भा, चन्द्रगुहम्भा, इन्दुदाहरणदर्शनाच्चन्द्रगुहपरम्भयमस्य सिद्धयन्त्येव । पुण्यमित्रपमयश्चातुनिकानामैतिहायिकानां दृष्ट्या यीशुख्रिष्टतः पूर्वां द्वितीया शताब्दी । पौराणिकदृष्ट्या तु यीशुख्रिष्टतः पूर्वं सहस्राब्दोतोऽपि पुरातनं पुण्यमित्र इति सोऽयं मन्येद् सर्वत्रैव जागर्ति, न च लघुनिबन्धेऽस्मिन् स विवाद उपस्थापयितुं शक्य इति प्रागेव न्यवेदयाम । तस्मात् पुण्यमित्रराज्यकालो यः कोऽपि वा भवतु, स एव पतञ्जले काल इति सुनिर्णितमेतावन्मात्रम् ।

देशोऽयस्य 'गोनर्द' । स्वयमेव भायकृता स्मननमभिनिवेशेन तत्र तत्रोपन्यस्यता 'गोनर्दीयस्वहा' इत्युक्तम् । यद्यपि केचिन्महाराजा परममनेरेद्ध, अन्ये एव कश्चिद् गोनर्दीय इत्यपि ध्रुवन्ति, परं प्रामाणिक-यावत्कृतो गोनर्दीयपदेन स्मृतमेवोपन्यस्तमित्येवाभ्युपगच्छन्ति । वयमपि च तत्र तत्र भायकारस्यैव इष्टुं व्याप्याकृतो मनमेवातुमोदाहाम । तेन गोनर्दाभिजनो गोनर्दीयो भायकार इति स्फुटीभवति । गोनर्ददेशाख्य 'गोहा' इति प्रसिद्धं प्रान्त इति वदन्ते मन्यन्ते । पुण्यमित्रस्य यद्यपि प्रधानभूता राजधानी पाटलिपुत्रमासीत्, अपाणि अयोध्यायामपि तेनोपराज्यस्थानं स्थापितमित्यप्यैतिहायिकां विदुष्वन्ति । ततश्च 'गोहा' प्रान्तवासिनः पतञ्जलेस्वगमययोध्यायां वसता पुण्यमित्रेण सङ्गन्धः । पुण्यमित्रेण अश्वमेधराजसुयाद्यनुष्ठानकृतमिति प्राप्तेऽगोशिलेखेभ्यो हरिवंशादिग्रन्थापि प्रसिद्धयति । एवंविधेषु महत्सु पत्रेषु पतञ्जलिमहो महाविद्वान् सन्मिलितो बभूवेति च प्तन्नानुमन्यते । अन्ये तु 'गोनर्द' स्थानमुज्जयिनीप्रान्ते मण्यदेशेऽभ्युपगच्छन्ति । यस्य प्राकृतं नाम गोनमिति यामीत्, व्यापारिगाहं तत् केन्द्रस्थानं बभूव । पुण्यमित्रादीनां शुक्रवर्तीयानां च मूलस्थाव 'विदिशा' नगरी । येदानीं ग्वालियरराज्ये 'भिल्ला' इत्याख्यायते । तदेवमभिज्ञानस्थानं सामीप्यात् पुरातन एव पतञ्जलियुण्यमित्रयोः सङ्गन्ध इति तेषामभिप्रायः । काशिकादिषु व्याकरणग्रन्थेषु तु प्राग्देशोऽयं गोनर्दस्य गणना कृतेति गौहाप्रान्तमेव गोनर्दपदनं वयमधिकं सम्भावयाम ।

इत्थं दृष्टे प्रमाणैर्मिश्रितयोः पतञ्जलिदेशकालयोः पुनरपि केचिद्विप्रतिपद्यन्त एव । तत्र सामग्रमिमहाशयो नेदमनुमन्यते, स तु अजयै द्वाकनगरात् प्रागेव बुद्धकाठाच्च किञ्चिद्वर्षात् प्रायेण पञ्चमी शताब्दी (ई. पू.) पतञ्जलिकालं मन्यते । तत्र चेन्नैतदवस्थेनोपन्यस्ताः—

१ अभिमन्युराज्यकाले चन्द्राचार्यादिभिर्बलिष्ठप्रायस्य महाभाष्यस्य पुस्तकमेकं सुवृत्तं करमीरेणानीतं तैरेव च तस्य प्रचारस्तत्र कृत इति राजतरङ्गिण्यमुक्तम्—

चन्द्राचार्यादिभिर्बलिष्ठादेश तस्मात्तदागमम् ।

प्रतिगतं महाभाष्यं स्व च व्याकरणं कृतम् ॥

राजतरङ्गिणीतरङ्गः १ श्लो० १७६ । हरिणा च वाचस्पदीये कश्चिद् विशेष उक्तः—

पर्यन्तादागमं लब्ध्वा भायभी नानुसारिभिः ।

स नीतो बहुशास्त्रस्य चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥

(वाचस्पदीय २।४।८९)

अभिमन्युराज्यकाले च अस्ति पाश्चात्यानां विप्रतिपत्तिः । ब्रिलफर्डमहाशय यीशुख्रिष्टतः ४२३ वर्षेभ्यः पूर्वमभिमन्युराज्यकालं मन्यते । वोधलिङ्गमहाशयश्च यीशुन शताब्दं वर्षेभ्यः पूर्वम् । प्रिंसिपमहोदय यीशुन ७३ वर्षेभ्यः पूर्वं तद् राज्यावमानं मन्यते । लासेन-महाशयश्च यीशुन ४० वर्षेभ्यः पञ्चमन्यते । तदत्र योयलिङ्गप्रिंसिपमहाशययोर्मनः प्रायेण सवर्दतीति तत्रैव विश्वमिति सामग्रमिमहाशयः । तथा च यीशुख्रिष्टतः शताब्दं वर्षेभ्यः पूर्वं दूरात् दाक्षिणात्यपर्वतप्रान्तान्महाभाष्यपुस्तकं करमीरेषु गतम् । ईदृशस्य च महतो ग्रन्थस्य प्राच्यदेशे विरचितस्य दाक्षिणात्येषु पर्वतप्रदेशेषु तस्मिन् काले प्रचरो यद्वा वाण्यशक्यादिकं नामीकमपि यानसाधनम्, तदनु च तस्य विज्ञोः, इत्येतदर्थमन्ततः रिचरुशताब्दीममयोऽवश्यमपेक्षयते । तस्मात् यीशुख्रिष्टात् पूर्वं पञ्चम्या शताब्द्यां अत्राकं महाभाष्यकारसमयः कदापि न भवितुमर्हतीति ।

२ 'साङ्ख्यलक्षणम्' (४।२।७९) इति सूत्रे पाणिनिना साकल्यनगरस्य सत्ता प्रकटीकृता । तच्चेदं नगरं अलक्षेन्द्राक्रमणकाले तेन विनाशितमित्यैतिहासिकी प्रसिद्धिः । महाभाष्यकृता च तत्र सूत्रे तद्विनाशविषये किमपि नोक्तम् । यदि हि महाभाष्यात् पूर्वमेव साङ्ख्यनगरविनाशोऽभविष्यत्, तर्हि ईदृशी प्रत्यक्षा घटना तेनावश्यं तत्र निरदेयत-साङ्ख्यनगरमिदानीं स्वस्तमिति ।

इ अलवेन्द्रेण पञ्चनदपदेनै सुद्वैतेति प्रसिद्धा युद्धप्रवण जातिर्विनाशितेत्यपि क्वापि न यवनदेशीयैरैतिहासिकै । महाभाष्ये तु 'एकाकिमि बुद्धकैजिनमि'त्युदाहरण दृश्यते । यदि हि अलवेन्द्राक्रमणादनन्तरं महाभाष्य विरचितमिति मन्येत, तदा पुनर्दमेव पराजिताया विनष्टायाश्च जातेर्विजयशील्य न कदापि तत्र वर्णिन स्यात् । तस्मादलवेन्द्राक्रमणात् प्रागेव महाभाष्यस्य निर्माणमिति । ता एता प्रधानास्तस्य युक्तय । 'पुण्यमित्रं याजयामहे' 'चन्द्रगुप्तसभा' 'पुण्यमित्रसभा' 'अरुणधवन साकेतम्' इत्यादीन्पुदाहरणानि तु स्वकल्पितान्येवैति सामश्रमिमहाशयो वदति । यथा व्याकरणग्रन्थेषु देवदत्तयज्ञदत्तादीनि कल्पितान्येव नामानि तत्र तत्रोदाह्रियन्ते, तथैव पुण्यमित्रचन्द्रगुप्तादिनामान्यपि तदावै कल्पितान्येव महाभाष्यहृतोदाहृतानि । पश्चात् तन्नामका राजानोऽपि बभूवुरित्येव वक्ष्यतुमुच्यते । पुण्यमित्रो हि यीशुत्त प्राग् द्वितीयस्या शताब्द्या जात इत्येतिहासिकाना मनम् । ततश्च एकशताब्दीमात्रे समये महाभाष्यसदस्य दूरदेशे प्रचारस्तद्विषयापि नैव सम्भवतीति न युज्यते पुण्यमित्रकाले भाष्यनिर्माणम् । किञ्च महाभाष्ये 'अनुशोण पाटलिपुत्रम्' इत्यप्युदाहरण दृश्यते । कुसुमपुराण-पर्याय पाटलिपुत्रञ्चेद बुद्धदेवकाले एव वामपितृमुपक्रान्तम्, बुद्धदेवेन 'महर्षिद्वि नगर भविष्यतीत्याशीरपि दत्ता । तच्चेद प्राक् शोणतीरे निजापिनम् तदनु च तत्र परिवर्त्य गङ्गानदीरे स्थापितमियेतत्सर्वं बौद्धग्रन्थेभ्य प्रतीयते । इय च यावच्छोणतीरे आसीत्पाटलिपुत्र तावदेव महाभाष्य निर्मितमिति ततोऽपि महाभाष्यस्य अर्वाचीनता न सम्भवतीति ।

ता एता सामश्रमिमहाशयस्य युक्तय उपदर्शिनश्चतस्रयुक्तयमे नैव स्यादनुमत्सहन्ते । पुण्यमित्रचन्द्रगुप्तयोर्नामनी स्फुट महाभाष्ये दृश्येते । पुण्यमित्रस्य यागकरणमपि तत् प्रसिद्धमिति । यत्रनकृत साकेतावरोधो भाष्यनिकावरोधश्चापि यदेति हासेभ्य प्रमाणीभवति, तदा सर्वमिदं कल्पितमि-युक्तिरुपहासायैव प्रेषावनाम् । एवमपलापे तु कस्यापि ग्रन्थस्य कालनिर्णय कदापि न सम्भवति । सर्वत्रैव सुष्ठुङ्गलाना कथयनाना जागरूकत्वसम्भवात् । तस्मात् ता प्रचलतरा युक्तय । 'सन्लादिभ्यश्च' इति सूत्रे भाष्यमेव न दृश्यते, तदा केवल नगरत्वसर्वगतायैव भाष्यकारस्त-सुत्र व्याचष्टीत्येतदप्युपहासास्पृहम् । न हि भाष्यमैतिहासिको ग्रन्थ, यत्रैवविधा घटना अवश्यमुल्लिख्येरन् । बुद्धकालातिविषयेऽपि ऐतिहासिकैरन्यथैव प्रमाणितम् । मालवा बुद्धकालेनि जानिद्वय पञ्चनदप्रान्ते सुप्रसिद्धप्रामाण्यम् । तयोश्च सर्वत्र पुदादिषु साहचर्यमेव धनुष । परमलवेन्द्र-स्याक्रमणकाले तेन सह युद्धावसरे तयो साहचर्यं केनचित्प्रेतुता न जातम् । ततश्च मालवै पृथग् युद्ध कृतम्, बुद्धकैश्च पृथक् । ते एते जानी तदा विनष्ट इत्यपि भारतीयैरैतिहासिकै लङ्घितम् । अग्रे तयोर्ज्योत्स्नान्तरेषु निवास स्फुट सिद्ध-तीति । बुद्धका एकान्ततस्मात् पराजिता इत्यपि जायसवालमहोदयो जानुमनुते । यद्यपि यूनानदेशीया स्वलिखित इतिहासे बुद्धकाया पराजय वदन्ति, परमिदम् 'वैनिहासिकैरुच्यते यद्युदात्ते बुद्धकेश्य ससम्मान सभासु भोजयादिक यूनानदेशीयैरप-ह्रियते स्म । न हि पराजितानामेवविध सकार सम्भाष्यते । तस्माद् बुद्धे सन्धिरेवासीत्, तत्र च यवनैतिहासिकैर्यवनानां जयो भारतीयैश्च बुद्धकाया जय उक्तीयते स्म इत्यनुमीयते । तत्र भारतीयमतमेतानुसृत्य महाभाष्यकृता 'एकाकिमि बुद्ध-कैजिनम्' इत्युदाहृतम् । तादृशे विधि-विज्ञयिना महावीरेण सन्धिरेपि नून जय एवेति जितमित्युक्तिर्न विरुद्धा । अत्र 'एकाकिमि' इति पदं मालवाहचर्यविरुद्ध इत्युच्यते स्फुटमेव अलवेन्द्रगुप्तघटना स्मारयति, तेन अलवेन्द्राक्रमणादनन्तरमेव महाभाष्य-निर्माणं सुरुक्तुमीभवतितराम् । पाटलिपुत्र चापि विस्तृततम नगरम्, गङ्गाशोणसङ्गमसन्निधाने निवासितम् अनुशोणमित्य-नुगममिति च उभयधापि एवापभित्तुमप्यापि शक्यते । गङ्गाशोणसङ्गमश्च पूर्व यन्नासीत् ततोऽप पश्चिमस्या विरयागत इति प्राचीनाभिर्यनानि सिद्धयति । तस्मात्तदावै अनुशोणमित्युक्तिर्न कथमपि विरुद्धा । अभिमन्युराज्यकाले कर्ममारेषु भाष्यपुस्तकानामवस्थित्यते । परमभिमन्युराज्यकाल एव यदा न निश्चितस्तदा तदाधारेण कथ पतञ्जले कालनिर्णयो वद स्यात् । यदि लास्येनमहोदयस्यैव मत सम्यक् स्यात्, यीशुपिडादनन्तर चाभिमन्युराज्यकाल सिद्ध स्यात् तदा पुण्यमित्रादनन्तरमपि द्वित्रिशताब्दीभ्यन्तरेण सम्भाव्य न एव । किञ्च नैव राजतरङ्गिण्या न वा हरिणा प्रचारानन्तर महाभाष्य-विश्लेषो उक्त । पूर्वं देशान्तरेषु प्रचार तदनु श्लेष इति कल्पयामात्रमिदम् । इदमपि सम्भाव्यते यत् पूर्वं महाभाष्यप्रचारो नैव जान, केचित्पतञ्जलिस्थिते गुरोर्धन्ये तत् पुस्तक देशान्तरेषु नीत तदेव च कथञ्चित्पञ्चाचार्यादिभि प्राप्तम् । प्रचारस्तु तैरेव प्रधातु इति । अस्या कल्पनया शताब्दीभ्यन्तरेणानामपि पर्याप्त भवति । तस्माद् दृढतरप्रमाणेऽनुमानसाधकानि प्रमाणानीमानि पुर्वलान्येवेति पुण्यमित्रराज्यकाल एव पतञ्जलिकाल इति मत्वा-महे । स तु काल कीदृश इति विप्रतिपत्तिर्न शक्यतेऽत्र समाधानमिति निवेदितपूर्वम् ।

तदेव व्याकरणप्रधानाचार्याणां पाणिनिकाव्यायनपतञ्जलीना देशकालविषये यथोपलब्धि यथाशक्य च विवेचिनम् । एषा चाचार्याणां 'यथोत्तर सुनीना प्रामाण्यम्' इति श्रीमहोतीतिद्विप्रमृतयो वैयाकरण आहु । पाणिनिस्तुत्रविषये यत्र काव्यायनेन काचिद्विप्रतिपत्ति प्रदर्शिता उपमरथावादिक् वा हृत तत्र काव्यायनस्यैव वचनं प्रादुभ्य । तदचनसरहृता एव प्रयोगा साधुत्वेन मन्तव्या । यत्र च काव्यायनवचनानि खण्डयित्वा भाष्यकारेण कश्चित् प्रयोग समर्थित, वार्तिक वा प्रत्या-रुणत तत्र भाष्यकारचनमेवानुसृत्य प्रयोगा साधुत्वमनुसृत्येयमिति वदन्त्य । एतेन भाष्यकारस्य प्रामाण्य सर्वोपरिस्थितमिति सिद्धमिति । यथा 'न बहुमीहो' इति बहुमीहियमाते सर्वनामपञ्चाप्रतिषेध कुर्वते सूत्रकारस्य मतं बहुमीहयवचना नामपि सर्वनाम-जभावे तत्राकञ्च भवतीति 'त्व पिता यस्यादि' विग्रहे स्थायिके वप्रत्यये 'कश्चिदपि' इत्येव प्रयोग साध-तयाऽभ्युपगन्तु युक्तः प्राप्नोति । पर भाष्यकारेण 'गोनदीयस्यह्वा अकृत्स्वरी तु कर्तव्यी प्रयङ्ग सुक्तमरायम्-त्यकृत्स्वरीको सकृत्पितृक इत्येव भविष्यम्' इति स्वीकृतम् । तत्र भाष्यकाराभ्युपगता एव प्रयोगा साधुतया मन्तव्या इत्याधुनिका वैया-करणा मन्यन्ते । इत्यमेव च 'व्याख्यानतो विप्रोपपत्तिर्न हि सन्देहादलङ्घनम्' इति परिभाषयाऽपि सिद्धयति । व्याख्या-

तस्यैवानया पूर्वसन्देहनिवारकत्वरूपस्य प्राबल्यस्य धोषनात् । श्रीमन्तो दाधिमायायास्तु 'अथोत्तर मुनीनां प्रामाण्यमिति प्रवृत्ते । पाणिनिरेव भगवान् मुख्यप्रमाणभूत इति तद्वशात् । आचार्याणां दृष्ट्या तदेव युक्तम् । स्वयमेव भाष्यकारादयः पाणिनिं तत्र चन सर्वान् भावेन प्रमाणयन्तीति । आपुनिक्रियाद्वयगदृष्ट्या तु व्याख्यानीत्यत्र व्याचक्षेयस्य तात्पर्यप्रतिपत्तिरभ्यस्तान् भाष्यरूप व्याख्यानमेव मुख्य मन्थते-इत्युभयो सामञ्जस्यम् । मीमांसादर्शनभाष्यता श्रीशारङ्गवामिनाऽपि दशमेऽध्याये अष्टमे पादे चतुर्थे सूत्रे प्रसङ्गादिवृत्तमुक्तम्-‘सद्वादिवाद् पाणिनेर्वचन प्रमाणम् अनदादित्वाद् न कायायनस्य’ इति । न प्रसक्तम्येन गित्येन भवितव्य विकृतिरितेन येन तत्र विचारः । पाणिनेर्विभाषाधिकारकरणात् तद्वीर्या विकृत विद्यति, वातिकरारेण तु ‘वा वचनायर्थस्य च स्वभावमिद्वत्वाद्’ इति विभाषाधिकारसङ्गठनं कृतम् । तद्वीर्या नव्यमसौ गित्य सिद्धयतीति पाणिनिवचनमनुसृत्य विकृतिरप्यत्र समाधौ मन्थ्य इति शबरस्वामिनोऽभिप्रायः । अस्ति विकृतिरपि इति विकृतराऽभ्युपगमात् पाणिनिः सद्वादिति तेन दयापिनः, नास्ति विकल्प इति कथनाच्च कायायनस्यासद्वादिरनुक्तम् । रस्तुनरुत्तु वायायनस्य तत्रायमभिप्रायः, समासविकल्पो न विविसापेक्ष, अपि तु स्वभावविद् । एकार्थिभावो व्यपेक्षा चेति द्विविधापि शब्दस्य दृष्टिर्वैतुरित्वाधीना । यो हि व्यपेक्षया प्रयोक्तुमिच्छति स राज्ञं पुरुष इति पृथक्पदमिति वाक्यमेव प्रयुज्ते, यश्चेकार्थी भावेन प्रयोक्तुमिच्छति स राज्ञपुरुष इत्येकपदतां प्राप्य प्रयुज्ते इति स्वर्थां तत्र सद्वादिरासद्वादित्वरूपना । एतद्वाह्यमिदं तत्रैव दुष्टोक्त्या भट्टपादैः ।

इदं तु वार्तिकानां भाष्यस्य च पर्यालोचनया बहुत्र प्रतीयत एव-यत् वार्तिककार सृजन् पाणिनेर्न्यूनतामप्रदर्शनमेतान् भिलष्य वार्तिकरूपव्याख्याकरणे प्रवृत्तः । महाभाष्यकारस्य तु पाणिनेर्गौरवरक्षार्थमेव इत्येते प्रवृत्तिः । अत एव ‘प्रमाणभूत आचार्यो दुर्गमविरत्रपाणिः शुभावकाशे प्राङ्मुख उपविरय महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म, तत्राशस्य वर्गेनाप्यन्यथेन भवितुं किं पुनरित्या सूत्रेण’ (अ. १ पा. १ सू. १ भा. ३) इत्यादिकमनेकत्र तेनोदयुक्तम् । अत एव कथासरित्सागरे पाणिनिकाव्यायनयोर्विद्वेषपूर्वक परस्परसाक्षात्कारिकवन्द्यविषय प्रवृत्ताः । यद्यपि श्रीवास्तुदेवशरणप्रभृतयः वार्तिककारस्य स्थूलता-प्रवृत्तानुद्धया विद्वेषबुद्ध्या वा प्रवृत्तिरिति धृष्ट्या विमनायन्ते, अनुद्भूतबुद्धयैव व्याख्यातरूपापेव वार्तिकानि तेन विरचितानि ते मन्थन्ते । परं किं कुर्वन् वयं यदा भाष्यकार एव तथा ध्वनयति, तदाभ्युपगन्तव्यमेवेदं भवति । तथाहि-प्रत्याहाराद्विक्रि ‘अ इ उण्’ सूत्र एव ‘अकारस्य विबुधोपदेश आकारप्रदुर्गार्य’ इति वार्तिक विबुधतां भाष्यकृता स्पष्टमुक्तम्-‘आहो पुरुषिकाभात्र तु भजनाह सङ्गतस्योपदिरयमानस्य विरुतोपदेशस्योद्यते इति, यत् तु द्रुमः, विबुधस्योपदिरयमानस्य प्रयोजनमन्वाप्यायत इति’ । अत्र आहोपुरुषिकेति पदं स्फुटमेव वार्तिककृत्तुऽकारपूर्विका प्रवृत्तिर्मन्त्राघटे । तथैव ‘ऋलृक्’ सूत्रभाष्यान्तेऽपि ‘स एष सूत्रमेवेन लृकारोपदेशं प्लुयाद्यर्थं सन् प्रयाप्यायते सेषा महतो यवस्तन्मात्राश्चद्वातुकृष्यते’ । एवं पतिहासस्फुटमेव काव्यायनस्य स्थूलविचारणरूपं प्रवृत्तिमभियन्तकिं । किमन्यत्, सर्वसपि भाष्य पर्यालोच्यतामाधिक्येन स्थूलतामप्रदर्शनरूपाणां वार्तिकानां निराकरणमेव भाष्यकृता कृतम् । सूत्राचरैरेव वार्तिकार्थलाभाय च प्रयतितम् । अत्यवधानि वार्तिककृता उपसर्गयानानि तेन स्वीकृतानि ।

महाभाष्यं चेद् वार्तिकानामेव व्याख्यानमिति शक्यते यदितुम्, वार्तिकमेव शबरलक्ष्य भाष्यस्य सर्वत्र प्रवृत्तिर्दर्शनात् । श्वतन्म्येण सूत्राणि तु कश्चिदेव व्याख्यातानि । येन सूत्रेषु वार्तिकानि न दृश्यन्ते तत्र भाष्यमपि प्रायेण न दृश्यत एव । इदं मपि वेलङ्घय व्याकरणेऽनुमन्थेयम्-यद्व्यत्र मीमांसा-वेदान्त-न्याय-योग दर्शन-प्रवृत्तिषु भाष्यस्य व्याख्यानभूत वार्तिकम्, इदं तु वार्तिकव्याख्यानरूप भाष्यमिति । अस्यापि इदमेव सात्पर्यं प्रतीयते यत् सूत्रेषु उक्तानुकूलकृष्यता कार्यायनस्याभीष्टाभूत् । तत् एव तेन स्वीयस्य ग्रन्थस्य वार्तिकमिति नाम कृतम् । ‘उक्तानुकूलकृष्यतां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । न ग्रन्थ वार्तिकं प्राङ्मुखीति कक्षा मनीषिणः’-इतिवार्तिकलङ्घनात् । इदं चाप्यतिदुष्करमायतित यत् काव्यायनकृत स्वतन्त्रो वार्तिकपाठ इदानीं नोपलभ्यते । भाष्यमेव इदं कैश्चिद्वार्तिकपाठं समीकृतं । परं नाय पाठ सर्वथाऽमन्दिग्यो गदितुं शक्यते, यतो हि स्वभावमपि यत्र व्याप्यायते तद् भाष्यं भवतीति भाष्यलङ्घनं वदन्त्यभियुक्ता । ‘सूत्रार्थं धर्षते यत्र वाक्यं सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः । दृश्यते च महाभाष्ये बहुत्र तथैव यत् महाभाष्यकृतं पूर्वं प्रसादकवाक्यमुत्तरं वा ततस्तद्विवरणं वितनुते इति । तेन कुत्र महाभाष्यस्यैव तत्समादकं वाक्यं कुत्र वा वार्तिककृतस्य वा वार्तिकमित्यस्य दिग्बुद्धुं शक्ना निर्णयः । ‘वक्तव्यं न वक्तव्यम्’ इत्यादिभाष्यस्यैव कथंचिर्निर्णयः सम्पाद्यते, परन्तु तथापि बहुत्र विप्रतिपत्तिर्न निवर्तत एव ।

स्ववाक्यव्याख्याकरणरूपभाष्यपरिपाठ्या बद्धी विप्रतिपत्ति प्रवृत्ता । यथा ‘अथ शब्दानुशासनम्’ इति यन्त्राव्यकारस्य आदिमं वाक्यं तत्सूत्रमेवेति केचिन्महाभाष्या मन्थन्ते । माधयन्ति च तदेव महत्पारमथ्या । यत् ॥ तेषां भ्रान्तिमेव मन्थते यतो हि भाष्यकार स्वयम् ‘वृद्धिरादैर्’ सूत्रे वृद्धिरदं मङ्गलार्थमाह । ‘अनुवाचमनुक्त्वा हि न विधेयमुदीरयेत्’ इति नियममनुसृत्य पूर्वमुदीरयकथनं तदनु विधेयकथनमित्येतस्याचार्यस्य शैली । यथा ‘इको यणचि, अक सर्वगं दीर्घ’ इत्यादि । तथैव सत्रासूत्रे ‘एवि’ ‘अदेइ गुण’ इत्यादिषु पूर्वमुदीरयकथनं तदनु विधेयकथनमित्येव रीतिर्दृश्यते । तथैव च रीत्या सत्रा-सङ्गिभाको निर्णेतव्य इति भाष्यकृता सिद्धास्तितम् । तत्रैव शब्दाः ‘कथं वृद्धिरादैर्’ इति अत्र पूर्वं विधेयनिर्देशं कथमिति प्रश्नस्तथासाय । तत्रोत्तरयति भाष्यकृतं-‘पतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मुख्यतायां, सादृशिक आचार्यो महत् शालीयस्य मङ्गलार्थं वृद्धिरादमादित प्रयुज्ते । ‘मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते वीर्यपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अन्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्तुति’ इति । एतस्य भाष्यस्य तुलनायां यानि ‘अथ शब्दानुशासनम्’ इति वाक्यस्य सूत्रत्वसाधकानि प्रमाणानुपपन्नस्यन्ते तान्यतिदुर्बलानि । ग्रन्थेन

च सिद्धाः आदिशब्दत्वेन 'बुद्धिरादैव' इत्येव परम्परया पठन्ति। तदेतदपि मुख्यं प्रमाणं मन्तव्यम्। तथैव 'मिदं शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिके सिद्धशब्दोऽपि मङ्गलरूपतया भाष्यकृता व्याख्यातः। तस्मात् 'रघोहागमलघ्वसन्देशः' प्रयोजनम्। इत्येतदादिमं वार्तिकं ये मन्यन्ते तेऽपि भ्रान्ता एव प्रतीयन्ते। किञ्च 'बुद्धिरादैव' इति बुद्धिपदेन सूत्रकृतो मङ्गलम् 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति सिद्धशब्देन च वार्तिककृतो मङ्गलम् इति व्याचक्षणाः पतञ्जलिः स्वयं महाभाष्यस्यारम्भे मङ्गलं न कुर्यादिति नैतदुपपद्यते। तस्मात् 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यथशब्देन तेन मङ्गलं कृतम्, इत्येव सम्प्रगाभाति। व्याख्यातं च प्रधानव्याख्यात्रा कैयटेन 'आप्यकारो विवरणकारत्वाद् व्याकरणस्य साक्षात् प्रयोजनमाह 'अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रघोहादीनि पञ्चाद वचयन्ते' इति। पुरेणोभयमपि भाष्यकारवाक्यमिति कैयटमतं स्फुटीभवति। यादृशी च भाष्यकारस्य शैली, यद् वार्तिकमुल्लिख्य तदनु तद्वाक्यानुवादेन 'कर्तव्य' 'वक्ष्यम्' इत्यादि वदति, तथा 'रघोहागमलघ्वसन्देशः' इत्यत्र न दृश्यते इत्येतदपि तस्य वातिकवाभावे बीजम्। यत्तु-भीमांसकविद्वद्भाजा श्रीयुधिष्ठिरमहाशयेन, संस्कृत-व्याकरणेतिहासे प्रोक्तम्-आदिशब्दो भाष्यकारस्य न सर्वोद्दिशेयः, अपि तु किञ्चित् परतोऽपि विद्यमाने मध्यमेऽप्यादिशब्दः प्रयुज्यते। एवं मेवाभ्यपन्नः स्यात्पञ्चादपि तस्य व्यभिचारी। तत्र निदर्शनं च 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रे 'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' इति वार्तिकं तस्मात् च। 'भूवादयः' इति सूत्रं हि बाधं नास्ति न वा मध्यगम्, प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादादी वर्तमानत्वात्। तत्रापि च वषाडः मङ्गलार्थत्वेनोक्तः तत्समर्थनञ्च 'मङ्गलादीनि मङ्गलमप्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथमं' इत्यादिरित्येव कृतम्। तस्मात् तस्यादिव मध्यगत्वं वा भाष्यकारेणाभ्युपगम्यतम्। तेनैव सिद्धमिदं यदादिशब्दो मध्यगशब्दो वा सर्वोद्दिष्टे सर्वमभ्येया प्रयुज्येतेति नैष नियमः। ततश्च 'अथ शब्दानुशासनमिति' तस्य सूत्रत्वाभ्युपगमेऽपि 'बुद्धिरादैव' इति बुद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थता न विरुद्धयेत। 'रघोहागमे'त्यस्य वार्तिकत्वेऽपि च 'मिदं शब्दार्थसम्बन्धे' इति सिद्धशब्दस्यापि मङ्गलार्थता युज्यते एव। तदिदमितिहासमीमांसकस्य वचनं चालानामभ्युपहासाय भवेत्। 'सति हि परस्मिन् यस्मात् पूर्वो नास्ति स आदिः, सति च पूर्वस्मिन् यस्मात् परो नास्ति सोऽन्त्यः' इति स्वयमेव भाष्यकृता आद्यन्तयोर्लक्षणं कृतम्। तच्च स्वकीयं लक्षणं स्वयमेव स न मन्यन्ते-इत्यहो तस्यासत्ता समर्थिता। 'भूवादयः' इत्यत्र यद् वषाडस्य मङ्गलार्थत्वमुक्तम्, तस्य तु धातुपाठमङ्गलार्थत्वं प्रतीयते। सर्वो हि धातुपाठो 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रेण संगृहीतः, ततश्च संग्राहके सूत्रे कृतं मङ्गलं धातुपाठस्यैव मङ्गलं संसृज्यमिति तदभिप्रायः। सम्भवेच्च मध्यगशब्दस्य व्यभिचारित्वमपि, आद्यन्तो विहाय सर्वेऽपि मध्यगा वक्तुं शक्यन्ते। आद्यन्तशब्दौ तु व्यवहारे शास्त्रे च नियतौ न व्यतिक्रममर्हतः। 'बुद्धिरादैजि'ति सूत्रे हि 'एतदेकः भाष्यार्थस्य मङ्गलार्थं मृत्युताम्, माङ्गलिकं आचार्यं महत् शास्त्रीयस्य मङ्गलार्थं बुद्धिशब्दमादित' प्रयुज्यते' इति स्पष्टः मादिशब्दो भाष्यकृतोपात्तः। नैवं 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रे आदिशब्दोपादानं दृश्यते। एवमेव सिद्धशब्दव्यतिषेऽपि 'महत्, शास्त्रीयस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादित, प्रयुज्यते' इत्यादिशब्दप्रयोगो दृश्यते। तस्मात् 'बुद्धिरादैजि'त्यतः प्राक् सूत्रकथनमा 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यतः प्राक् वार्तिककथनमा च न कथमपि प्रामाणिकी भवितुमर्हति। यैर्मध्यगुक्तिस्तथोद्दिष्टितं तदुभयमाभ्यादाइत्येव मन्तव्यं स्यात्। भाष्यकृतस्तुलनाया तेषां प्रामाण्याभावात्। अद्यापि सर्वेषु पुस्तकेषु व्यवहियमाणेषु अध्यायापङ्केषु प्राथम्यमेव 'बुद्धिरादैव' सूत्रस्य दृश्यते इति 'अथ शब्दानुशासनमिति'त्यस्य सूत्रव्यवहारेण सर्वप्रामाणिकविद्वेष्टास्तां तावत्। तस्माद् भाष्यकृतं किं स्वकीयं वाक्ये किं वा वार्तिककृतो वार्तिकम् इति निर्णयो दुःशक एवापतितः। भाष्यकारशैलीमेवावधानेन परीच्य कथञ्चिन् निर्णयित एवाऽभियुक्तः। सिद्धान्तकौमुद्यादिषु तु बहुषु वार्तिकानि स्वकृपान्तरतामिव प्रापितानि दृश्यन्ते। केवलमर्थसम्बन्ध एव तत्रानुसृतः। भवतु माम्, वार्तिकपाठस्य प्रामाणिक्योद्धारोऽभ्येयकानां कर्तव्येषु मुख्यतया तिष्ठतीति अवश्यमवधेयम्।

इदं तु असदिग्धमेव, यदायत्ने पाणिनीयस्य व्याकरणस्य यादृशी प्रतिष्ठा दृश्यते, यथा च शास्त्रेषु व्याकरणस्य मुख्य स्थानं गण्यते, सोऽयं सर्वोऽपि कान्यायनस्य, भाष्यकृत पतञ्जलेश्च प्रभावः। महाभाष्यं न केवलं व्याकरणनिबन्धः, अपि तु सर्वाण्यपि ज्ञातव्यानि विषयज्ञातानि स्थाने स्थानेऽत्र सपरिकरं विवेचिनामि। लौकिका व्यवहारा, प्राक्तना इतिहासा, आदर्यका धर्मा, दर्शनानां सिद्धान्ताः, गूढतमानि विज्ञानानि चेति सर्वमेतन्महान्याये कृतपरिधर्मस्मर्यक् परिच्येत् शक्यते। एतद्विषया निवेचनयैव संस्कृतस्य व्याकरणदासभित्तौ प्रनिर्ह्य गतम्। न च पतञ्जलेतिव सरलगम्यरी प्राञ्जलतमा भाषाऽपि कस्याप्यगम्यस्य ग्रन्थकृतो भाष्ये विधिना निवेशिता। तस्यान्महामाष्यमिदमलौकिकं वस्तु संस्कृतवाङ्मयमन्दिरस्य सुवर्ण-कलशायमानमित्यत्र न सन्देहः। आश्चर्यं विदु यच्च समयो भाष्यकारस्य निर्णयिते ॥ आधुनिकस्य भौतिकविज्ञानस्य न तादृशः प्रचारसमयः शक्यते निर्धारयितुम्। भारतीयं वैदिकं विज्ञानं तदायत्ने विलुप्तप्रायमेव सम्भाव्यते, तथापि विज्ञानस्यापि गूढतमा सिद्धान्ता महाभाष्ये तत्र तत्र प्राप्यन्ते। यथा 'रघानेऽन्तरतमः' इति सूत्रे 'अचेतनेष्वपि-लौघ' द्रिष्टो वाहुवेग एवा नैव तिर्यग् गच्छति, नोर्ध्वमारोहति, पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिस्थः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः, स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्यग् गच्छति, नार्वागवरोहति, अद्विकारोऽप्येव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽचिरात्काशेदे निवाते सुप्रगच्छति नैव तिर्यग् गच्छति, नार्वागवरोहति, ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः इति। इह हि सजातीयकार्यसिद्धान्तं स्पष्टतया कियदिदर्शित इति वैज्ञानिका विद्वांस एवात्र प्रमाणम्। यमाकर्षणसिद्धान्तं न्यूटन-महाशयेनाविष्कृतं पाश्चात्तम मन्यन्ते, स भारते यीशुसिंहोऽपि पूर्वं विस्पष्टं प्रचलित आसीदिति नारयं गौरवं भारतस्य। अनन्तरं सिद्धान्तोऽयम्—

'आकृष्टिश्चिच्छ मही तथा यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या।

आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क पततिर्यं खे। (सिद्धान्तशिरोमणौ)

इत्यादिना भास्कराचार्यप्रभृतिभि स्वसन्देहेव स्पष्टीकृत इत्यन्यदेतत् ।

एवमन्यत्रापि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । शब्दविज्ञानस्तु पदे पदे महाभाष्ये जागर्त्यैः । अनेकत्र तु भाष्यकृता निरूपित विज्ञाने व्याख्याकृतिरपि न बुद्धम् । तेन च भाष्यकारस्यास्य एव तैर्यतं पानितम् । तत्र निदर्शनं 'त्रियाम्' इत्यधिरास-
सूत्रस्थं भाष्यम्—

संस्कृतभाषायामचेनबोधरा सट्वा-वृत्तादितन्दा अपि तत्तद्विह्वभावोऽभ्युपगम्यन्ते । तत्र वैज्ञानिकहेतुमुपदर्शयन्
महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिः—

संस्त्यानप्रसन्नौ लिङ्गमास्थेयौ स्वरुत्वान्ततः ।

संस्त्याने स्त्यायतेईदं स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥

इति वार्तिक व्याचक्षाण आह 'अधिकरगमाचना लोके स्त्री, स्त्यायत्यस्या गर्भ इति, कर्तृसाधनञ्च पुमान् सूते पुमानिति ।
इह पुनरुभयं भावसाधनम्—स्यस्त्यान स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान्, कस्य पुन सस्त्यान स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केयाम्, शब्द-
रशो-रूप रस-वाच्यानाम् । सर्वाश्च पुन. मूर्तय एवमात्मिका संस्त्यानप्रसवगुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवन् । यत्रास्त्रीयानो
गुणालाभप्रवृत्तयश्च शब्द स्पर्शा रूपमिति, रसगन्धौ न मन्त्रे । प्रवृत्ति खल्वपि नित्या, न हीह काचिदपि स्वस्मिन्नात्मनि
मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितमप्यु, अपार्थेन वा युगयते, तद्योभय सर्वत्र, यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था, वि-
ज्ञातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयविवक्षाया नपुमकम्' इति । अस्याभिप्रायः स्फुट एव—यत् सर्वत्र
यज्ञप्रक्रियाविधया आदानप्रदाने प्रवर्तते । सर्वमपि पदार्थजात इत्यमान न कदाप्येकरूपम्, परिवर्तमानमेव त्विदं सर्वमुप-
लभ्यते । परिवर्तमानमपि च नैकान्तत सत्तां जहाति । तदिदं सर्वं यज्ञकृतम् । स्त्रीयानां भावानामन्यत्रार्पणम्, अन्यतश्च भावा-
नामादानमितीपमादानप्रदानप्रक्रिया यज्ञः । यथा प्रदोष. प्रकाश सर्वत्रार्पयति, तैलावयवाश्चाजलमावृषे, मल बल च सर्वत्र
प्रयोजयति । तथैव वृक्षा अपि मूलाजलमावृद्धे, प्रसूनफलादिकं च ददति बाव्वादिष्वपि च स्वप्रभावमर्पयन्ति । इष्टका-प्रस्त-
रादिष्वन्यन्तजनेष्वपि प्रक्रियेयं सर्वत्र प्रवर्तते । तत् एव नवस्य पुराणत्वं सर्वत्रैव जायते इति विभाष्यम् । सोऽयमादान-
प्रदानापरपर्यायोऽज्ञात्वाद्भावः । तत्रादानविवक्षायां कीलिदृशब्दस्तत्र प्रवर्तते, प्रदानविवक्षायां 'उल्लिङ्गशब्दः', तादृश्यविव-
क्षायां तु नपुंसकलिङ्गशब्द इति । पर कैयटमहाभाष्यो यज्ञप्रक्रियामिमामनभिलक्ष्यैव शब्दस्पर्शादिरूपेण स्वहृन्मपि भाष्य-
कृतो विवरणं गौणं मवा गुणशब्दस्य तात्पर्यमभिद सत्वाद्यर्थमुपगम्य तदुपचयापचयी च कार्त्तिकी मत्वा मवा वैज्ञानिक-
प्रक्रियां निरोद्धाति । नागेशमहाभाष्य तदेवानुसरति । विज्ञानप्रक्रियाया देशे विलोप एवात्रापरान्व्यतीति न प्रस्मर्तव्यम् । एव
मेव 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रेऽपि शब्दोत्पत्तिप्रक्रिया या वैज्ञानिकी महाभाष्यकृतोक्ता, सा न्याय्याकूटभिन्ययेन मीता । उच्चैर्यं
नीचैर्यं चेदमप्यवस्थितम्, यदेव एकस्य कृते उच्चैस्तदेवापरस्य कृते नीचैर्भवतीत्याशङ्क्य यात्रायामदात्म्यादिना क्रियमाणा-
नपि व्यवस्थामनवस्थिता निरूप्य 'यिदन्तु समानप्रक्रमरचनात्, मिदमेतत्, कथम्-समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । क पुन.
प्रक्रमः, उर कण्ठ शिर इति' इत्येवं मुखं समाधानमुक्तम् । वर्णानां हि द्विविधानि स्थानानि पाणिनीयशिक्षादौ दृष्टितानि,
सर्वनस्थानानि, आस्थान्तर्गतस्थानानि च । बुद्ध्यायान् समर्थ्यात्मना प्रेरितेन अनमाग्भिहत कायाभिर्यदा शारीर मास्त्रं
प्रेरयति, तदा स वायु उरसि, कण्ठे, शिरसि वा मनोऽभिप्रायानुकूलमेव कचिद्व्यक्रमं करोति, तान्येतानि त्रीणि सबनस्थानानि
शिक्षापामारम्भ एव स्पष्टीकृतानि—

मरुतस्तूरसि चरन् मन्द्र जनयति स्वरम् ।

प्रातः सवनयोगं त छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥

एवं त्रिषु प्रक्रमेषु क्रमेण मन्द्रमध्यमताराः स्वरा भवन्तीति प्रतिपाद्य अनन्तरम्—

'सोदीर्णो मूर्धन्यमिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते'

इति आत्मन्यनेषु वर्गात्पनिहन्ता । उरमि कण्ठे शिरमि वा क्वचिद्वृत्तिप्रियायानुसारेण केन्द्र प्रपद्य्य पुनर्वोयुस्तस्मादेन्द्रादुत्थाय मूर्धन्यन्त गच्छन्ति, तन्वाभिधातमापद्य मुने प्राप्तस्तत्स्थानसम्पन्नेन वर्णान् जनयतीति स्फुटोऽभिप्रायः । आत्मगतन्यानेष्वपि 'शरीरेषु नानि वर्णानाम्' इत्यादिना उर कण्ठशिरसि स्थानानि शिक्षायामुक्तानि, तात्प्रेतानि सवनस्यानेभ्य पृथग्भूतानि, अत्रैव हि कण्ठाशौचैस्तनो भाग 'उर' इत्युक्तं, दन्तानां मूर्धा च शिर इति । तत्र ह्य, ह्य, इत्यादिषु हकारस्य उरस्थानमुक्तम्-केवलस्य तु हकारस्य कण्ठपरमित्यादि सर्वं तत्रालोच्यम् । सवनस्थानानां च स्पष्टीकरणमपेक्षितं शिक्षायां-

प्राग् पठेन्नित्यमुर रियतेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ।

मध्यन्दिने ऋणतेन चैव चक्राह्वमूजितसन्निभेन ॥

तार तु रिद्यान् सवनवृत्तीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।

मयूरहसान्यभृतस्वराणां सुव्येन नादेन शिर स्थितेन ॥

प्रया ममनुभवमिदं चेदम्—स्वसामर्थ्यानुसार कदाचिक्वचिदुरचैवेदिति, कदाचिद्यौचै, कदाचिच्च समेन स्वरेण इति । सोऽथ भेदः सवनस्थानकृत एव । तात्प्रेतानि सवनस्थानान्येव प्रकृतज्ञानेनोक्तं वा भाष्यकारेण उच्चैस्तनोचैस्त्वयोरम्पवस्थाया समाधानं कृतम्, यद्यप्यविशेषोपक्रमः, तत्र यदुच्चैस्तदुदात्तमिति विज्ञातव्यम्—काम तदव्यापेक्षया मीचैर्मन्त्रेषु, न तेनास्माकं प्रयोजनमिति । पर कैयटमहाशय सवनस्थानानामास्यस्थानानां च भेदमविचार्यैव भाष्ये स्पष्टमुक्तम् 'उर कण्ठ शिर' इति स्थानत्रयमष्टानामपि स्थानानामुल्लेखः यः वा तत्र च प्रत्येक स्थानेषु काश्चनिकमनुभवविरुद्धं हिन्दुत्रयमुत्तीक्ष्णकारेणैकदेशेनापराधयति । एवं महाभाष्यस्य शूना जातया व्यापारपटुता कृपया अन्यर्थव्यवहारा इति निदर्शनात्प्रतिबद्धं, सम्प्रगालोचने यदुत्तरे प्रतीयते ।

इदं तूरकारभार महामान्यस्य कैयटमहाभागस्य वैव विस्मयवन्मन्त्र—यद् बहुत्र महामान्यं तदव्यापययैवाद्यास्मादशौर्बुध्यते, यदि नामविषय्य कैयटकृत व्यापकाम्, तर्हि दुरवबोधमेव महामान्यं बहुत्राभविष्यदिति । यद्यप्यस्या अपि व्याख्या महाभाष्यस्य बह्वन्वन्तीति श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकमहाशयेन सङ्कल्प्याकरणसाधनेतिहासे स्फुटीकृतम्, हरिवद सेनानु कैयट स्वयमात्मनस्त्वेन स्मरति, तथापि सा अनुपपन्नं अप्रचलिता वा, प्रसिद्धं प्रामाणिकं व्याख्यानम् कैयटस्यैव भाष्यमदीपारम्भेन । हरिवैज्ञानिकमूर्धन्य इत्यत्र न सन्देहः, तदीमांश्चाक्षयपदीयमन्त्राचार्यवर्गं, तत्रास्मात्प्रेष्य च सम्मतस्य भाष्यतामसिद्धे, पर तद्व्याख्याया क्रियाविदेवातो जर्मनपुस्तकालये प्राप्योऽस्ति । तत्रापि तत्पतिलिपि पञ्चापविषयविद्यालयेनापि आनाय्य स्वकीये पुस्तकालये रक्षिता एव कैश्चिद्भिर्द्विभिरपि प्रतिलिपि कृता । प्रचारस्तु तस्मा अद्यावधि नास्ति । स्वव्यपारिमाणैव च सा रूपा इति भाष्याश्रयवोधकृते कैयट पञ्चाद्यावधि शरम्भः । अस्य च कालं दत्तमी पञ्चादशी वा शताब्दी येतिहासिकैर्मन्यते ।

कैयटकृतस्य भाष्यप्रदीपस्यापि कतिचिद्व्याख्यानानि सन्ति, पर तेषु प्रसिद्धे नास्तेष्वनो 'भाष्यप्रदीपोद्घोष' विवरणा परनामा । तस्यापि च व्याख्या छायानाम्नी श्रीवैद्यनाथपायगुण्डनिर्मिता सुप्रसिद्धा । सा विस्तृतेति छायाणा तत्रोत्पादावस्था मभिलष्य श्रीनवकृष्णदासगुप्तमहोदयेन व्याकरणाभ्यास-वेदान्ताचार्य श्रीरत्नचरणास्मादहोदय प्रो'साह्य 'सत्रालोक' नाम्नी अभिनवा व्याख्या निमायिना । अवमपि तत्रालोकं प्रथमाङ्किते सुविस्तरं, तत्र भाष्यस्य प्रदीपस्यापि च प्रतीकानुपादाय विशेषेण विवरणं कृतम् । द्वितीयाङ्किकां क्रमेण सङ्केपः । तृतीयादौ च सोऽथ सङ्केपः लीचिपमेव प्राप्तः, यारदा कालेऽस्मिन्नवस्यते । क्षामहोदयन पाण्डि ययूर् विवरणं कुनमि यत्र न सद्यः, पर तस्य प्रथम एवाय प्र-यविरचनम्पादनाभ्यवसाय इति क्वचित् क्वचित् त्रुटि प्रतीयते । शास्त्रेऽपि क्वचिद्वचनं लब्धते । तथापि पुस्तकस्योपयोगिताया अग्रे तदेतन्मर्मगगनम्, वारान्तरे च मुद्रेण प्रुतीनामामा निराकरणं सम्भाव्यत एव । अनेनाभिनवेन तत्रालोकेन सम्पगुपृता स्फुटिद्वासरद्वात्राभेयह सम्भावये । य-यवादेव तत्रालोकिनिर्मातार पण्डितमहाशय मस्वत्तरमाञ्जारास्य परिपूर्णैऽभिद्वये च यतपरम्परास्तुक्रमेण सतत यद्परिकर चोग्रमा-वनारस-काशी-हरिदासाधनेकमुपनिबद्धमन्यमात्राप्रकाशकद्वेष्टिप्रवरालोचनं नास्ति श्री-हरिदासगुप्तामजप्रीयपट्टपादासगुप्तमहाशय च सादरमभिनन्दयामीति ।

सम्मतिपत्रम्

कवितार्किकचक्रवर्ती पण्डितश्रीमहादेवशास्त्री पाण्डेयः

[काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षः]

श्रीहरधरकाश्यामणा विनिर्मिता, काण्डितसरलस्य कविवाचितुष्टिनस्याव एवामार्गं नागराजकृतिं मया पयतो वैयाकरणपुरोगैरनवरत सग्रह समुगस्यमानस्य महाभाष्यस्य व्याख्या सचालोकनाज्ञा समवतीर्णा मया न्यभाति । यत्र-भाष्यस्य, प्रदीपस्य, उदयतरंग च निगुडमैदम्पर्यै मध्यक पर्वालोचित, पूर्वे कृत व्याख्यायां स्थाने स्थाने चिन्तितम् । विभूष्यवैदुष्यसमनङ्गताया ममोत्तर व्याकरणान्तहदर प्रविद्विज्ज्ञानमवरय चमरकरिष्यति, अप्यापयतामपि साहाय्य कौतुहलस्य सर्वज्ञविभूति, परोक्षार्थिनाथ श्रेयसे जागरिष्यतीति विद्वद्भिः प्राद्विनागा, सम्मान्यमानावाचिकारिभिरेना भूयो भूय प्रशस्ते ।

पण्डितश्रीसभापतिशर्मापाध्यायः एम. एल. सी पदविभूषितः

काशिरु-विरलासंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष.

[उत्तरप्रदेश-विज्ञानपरिषद्. सदस्य.]

श्रीजयकृष्णदासहरिदासपुस्तकारोमस्त्वतशीरजप्रन्यमानायाभैयम् (२०११ वैश्यमे) प्रकाशित प्रदीपो ह्योतगम्भीर- टीकोपेत नवमार्तिकपरम्परेण पातपलमहाभाष्य तन्मयगुहापर्यप्रदर्शनप्रवक्तव्यया नूतनायततत्त्वानोक व्याख्याया सहयोगेन विदुषा छात्राणाञ्च सन्तोष जनयेदिति मन्यते ।

पण्डितश्रीगणपतिशास्त्री भोकाटे

[भूतपूर्व-काशिराजकीयसंस्कृतकालेजप्रधानाध्यापकः]

भाष्यप्रदीपोद्योतेषु व्याख्यानभूतस्तरालोक आपाततो मया सकृन्वोऽपलोकित तनाञ्च विरोध- अवतरणमुलेन तत्तत्प्रदानमर्थाभिलाषनेन च पङ्क्तिलापन समीचीनमिति छात्राणां कृते दुर्बुद्धोऽयं भवति हृदयहृन्मो भविष्यतीति । अपरञ्च विरोध-तत्रेति तदिति तेनेति तच्छब्दार्थप्रदर्शनेन तत्त्वालोक इति नामापि सार्थकमभूदिति, अतो विरोधतो-यथेष्ट्याकारमभिनन्दयाम्यहमिति ।

पण्डितश्रीगोपालशास्त्री नेने

[भूतपूर्व-काशिराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यापकः]

इदं खलु पतञ्जलिप्रणीतव्याकरणमहाभाष्यस्य नवीन संस्करण नवमार्द्धिज्ञान्तमापाततो हृदिपथमागतम् । अस्मिन् संस्करणे कैयन्कृतप्रदीप महाभाष्यव्याख्यानभूतन्तद्विवरण श्रीमन्नागानीभट्टकृतोद्योताभिषय सञ्चिवेरय यत्र तत्र महाभाष्यप्रदीपद्वयोत्प्रन्याञ्च तदभाषाणव्याख्यानात्मकेन तत्त्वतोऽन सनाथीकृत्यास्य संस्करणस्य सर्वाङ्गीणसौ-दर्भमापादित श्रीमता नवीनविदुषा भोपाह्वेन सुखहीतनामधेयेन रुद्रधरेणेति । एतन्मुद्रण नवीन-सुन्दरसोसाक्षरैरैकिकवर्गलेषु प्रवीणासरयोजरुद्धाराऽनुत्पाकार समृद्धता प्रयत्नेन सम्पाद्य मुद्रणयन्त्रालयाध्यक्ष श्रीजयकृष्णदासमहोदयैरुत्तरण मूह्येन विद्यार्थिजनकुलगतमासादितमिति मन्येऽहमनेन नवीनेन संस्करणेन महापकार संस्कृतविदुषा संस्कृतच्छात्राणाञ्च भवेदिति ।

निवेदनम्

अयि मुरसररुचतीप्रेयास* थ्रेयासो विद्वासोऽन्तेवासिनश्च ?

विदितमेवैतत्तन्मवर्ता भवता यदृश्यमाने नामरूपात्मके जगति शब्दमन्तराऽर्थस्य व्यवहारप्रयोजकं ज्ञानमपि नोदेति ।
उक्तञ्च—“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥” इति । तत्रापि
शब्दान्तरजनकत्वात्, लौकिकशालीकिन्मकविषयप्रतिपादकत्वाच्च संस्कृतशब्दस्य महत्त्वं प्राचीनैर्वाचीनैश्च सर्वैर्दिग्द्भिर्नुमन्यत
एवेति नाप्रकाशितं केषामपि शिक्षितानाम् ।

यदा ऋचापि शब्दराशे सौविध्येन ज्ञान व्याकरणमन्तरा न भवति, तदा—‘सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः सान्ना, सरहस्यं बहुधा भिन्नाः—एकशतमधुर्युशापाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा वा हव्यं नवधाऽथर्वणो वेदः, वाकोवाक्यम्, इतिहासः, पुराणं, वचकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविधयः’ इति, ‘बृह-
स्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगामे’ति च महाभाष्येन यस्य
महकृतशब्दराशेर्मात्रप्रयोगविधयस्तदपरिमितत्वं प्रत्यपदि, तस्य सौविध्यं ज्ञानं व्याकरणमन्तरा न सम्भवतीति किञ्च वक्तव्यम् ।

यद्यप्यत्र संस्तुतशब्दराशेरनायासेन ज्ञानाय नवविधं व्याख्ययमस्ति—‘ऐन्द्रं चाद्रं काराष्ट्रस्त्वं कौमरं शाकटाय-
नम् । सारस्वत चापिशरलं शाकल पाणिनीयम् ॥’ इति धीतवनिधातुके, ‘सोऽय नवव्याकरणाध्वेता’ इति धीवाल्मी-
कीयरामायणे उल्लेखः । तथापि लौकिकालौकिकमवलशब्दव्युत्पादकत्वात्, ममुपनिबद्धत्वात्, संक्षिप्तत्वाच्च पाणिनीयमेव
व्याकरणन्तेषु प्रधानमिति नानुमतं वेदामपि सदसद्विवेकवानाममरबाणीऽणयिनाम् । उच्यते—‘काणादं पाणिनीयञ्च
सर्वशब्दोपकारकम् ।’ इति ।

यद्यपि पाणिनीयव्याकरणेऽपि दृढबो ग्रन्था विराजन्ते, तथापि तेषु पाणिनिमुनिनिर्मिताया अष्टाध्याय्यास्तद्विवरणस्य पतञ्जलिमुनिद्विणीतस्य सहाभाष्यस्य च प्राधान्ये न संशेरेते केऽपि समालोचनपरायणा सवेतसो विद्वांसः ।

यद्यपि महाभाष्यस्याप्यनेकाद्रीवा समुपलभ्यन्ते, तथापि तासु कैटोपाध्यायविरचिते प्रदीपो मागेशमठप्रणीतोद्घोषतेन विरुद्धोक्त इत्यत्र तत्प्रकार एव प्रमाणम् । किन्तु तयोरेपि कर्वाद्धवरणात्यानामप्यशानमविहरणात्, क्वचिच्च कठिन्यात् फेसम्मतरीछादनात्, अनीक्षणदुष्टरीप्यापकः प्राध्ययनाध्यापनयो क्लेशरामुभयतोऽलोकमानेन दयार्द्रदयेन निजप्रधानसम्पाद-
नेन महरसतोऽन ५० श्रीरामचन्द्र आ व्याकरणार्चार्यमहोदयेन प्रेरिते कशीस्वचौरम्बान्धुतपुरतकालयाध्यक्षे संस्तुतभाषो-
पनिबद्धानामप्रचिन्तानामपि पुरतवानाम्प्रकारेण न सङ्गतानुगमिणा परमुपकार कुर्वाणैर्गोलीकवासे-श्रेष्ठप्रवर-श्रीहरिदासगुप्ता-
रमजैः श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयै महाभाष्य-प्रदीपोद्घोषताना टीका निर्मातुं निवेदितेन मया छाया-विमला-शब्दचौभु-
भादि समीक्ष्य प्रणीतं प्रथमाहिकर्य तत्काले क चौधय सङ्घेऽप्याय वाराणसेयवैवाकरण केशरिभिराष्टीतेन तया निर्मितं द्वितीया-
पाहिकाना तम्परयन्निर्विद्विज्जिर्धार्यचकितैर्भूयतेत्याश्रिते ।

यदा स्रष्टव्याकरणानुरागिणः संस्करणमिदं समापयिष्यन्, तदा प्रस्तुतसंस्करणादपि सुन्दरं संस्करणान्तरं तैदम्पुर-
स्तादुपास्यास्यदिति सुखेनो मे विश्वासः ।

यथाऽवधानं सशोधितेऽप्यत्र सस्वरूपे मनुजसुलभेन अनेन जाताऽशुद्धिरदशोक्तयेत चेत्तर्हि तदपनोदनमरोगेऽपि विद्वद्भिरेव
बह्वनीय इति सातनयमभ्यर्षये ।

परमपूज्यपादा कवितार्किकवर्षातिमहाशुभावप्रभृतयोऽत्र मंत्ररणे निजसम्मतिं प्रकाशयान्प्रशंसति तेभ्यो भूमिका-
लेखकेभ्यो दिग्गधिरासतैर्दुष्येभ्यो महामहोपाध्यायमहोदयेभ्यश्च घन्यवादसन्ततिं स्मरणति वितरन्, तत्प्रालोकविषये—

न यश्चिदपि वञ्चितो जगति दोषलेशैर्विधिर्विधेरपि नरैः कृते किमकलङ्कविधेयपणा ।

गुणैकलनादराः परिहरन्ति दोषान् परं प्रकाशनपरा खलाः प्रकटयन्ति तानुत्सुकाः ॥

इति निवेदनमेव पर्याप्तं मन्ये ।

विजयादशमी }
वि० सं० २०११ }

श्रीरुद्रधरशर्मणः

श्रीमत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

महाभाष्यम्

प्रदीपोद्घोततत्कालोक्तैर्विभूषितम्

प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रथममाहिकम् ।

प्रदीपः—

सर्वकारं निराकारं विशाध्यक्षमनीन्द्रियम् ।
सदसद्रूपानां नमोद्भवं मायवाह्यं ॥ १ ॥
ज्ञानलोचनचक्षुष्यं नारायणमजं विभुम् ।
प्राप्य परमात्मानं सर्वविद्याधिगमिनम् ॥ २ ॥
पुरशाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुमहात् ।
मरस्वर्गो च तां मत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥
पञ्चाक्ष्यप्रमाणार्तां पारं यान्त्य धीमताः ।
गुरोर्महेश्वरत्वापि ह्रस्वा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥
महाभाष्यानां वाचस्पतिपाणिनां विद्वत्प्रवृत्तम् ।
व्याख्यानं विद्यास्येदं कैयटो जैयटाभ्यम् ॥ ५ ॥

भाष्याश्चि क्षातिगम्भीरः बाह मन्दमतिस्तन ।
प्राप्त्यागस्तुपहारस्तन्व याभ्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥
तथापि हरिवन्दने सारेण ग्रन्थमेतन्ना ।
क्रमेणान् शनै पार ल्प्य प्रान्तरि पशुवत् ॥ ७ ॥

उद्घोतः—

मत्वा साम्प्रदायिकं देवीं वगधियागिकां गुरुन् ।
प्राणिन्यादिमुनीन् वचान् पितरं च सतीशिवौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषिणार्थविचक्षणः ।
हरिदीक्षितरादास्तत्वेनवाचनमन्मथि ॥ २ ॥
वाचकानां स्वयन्तरोदिकसङ्गताशनात् ।
यद्देवैरपुराणोपाद्धानां लब्धजोविक ॥ ३ ॥
नाविस्तीर्णं न विस्तीर्णं ग्रन्थानामपि दोषवृत्तः ।
भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेत्तु यथावति ॥ ४ ॥

भाष्य व्याचिकोर्षु शिवाचारप्राप्तं मङ्गलं शिक्षाशिक्षावै निगद्यति
सर्वेति ॥ क्त्वात्मानाः पञ्चमशोकोष्ठार्येनान्यत् । सर्वकारत्वं

सर्वोपादानत्वात् एणव्यानुदादिबल ॥ कार्यं निमित्तद्वयत्वरूपाभावाद्
निराकारत्वम् ॥ कर्तृत्वाद् विशाध्यत्वत्वम् । स पेश्यते ते श्रुते ॥
अतीन्द्रियत्वं विनान्द्रियत्वेन—पश्यत्यक्षुः इत्यादि श्रुते ॥ सर्वत्र
सत्यव्याकरणं तु स्वस्वरूपेनैव इन्द्रियाविषयत्वेन वातान्द्रियत्वम् ॥
तदसद्रूपता प्रपञ्चरमं । एतच्च स्त्रियाभिनि द्यै वक्ष्यते । तामनीतं
द्रष्टव्यमित्यर्थः । एव च सदैवेति भावः ॥ नन्वोद्देशमस्माभिः कुतो
न गृह्यत इत्यत आह—अह्यमित्यादि ॥ मायया घृतैरित्यस्य
कथमाह—ज्ञानेति । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजनितागुण्यादितोयस-
त्विदानन्दमहारागा वृत्तिर्ज्ञानं तदेव लोचनं तेन मद्रक्षयमित्यर्थः ।
नारायणमित्यादि । सर्वत्र समूहान्तयाभिगमित्यर्थः ॥ सर्वविद्या-
वदत्ताः । न इवाधिनम् ॥ वननपञ्चमविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वा-
गधिदेवता नमति—पुरुरा इति । देवत्वं पाण्डित्यम् ॥ मप्रदायशुद्धिं
घोतयन् गुरुं नमति—पदैति । व्याख्यानमामं सातर्कणमित्यर्थः ॥
धीमतः उहापोहकशक्त्यः । महाभाष्येति । व्याख्यासुत्रेणैवैत्ये उपा-
दिक्यत्वेनान्वास्यात्वादितत्त्वभाष्यवैलक्ष्यं नैव महत्त्वम् ॥ अवारपा-
योर्भवम् । एवमेतन्नेति द्वयमेतन् ॥ यथागमम् । मप्रदायमनति-
लक्ष्यत्वम् ॥ औदत्य परिहरति—भाष्येति । मधूरव्यमकादिम
मासो रूपकं चेति वक्ष्यम् ॥ पिशुनस्य दुष्टत्वम् ॥ नन्वेव क्रम
प्रवृत्तिरत आह—तथापिपति तत्त्वसाराराष्ट्रात्र निबद्ध इति भावः ॥
ज्ञानैतित्वेनान्यत्वन्यग्रन्थमकोचः । पशुवदिति यत्नेन व्याख्येयं शापरि-
त्यागो व्याख्यानस्याभिस्तुल्यत्वं च बोध्यम् ॥

तत्त्वालोकः—

नवीननिरद्वयस्य रास रागोक्तोचनम् ।
व्याख्योक्तानिमात्राभि विदानन्दमयं विमुक्तम् ॥

प्रदीपे—यद्य भाष्य व्याचिन्त्याद्युः सैयत शिवाचारपरम्प-
रां मुनिभिः सिद्धयसकामो मद्रन्मावरोदि ॥ वैशेषिक्याभि-
मतसमयविषयनाकं “मद्रन्मार्गानि मद्रन्मार्गानि मद्रन्मात्रानि च
शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषार्णं च सर्वन्त्याद्युभयलुप्यणि नाथैता-
रथ सिद्धार्था यथा श्रुति” इति दृष्टिपुत्रममहभाष्यादिरमृतिवर्जित-

सम्पादनादत्र निवेष्टेदेवादिनमनरूपं सद्रूपं प्रारिप्स्यप्रकृतपरिसमा-
सिप्रमृतिपरिपश्यन्महद्ब्रह्मविनाशाय विधाय व्याख्यातुं शोचन्मनुष-
ङ्गो मद्ब्रह्मण "शिव्या अथैव सम्पादयेदुरि"ति शिक्षया च
प्रदीपे समुचितकमेण सर्वप्रथमं व्याख्यानादौ तावद् निबन्धानि-
सर्वाकारमिति—सर्वे आहारा (स्वरूपाणि) वक्ष्येति, सर्वेष्वपि
आहार (उपादानकारणम्) इति वा व्युत्पत्तिः । निराकार-
मिति—निर्नामा आहारा यस्यादिति, आहारेभ्यो निष्कान्त इति वा
विग्रहः । विरवाध्वमिति—विशेष्ये जन्त्यक्ष (सञ्ज्ञकः) इति
व्युत्पत्तिः । केचित्तु विश्वम् अथ च (प्रत्यक्षं) वक्ष्येति विग्रहमिति
तत्र, तथा सति योगेति विधा-व्यवस्थानाप्रसक्ते । तेषामपि योगजस-
न्निवर्णेन सकलविश्वप्रत्यक्षमस्वात् । परमात्मनो अपत्याणत्वेऽपि न
मायामाहृष्टमिति सूचनायाह—सदमदुपपत्तेः । आरोपितसत्त्ववा-
स्तविकास्तत्त्ववत्तेत्यर्थः । अनिर्वचनीयतेति फलितार्थः । सर्वेषां पर-
मात्मना नादृश्य इति सूचनायाह—मायवाद्युत्पत्तेरिति । अथ पूर्वोक्त-
रान्वयित्वा तथा च चेतनस्वरूपाणामपरमात्मनो अन्तर्मोक्षमयाऽव-
तत्त्वादेवाहृष्टयत्ना, एत एव च मन्त्राकाराकारिणस्तत्तुमहृष्ट्या (नय-
नेन) माया उद्वेगनादापूर्वकं परमात्मनः माहात्म्यकारणोपमापि मनु-
ष्यमते इति भावः भार्यायामिति—नाम (नराणां समूहः) ।
अयम् (स्थानः) वक्ष्येति विग्रहः । अजम्—अमरविश्वम् । ताम्—
प्रसिद्धाम् पारम्—अशेषाशयम् । यातस्य—अवगन्तुं । अपि च ।
अभिधेयं प्रतिष्ठानुमाह—सहामाष्येति । अवारः पारः अवारपारे,
तयोर्भवे अवारपारीण (राष्ट्राशराणां गदाधितिः प्रत्ययः) । महद्
भाष्यम् महामाष्यम्, तदेव अर्गव (समुद्रः) महामाष्याणं,
तस्य अवारपारीण महामाष्याणैश्चारापारीण इति व्युत्पत्तिः । यथा
रामस्य गुरुकुलमित्यत्र राम विनैव तत्सन्निधिनोऽपि गुरोः कुलेन
समानः, तथाऽत्र विहितं धर्मयय विनैव तदन्विधायमपि अशरापा-
राम्या महामाष्याण्येवमपि समानः । विवृतिप्लवमिति—विवृतिरेव
प्लव (मेतु) इति व्युत्पत्तिः । उभयत्र रूपकं बोध्यम् ॥

भाष्येति—भाष्यमेव अन्विशति विग्रहः । वक्षेति—भाष्यस्य
अम च भाष्ये महद्गन्तरमिति भावः । ग्रन्थसेतुमेति—ग्रन्थ एव सेतु-
रिति व्युत्पत्तिः ।

उद्योते—मत्सेति । अहं नागेदमद् साम्भवादीन् नत्वा
पातञ्जलभाष्यप्रदीपव्याख्यानं यथापत्तिं कुर्वे दल्यन्वयः । नपथा-
त्वं—स्वाधिकांशुष्टवप्रमाणानपूर्वकः काशिर सयोगानुसू-
न्यापारः । कथार्थं उपकारणीनाम् । द्वितीयांशं विषयिता । भाष्य-
धियादिकाम्—वराधिपति (सर्वस्वताम्) गुरुन्—पाथराधिका
दोषाण्युक्तम् । अनाभ्यर्हितमुनिमननापूर्वं गुरुनरेत्युक्ततया गुरुपदं
अगदगुरुपरं सप्त मुनिविशेषमिति व्याख्यानं न युक्तम्, "नानि
तत्तु गुरोः परमि"ति वचनेन सर्वतो गुरुणामन्यहन्तत्त्वबोधनात् ।
पितरौ—नगापितरौ । च मरुत्पूज्यसमुच्चार्थः । स्वात्मे म्ना
माष्याह—नागेतेति । नन्येव तस्य दोषः, "आमनाम गुरोर्नाम
नामपितरुणस्य च । येनानाम न गृहीता चेष्टाफल्यन्त्रयो" इति
रुद्रेणै सत्वादि चैव, तत्र न गृहीतादित्येव बोधाराधेयित्वमेव
तेषां हेतुने दोषाभावात् ॥ भाष्यप्रदीपव्याख्यानसमस्यानयोपपत्त्या
मूलादाह—नागेदमभाष्येति । यदञ्जलिभाष्यमाध्यायव्यवस्थित-
इत्यर्थः । कृपयता प्रसादयितुमाह—हरिदीक्षितेति । सिद्धा तार्थप्रति-
पारनोपयोगेति युक्तिर्यथैवोपनायाह—याचकानामिति । परोक्षेनाने-
राममिहवर्गमिति क्रमस्यो दानवाराणां युद्धस्य ता तदुभयसाधिका-
रक्षणादप्यत्र, एतन्नाम कृष्णकालस्य, एतन्नामकालोत्त-
राध्यायव्याह—नाविस्तीर्णमिति । अविषये प्रणिगन्तव्यं—भाष्य-

प्रदीपेति । भाष्यत्र प्रदीपश्च भाष्यप्रदीपौ, तयोः व्याख्यानमिति
व्युत्पत्तिः । तुना प्राचीनव्याख्याव्यविलक्षणता मुचिता । अभिधेयवि-
षयकाशानसत्त्वयानुकरणादेना निरासायाह—यथामतीति ।

व्याख्यानानां—ग्रन्थेत्यादिकत्वा-नपराधानाम् । अत्र नम इत्यु-
क्त्यैव निर्वोदे मत्वपि स्वेष्टेदेवादिनमनस्य कार्याव्यवहितपूर्वकाल-
व्यवस्थितेवत्वमपचनाय क्त्वाप्रत्ययोक्तिः । उत्तररत्नेनेति—"यथाम-
विश्वेत्येष्टमि"ति पञ्चम्योक्तोत्तराहंशव्याप्यतत्त्वप्रधानविधानक्रिय-
येत्यर्थः । अविरोधाय मतान्तरमुपेक्ष्य वास्तवाद्वैतमतेनाह—सर्वोपा-
दानेति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति,
यत्तदन्त्यमिधमविशन्ते"ति श्रुत्या परमात्मनः सर्वविवर्त्तोपादानका-
रणत्वादित्यर्थः । मृदादिवदिति—यथा स्वपरिणामत्वात् स्वस्वरूप-
भूतानां घटादीनामुपादानकारणानि मृदादयः, तथा स्वविवर्त्तत्वात्
स्वस्वरूपभूतानां घटादीनामुपादानकारणं परमात्मैति भावः । पर-
मात्मनो घटादिकार्यादिति स्वरूपं स्वस्वरूपत्वं स्वस्वरूप-
सत्त्वादाह—इत्येति । बहिरिन्द्रियबोध्येत्यर्थः । अत्रापि मृदादिवदिति
दृष्टान्तं सम्भवत्येव, किन्तुपपत्तेरिति वैधर्म्येण, तथा हि—यथा घटादीनां
घटादिकायास्तिरिक बहिरिन्द्रिययोगवत् स्वरूपं वच्यते, तथा परमात्मनो
घटादिकायास्तिरिक बहिरिन्द्रियवेष स्वरूपं नास्तीति भावः । कर्तुं
त्वादिति—विश्व-वैत्यदि । ऐक्यतेतीति—विश्वरचनाय तदोक्षणमकरो-
त्परमात्मैत्यर्थः इन्द्रियाविषयत्वेनादृश्यत्वस्योपपिपादयिष्यितव्या अनी-
न्द्रियत्वोपपादनाय प्रकाशान्तरमाह—वितोत्तन्द्रियत्वेनेति । अथ—
च पुनिरिन्द्रियवदिति । नन्येव "स यैक्ये"ति श्रुतिविरोध इत्यत आह—
सर्वप्रत्यक्षेति । परमात्मना स्वरूपचैक्येनैव विधं साक्षात्करोति न तु
माहृष्टवद्विग्रहेति भावः । "यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य सनत्ता-
सुते"ति श्रुत्यनुसारेण विनिगमनाया अभावादाह—इन्द्रियेति । तथा
च ननो इत्येकत्वाद् इत्यो धानार्थकत्वाच्च दुष्टवत्परतया अदृश्यत्व-
मुपपाद्यमित्याशयः । तस्मात् स्वाधिष्ठानमगमनस्यैव स्वमित्रारो-
पितन सन्निवापानि, वस्तुनोऽसन्नेवेत्याशयेनाह—प्रपञ्चेति । तद्वि-
धायिनम्—यत्तं विना वैदाविभावकम् । सकलैवेन्द्रादिसाधारणदेवत्व-
स्याप्राप्यमाह—प्रापिष्येमिति । गुरुमिति—अपेक्षवचनेन एकस्मा-
देव उच्यते—विधात्मन स्विति । व्याकरणादिशास्त्राधिगमत्वादेव
धोमत्वे स्वचित्ते पुनरुक्तिपरिहारस्य धीमन् इति व्याचष्टे—उद्धेति ।
उह—अथा गोपादेयागुत्तरणम् । अपोह—घातदेवागुत्तरणम् ।

व्याख्यातुत्वेऽपीति—व्याख्यानभूतवैऽपीत्यर्थः । भाष्यस्य व्या-
ख्यानकर्तृत्वाभावात् यथाध्यायानुपपत्त्या लक्षणया (गोप्या इत्यादि)
आश्रयणात् । एवम् "अन्वयस्वादिवादि"त्यादिवाच्यं बोध्यम् । अथ—
प्रकृतमाश्रये । इष्टवार्तादि—आदिना उपमख्यान-भाष्य-वक्तव्या
दिमग्रहः । अन्वयस्यानुत्वात्—वाणिनीयव्याविरुद्धवर्णनात् ।
इति—इति हेतोः । प्रकृते वैदानिकक्रमकथनस्यानुपयोगिन्वादाह—
सम्प्रदायमिति । अविच्छिन्नगुरुरपरपरामित्यर्थः ।

रूपकमिति—अथ "विषयभेदादप्युत्पन्न विषयस्य यदि"ति
लक्षणम् । अत्र प्रकृते उपमानोपमैययोर्भेदेन यथनाद रूपकम् ।
"पिनुनो रत्नमन्त्रावि"त्यमरकोशेन पिनुनशब्दस्य तदुभयवच-
नत्वेऽपि सूचकत्वं प्रकृतानुपयोगित्वादाह—दुष्टव्यमिति । एवम्—
उपहासमभवे । तत्रत्येति—हरिनिबन्धनेत्यर्थः । अत्र—प्रदीपे । भावः—
सात्त्विकस्वात्म्यपरिणामान आशयः । बोध्यते इति—यथा पशु-
रुपपरन्वामे प्रायः समं पश्वान् गुरुरनेव गम्य गच्छति, तथाऽहं
रुपपरन्वामि प्रायः समं पश्वान् गुरुरनेव गम्य गच्छति, तथाऽहं
रुपपरन्वामि प्रायः समं पश्वान् गुरुरनेव गम्य गच्छति, तथाऽहं
रुपपरन्वामि प्रायः समं पश्वान् गुरुरनेव गम्य गच्छति, तथाऽहं

प्रदाय—विचरंतेति—उत्तञ्ज स्वप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वं ।
साक्षात्प्रयोजनमाहेति—व्याकरणाय यत्ने विनामनाम्बुवृत्त्यै तस्य
आक्षात्प्रयोजनं सातुशब्दजनरूपं कथयन् । आहारमप्रतिष्ठा वदती
अर्थः । नन साक्षात्त्वञ्च अव्यवधानेन जायमानत्वम् । प्रतिष्ठा
अव्यवहितेति सामान्यविधेयत्वप्रसारकत्वात्तुल्यशब्दप्रयोगरूपो व्या
हारः ॥ प्रयोजनेनेति—व्याकरणाय न साक्षात्प्रयोजनैव । स्वभा
वमयम्—अथ शब्दानुगामनमित्याहारकम् । तद्व्यवयवम्—क्षार्यै
नदेगम् । प्रयुक्त इति—तन्नामनि शब्दे प्रसारप्रयुक्तिः समानता
व्यवयवार्थवत्त्वस्य पदार्थविपर्ययसकत्वस्य च न प्रसक्तिः । एव हि—
नोपपद्य इत्यर्थः । इति शब्दमसमिव्याहारः । स्वस्वरपरत्वे सति ।
व-उ । अस्य—अथशब्दस्य । इत्यर्थः इति—अथ एवमधिकाराय इत्यत्र
पेकार् (प्रारम्भ) अर्थः (प्रयोग) यस्मिन् प्रयुज्यते । निर्गमि
तमिति—अनेनाप्राप्तमशब्दस्य प्रारम्भवाचकनैव कुतो नति शङ्का
हेतुः । तस्मिन्—स्मिन्नेव उक्तानुगामनपदार्थ कथञ्चित्ति शब्दः ।
साक्ष्यमात्रात्—आश्रयत्वा, “वर्तमानमाभाष्ये उत्पन्नोद्वेगं भूत
म् । किमिदमिति विद्वांसामाया—शब्देति । अथ—शब्दानाम
(गामन) शब्दानुगामनमिदञ्च । आचार्यस्य—मागिने । कर्त्तुं—
शब्दकानुगामनं (व्याकरण) विधातु । प्रयोजनाभावादि—

विचार्येति ॥” इति मद्रोजि, “चोनका प्रादयो येन निषाणधादय
स्था ॥” इति कारिका च विरद्वयेति चेत्, तयो मूना चादाना
द्योतकतेत्यभिप्रायकत्वात् । चाप्यहजरीयापचैरभय न स्वीकार्यम्,
वचिस्मादी यो क्ता, वचिस्मिन्त्येते ह्यहजरीयापचैरभय न स्वीकार्यम्,
तथा चोनकापचैरभय न स्वीकार्यम् । न च निषाणाना वाच
करे शोभन समुच्चय इत्यर्थे शोभनश्चेति, तथा घटस्य समुच्चय इत्यर्थे
घटस्य चेति समारभेति वाच्यम्, शब्दशक्तिस्त्वभावात् निषाणाना
नित्यपरतन्त्रतया तत्र विशेषयोगस्य कश्चाश्चाप्रमत्तात् ॥ उपर्या
भेतिविशेषकमाह—उपसर्गमिति । अत्र एवोपासते गुरुरित्यादी धातो
शब्दशब्दोक्तमर्थमकार्यान्त्यर्थवत्स्वरूपसकर्मकत्वात् कर्मणि एका
अत एव—उपसर्गातिरिक्तनिषाणाना योऽश्वया अपि स्वैकाङ्गदेव ।
सङ्गच्छते इति—आगो, निरुक्तसकर्मकत्वेन कर्मणि लङ्कारे विद्याया
दिभि भाव । चादीना वाचकनास्त्वेति फलन्तु यः पठत पठत्येयादी
वस्तुमुच्यमिते वयादीना लङ्गाया अकरणेनैति केचन ॥
आरम्भेति—भूतत्वादि । तेनाधिकारादिष्वना भूतकालापरकर्मप्रद
यान्ता स्त्विना । अत्र एव “अधिकृतमिति” या योक्ति सङ्गच्छते ।
सङ्गच्छन्मिति—अत्र “आहूतश्चाश्वशब्द इत्यस्मिन् अत्र पुन ।
कण्ड मित्वा विनिर्वादी लक्षणात् इति काश्या ॥” इति स्थिति स्मर-
णीया । उभयार्थमिति—स्वकृतो मङ्गलादेव, अर्थोऽधिकारार्थ
मिति भाव । तेन “सङ्गच्छन्मिति” शब्द सङ्गदेवार्थं गमयति ।
स्त्विति विशेषो न । तस्यानुभयार्थे “आहूतश्चाश्वशब्द इत्यस्मिन्”
वदेत् ॥ अत्रय विभक्तौ नि उग्रयाम्यानुसारेण प्राप्नुयतामिति वा
निषाणाना योक्तकत्वात्तत्रैव उग्रयाम् स्वीकृतं वाचकशब्दस्य मे
व्याहारेत्तदुक्तवत्तत्रैव तेषा योक्तकान्तरात्म्यं शब्दार्थ इति
न्यायात्, अन्यथा वाचकनेति नियमस्यावकाशस्यानुग्रहस्या प्रकृते
वाचकोभावत् अथवा शब्दार्थकत्वात् वाचकत्वमेव सम्यग्व्याख्येयं
न मङ्गल—परे विवति । अत्र—अश्वशब्दे । एवेन योक्तकान्तरात्
नन्वेवमश्वशब्दस्य प्रत्ययने इति साधार्यवाचकतया नामशब्दाना
सिद्धार्थपर इति रित्य आह—अधिकृतमिति । न चैवमश्वशब्दस्य
क्रियावाचकत्वानुपपत्तिः, यथा हिरण्यशब्दाना सा वपरत्वाभावे पि
क्रियानामविशेषणपरैव क्रियावाचकव्यवहारत्वात् ॥ तथापि ननु-
पपत्ते । इत्युक्तं “वत्तारि पञ्चाशति” इत्यादिमामाये निरुक्तं च
नामनिषाणयो पृथग्प्रादानेनाप्येषु नामस्वरूपकारात् अथ शब्दस्य
सध्यकत्वात्तत्रैव न ह्ये । तदर्थम्—अथ—इति । अस्य-
अथ—इति । परिभाषिकमिति—मया भूता परिभाषित इत्यर्थः ।
विचारे—आत्मनोऽपि । इति—इत्यादि । कैदसर्गनिनुसत्याह-
वाचकपदानां शब्दमिति । अस्य देहलोभन्यायेन पूर्वोक्तस्य च
सत्यम् । एतावतेति—प्रकृते वाचकशब्दाप्यवहितस्य अश्वशब्दस्य
प्रकरणेन सत्यत्वेन वाचकत्वेन क्रियाविशेषाधिकारत्वात् योक्तकान्तरा,
प्रादेश त्रिलिखीत्यादिविभि भाव । एवे—उपसर्गस्यैवोपसर्गत्वेन
योक्तकानां व्यावृत्ति । याकारणयोर्जनाभिधातित्वात् आह—भावा-
साधनेति । शास्त्रप्रदेन—शब्दप्रदेनेति स्मृत्तयो निष्पन्नैव । व्या-
करणस्य चेतीति—अनेनापि शब्दप्रदेन कस्य नृगमिति निरु-
प्ति नृगत् । ननु नामशब्दस्योपसर्गत्वेन कृतत्वेन शब्दाद्युपसर्ग-
नस्य प्रतीत्ये प्रदेय “साक्षात्प्रयोगेननाहे”ति कथमवतरणमित्यत्र
आह—अन्वयत्वादि । (शब्दाद्युपसर्गप्रत्ययस्य) योगिकत्वा
दुपसर्गवदित्यर्थः । “सङ्गच्छन्मिति” विदुषां यो असाधुसाधनम्
इत्यादिप्रसङ्गवत्पुनरुक्तार्थे विविध्य बोधने इष्टत्वात् आह—असाधुसाध-
नम् इति । विविध्य—विभज्य । इदमेव—शब्दाद्युपसर्गमिति व्याक-
रणात्प्राप्तं सङ्गच्छते । अत्र एव नाम(प्रातिपदिक) शास्त्रमिति

समस्त परमित्यपारम्भ, शब्दाद्युपसर्गने आश्वशब्दाद्युपसर्ग-
सत्त्वम् । अमेदात्—नादात्मत्वात् । अत्र एव “ओमित्येनाश्व मद्रो”-
त्यादि ध्रुवि, “यो यः दृष्टं मो भो मोर्धं स शब्द” इति मद्र-
मार्थम्, “ओमित्येनाश्व मद्रो” इत्यत्र आश्वशब्दाद्युपसर्ग-
सत्त्वम् । अनेनैव—शब्दाद्युपसर्गस्यैव व्याकरणान्तेनात्मव-
नैव । नन्वेव मद्रशब्दाद्युपसर्गस्य “यथा शब्दानामिति” विभज्य-
स्यप्रसङ्गवदित्यत्र अह—केषामिति । इतीति—इति पूर्वशब्द-
विषयमवधारय कर्तव्यम् । एवम् एतावतामेव वा वैदिकानामेव
शब्दानाम् (शब्दाद्युपसर्गप्रत्ययम्) इति टापर्यं स प्रथम इति
भावः । ये—माणास्तुल्य (नाशब्दस्य) । निषेधादिति—
समसस्येति । शब्दाद्युपसर्गमिति चेन्न ह्यत्र । उभयो—कर्तु-
कर्तव्ये । तथा च कृत्या कर्तृकर्मयोगमवधारय ह्यत्र । अत्र कर्मयोगे
रभ्या वदप्रसङ्ग, तत्रैव च “उभयमात्रम्” इति सूत्रस्य प्रसङ्ग-
त्वात् । समासनिषेध इति—कर्मण चे”त्यनेनेत्यादि । अस्य-
“कर्मण चे”ति सूत्रस्यैव प्रसङ्गस्य । निषाणानामनेकार्थं वादिति
भावः । आह इति—अत्र “अनु वा दथ वत्तु उभयप्रतिपत्तयपि
न ह्ये उभयमात्रम्” इति विदुषो विनाशेति पक्षस्यापि वक्ष्य-
माणत्वा नियमान्वयिष्ये आश्वशब्दस्य शब्दाद्युपसर्गमिति प्रयोग-
प्रसङ्गः । इत्यप्युक्तं “यो यः दृष्टं” इति शब्दकोत्तुमे इत्यर्थः ।
मात्रनिष्कर्षार्थं दत्तं शब्द आश्वशब्द—कर्तृकत्वत्वेनेति । आरोपक-
णान्तिन्यायव विदुष्या—विचारेति । ययपि प्रकृतं सादृश-
न्येन न्युपायस्य प्रसूतना, तथापि सा प्रतिपादकत्वात् व्याकर-
णशास्त्रस्य व्याख्येयत्वात् प्रसूतना कथम् इति भावः । अस्य-
व्याख्येयत्वात् । न्यायाना सङ्गतिपरत्वेन शब्दाद्युपसर्ग-
“नन्ववधार्यता साक्ष्ये” प्रतीत्य कथमेव शास्त्रस्य लङ्कार-
विशेषा—साधुवेति । सत्यत्वात्—सत्यत्वात् वदप्रसङ्गः । “प्रवृत्तिर्वा
निवृत्तिश्च निरुक्तं कृतं वा । पुनः यो नोपदिश्येन तद्व्याख्यमि-
ये ॥” इत्यनुसारेण तु प्रवृत्त्याद्युपसर्गस्य शब्दस्य शब्दाना, एतादृ-
शाना सादृशाना एव प्रवेत्तव्या नासादृशाना इत्याद्युपसर्गस्य
वादिनि बोधम् ॥

(अनुशासनीयशब्दनिर्णयाधिकरणम् ।)

(वाच्यभाष्यम्)

केया शब्दानाम् ? ॥

(प्रदीप) शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादिना प्रकरणा
दिना विशेष वचनामावाचनम् शब्दकावर्तितादिनामप्यनुशासन
प्रत्यय इति मत्वा कथ्यते—केषामिति । उत्तरपदार्थान्तरायापि
पूर्वपदार्थस्य लक्षणा प्रविभागतिकता प्रत्यवमर्श । यथा राजपुरव
इत्युक्ते “कथं राज ?” इति ॥

(उद्घोष) सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे ध्वना
व्यपदेश च शब्दशब्दप्रयोगादिभि भाव । एतन् ध्वनिव्यपदेश एव
तत्परः शब्दा शब्दशब्दप्रयोगादि चिन्त्यमित्यपारम्भम् ॥ ननु ग्रीहोन्
ग्रीहोन्त्यादी सामान्यशब्दस्याप्युपसर्गस्य विशेषेण प्रवृत्तिव्यापके
साधो तद्विषये प्रवृत्तिर्वाच्यत्वम् आह—विनेति । ग्रीहिशब्दस्य
तत्परत्वादिषु प्रवृत्तिरिति भावः । चाशितादीनामप्युपसर्ग-
प्रत्ययम् ॥ ननु तत्परत्वादिषु सङ्गच्छन्मिति कथं सर्वनाम्ना परामर्श-
न आह—उत्तरपदार्थान्तरावत्येति । एतं प्रवृत्तिव्यपदेशविषय
रवेत्यर्थः ॥ शब्दाद्युपसर्गस्या, यदा वाक्यव्यवहारे ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—यथा राजपुरव इत्युक्तं कथं राज इति प्रदेने
क्रिया पराशब्दस्य शब्दस्यैव शब्दस्यैव शब्द इति वदति, तथाच शब्दा-

नुशासनमित्युक्ते केदा शब्दानामिति प्रश्ने किमा पराश्रयस्य शब्द-
शब्दस्य स्पष्टप्रतिपत्तये एवाह—**शब्दानामिति ।**

प्रश्नाय—**सामान्येति**—ध्वनिकाकवाश्रितापञ्चशसाधारणेत्यर्थः ।
विशेषे—शब्दविशेषे (मातृशब्दे) । शब्दशब्दस्येति शेषः । **प्रसङ्ग**
इति—अथ शब्दानुशासनमिति प्रसङ्गवेति शेषः । तथा च सातुशब्द
निशाधनामिव असाधुशब्दविज्ञानमाश्रय प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः ।
तनु तन्वादिशब्दानां गान्धर्वबेदाकुनागभादिमिरिव निश्चयान्, तत्र
प्रकृतिप्रत्ययविभागाम्भवाच्च नात्र तेषामनुशासनीयत्वप्रसङ्गोऽन
आह—**सम्यगेति । पूर्वपदार्थस्य**—शब्दपदार्थस्य । **इतीति**—इति प्रश्ने
समस्याननुपपत्तिरन्यैकोपस्थितिविषयस्य विशेषणस्यापि राज्ञो बुद्ध्या
विभज्य किमा परामर्शोऽप्येत्यर्थः । एवमेव “रक्षते राजमानाद्वास्त-
वैवामी सुरक्षमा” इत्यादावपि समुपपत्तिः । अथवा शब्दानामिति
भाष्योक्तयैव किञ्चिदने परामर्शः, तदुपदानसामर्थ्यात् । अत्र
कश्चे “दक्षते राजमन्त्रा” इत्यादि तत्पदपराश्रयप्रमाणं कथितस्य
सुरक्षमास्त्वित्यस्य “सद्विशेषेण हि विधिनिषेधे सति विशेष्यवाधे
विशेषणमुपपत्तकामत” इति न्यायेन राज-पञ्चवाद्युपपत्तिः, शिखी
ध्वस्त इत्यत्रैवेति बोध्यम् ।

उद्द्योते—**लोकेति**—नैरियशब्देत्यर्थः । **चैव** ककवादितानां
समुच्चयः । **एतेन**—लोकव्यवहारे तत्र तत्र शब्दशब्दप्रयोगेण । **ध्वनि**
व्यङ्ग्य इति—शब्दानां ध्वनिस्वरिचिह्नित्यादि । **प्रयोगादिति**—शब्द-
शब्दशब्दार्थत्वात्त्येवमपि बोध्यम् । **इदमिति**—तन्त्राशब्दादीनामानु-
शासनीयत्वप्रसङ्गमिति यर्थः । तथा च तत्परच्छेदे तादृशप्रयोगस्य तन्त्रा-
शब्दादीनामानुशासननियमांशस्येवेति सिद्धान्तज्ञातयकत्वादेव सकृत्
—बोध्यम् । **शब्देति**—ग्रीशि शब्देत्यर्थः । **विशेषेण**—ग्रीशिविशेषेण । सिद्धान्ते
वाचकताया अपञ्चशसाधारणत्वात्—**ह—साध्याविति । तद्विशेषे**—शब्द-
विशेषे । **प्रकरणत्वात्**—वागप्रकरणत्वात् । **विशेषे**—ग्रीशिविशेषे । ननु “सर्व-
नामा प्राज्ञपराश्रयविधिनि” नि नियमात् शब्दानुशासनशब्दे विशेषे
पणोभूतस्य शब्दशब्दस्य किमा परामर्शो न स्यादित्याशयेनाह—
ननुपरपदार्थेति । अनुशासनपदार्थकार्याभावापञ्चशब्दपदार्थस्ये
त्यर्थः । सर्वनाम्ना—किमा । **ततः**—अनुशासनपदार्थात् । समस्तशब्दा-
नुशासनशब्दाश्च शब्दानुशासनपदार्थवैयर्थ्येकोपस्थितिरिति भावः ।
शब्दानुशासनशब्दशब्दस्युपपत्तिः । निमागामभवाद्वाह—**मानस्येति ।** तत्र
नियमेन मानसरोपस्थिते मानाभावादाह—**यदेति । वाक्येति**—शब्दा-
नामिति वाक्यैकदेशेत्यर्थः । न च शब्दानामित्यस्य पदतया न
वाक्यशब्दप्रयोगोऽस्मद्, “वाक्ये वाक्यैकदेश” इति न्यायात्, सासा-
क्ष्यपदस्यविशेषो एकपदेऽपि वाक्यावश्यं अवश्येनेत्येवमत्र तदुपपत्तिः ।

(समाधानमाध्यम्)

लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकस्तावद्—
गौरवः पुरुषो हस्ती शकुनिर्भृगो ब्राह्मण इति ॥
वैदिकाः पुरुषपि—श नो देवीरभिष्टये । इमे त्वोर्जे
त्वा । अमिमोळे पुरोहितम् । अम आयाहि भीतय इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्यां
दिशेभावादिनिर्दिष्टं मत्ताह—**लौकिकानामिति ।** लोके विदिता इति-
लोकसर्वलोकानामिति अर्थः । अथ वा भवार्थेऽप्यात्मादिनादृक् ।
एवं वेदे अवा वैदिता । वैदिकानां लौकिकैरेऽपि प्राधान्यव्यापनाय
पुन्युपादानम् । यथा—**प्राज्ञाया आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति**
वसिष्ठस्य । तेषां तु प्राधान्यं यं नानाप्रकारादित्यात् । अथ वा भाषा-
रूपानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः ॥ तत्र लोके परातुर्वा

निवमामावाग्यादयैव दर्शयति—**गौरव इति ।** वेदे त्वानुपूर्वाभि-
यमात्रावाग्यादुदाहरति—**शौ न इति ॥**

(उद्द्योते) **वेदाङ्गत्वादिति ।** तत्र चागमसिद्धम् । अनेन
तन्वीशब्दानामाविषयता सूचिता न च वेदाङ्गत्वादेदिका एव
विषयास्तु । तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्यादिभूतत्वमप्यपि विष-
यत्वात् ॥ ननु चिदानन्दस्वरूपव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थात्वा-
दन्वयापि लोकान्तर्गतत्वात् भेदेनाभिधानं न सुवचन इत्यत आह—
वैदिकानामिति । वैदिकानां लौकिकैरेऽप्योति पाठः ॥ **तेषां** इति ।
लौकिकतां यात्रे कर्मण्येव तत्परिहारः, तेषां तु सर्वत्रेति भावः ॥

भाषाशब्दानामिति । भाषा प्रयोज्यप्रयोजकबुद्धयवहारस्तत्र प्रयु-
ज्यमानानामित्यर्थः । एवञ्च वेदमात्र-तर्गतकर्णेभिर्देवांसो गृणामी-
त्यापत्तिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य, तन्मध्यव्यवहारदर्शनात् । अत एव
गौरव इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वमिति । लोकैस्वरानादारादे-
नदाराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमन्त्रविषयतामभिप्रेत्य शौ न इत्या-
दीनां वैदिकोदाहरणत्वसङ्गतिरिति भावः ॥ (भाष्ये **लौकिकास्ता-**
वदिति । तावदन्वयः अनुक्रमे । पूर्वं लौकिका उदाहिर्यन्ते, पश्चाद्वै-
दिका इत्यर्थः । वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तत्र
दादर्युक्तत्वात् ॥) एते पदानामुदाहरणत्वोक्ती वेदे वाक्यानामेव
तत्त्वोक्त्याशयमाह—**तत्रेति ।** पदान्तस्ममिष्याहारणे स्वरविशे-
षाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ **लोकैरेव** सा-
धारणतया पार्थिवीयशब्दानुशासनसम्बन्धावधिहितत्वं, न तु शाक-
यानादिव्याकम्पस्थेलुत्तराद्यव परे ॥

(तत्रालोक) भाष्ये—**व्याकरणस्य वैदाङ्गता** तत्र वैदिकानां
मैत्रान्यादिगत्वा वैदिकानामित्यस्य प्राप्त्यक्तव्यत्वेऽपि, निजिजलोकै-
र्वैककरणेण स्वभावानां साधुशब्दानामित्यानुशासनं नापशब्दानां प्रतिपेक्ष-
भिन्नानामिति सूचनाय सङ्कोचवाभावाच्च लोकशब्दस्य सकललोक-
परतया लौकिकशब्दानां वैदिकशब्दावैषया व्यापकत्वात् प्रथम-
माह—**लौकिकेति ।** तत्र—**लौकिकवैदिकयोर्मध्ये ।** गौरिति—गोदा-
वश्यं सकललोकैकदेशपरत्वात्, पश्चात्तत्त्वोक्तप्रभावादर्शनीयत्वेन
मद्वल्लस्य गौर्यावश्यं वाचकतया मद्वल्लस्य । भोगमोक्षसाधक-
गौर्यावश्यं तत्र प्रथममुपादानम्, अनेन साधुशब्दैर्गो सङ्गता
सूचिता । अत्र च वक्ष्यति—“एकं शब्दं सत्यगन्तं सुष्ठु प्रयुक्तं
सर्वं लोकं च काममुभयवर्त्तते” इति । शौ न इति—अथ प्रामाणिक्ययु-
क्त्ययुक्तं सामावर्तयित्वा कमश्च उपलभ्यतया, प्रकृत्यर्थयुक्त्य-
कामावर्तयित्वा क्रमेणोदाहरणोपादानं न युक्तमिति चेन्न, वेदानां यथार्थ-
त्वात् यतोपादेयत्वमेवैव उदाहरणानामभिधानात् । तथा हि—
अवर्षेदेदस्य “यवैरर्थार्थं प्रथमं पयसि” इति श्रुत्यवितोक्त-यथा-
प्रक्रियाप्रथमप्रकाशनात्पदार्थसर्वमुनिश्रेष्ठताभ्याहृतत्वात्, सर्वत्र प्राप्त्य-
विषयमद्वल्लस्यप्रकाशनेन कर्षादिनिस्समोपनिविनवारकशान्त्यादिम-
न्त्रेण च घटितत्वात्, अवर्षेदेदस्यवचनस्यैव “अयवर्षादिरोभिर्वाद्य-
मि”ति गोपयद्राज्यवचनेन कर्षप्रथमवर्णयमद्रावप्रयोजकत्वाच्च
प्राग्यवर्षेदेोदाहरणोपादानम् । ततो यजुर्वेदस्य “अयजुर्वेदमि”नि
क्रमसमागम्युपगममन्त्रप्रकाशत्वात्, तस्य गमात्कृततया पयसि
गवैदेगोपयमक्रमामवर्षेदस्यया सुभयवाच्यं यजुर्वेदोदाहरणमि-
थानम् । तत्र श्रुतेरस्य स्वाश्रित्यममवर्षेदस्यया प्रधानत्वात् तदु-
दाहरणमथनम् । तत्र परिशेषात् गामवर्षोदाहरणप्रतिपादनमिति
चा युम् । **देवीरिति**—अथ प्रमावदुपचयनात् । **अभिष्टये इति**—अत्रे-
हारलोपः । **इह इति**—अनं दल्लम् ।

प्राप्ति—प्रवर्णभावेऽपि सामर्थ्यस्य विशेषनिश्चयकताया
वाच्यप्रवर्णसदारेणभिधानाद्वा—**सामर्थ्यादिति ।** विद्वताः—विद्वता-

वा । लौकिकनैदिकेतुभयमाधारण्यनुगोषादान्-अथयेति । तेषा
 नु प्राधान्यं-वैदिकानां प्राधान्यं तु । तुना वैदिकप्राधान्ये वक्षिष्यमा
 न्यनो विलक्षणता मृचिना । यत्नेन-सर्वथा । अन्यथा निष्प्रभम्भादिनि
 भाव । परिहारादिति-बोध्यमिति शेषः । एकत्वेन लौकिकवैदिके
 निर्देशे लप्येन विनिगमनाविरहादान्-अथयेति । तत्र-न्यथां वै ।

उभेति—तत्त्वं वेदान्तम् । आगमेति—“आद्येन निष्कारो धर्मः
पक्षो वेदोऽप्येवो होयश्चेति” श्रुतीत्यर्थः । अनेन—वेदान्तेन । आदिना—
आत्मना सिद्धिर्भवति । एवेन—एकैककामादिति । उभयो—लौकिक
कवेदिकयोः । भेदेनेति—लौकिकस्यैव नियमोऽस्यादि । पाठ इति—अनेन
“लौकिकस्येन” इति पाठो निरस्तः । लौकिकानामिति—अर्थगताया
वार्ताप्रसङ्गे इति शेषः । अपश्च तस्य नियमाकाङ्क्षायां न विद्येते
दीनान्तरम् । तदिति—अप्रसङ्गकम् । तेषां—वैश्वानाम् । सर्वत्रेति—
अपभ्रंशपरिहार इति शेषः । प्रयुज्यमानानां—उपानयनव्यापानान्
एवञ्च—प्रयोगप्रयोगकवृत्त्यवहारे प्रयुज्यमानानां लौकिकत्वे च ।
तै—कर्मैति त्यागिता । तदिति—प्रयोगप्रयोगकवृत्त्यर्थः । अतः
एव—गौरव इत्यादीनां वेदमात्रानामेव नियमोऽस्ति । तै—तैश्च चादेव । ननु न
च इत्यादीनामपि वेदमात्रानामेव नियमोऽस्ति । तै—तैश्च चादेव । ननु न
उपानयनव्यापिनामनमनननियम आह—लौकिके इति । तदिति—प्रयोग-
मात्रेण लौकिक्यादिति । तद्वत्—वैदिकवत् । लौकिकानामपि “एक
शब्द सम्भ्रमन्तः” इत्यादि युक्तकवृत्तनां वैदिकवत्त्वात्त्वात्त्वेनैव
भावः । पदानां—गौरव इत्यादिपदानामेव । वाक्यानां—शब्दोद्देश-
नित्यादीनाम् । तद्वत्—उदाहरणं चोक्तम् । आशयम्—अवधारणम् ।
लौकिके इति—पदानां पदानां नियममात्रम्—पदान्तरेति । चेनातु
पूर्वो नियमः समुचितः । धृष्टान्तपूर्वो नियमश्च सर्वत्रैव । लौकिके तु
काचित् कनेति भावः । स्वस्वरूपोऽहं—लौकिकेदेति—लौकिकवैदिके
त्यर्थः । अत्र—अथ ध्यानुशान्तनननियम महामा यशस्यै । कर्त्तात्यागि
कर्त्ता—वैदिक्यानां । अत्रि—अत्रिभिरिति । प्रयोग—प्रयोग इति शेषः ।
व्याकृत्याद्येति—लौकिकानामविवक्षितम्, प्रातिगम्यस्य वैदिकप्रातिगम्य-
वक्ष्यते इति शेषः । परे—आध्यानुयायिनः । अस्य प्रत्यायनस्यापि इति

(भाक्षेपमात्रम्)

अथ गौरित्यत्र कं शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अयं गौरयः शुद्धः इति शब्दार्थानोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय चूड्यति—अथेति । गौरिनिविष्टानि प्रतिभाममात्रेषु वस्तुषु क. शब्द इत्यर्थः ॥

[illegible]

अथायत्तेवमभूत्पुष्पादीनामपि नृदायव्यभिचि शङ्का येत्या ।
अत्र सौमिति विज्ञाने इति गानायेत्येव नृदायप्रत्यक्षशुद्धिज्ञाने पि
पुष्पादीना सामान्यरूपेण ज्ञानम् । यत्र नृदायप्रत्यक्षपि अत्रप्रत्यक्षो
रमविदेशदिग्दिग्मा, विज्ञानाभावात् सामान्यज्ञानपूर्ववत्सादि-
त्यन्ते । निरूपितं चै न्नस्यायान् ।

(तत्कालोक्त) मायै-अथ-प्रननान् लैकिकोदाहरणेषु
 गेय-अथ-प्राणुदाशनम् । प्रकृते पञ्च-मौल्यत्रैति अथ-अतो
 सद्यो मायै-अथ-प्रननान् लैकिकोदाशनम् ।

प्रशने—इति राजा । तत्रापि च इत्येव नञ् । स्ववह-
रेति—आसेत्यादि । दर्शनमिति—नञ्को ये इति इय गीर्णि स्व-
कृते श्रेयसाद्युगमैर्न नञ् इति श्रेयसात्, गुणाग्रीन नमत्त इत्य-
मस्य नञ् इत्येव गीर्णि स्वकृते च साह इति प्रकृत्यात्मन्येव नञ्
नञ् इत्येव न स्वस्वप्रकृता, हिन्दु शास्त्रात्मन्येव—विज्ञाने इति ।
गार्हपत्ये प्रत्यक्षादीन् ज्ञेयान् अथ प्रतिप्रज्ञात् इत्यन्यथा गार्हप-
त्ये, अत्र इत्येव प्रतिभासमानेति विपर्ययकतया मन्त्राणां वैध्या
प्रतिभासमानेषु विषयभूतान् । वस्तु—वस्तुना मये । निर्धर्म्यो
मन्त्रमीदृशानाम् ॥

उदराणे—एवमनेनैव्यवृत्तिः शुद्धमस्त्रं गुणरत्ने वल्लव शुद्ध इति, तथा गुणरत्ने घट शुद्ध इति कनका भेदेनाभेदेन च गुणगुणि-
नो व्यङ्ग्यतो भवति । किन्तु शब्दार्थयो गोचरस्य व्यङ्ग्यकारत्वे अयं
गौरित्यभेदेन व्यवहारस्य सत्त्वे नि, वल्लव इत्यपरत्वे अल्लव गौरिति
भेदेन व्यङ्ग्यहाने न भवत्याप्येनाह—हानेति । गणस्येत्यादि.
नन्वेव यादा रूपोच्यमानेननवनया अथ गौरिति शब्दप्रयोगाभावात्
कथनेन शब्दार्थयोऽत्रादास्य मेत्युपाति चेन्न, अथ गौरित्येव
हृदेणमित्यत्रया शब्दविवेकगोचराननादाभापस्य तयोस्तादात्म्य-
नित्यम् । उक्तरीत्या मित्र नयस्यादास्य “द्विर्बद्ध सुबद्ध भवती”ति
न्यायेन हृदयितु नथ हेतुर्नानाह—पुरोवर्त्तीति । तदाकाशं अथ
नित्येव शब्दाति । सखिहितं—समपरोदयास्य (साक्षादभित्यन्तम्)
प्रतीतेरिति—नयोऽत्रादास्यभावेन “योरोमेदावगाहिनान्तिनुपपद्येन,
अपद्येन च नयार्भेदावगाहिनान्तिरिति भावः । नन्वेव तयोस्ता-
दास्ये न्यनुपपद्येनार्थे शब्दस्य “आकृता शक्तिरित्यत्र नाह—शब्दार्थयो-
रिति । नादास्यत्र तद्विज्ञेयं सति तदभेदेन प्रत्यानानत्वम् । तत्र
भेदस्य वास्तव्याया अभेदस्य चाध्यस्ताना तदोर्विरोधः । एव भेद-
स्योद्भूतविवेकज्ञा अस्यास्यैवाय वाचक इति पक्षः, तथा अभेद-
स्योद्भूतविवेकज्ञानं वृद्धिगौरित्यादौ प्रथमा । क इति कोर्धं
इति धातु गौरित्यस्य शब्दो गौरित्यनर्थः शब्देरूपयोस्तद्वर्त्तनात् शब्दा
र्थो धातुस्तदर्थस्य मिद । न स्यादियत्तद्वृत्ताश्रयः । ननु
शब्दार्थान्तरयो या यमप्यपित्वनास्तत्त्वतः सङ्कोचपरत्वायस्य तयो
वा तत्रचित्प्रमाणापरत्वायसम्बन्धान्तरपरत्वात् आपत्तेरिति निवृत्त्य
कथनादास्ये उक्तप्रयोगः मत्तद्वदिति चेन्न, तस्य परमिच्छा
रूपपरत्वात् या तत्र शक्तिशब्दव्यवहारापरत्वात् । एवमेव नानिरामः
हृदमिति—“स्थितोऽस्य वाचकस्य वाचनेन सह सम्बन्धः । सङ्केतसू-
क्तम् ईश्वरस्य स्थितयोवाचिनन्वयमभिनयति, यथा वल्लव मित्रा
पुत्रयो सम्बन्धः सङ्केतनामनोत्येन—अथान्य मित्रा, अयमस्य पुत्रः
इत्यदिनेति शेषः । “इन्द्रियाद्या स्व वस्ये वन्यदियोग्याः यथा । जना-
दर्ये शब्दाना सम्बन्धो योग्यानाम् ।” सम्बन्धिरादे सम्बन्धो
योग्यानां प्रति योग्यता । मयःनायोग्यतादेः मातृपुत्रादियोगवत् । सति
प्रत्यङ्गुल सम्बन्धे उपपत्तेः । शब्दस्यार्थं वदन्मातृ सम्बन्धो
इतीति गम्यते । “इत्यादिहिरप्रभृतिवचनानुमारेणहृदयार्थीति ।

युत्यादितमिति—शक्तिविचारे इति शेष । अत एव—तयोस्ता-
त्मादेव । आदिना गुणक्रियामयम् । द्वितीयादिना—गर्वमज्ञो मार्गं
दम्य शौर्यमन्त्रश्च बालिनः, इत्येवमग्रहः । किं पुच्छ्यते इति—
इति शङ्कायामिति शेष । तदाहेति—साधारणतया प्रपञ्चयोगभूतम्
(असाधारणीकृत्य) बदनीत्यर्थः । स्पष्टतया ये जाह—प्रत्यक्ष इति—
शाब्दबोधे प्रत्यक्षे च गचे गोत्वमित्यत्राद्येन गोत्वबोधेऽपि विशेषण
तया भावते, तस्मिन्प्रत्यक्षे शब्देन राज्यवाचकभावस्य वातावरणस्य च
सम्बन्धो गृहीतशक्तिकप्रतिपक्षेन शब्देनाप्येवैव अर्थेन शब्दादेरपि स्मर-
णे बाधकाभावात् । आह च—“न मोक्षेति पथ्य मे छेदं” इति शब्दानु-
गमादुक्ते । अनुविद्धमिव ज्ञानं नव शब्देन भागते । आश्रय ग्राहक
त्वज्ञे इति शङ्कां तेनसो यथा नवैव नवैव—ज्ञानमेवैव पृथक्स्थिते ॥
शब्दशाम्भारय नम नमस्य येनैतन्म पिष्टं प्रव हि हृत् मन्
संज्ञा स्तायिषु शुभ ॥” इत्यादिना येनाच—शब्देति । एषा
शब्दस्वरोपस्थापकत्वात्, तावेतिशेषोक्तत्वात्, स्वत्वगुणधर्मिकरण वा
च्य कमेणेति । पूर्वम्—शब्देत्यादेः प्रतिभासमाने शब्दे वैयर्थ्यस्य विशेष-
न्यत्वे । ते—गुणक्रिये भासेते इति गुणक्रिययो गोशब्देन तादा-
त्म्यवाच्यवाचकभावदासत्वादित्याशयः । अवेदादिति—यत् शुद्धं,
गोशब्द इत्यादिप्रतीति तयो समवायमनङ्गोक्त्य-प्राप्त्यस्य स्वारा-
दादिनि भावः । च तत्त्वात्—अवेदात् । भिन्नस्येति—नदमित्यत्र
मिति शेषः । तच्छब्देति—गुणक्रिययो शब्दस्वत्वरूपेण । शब्दाभिन्न
गुणक्रियावदधर्माभिन्नगुणक्रिययो शब्दाभिन्नत्वमिति तयोरेपि शब्देन
तादात्म्यादिसत्त्वात् गोशब्दजन्यवधे भावमानतया शब्दस्वत्वा-
दपत्तिरिति भावः । तत्र कुशलासाह—यथेति । मूलप्रकृतेरुपोपादाना
भिन्नमहत्त्वात्मककार्यरूपसत्त्वात्ता भगवद्गुणसम्बन्धवत्त्वं मूलप्रकृ-
त्यभेद इत्यर्थः । गुणदेः साक्षादपि गोशब्दवाच्यता सम्भवतीत्या-
शयेनाह—यथेति । गुणसमूह इति—निरन्तरत्वा सकाशमभिज्ञत्व
विशिष्टवयवविशेषानुगतासाधारणसाधारणगुणादिसमुदाय इत्यर्थः ।
अनुसुतिज्ञापकविशेषानुगत समूहो द्रव्यमिति, गुणसमुदायो द्रव्य-
मिति च पक्षान्वितचतुस्त्वात् । भाष्येति—किं पुनर्द्रव्यम् ? के
पुनर्गुणा ? शब्दस्वत्वरूपरतमन्वा गुणा, ततोऽन्यद् द्रव्यमिति भाष्ये
त्यर्थः । तत्र स्पष्टनवाचक्यतासाह—सम्पत्ते इति । अन्यथा वक्तुं इति
कथमेति भावः । समूहेति—गुणादाविति । अवयवेति—समुदाय-
मन्वादेति । आदिना ऊदात्तमहः । सदिति—गोशब्देत्यर्थः । अत्र-
कैयटः । तदिति—गौरितो यः । आदिना अनुमितिमग्रहः । अपिना
शब्दबोधे समुच्चिनः । सामान्येति—रूपत्वात्त्यर्थः । विषयरूपेण तु
तत्तद्विद्रव्येणैव भावमिति भावः । भावमिति—इति सूचनार्थमिति
शेषः । अत एव—प्रत्यक्षादिसत्ते गुणादाना रूपवादाना भावदेव ।
अपिना—अनुमितिमग्रहः । आदिना गन्तव्यवाचकमग्रहः ।
अन्ये—सिद्धान्तनः । मन्त्रपायामिति—शब्दवादे इत्यर्थः । तथा
च गौरिति शाने विषयभूतेषु शब्दद्रव्यरमणसामान्येषु च शब्द वा-
च्यभिषेय इति साक्षात् ॥

(आचेपोपाधकमाध्यम्)

किं यत्तत्सामानाङ्गल्लोककुदगुरविपास्यर्थरूपं न
शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अन्येन वस्तुनि प्रयोगे निदर्शयति—किं यत्तदिति ।
उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेवत्वमपि सर्वनामानि पवा-

१. अत्र लोकादोपशानेन शब्दस्य निर्वक्ष्यकशास्त्रविषयता
सूचिता ॥

योगविहितमुपाददत इति कामचारतः स शब्द इतिपुल्लिङ्गेन निर्देशः ॥

(उद्घोतः) यच्चदिनि समुदायो वस्तुवृत्तायै वर्तते, तस्यैव पुन-
स्तद्वृत्तयेन स इत्यनेन परामर्शः । यदा प्रसिद्धे । ननु सत्यस्य
नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह—उद्दिश्य-
मावेति । सिद्धन्तलोकेननुसंज्ञः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कोर्तेन
प्रतिनिर्देशः, यथा “सैत्यं हि यत्सत् प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादी छांलिङ्ग
निर्देशः ॥ तल्लिङ्गमिति । तयोर्लिङ्गमित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—किमिति—अस्य शब्द इत्युक्त्यो यो न ।
तथा अयेऽपि सर्वत्र सम्भवः । सारनेति—अत्र समाहारान्दोषारम्भ-
प्रत्यय, तेनान्यतो बोध्यते । शब्दः—शब्दशब्दाभिषेयः । एवमयेऽपि
सर्वत्र । तथा च यः साक्षादिमानव स शब्दः किमित्यर्थः ।

प्रदीपः—निर्दिष्टातीति—प्रदत्तवाचक-
शब्दस्य सिद्धान्तिसुसाम्भारितस्य ताभ्येव विधिष्व कमेण प्रत्ययविषय
तया निर्देशनीत्यर्थः । योगपक्षेनोभयविल्लाससम्भवादाह—परमविशेषेति ।
इति—इति हेतोः ।

उद्घोतः—यच्चद्वितीति—अस्य व्याख्यानान्तर्भूततया न प्रतीक-
ता । यदाऽऽ सोत्यादाउभयोरपि पदसमुदायामकवाक्यशब्दप्रयोग-
दर्शनादाह—समुदाय इति । सर्वनामशब्दसमुदाय इत्यर्थः । यद्वा-
चायै—यथा यच्छब्देन इति निष्पन्नं यदिति तत्प्राये । तै वय गच्छा-
म इत्याद्यनुपोधादाह—यथेति । यच्चसत्यस्य यदित्यर्थकत्वादाह—यदि
त्यस्येति । नपुंसक लङ्गाभिवाचितत्वादित्याशयः । नित्यसम्बन्धयो-
र्येवतदोपकारिण्येत्याशयेनाह—उचितमिति । उद्दिश्यस्यासिद्धयेऽपि सि-
द्धत्वेन कार्त्तनदर्शनादाह—सिद्धयदिति । प्रत्ययाभावा असावैरिक्त-
कत्वादाह—विधेयत्वयति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः इति—उद्दिश्यमानसैत्य-
प्रतीतिर्दिश्यमानप्रकृत्यारोक्तत्वापादयत्तत्त्व इत्यस्य सति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देश इत्यर्थः । तयोः—उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः ।

(आचेपवाचकमाध्यम्)

नेत्याह । द्रव्य नाम सत् ॥

(प्रदीपः) नेत्याहेति । भिन्नत्रियमाहात्म्यत्र द्रव्य शब्द इति
प्रतीतिः, अपि तु द्रव्यमिति । यदि च द्रव्यानुशासनं विवक्षितमम-
विषयत्वं अथ द्रव्यानुशासनं मित्येवैवत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्योक्तेरेतमुपादयति—भिन्नेन्द्रियेति । ताना-
न्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रोतेन्द्रियमाहात्म्यं हि शब्दलक्षणमिति भावः ॥
यदि च द्रव्येति । यदि द्रव्य शब्दः शब्दाभिषेय इत्यादित्यर्थः ।
तथा हि सति द्रव्यादीना तन्मान्तरे निरूपेणत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरि-
त्यपि बोध्यम् ॥ तत्र द्रव्यस्य क्रियाधर्म्यत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणो-
च जाल्याश्रयाविनि तयोस्तत्र पूर्वमुक्तिः । वैयर्थ्यापत्तिरित्युक्त्यानामपि
मयोगेदिश्यादीना क्रियात्व-व्यवहित्युक्त्याप्राक्तत्रियाकारितिरिष्येयम् ।
यच्चहि शुद्ध इत्यादी गुणस्य शब्दस्वत्वादाह—इति
प्रकारार्थेन सार्वभौमिकविशेषमप्यथादिशिरुद्रमत्वादिस्वरूपमग्रह इति
न न्यूनता ॥ ननु शब्दस्वत्वापि गुणत्वाद् गुणो नाम स इत्युक्तारस-
न्नम् । नस्य द्रव्यत्वं द्रव्य नाम सति सुतरागमि रिति वन्न । उक्त-
द्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उत्तरमनुवदति तदस्य—नेत्याहेति । न
सत्ताना दमदत्त शब्दः इति वदति (सिद्धान्तो) इत्यर्थः । कुन-
प्येत्यन ह—द्रव्यमिति । यत् इत्यादिः । नामशब्द प्रसिद्धार्थः ।
एवमयेऽपि सर्वत्र । तथा च यत् तत् (शब्द इतिन प्रसिद्धम्, किन्तु)
द्रव्यम् (इति) प्रसिद्धम् (अतः तथा) इत्यर्थः ।

प्रदीपः—यत् इत्यस्यार्थमाह—भिन्नेति । शब्दप्रत्यक्षयोरेन्द्र-

यमित्यनुशासन्निग्रहमात्रत्वं दित्यर्थः । तत्रार्थमाह—द्रव्यमिति । द्रव्यत्वेनामितम् (मास्मादिमदन्तु) इत्यर्थः । नामपदार्थमाह—प्रतीतमिति । प्रसिद्धमित्यर्थः । तर्हि केन त्वेण तत् प्रसिद्धमित्यत्र आह—अपि तु द्रव्यमिति । प्रसिद्धम्, गुणान्यत्वाद् गुणममूल्यादिति शेषः । ननु शब्दशब्दस्य कर्मपदमन्तवा कुतो नार्थं द्रव्यस्य शब्दत्वेत्यत आह—यदि चेति । अथेति—नार्थत्वादेः । एवेन शब्दानुशासनम्याहुः ।

उच्यते—हेतुः, यत्) द्रव्यं नाम तदित्याकारकम् । न च हेतौ हेतुमाह—सामान्यमिति । अत्र “येनैन्द्रियेण वा यत्किञ्चिद्वस्तु तद्वत्त्वा आनिर्वाच्यते” तेनैव न्ययेन गृह्यते” इति नियमेन शब्दत्वे तथा च दार्भाके प्रपञ्चमनाया अति साधेयत्वात् सत्यमनुपासकम्, तथा भास्वरे सन्निविद्यम् । एवं द्रव्याशक्तिप्रवृत्तिरित्याय विद्यमानत्वं । हि—यत् । यथाश्रुत्यानुपपत्त्या भावार्थमाह—यदि द्रव्यमिति । स्वादिति—अनेनावद्यत्वं इत्यस्य वदेतित्यर्थः सूचितः । ननु द्रव्यस्य शब्दस्योभयशब्दत्वत्वेन विनागमनाविरहात् शब्दानुशासनमिति कथितमित्यत्र अह—तथा हीति । आदिना गुणादिकल्पणाय तत्रानुपस्थाप्यकगचचनात् तन्मैव वैयर्थ्यं कुतो नेति शङ्का निराहृता । सन्नेति—शास्त्रार्थः । तस्य—द्रव्यानुशासनस्य । सत्त्वं—गौरिति शब्दे भासमानानां वस्तुना मध्ये । तयो—क्रियागुणयोः । सत्त्वं—जातिन । ननु गुणस्य क्रियापेक्षया चिरस्थायित्वेनाप्यहिनत्वा प्राप्तापदानं कुतो नेत्यत आह—वैशेषिकेति । मनेति शेषः । गुणस्य शब्दत्वं शङ्काकारे भिद्येयं प्रसङ्गादत्रैवाह—यत्तर्हीति । प्रकरेति—साहचर्येत्वं । अत एवेति पदस्य सफलता । शब्दादीति—आदिना स्वार्थादिप्रह । सत्त्वादीति—आदिना शक्तिरूपकारकमग्रह । गुणस्य शब्दत्वनिर्वाकरणावसरे विधेया शङ्का प्रसङ्गादत्रैवोपस्थापयति—नन्वेति । तस्य—शब्दस्य । द्रव्यत्वे—द्रव्यत्वे तु । उच्यतेति—सास्नादिमदित्यर्थः । इत्युपात्त—इति “गुणो नाम स” इत्युत्तरार्थात् । एवेन “द्रव्यं नाम तत्” इत्युत्तरस्य वक्ष्यमाणगुणात्प्रयो द्रव्यं नाम तदित्यर्थः सूचितः । केचित्तु द्रव्यं नाम गुणो नामेत्यादौ द्रव्यगुणयोश्चोत्राभावात्तत्रैव विवक्षिततया शब्दस्य मन्येदेन द्रव्यत्वे एतत्वे वा न तदुक्तद्रव्यामन्तरिति वदन्ति ।

(आद्येपोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तद्विहितं चेष्टितं निर्मापितमिति, स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृत्येऽपि शब्दस्य प्रपञ्चार्थं तत्राद्यपूर्वकं निराकरणं—यत्तर्हीति । गोशब्दार्थं चैवा समशब्दशब्दस्यमाशङ्कतः । परिहारस्तु पूर्ववत् ॥ त्वेष्टितमभिप्रायस्य सूत्रकं शरीरव्यापारः । चेष्टितं कायपरिस्पन्दः । निर्मापित-मक्षिण्यापारः ॥

(उद्द्योतः) श्रोत्राज्ञाशब्दादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमुक्तप्रत्येकत्वं आह—अनेनैवेति ॥ गोशब्दार्थं चैषां सम-यादिति । अनेदमवगाह, तेन तदभिन्नमभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का उपनिमित्तं भावः ॥ यत्र गोशब्दार्थं गुणसमूहे समूहवत्तया एषा मन्वादिदित्यर्थः । शरीरव्यापारो रोमाद्यादि ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—यत्तर्हीति—यदि सास्नादिमनी व्यक्तं द्रव्यं न शब्दः । तर्हि यत् तद्विहितमिति तत् (द्रव्यान्वयात् शब्द-कमित्यर्थः) ।

प्रदीप—अनेन—सास्नादिमति द्रव्ये शब्दत्वनिरासकेन । लोक-व्यवहारतुसांशोह—न्यायेनेति । श्रोत्रमिन्द्रियतुसांशोह—हेतु-

नेत्यर्थः । वैशेषिकदर्शनक्रमेणाह—गुणक्रियेति । निराकृत्ये—निराकृत-प्रायेः । प्रपञ्चायम्—विशतनुवृद्धिवैशवाय १२५-२५५ तेन तेन रूपेण प्रसिद्धः शब्दाय वा । तत्—नभः शब्दत्वम् । चोद्येति—प्रदनेत्यर्थः । निराकरोति—निरासतु निर्दिशति गोशब्दार्थं—भास्वनां मतिपिदे । एषां—क्रियादानात् । पूर्ववदिति—भिन्ने न्ययप्राप्तत्वात् त्रिया शब्द इति प्रतीतम्, अपि तु क्रियेति । यदत्र क्रिया नुशासनं विशाङ्कानं भविष्यत् अथ क्रिया नुशासनमित्येवमवयविनि रीत्येयर्थः । तत्र—इतिविशेष्यमन्त्रे । कायपरिस्पन्दः—यमनागमनाद आदिभ्यापारः—निमालनोन्मोहनादि ।

उद्द्योते—निरस्ते—निरस्तप्रायेः । गुणादौ शब्दवत्तद्व्यापारं कारणस्योपेने विवक्षया विवक्षितत्वात्तद्वत् मक्षेणेनाह अनेनेति गोशब्दाभिन्नवार्त्ताभिन्नक्रियादीनां गोशब्दभिन्नतया गौरिति शब्दे भासमानत्वात् तत्र शब्दत्वशङ्कोपपत्तिरित्याशयेनाह—तेनेति । तत्र क्रियादीनां साशब्दं भासमानानां सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—यदेति । गुणसमूहे—गुणादिसमुदायामके (दायमानं) । समूहितया—अवयवतया । सम-यात्—शानसम्भवात् । कायपरिस्पन्द इत्यनेन शरीरव्यापारस्य वक्ष्यमाणत्वात् शरीर-व्यापार इत्यवयवान्तरमाह—रोमाद्यादिरिति । अनेन “मात्रं शब्दपदे येन तद्विहितमिति” इति सुपत्तिं सूचितता ।

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । क्रिया नाम सा ॥

(आद्येपोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तत्कुतो नीलः कपिलः कपोत इति, स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) शुक्लो नील इति । द्रव्यस्य प्राप्तापत्त्याह गुणभावाभिप्रायिनो न बुक्त्वादयो द्रष्टव्याः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—इत्य उक्तमनुवदति—नेत्याहेति । न (तद्विहितमिति शब्दः) इति वदति (सिद्धान्ती) इत्यर्थः । कुत इत्यत्र आह—क्रियेति । यत् (श्रीमदभिन्नचतुष्टयिप्राशस्त्यात्) सा (इतिशब्दव्यतिः शब्द इति न प्रसिद्धः किन्तु) क्रिया (इति) प्रसिद्धिः (प्राधान्येन कृतत्वात्तुवाच्यत्वात्, अत इत्यर्थः) यत्तर्हीति—यदि तद्विहितमिति क्रिया, न शब्दः । तर्हि यः तत्कुतलादि स (द्रव्यक्रियभिन्नत्वात्) शब्दः किमित्यर्थः । अत्र य इति वक्तव्ये प्रयुक्तस्य वदित्यवयवत्वात्सा ॥ कपोत—चित्रः ।

प्रदीपे—ननु “गुणे शुक्लादयं पुमि गुणिलिङ्गात् तद्वि” इति कोशात् शुक्लादिशब्दानां गुणगुणमन्वाचनतया अत्र के वाच्या इत्यत आह—द्रव्यस्येति । मात्रेण गुणवत्तद्व्यावृत्तिः ।

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । गुणो नाम सा ॥

(आद्येपोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तद्विन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्य-भूतं, स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) भिन्नेष्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यत्वैकत्वकथने ॥ छिन्नेष्वच्छिन्नमिति । यमनं तु नित्यत्वम् ॥ सामान्य-भूतमिति । सत्तात्वं महासामान्यत्वादेः सामान्यविशेषत्वोपमानं निर्दिष्टम् । सामान्यमिव सामान्यभूतम् । भूशब्द उपमायं, यथा—पितृभूत इति ॥

गुणप्रमितिः, तत्कार्यं महत्त्वम्, तदुपादानके अङ्गारे, इत्यर्थः ।
अत एव—तस्य न्यायस्य तादृशविषयतादेव । तत्त्व-येत्यन् । कुत एव-
मित्यत्र आह—कुण्डलेति । वस्तुतः कुण्डलक-कारणत्वाभावे,
कार्यस्य भावे । अत एव—“कार्यत्वेना नानात्वभावे कारण-
त्वात् । हेमादना यथाभावेः कुण्डलाद्यभावात् मिश्रः” इति ।
एवमङ्गरेव तदभिन्नेति यतोदाहरणमात्रं बोध्यम् । यदा कलेन
तत्र तच्छाङ्खायमेव निराकारता पूर्वनाह—एवमिति । तद्वदित्यर्थः ।
वाच्यत्वेऽपीति—यदादिशब्दस्येति । समूहिनाम्—अवयवानाम्
(इति शुक्लादानाम्) । तत्तद्वैयर्थ्य-तत्त्वविशेषरूपेण इति तत्त्वादिना ।
तेषां—क्रियादीनाम् ।

(आद्येपोपसंहारमात्रम्)

कमर्हि शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) इत्यादिउ नित्येन पुनरिति—कस्तर्हि इति ।

(उद्घोषः) पुनरुच्यते । प्रत्ययविषयविशेषानामावात् सामा-
न्यरूपेण पुनरुच्यते ।

(तत्त्वलोकाः) उद्घोषे—अथ “क्रियं शब्दोऽसौ स शब्दः ।
नेत्याह, कार्यरूपं तत्” इत्येतेषां वैयर्थ्यसिद्धिर्भवति विमर्शनेनो-
क्तिरनुवृत्तिरिति चेन्न, मन्त्रविद्या स्वच्छापाय मन्त्राभिधानात् । तथा
च श्रेयाप्राप्त्यर्थं इत्युक्तिरपि नानाप्रकाराणां न शब्देनैव सिद्धान्ता ।
पूर्वप्रवर्तनादेव प्रत्ययस्य वैयर्थ्यमाह—प्रत्ययेति । विशेषान्तरिति-
व्यावृत्त्यर्थश्चाह—तथापि । अत एव शब्दस्य प्रत्ययव्यवस्थं मन्त्रेऽपि
नास्तीति ।

(समाधानमात्रम्)

येनोच्चारितेन सास्तालाङ्गूलककुटुबुरविपाणिनां
सप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥

(प्रदीपः) उच्यते—येनोच्चारितेनेति । वैयर्थ्यात्वात् वा-
च्यविरुद्धस्य परस्य वाच्यस्य वा वाचकचिन्त्येति । वा-
च्यत्वेन वाचकस्य द्विपादित्वात्वाचारणमर्थरूपमन्त्रात् । आनर्पणस्य तु
प्रत्येकतुष्टिपदे योग्यवर्तनस्य भावात् अभिव्यक्तिरिति तु चेन्न-
व्यभिच्यत्वात् समुदायमात्रादेरित्युक्तं तदुक्तं वाचकस्य सरोरस-
इत्यादिभ्योऽपि विवक्षितमन्त्राच्यविरुद्ध-रूपेणो नादाभिव्यक्त्यो
वाचको विस्तरेण वाच्यत्वेनैव व्यवहार्यः ।—उच्चारितेन । प्रवा-
चितेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) मान्ये उच्चारितेनेति । शरीरमात्राभिह-
ण्णारित्वान्नैव वदामाभिव्यक्त्येनैव वैयर्थ्यं । अत्र विद्यान्तरेण
वैयर्थ्यादनेनोच्चारितेनेति । सप्रत्ययो ज्ञानम् । ननु प्रत्ययवचनस्य
वैयर्थ्यमन्यथा यत्नेत्येव वचनमुक्तम् । न च वचनमित्यत्र समुदा-
यमात्रं भवति । समुदायस्य स्थिरस्य निरूपणमुपलक्ष्यत्वात् अ-
वैयर्थ्यात् इति । वाच्यविरुद्धस्य प्रत्ययस्य वैयर्थ्यस्य वाच्य-
वाचक, समुदायस्य वा, नाय इत्याह—वर्णानां प्रत्येकमिति ॥
दिशेयमन्यथ दूयति—आनर्पणस्य तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकज्ञान-
संकेतं तु समुदायस्य वाचकत्वमुपैष्यम्, तत्तु न युक्तम् इति चेन्न ।
यत्तत्र नयदन्त—उपलक्षणमनुपलक्षणमित्यत्र मानसमुदायस्य
वा वाचकत्वमिति । तत्रापि दूयति—उत्पत्तिपदे इति । उत्प-
त्तिमात्रादित्यत्र समुदायमात्रादित्यनान्वयः ॥ द्वितीय दूयति—
अभिव्यक्त्येति । उत्पत्तिमात्रादित्यर्थः । ननु पञ्चदशे पि
पूर्वपूर्वगतं गुणमन्त्रात्तत्त्वसङ्ख्यायवत्तदनुवर्तकैकस्त्वुत्पत्तिमात्रेणा

वाचकचनत्वात् आह—एकस्त्वुत्पत्तिः ॥ ननु तस्य स्थितौ सर्व-
दात्मताभिन्नमन्त्रो न जाय—नादेति । नादे वा ॥ ननु येन क्रमे-
णानुपूर्वा वाच्यत्वेन क्रमेणैकस्त्वुत्पत्तिमात्रा वाच्यं न गर्भभा-
वविशेषमन्त्र, अन्यथा तस्यापि नाना प्रकारस्य वाच्यमन्त्रा-
कथं पूर्वोक्तद्विपादित्वात् आह—विस्तरेणेति । इत्येक-
परमेक वाच्यमिति प्रत्यय स्वच्छादेरन्यथा च प्रवृत्तम् । अतुम-
वक्रमेणैव स्मरान्मित्यर्थं दृष्टव्यमात्राभावात् क्रमेणानुपूर्वा ननु
योग्येति स्मरान्दर्शनात् । मम तु यथा पदं नाना प्रकारं नाना-
वर्गोपरा क्रमेण, तथा एकमन्त्रं तस्मिन्नुच्चार्यमाणं तत्र तत्
द्वयं वस्तुानुपरा स च पितृ, तस्य च मनसा नृणां चि-
दोषः ॥ अत्र वैयर्थ्यवचनं विद्यागिनानि बहुवचनं चा-
चारणविषयगोचरित्वस्यैकवचनं भवति । एव च तत्रैव दृष्टव्यं । अत-
पदादिबोधकाभावादेन वाचकत्वैकवचनं भवति । भेदप्रत्ययसंवा-
निक इत्यादिमन्त्राभावात् शक्त्यादेर्दृष्टव्यम् । नन्वेव तस्य
वाचकोऽनुपलक्षणमात्राभावात् उच्चारितेनेत्युक्तमन आह—प्रकाशि-
तेनेति । अ मन्त्रादेरिति शब्दः ॥

(तत्त्वलोकाः) मान्ये—शब्दसङ्ख्यापि परत्वात्तत्त्व-
बोधकाभावादाह—उच्चारितेनेति । स-स्त्व- । तथा च शब्दो-
येनैव न्युत्पत्तिं वचनमित्येताह—शब्द इति ।

प्रवर्तते—उच्चारितेति—सिद्धान्तस्यात् । परत्वात्तत्त्व-
वाच्यस्येति । पदे तु—पदं पि । उभयत्र “मन्त्रादित्येना-
सांवादाह—आचारेनेति । तद्विधि-वैयर्थ्यं । व्यवस्थापित इति-
तथा च स्तोत्रादिप्रत्ययेनैव यत्नस्यैव वचनप्रयोग इति भावः ।

उद्घोषे—अवयवद्वारेति—इति सप्तमस्तोत्रस्य । कल-
स्त्वोत्पत्तिं तु साक्षात् । एवमन्त्रे इति—अनेन नृणां निराहणा ।
ज्ञानम्—अनुपलक्षणम् । केचित्तु “एकमन्त्रं निदानमन्त्रसमन्वितं
स्मरन्त्येन” इति नियमेन पदान्तरं ज्ञानमात्राभिन्नमन्त्रस्य स्म-
रणमात्रं एव भवति वदन्ति, न, पदाभोरपि सत्त्वित्वस्य
मन्त्रस्यापि स्मरणमात्रं । समूहमिमांशम्—अनुपलक्षणवैयर्थ्य-
वर्तमानस्य तत्त्वस्य । तत्त्व-वचनम् । समूहस्येति—उद्घो-
षादि । स्थिरस्य—चिरसमयस्य । वाचानुपलक्षणमित्येता-
वोपपत्तिसम्भवात् क्रमेण या तेषां शक्तिर्वाह अ मन्त्रानामपि
पूर्ववर्तमानवर्तमानादाह—अक्षय्यत्वादि । द्वितीयमन्यथ दूयति-
आयपत्तेकोऽनन्यत्वं दिवाह निराकारः । आयमाह—
प्रत्येकमिति—नाना प्रत्येक वाचकं द्विपादित्वात्वात् वैयर्थ्य-
वैयर्थ्यं । अत्र पूर्ववत्—समुदायस्येति । तत्तु—तदपि । तत्र-
समूहस्य वाचकः । नपेति—नपेयम् । उत्पत्तिमात्रेति—उत्प-
त्तिमात्रा समुदाय इति विद् । एवमन्त्रेऽपि । क्रमेणैव युक्तिमाह—
उत्पत्तेनेति । उच्यते चैतन्मिमांशविरुद्धं न्युत्पत्तिः । सप्तमस्य
रामवाचकत्वात्त्वात् पूर्वपूर्वगतं गुणमन्त्रं का सप्तमस्य मन्त्रस्य
वाचकत्वात्तत्त्वमात्रात्तत्त्वमात्रं—पूर्वपूर्वतेति । या च कलद्वये पि
समुदायविरुद्धि भावः । तस्य—तोत्रस्य । वर्ग इति—अनेन यत्न-
निरुद्धा । वर्गमात्रस्येति नाना साक्षात् स्तोत्राभिव्यक्तवत्त्वाभावा-
दित्याशयः । प्रसङ्ग इति—उत्पा च स्तोत्रे नान्युत्पत्ति इति भावः ।
अन्यथा—अनुपलक्षणस्य स्त्वविषयत्वानुपलक्षणे । त्वया—स्तो-
त्रादेना । पूर्वोक्तेति—अर्थात्तत्त्वस्य सप्तमस्य तत्त्वस्य । अत आह—
“वैयर्थ्यवचनं मन्त्रो व्यक्त्येन वाङ्मयि । स्तोत्रे पितृगोत्रा

न केनापि विमुच्यते ॥” इति । तदैक्ये-स्फोटक्ये । हेतुत्रयेण स्फोट सप्त-युग्मसमुदाहरणं वाचकशब्दादिमते नदी, दीन इत्यादावर्थं प्रतीत्यविशेषप्रसङ्गदोषदानाय अनुभवकमविपरीतक्रमेण स्मरण विषयतामुपाश्रित्य युक्तिमाह—अनुभवेति । अत आह—“नानुभूतिकमादर्णां कमिमा स्मृत्युक्तोचरा । गोचरोऽनुभवो न स्यात्कर्मस्ते कुत पुन ॥” इति । दर्शनादिति—एवोवदिनानुभूतदृश्यं भूतिं विहाय द्वितीयानुभूतरागप्रतिमासृष्टिरुक्त इति भावः । अथैवस्फोटविनाशवैव कथं सामान्यस्मृत्युक्त आह—समं विवति । तस्मिन्—स्फोट । क्रमेणेति—न तु व्युत्क्रमेणेति भावः । स्फोट—स्फोट इति—अत एव न कर्णवदं ध्वनिप्रत्ययानुक्तानुपपत्तिः । स्फोटस्य शोभाप्राप्तत्वादाह—तस्येति । स्फोटस्यैवार्थः । अत्र—भाष्ये । विभिन्नोच्चारितवृत्तया विभिन्नविषयकतया चोच्चारणस्थानेकतयाशयेनाह—अनेकोच्चारणेति । सूचितमिति—तथा च विभागिनामित्यत्र प्रथमास्य श्वैकवचनमेव कुणो नैति निश्चिन्ता निरस्ता । पृथक्—स्फोटस्यैकवचने च । वाचकस्य—स्फोटस्य । सूचितम्—समुचितम् । नन्वेव कथं पदपदादिशब्दानां परस्परभेदप्रतीतिरित्यत्र आह—भेदप्रत्यय इति । औपाधिक—वर्णादि वर्णात्मकोपाधिभेदप्रत्ययः । पृथक्—स्फोटस्य वर्णानिस्त्वैव । तस्य—स्फोटस्य । वर्णानां बहुवादं वर्णैव व्यञ्जितात् स्फोटादर्थबोधत्वेत्वाच्चाह—अस्मीति । नन्वैकस्फोटस्य शब्दशब्दार्थत्वे लौकिकशब्दानुशासनप्रतिज्ञा विरुद्धोपि चेत्, व्यवहानुशासनद्वारा व्यङ्ग्यानुशासनस्यैव विवक्षणात् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—प्रतीतिपदार्थको लोके ध्वनि शब्द इत्युच्यते । तद्यथा शब्दं कुतः, मा शब्दं कार्पी, शब्दकार्यं मायावक, इति ध्वनि कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद् ध्वनिः शब्दः ॥

(प्रदीप) अधवेति । मयत्र ध्वनिस्फोटयोर्मदस्य व्यवस्थापि तत्वादिदोषेन व्याहारे पि न दोषः, इत्यदिमो न शब्दशब्दव्याख्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्निति । विभिन्नविषयोपपत्तिविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः सदन्य । उच्यते—शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वन्मुच्यते विरामाशङ्कायां तद्विचये । तदानभिमतशब्दशब्दयोर्देवितेनोच्यते—मा शब्द कार्पीरिति ॥

(उद्धोत) भावे अथवा प्रतीतिपदार्थक इति । लोके व्यवहृतं पदार्थव्यपञ्चनेन प्रसिद्धं शोभेन्द्रियप्राप्तत्वात्तत्त्वध्वनिमप्यह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थव्यपञ्चनव्यवहारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा सादृश्यस्यैव शास्त्रेणाश्रयानभिनि तात्पर्यम् । तदाह—अन्यथेति । ममहारी तत्परत्वे भाष्ये चे यर्थः । ध्वनिपदेनानु दानवैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तकृपादिको मन्मदावस्थ अन्तर शब्द उच्यते ॥ कथमस्येति । कुर्वन् इत्यत्र वर्तमानं र्थत्वादि यर्थः ॥

(तत्वालोका) भाष्ये—नन्वेवमर्थप्रत्यायकतया मनोयात्रास्फोटस्य शब्दस्य शोभप्रसङ्गत्वस्य शब्दलक्षणानुपपत्त्येव, विरुद्धवत् व्याप्राप्त्यव्यपञ्चनया वर्णानामशब्दत्वे तथा शब्दशब्दव्यवहारोक्तियत्वात् आह—अधवेति । पदार्थ एव पदार्थकः । स्वयं कन् । प्रतीतिशायी पदार्थक इति व्युत्पत्तिः । पदार्थव्यवहारस्य पदार्थबोधो लक्षणः । अथवा प्राप्ता पदार्थो यस्मादिति विग्रहः । लक्ष्माञ्जलनामदाह । ध्वनि—आदि

वर्णात्मक । एवमप्येति । अनुभवादिना वर्णात्मक आवरणकानुपपत्तेर्ध्वनिमिरेव स्फोटाभिव्यक्तिसम्भवे तदतिरिक्तवर्णादीभिर गौरवाद् ध्वनय एव वर्णा इति भावः । उच्यते इति—अनेनावोचते सिद्धा न्यसम्पत्तिं सूचि । अवयवव्यतिरेकाभ्यां ध्वने शब्दतासाधारण्यशानोपादानोपेक्षाकृत्रियविषयव्यवहारे तस्य शब्दताप्रतिज्ञासुपपादयति—तद्यथेति । ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते इत्यन्वयः । अथवा ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते इतीति याचना । नापेक्ष एववाच्य एवमिति । तस्मात्—लोकव्यवहारात् ।

प्रदीप—दोष—अभेदापादनरूपः । तर्हि तस्य व्यवहारस्य बाधिरात्र इत्या आह—व्याख्या इति । प्रवृत्तमिति मेरुगानिविषयो वैयर्थ्यसम्भवादाह—अप्रवृत्तेति । अस्य—वानं कुर्वन्नित्यस्य । एते नावयवभवेऽपि समूहेन तदसम्भवादाह—त्रिमिरिति । शब्दं कुत इत्यादिवाच्यप्रयोगं यर्थः ।

उद्धोते—लोके इत्यस्यार्थमाह—व्यवहर्तुं ध्वनिः । प्रत्यय पदार्थं शब्दलक्ष्यार्थव्यवहारकोषे प्रतीतिशब्दव्यवहारकप्रसिद्धो वा सम्बन्धः । वर्णरूपेति—वर्णात्मकता ध्वनौ तत्समूहे च बोध्या । ननु कथं ततो कथं ध्वनेरतस्तत्समूहस्य चार्थबोधकता सम्बन्धीत्यत आह—तस्येति । ध्वनेरतस्तत्समूहस्य चैवार्थः । नन्वेव कथं ध्वनेरतस्तत्समूहस्य च शब्दत्वाकिरत आह—सादृशस्येति । अविचारितरमणीयस्यैवार्थः । यनेन उद्धस्य वैयर्थ्यं सूचितम् । अत्र—वैयर्थ्यं । दानवैखरी—वैखरी नादः (शोदमात्र) । नादवैखरीति पाठो युक्तः ।

(इत्यनुशासनोपशब्दशब्दरूपव्यापिकरणम्)

(शब्दानुशासनशास्त्रप्रयोजनधिकरणम्)

(अखेपभाष्यम्)

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? ॥

(प्रदीप) कानि पुनरिति । किं सधोपासनादिध्वानिकरणध्वनय नि य कमात्रं काव्यमिति प्रश्नः ॥

(उद्धोत) भावे कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति । शब्दानुशासनलक्षणाकारणध्वनयस्यैवार्थः । तदाह—किं सम्भवेति । शब्दानुशासनद्वारा ज ययनस्य तदशानप्राप्तप्रत्ययपरिहारं परमुन तदतिरिक्तमपि किंचिदिति प्रश्नाशय इ यर्थः । प्रयोजनशब्दं कर्णव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरिधिनेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं किंचिन्तितं न वेदपि प्रदानाद्यो बोध्यः ॥ अत एवोचते भागवतपदोप दानम् ॥ ननु सक्तमनःपुस्तकेने येनशब्दः । तत्रैकवद्वारस्य वैकल्पिकं व तदनेन बहुवचनमुपादे एकवचनं बोध्यम् ॥

(तत्वालोका) मा ये—अथायैवदानपीनेन्द्रोर्वयपयात् इत्यत्र पुरपार्थको सुव्यवहृतं यामावस्य च साक्षात् परम्परया वा साधनया सर्वत्र साक्ष्यग्राह्यव्यवसाधनोपपत्त्या प्रष्टेन व्याकरणाध्ययनेन साधुशब्दानुशासनद्वारा तदशानद्वारा तदशानव्यापकसाक्षात्कार्यमात्रं साधुशब्दाद्युद्देश्यतायां साधनस्य स्वतः पुरपार्थक्येन भावार्थि साधनयतीति त्रिगुणतया सूच्यते—कानीति । पुनरिति—विशेषात्तदर्थः । सामा येन प्रयोजनस्य साधुशब्दानुशासनस्योत्तरत्वात् । अथवा पश्चात् (साधुशब्दानुशासनं तस्मै) इत्यर्थः ।

प्रदीपे—नित्यमिति—अत्र नित्यत्वं न ध्वनिरित्येतोमिदं सति प्रागभावाप्रतिवृत्तिवत्, वस्तुतः न न्ये सन्ध्यादाव्याप्ते । नापि देविनानुशासनविषयत्वं तत्, तथा सति ‘वस्तुतः वस्तुतः न्येति’ इति श्रुत्या वस्तुतः साधुशब्दानुशासनविषये ज्योतिरेकमात्रादप्यप्येति ।

नाम्नानाचननफलत्वं त्वं, एव मति “अग्निहोत्र जुहुयात् स्वां काम” इति धृत्या न्यस्वर्गं के सिद्धो ज्ञेयात् । किन्तु अत्रापे पापान्न कर्त्तव्ये मति कारणे फलविशेषजनकत्व नित्यत्वम् । एव काम्यव्रतमपे न मानना विषयत्वम्, दशा सति जानानि, इच्छन्ति, यवने इने क्रमस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिविषयकत्वे कायत्वापत्तेः । किन्तु अननुष्ठाने प्रत्यययामाप्तत्वे सति अनुष्ठाने फलविशेषजनकत्व तत्त्वं । एवम् अननुष्ठाने पाप न कर्त्तव्ये मति कारणे फलविशेषजनकत्व नैमित्तिकत्वमिति बोध्यम् ।

उद्योत-व्याकरणस्य स्वरूपम् रक्षापथं चारुं प्रहृते शब्द-
शास्त्रनाम्नस्य व्याकरणस्य कर्तृ-व्यापारनाम्ना अनुपपत्त्या तस्य
लक्ष्यार्थनाह-शब्दज्ञानेति । तद्वहेति-उक्तव्याप्यमनुसृत्य बदनो
त्यर्थं । व्याकरणव्ययनस्य साधुशब्दानुरूपनाम्नाप्रयोजनस्य कथन-
अथ प्रश्नः, तस्य पारम्पर्याप्रयोजननिर्वाहस्येत्यभिप्रेत्याह-शब्द-
ज्ञानेति । अध्ययनस्य-व्याकरणव्ययनस्य । तद्वदिति-साधु-
शब्देत्यर्थं । तद्वदिति-साधुशब्दप्रत्ययपरिहारोत्यर्थं । अपिना
साधुशब्दपरिहारस्य समुच्चयः । किञ्चिद्विहित-काम्प्रति शेषः ।
यथा च व्याकरणव्ययनसाधुशब्दे नित्यम्, शिष्यापसवे
काम्यनेति फलति । उत्तरे प्रवर्तकाम्योक्तं शास्त्रोपायाह-
प्रयोजनेति । कश्चेति-प्रयुक्तते प्रवर्तकज्ञानेतित्यर्थः । कचित्
प्रयोयनाति बह्वृष पश्चात् बाहुल्यकारं कर्तुंलुङ्गन्तस्य प्रयो-
शब्दस्य प्रवर्तकपरान् कथयति अपिना फलपरं ह्यस्य समुच्चयः ।
अथ प्रयोजकपरं प्रयोयनात् पुंलिङ्ग । फलपरोपरः स नल्लि-
लिङ्ग । अथ प्रयोयनोत्पत्त्यर्थं वक्ष्यति "ननुसकमि"त्यनेन ।
तथा च शब्दोद्देश्यवन्देहा व्याकरणाव्ययनस्य शब्दज्ञानद्वारा
फलानि, तथा काम्य नस्य प्रयोक्त इति भावः । तेन-प्रयो-
नशब्दस्य प्रवर्तकपरत्वेन । प्रयोजनाय इति । साधुशब्दज्ञान-
पारम्पर्यमिन्नमपि किञ्चित् व्याकरणाव्ययनस्य प्रयोजकमिति, अथवा
तद्वद्वक्तृवातालोत्पन्नं प्रयोजनाय इत्यर्थः । अत एव-वर्तकं वाच्ये-पि
प्रश्नमस्मादेव । एकदोष-प्रयोजनशब्द प्रयोजनाने चेति विद्वद्भ्यः प्रयो-
नानायास्य इत्येवै स्तो-ल्लिङ्गस्य तत्पर्येनम् । ननु प्रयोयनोपयो-
क्तो न वचनमिदं सद्भावे आह-तत्रेति । एकदोष इत्यर्थः । प्रयने-
"कान"मि आभ्यस्ये । उत्तरे-"रक्षाहे"ति आभ्यस्ये ।

(समाधानभाष्यम्)

रक्षोहागमलध्वंसदेहाः प्रयोजनम् ॥

(रक्षापदार्थनिरूपणभाष्यम्)

रक्षार्थं वेदानामध्येय व्याकरणम् । लोपागमवर्ण-
विकारहो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति ॥

कारणा हि सन्यग्बदान्पारपालायज्यताति ॥

(प्रदीप) पारम्पर्येण पुराचार्यसामन्तमास्याह-रञ्चेति ।
 लोके लोपायुष्ट वैद्वे इहा श्राम्येदवैवावर्ण, वैवावर्णस्तु न श्राम्य
 नि वैवाय चान्यव्यवसिति । तत्र लोपागमनेदेवाहरण देवा बहुहेति ।
 दुर्भेजे श्राम्यादवैरे श्वे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोप, बहुलं
 ह्यन्द्वीसिति रुडि सति रणेनत् । वर्णविकारे यथा—उडाम च
 निमीमं वैनि । ह्यप्रभैरन्द्वीसि हस्तेतिवक्यमिति हत्य मकार ।
 उदि ग्रह इत्यनदुप्रामनिप्रामौ च च्छन्दसि सुगुह्यमनिपातन-
 योरिति । वचनादुत्तिप्रादप्रद्वैधेन ॥

(उद्घोतः) पुरापर्यो धर्मो मोक्षश्च ॥ शिवाचार्यमवन प्व
महात् वेदाह्लातेन, किं व्यावर्त्तनेत्यत्र न्याय-श्लोके इति ॥ अत्र
स्येदिति । अनेग पाठान्तर वक्ष्येदित्यर्थः । न चाचार्यवचनात्

अमनित्वेति, अन्तराद्वा तेष्विभ्यामात् ॥ वेदार्थव्यमद्वारापि च्वाक
रा पुरषार्थसाधनमित्या—वेदार्थं चेति । एव च वेदार्थसाधनत्वं
मुद्रतत्पन्नन्नेनैरहित्वकमनुज्ञानेन स्वसंगत्, उपनियर्षदा न
वक्ष्यमाणत्वेत्वा ॥ म शब्द पुरषाणा व्यावर्णा वयनस्य कलमिति
याव ॥ विद्मर इति । लोपस्तु न विद्मर इति धृमगति ।
भावस्तु एव चादेवोक्त विद्मर ॥ ह्रस्वोर्भे इति । इह च एतान्
लोच्यमाणवदनम् । एतेन 'उद्ग्राभनिग्राभी चेत्येतेनैव भक्ष्यपि
निद्वत्वादेतदनुव्यासस्थिन्य' इति पराम्भम् । अन्यार्थमात्रवदनम्
तेनैव भक्ष्य निद्वी तदंशे निपातनाश्रयार्थवैध्व्य इ निबुद्धम् ।
जविगयकाभावादा—उद्ग्राभनिग्राभी चेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये रक्षोहेति-व्याकरणादयनप्रयोजनना
धुशब्दानस्य रक्षादयो ह्येत प्रयोजनमित्यर्थः ।

रक्षाधर्मिति—अत्रार्थश्च प्रयोजनवाचकः । तथा व्यङ्ग्यरूपेण ध्येयत्वेन साधुदानाज्जदानि रक्षायामसम्भावाद् वैदुरादीनाम् ननु व्याकरणेनानागतैव स्वस्वमत्ता वैदुराद्या इत्युक्त्यादाह—अप्येयमिति । शब्दानुगामनशब्दमुपपादय कृते प्रहने व्याकरणशब्दमुपादाय कृतैर्नोत्तरेण उच्यते पर्यायता सूचिता । ननु व्याकरणस्य पाठाय एतत्वाव्ययनेन कथं वैदुराद्या स्पष्टित्यन आन—हेतिषेति । अस्य प्रकृतिप्रययविभागाद्वैदुराद्युपलक्षणतया प्रहने व्याकरणशब्दयन न पाठमात्रनिश्चिनयः, किन्तु वाक्यार्थोपपत्त्यन्तः, सत्येव हि तादृशायने ज्ञानादिनिवृत्त्या वैदुराद्या सम्भवन्ति नापथा । अत एव च “माज्ञेन निष्कारण” इति सुनौ “वेद्यथ” इति प्रत्ययपाठः ।

प्रदधि—भ्याकारणाभ्ययनेन साधुः प्रदानद्वारा तद्वर्तनपापक्षया
 द्विरुपाद्वग्निति वेदस्त्यादित्पट्टद्वग्निति च कार्यणि सम्पाप एव पुर
 ष संतानन भर्मादि सारयति तदर्थेनैत्यभिप्रयैगाह—वारम्पयेनेति ।
 अस्य—भ्याकारणाभ्ययनस्य । आग्नेदिति ऋके ज्ञानना, देवा,
 अहुवत्, उद्ग्रहान्मत्यादा इष्टम् ३ ऋग्वेदम्, अमुगानन्, एपर-गती,
 मादेरम्, क्षमयो वेदे ह्यना देवसु, देवास आग्नेगान, अहुवत्,
 उद्ग्रहान्मत्यादा विदोत्य तत्र ३ वैरिपाठ-परित्याज्य लौकिक
 पाठ कल्पये दत्तम् । न आग्नेतीति—प्रस्तुत “मन्त्रवाट्यादिरासनम्”
 इत्यनन ऋकारलोप तथा “आग्नेसत्तच्छगत्वा देना तद्वाग्नेगान
 मर्दि ज्ञानागिति मा ४ । तत्र—लोपादाना मप्ये । लोपागमरोक्षक य
 ५५६ ५५५ उदाहरणस्य मत्वे पि एतन्वदकत्राह—लोपागमयोरिति ।
 कबल्यन्व कलिकारस्य गृन्मामोदुदाहरणमत्वेनैव विनाय दर्शयितुं
 दादत्तप्रत्ययान्तलिङस्य ऋतोदाहरणमाह—उद्ग्राममद्येति । “उद्
 ग्रामन्वेति जु-पृथञ्चति, निष्ठा-ञ्चते उपमन् निष्पञ्चा” ति इव
 नाय जुपृथञ्चतेव ग्रहणम्, ताभ्या न लञ्चोरिति बोध्यम् ।

उद्योगे-पुरुषार्थ-स्वप्न पुरुषार्थासिधत्तम् । चेन्नर्थकमनोः सप्र
ह । अत्र एव “अन्त्यस्य हि आत्विज्यलभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा हेतुस्तु
संसिद्धि फलमिति उद्योगो वक्ष्यते । शिष्याचार्यसम्बन्ध-गुरोर्हि
अपत्तरा । व्याकरणेन-आकर्षणध्वयनन । नन्वस्तु भ्रम, तेन
सत्यमवादिष्यत आह-अप्रमेयति । अनेति-भाष्यतत्पर्यं । आ म
नेति पठि त्वै प्रमादात् स्मरेत्ति पठन्त्याचार्या इति श्रुदयेति मान् ।
तेषु-आचार्येषु । वेदार्थावगमद्वारा-वेदार्थवगमपूर्वकवदरक्षाद्वारा ।
अनेन वेदार्थावगमरक्षाऽपि तस्याव-अप्रमेयोजनं इति च । अविना
नैव-नैव रक्षादिरसमुच्चय । व्याकरणे-आकर्षणध्वयनन । पुनश्च-
व्याकरणाय वयस्यस्य वदर्थेनैति शक्यत्वे च । ‘दगो वाचो निर्वर्तते’
इति वृत्तिप्राप्त्यर्थम् । वदर्थेनैति शक्यत्वे च-सध्यमायेति । वायुशक्ति
प्रयोजनोपपादनावसरे इत्यादि । चेन्नैविकस्यमनुचय । ननु लोप-

(आगमपदार्थनिरूपणमाप्तम्)

आगमः खल्वपि—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽप्येवो ज्ञेयश्च” इति ॥ प्रगानं च पटङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥

(प्रदीपः) आगम इति । आगम प्रयोजन प्रवर्तको नित्यजनः । व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकश्चोच्यते । निष्कारण इति । दृष्टकारणमनपेक्षेत्यर्थः ॥ प्रधानं चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणमिति तत्त्वार्थमूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु वक्ष्यमाणमस्य न व्याकरणस्यैव मत आह—प्रवर्तक इति ॥ नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकात्मना व्याकरणाध्ययनस्य युक्तम् । नित्यत्वं चाभ्येयस्य पदार्थविशेषणोभूता अध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तोऽप्येवमध्ययनं काव्यमेवेति सूचयतीति बोधः ॥ निष्कारण इति । कारणसङ्गरः फलपरः ॥ ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्ययपरिहारकं फलमस्त्येतत्त्व आह—दृष्टमिति । अथयनादिनिष्ठ कारणानपेक्षव विधेयं ज्ञानेन निष्कारणो वेद इति प्रयोगः । आगमपदेन ह्यपि । कुत्रापि जनमेव यावदाप्याजन्तव्योक्त्यन्तर्गत्यपि नित्यत्वं बोधयन्त्येव । यथा तेन प्रोक्तमिति मृगमायगोत्या वेदा वैदशाक्यापि अनादित्वरूपनित्यत्वानि श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधमिति बोध्यम् । परमं च वेदस्य पुरुषवत्सात्वतया धर्मैवाभिमतं यनगानकर्मतैवौपचारिकमित्याहुः ॥ पटङ्गः । शिक्षावत्तत्त्वाकारणमिरुक्तोऽन्वेषणीयाङ्गः पटङ्गः । वेदस्वशास्त्राकारः । अध्येय इत्यत्र प्रमाणविषयाध्ययनकर्मणि बोधः ॥ यद्यपि नैनं प्रोक्तमिति मूले भाष्ये वक्ष्यमाणया राया वेदत्व शब्देन दर्शयन्मनिरुद्धं, तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्बन्धबोधपर्यवश्यमव्ययनं कार्यमित्यर्थं तात्पर्यम् । अत्र एव ‘समानमोहमानानामधीयानानां च केचिद्वैयर्थ्यमन्ते केचित्ते’न बध्दवति भाष्यकृतं । अध्ययनकथा नयोश्च समुच्चयः । अनेनानुद्देश्यार्थमर्थं सूचयति । श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मबोधोपपादः । तथा च भाष्य —

“वेदार्थज्ञो अर्पे अज्वा तस्यैवाध्ययनं ह्यनः । कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति तर्ह्यनु कुर्वन् विपर्यये” इति ॥

अपदः सन्तसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । शान्तोश्च शान्तानुक्रो मन्त प्रणिधानविषयेन्द्रियमयोगमवाप्त्या दिव्यो व्यापारोऽस्त्येवज्ञान विषयेत्वम् । एतेन—ज्ञानस्याविषयाकादिदं चित्तवृत्त्यवस्थानम् ॥ ननु गुणानां परस्परसम्बन्धाभावात् षडङ्गेषु प्रधानमत्यनुपपन्नम् आह—पदेति । एव च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रमाणं कारणमिति भावः ॥ भाष्ये प्रधाने कृतो यत्न इति । प्रगानविषये निर्दिष्ट इत्यर्थः । अन्यथा यन्विषयस्यैवमवाप्तमपि स्पष्टैव ॥ भाष्ये फलवामित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो विरक्षितः । पटङ्गश्च च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यावागमोपयोगानि बोध्यम् ॥ एव च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थावगमप्रयुक्तस्य च प्रत्ययपर्यव परिहारकन्यासस्य नित्यत्वमिति बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—क्रमागतमागममवगतयनि—आगमः खल्वपीति । प्रयोजनमिति शेषः । खल्वपीति निपातसमूहो निश्चयार्थकः । तमेवामगम—आह—ब्राह्मणेनेति । अस्य पटङ्गो वेदोऽप्येवो ज्ञेयश्चेत्यनेनान्य । तथा च निष्कारणपटङ्गलक्ष्यफलापेक्षारहितस्य षडङ्गद्वेदविशेषणाध्ययनज्ञानयोर्बोध्यमेव । ब्राह्मणकर्तृककृतापेक्षारहितान्ययनज्ञानरूपमविषयोभूतं षडङ्गो वेद इति बोधः । पटङ्ग इति—षडङ्गानि यस्येति व्युत्पत्तिः । वेदाङ्गानां व्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षा-

कलत्रचन्द्रसारं मध्ये व्याकरणस्यावस्था येनानुवृत्ताय तस्य ज्योतिषादिनो मुख्यवभाह—प्रधानमेवेति । व्याकरणाध्ययनस्य साधारणमाह—प्रधाने चेति । अस्य कश्चिच्चरारहितः पाठोऽस्तीति उद्योतप्रयोजनं प्रतीयते ।

प्रदीपे—कथं प्रयोजनपदार्थं प्रवर्तकोपीयत आह—प्रयोजनेति । फलापेक्षाया एवार्थे प्रवृत्तिप्रयोजनकत्वे सत्यनाराध्यपुनरनिरूपकात्म्यतामात्रवत्कर्मणोव साद्वेदाध्ययनादपि फलनिष्पत्त्यनन्तरप्रवृत्तावस्थस्य स्वादित्यत्र प्रकृते नित्यताया एव प्रवृत्तिप्रयोजकता, न तु रक्षादिकलापेक्षाया इति लक्षण्या सूचयते । नित्यताबोधकमिहकारणशब्दस्य नात्र फलाभावापेक्षया येनैव रक्षादिकलक्षकं नोपपद्येतैत्याशयेनाह—दृष्टं कारणमनपेक्षेति । व्याकरणमिति तत्त्वात्—या करणाध्ययनकारणकत्वात् । तन्मूलत्वात्—पदपदार्थावगममित्युक्तत्वात् । वाक्यवाक्यार्थावसायस्य—वेदवेदार्थावगमस्य ।

उद्घोते—वक्ष्यमाणमस्य—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः” इत्यादिभूते । प्रयोजनशब्दस्य फलपरत्वमभिप्रेत्याह—व्याकरणफलत्वं मिति । व्याकरणाध्ययनस्य फलवृत्तित्वं । ननु निरयतामानशोचनाय नित्यकर्मताशब्दस्य प्रयोगे तत्र कर्मपरवैयर्थ्यामिष्य आह—पूतेनेति । (फलाकामेन यत्किंचित् तत्कर्मणि व्युत्पत्तिः) काव्यपरककर्मसङ्घट्टनकथनेत्यर्थः । ननु विमानकानां मयो विरुद्धत्वे कथं कर्मविभाजकनित्यकात्म्यत्वेरेककर्मस्थानमिति चेत्, “धर्मस्य तुभ्ययत्वे सयोग्यवत्त्वमिति”नि न्यायेन प्रमाणसङ्गे एकस्यापि विरुद्धार्थद्वयवशा बोधनात् । “वशा च परिभाषा च विधिनिषम एव च । अनिदेशो धिकारश्च षड्विधसत्त्वमुक्तः” इत्यनेन मृगशिराश्रुतयोऽपि विधिनिषमश्रुतयोः स्वादिमूर्ते दर्शनात् । प्रमाणप्रमेयेति न्यायशास्त्रादिमन्त्रेण पदार्थविभाजकयोऽपि प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरिन्द्रियैवलोकावकाशकत्वावस्थितयोऽपि विभाजकताया निर्णयात् । आह च शैलाभासगादाश्याम् “उत्प्रेषयदरे पि वपापेत्साह्वादि”नि । तथा च रक्तोद्दिफलचतुष्टयात् प्राप्नु पश्चात् पठनीयस्य प्रवर्तकागमस्य मध्ये पाठेन साद्वेदाध्ययनादे स्मृत्वादिस्मरणे पापजनकताश्रयता एव रक्षादिकलक्षणात्म्यत्वं च सूचितोपपद्यते ॥ आनुपूर्वा अनित्यवदा मन्त्रादेशस्य नित्यतापमभावाह—नित्यावमिति । अत्र—अनुक्रमे । अन्यत्वेवमध्ययनमिति—सुविशेष्य वेदस्य च साह्वादेत्याध्ययनज्ञानं चेव । कश्चित्—एवमिह । श्रुत्या तत्कर्मज्ञाना कृते साह्वावेदाध्ययनादे नित्यता वगमा, कश्चिदित्यनेन तत्राहवेदज्ञानान्वात्राजपशब्द त्रैवर्णिकानुपलक्षणीति प्राप्ते । केचित्तु “कलो न क्ष प्रवाः सन्ति कलो गो वैऽजानव । मातृगणाश्चैव दृष्टाश्च कलो वर्णयः स्युः” इति स्मृतिप्रतिपादिकलिका लक्ष्य त्रिवैश्याभावात्तत्त्वानवयोपात्तमत्र माहाजपद वयाहृष्टार्थकत्वेनोपपद्यते इति वदन्ति, तत्र । वेदानां कलियुगपरत्वापभावात् । फलपर इति—कार्येति स्मृत्पञ्चनेनेति व्युत्पत्तिरिति शेषः । तथा च कारणात् । अदि नित्यत्वा निमित्तस्य निष्कारणशब्दस्य निरर्थक्यं कते त भावः । आदिनाञ्च नान्यद । केचिद् “ब्राह्मणेनेत्यादिरुपलक्ष्यमानस्युत्तिष्ठनुपलक्षमात् मृगुतिता कल्ययनं, तत्र, आगमपदस्य वाक्यवेदपदयोऽपपत्तिमत्वे लक्ष्यसृष्टिपरत्वकल्पनाया अनुचितत्वाद, उपलभ्यमानसृष्टिबुद्धलभेन मुख्यत्वात्त्वैल्लक्षितत्वाह—आगमपदेनेति । आगमैवे प्रमायेने हितादिप्रातिपरिहारावनेनेति व्युत्पत्तिरिति शेषः । ननु कथमपीरुपेयवेदेन पौषेवैश्याकरणव्याप्यपदमिति नित्यतया विधीयते इत्यत आह—युतावपीति । “वाज ययापूर्वमकरशयदि”त्यादिभूते “अनादिनिपना नित्या वापुस्तस्य सत्वमुवा । आरौ वेदमयी दिव्या यन सर्वा प्रवृत्तयः” इति सर्वथा सन्तु यामानि कर्मणि च प्रयुक्तं ।

त्वारि । विप्रैरध्यापयानरूपनिजोविकासबालनाय माधुरा-
शनस्योपेक्षिततया तस्य प्रतिपदपाठदिना दुःसाध्यत्वात् तदर्थं
लघुपाठशानाय व्याकरणमध्येयमिति भावः ।

(असंदेहपदार्थनिरूपणमाध्यम्)

असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठ-
न्ति—स्थूलपृथ्वीमाप्रिवादृशीमनड्वाहीमालभेतेति ।
तस्या सदेह—स्थूला चासौ पृथ्वी च स्थूलपृथ्वी, स्थूला-
नि पृथन्ति यस्याः सेप स्थूलपृथ्वीति । तां नावेयाक-
रणं स्वरोऽप्यवस्यति—यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो
बहुव्रीहिः, अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ॥

(प्रदीपः) असंदेहार्थमिति । सदेहस्य प्रागभावो न द्रष्टव्यो
न तु प्रथमाभावः । न हि वैयाकरणस्य सद्य उपपन्नं विनश्यति,
नरत्यैव तदुत्पादः ॥ स्वरत्वं इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद्बहुव्रीह्या-
वसाय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्वसंदेहः सदेहभावः । स च नास्त्यभावात्,
तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वस्तः, न ह्यविकल्पकस्याकरणशानत्वेन सदेहस्यैवा
भावैव तदवसायः । यस्य स्वरोऽप्यकारणस्यापि कश्चिदसंदेहः, स तदपि
यस्यैवाकारणत्वाभावात् नैव, वेदनायै हि तत्र प्रत्ययो त आह—प्रागभाव
इति । तत्परिपालनं च शाब्दाध्ययनफलम् । न तु स्वरूपं, तस्यानन्य-
त्वात् । तत्परिपालनं च प्रतियोगिनकारणविध्वंसनं, प्रागभावस्य प्रतियो-
गिनन्तनाशकत्वादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये याज्ञिका पठन्तीति । यदका-
ण्डभावा वैदिका शाब्दा याधिकास्ते पठन्तीत्यर्थः । 'ऋषिः पठति'
श्रुणोति आवाग' इतिप्रत्ययोगः । तत्र कश्चिदसंदेहः ॥ सन्त्यु-
भाष्ये एष प्रयोगः ॥ ताम् । अनड्वाहीम् । कस्तहि निश्चरतग्राह—
पूर्वपदेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—कृतप्राप्तमनसंदेहरूपप्रयोजनमाह—
असंदेहार्थमिति । सद्यप्रागभावपरिपालनमित्यर्थः । ननु क्वावैया-
करणस्य सद्य इत्यत्र आह—याज्ञिका इति । अनड्वाहीम्—ताम् ।
तस्या—श्रुतौ (स्थूलपृथ्व्याम्) । पृथ्वीति—अनेन मत्वर्यकक्षणया वृष-
स्वती (विन्दुमती) गौरव्यते । कर्मधारये गौरवै स्वोत्पादनात् विन्दु-
नां स्वरूपत्वे तनुत्वे बोधेष्टा । पृथ्वीति—विन्दुः । बहुव्रीहि पृथ्वीत्वेन
स्वोत्पादनात् गो स्थूलत्वे कृशत्वे जानादारः । ननु स्वपदार्थप्रथा
नन्वेन प्रथमाकर्मधारयादप्यपदार्थप्रधानत्वेन बहुमाहर्द्वैतल्लोकतोत्र
तस्य सम्भावनेति चेन्न, प्रत्ययपदार्थप्रधानाधिकारणीपदसंस्थिधानेन तस्या-
पि सम्भवादः । तत्र सन्देहकारणमाभावो वा वैयाकरण स्वरोऽपि निश्चि-
तोतीति व्यतिरेकेणाह—तामिति । अध्यवस्यतीति—अत्र एव च सदेहे
इति भावः । न च व्याख्यानात् सोऽपि निश्चिनुमादिति वाच्यम्,
सर्वत्र व्याख्यातुरेतेष्वप्यहम् । स्वरोऽप्यवसायप्रकारमाह—यदीति ।
पूर्वपदेति—'बहुव्रीहौ प्रत्यया पूर्वपदमिति' इति सूत्रात् । समा-
सं—'समासस्ये' इति सूत्रेणादि । तत्पुरुष—कर्मधारयरूपः ।

प्रदीपे—अत्रेति—न तु सदेहेत्याद्यः । केचित्तु प्रकृते सन्देहात्यन्ता-
भाव एवासन्देहपदार्थः, अन्यथा शङ्कासमाधानपरमाभ्यामङ्गेतिरि-
वदन्ति, तन्न, अवैयाकरणवैयाकरणभेदेन शङ्कासमाधानयोरेवमाधानात् ।
इतरस्य—अवैयाकरणस्य । उदिति—सद्येत्यर्थः । पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वादि—पठ्यमानादित्यादि । अवसाय—निर्णयः । अर्थविशेष-
बोधकशुद्धीरिप्रमुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विधानाय स्थूलशब्दं फिट्
स्वरान्तरात् कृतं, तथा च तस्य निश्चायकतां युक्तेत्याद्यः । अवैया-

करणस्य तु सर्वथा अनिर्णय एव, स्वरोऽपि नाभावात् नुकूननिश्चयस्य,
शुचिदानावभावात् प्रतिकूलनिर्णयस्य चामम्भरात् ॥

उद्घोषे—तस्य—अ यन्ताभावस्य नित्यत्वात्—प्रागभावप्रतियो-
गित्वे सति ध्वस्तप्रतियोगित्वात् । एतन्न नस्य प्रागभावप्रतियोगि-
कत्वात् फलत्वाभावः सूचितः, व्यापकाभावेन व्याप्याभावात्साध्यभावात् ॥
ध्वस्तप्रति प्रतियोगित कारणत्वादाह—तदसम्भवादिति । मन्देवध्व-
स्तसम्भवादित्यर्थः । तदिति—मन्देहाप्यदे' इति । तथा च मयोगवद-
वैयाकरणत्वमन्याप्यश्रुति (स्वाभावसमाप्तपिकपम्) इति भा-
वः । वेदनायै हि तत्र प्रत्यय इति—यतो वैयाकरणशब्दे जानाते जगत्प्र-
यय इत्यर्थः । अनवस्थापत्त्याप्रागभावस्य प्रागभावस्वरकारात् एव न्य-
त्वयाप्यनन्तत्वाभावसाह—तत्परिपालनमिति । मन्देहा—भावाव-
रतिपालनमित्यर्थः । शास्त्रेति—व्याकरणेत्यर्थः । स्वरूपमिति—न यमा-
गभावस्येत्यादि । तस्य—प्रागभावस्य । ननु निरवयवप्रागभावस्य पो-
षणाप्यन्यथाहृष्य तस्य परिपालनं सम्भवतीत्यत्र आह—तापरिपाल-
नमिति । सन्देहप्रागभावपरिपालनमित्यर्थः । निध्वननमिति—सतिधोया-
सन्देहः, तस्य ननु यत् निश्चयवस्तुप्रतिबन्धकस्याभावात्तन्म कारणं,
नक्षिणाशुभमित्यर्थः । ननु कथं तादृशस्य विध्वंसनं तत्परिपालनं मत्प-
त्त्याह—प्रागभावस्येति । तथा च 'याकरणा' यमेनेन निजतो विध्व-
येन सद्यप्रागभावस्य एव मत्ता निष्ठेदित्याद्यः । यद्यप्यस्य कस्यार्थ-
माह—यज्ञकाण्डेति । केचन यत् 'वद' नीतिं शुभस्यो उच्यदित्वात्
ठके याधिका इति साधयति । ननु कथं शङ्कना पाठकनृतेत्यत्र
आह—ऋषिरिति । तथा चोभयत्र तद्वदति तद्वदकपदस्य लक्षणाया
प्रयोग इति भावः । तत्र पूर्ववाक्ये तस्ययोग प्रमाणयितुमाह—सन्त्यु-
हिति । स्थूलपृथ्वीशब्दे शानिस्थानं नरापस्य स्थीत्यसन्देहद्वारा गत्यैव
पदवसायनमिदं स्थूलपृथ्वीमिति विद्या व्याचक्षे—अनड्वाहीमि-
ति । ननु मा'यह्ना नान्यवस्तुत्वात् सन्देह एव निष्ठे'त्यभिप्रा-
येणाह—कस्तर्हीति ।

(व्याकरणाध्ययनसाधकागमप्रतीकभाष्यम्)

इमानि च भूय शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि—
तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यद्धीतम् । यस्तु प्रयुक्ते ।
अविद्वांसः । विभक्तिर्कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि ।
उत त्वः । सकृन्मिव । सारस्वतीम् । दशम्या पुत्रस्य ।
सुदेवो असि वरुण इति ॥

(प्रदीपः) मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्शयितुं पञ्चिकाणि प्रदर्शयति—
इमानि चेति ॥ भूय इति । पुनरित्यर्थः ॥ आनुपञ्चिकत्वाच्चैव
वगद्वयोपादानम् ॥

(उद्घोषः) ननु अन्धेष्टत्वादीनां बहुलाद्बहुनामनुग्रहो-
न्याय्य इति प्रथमोऽभिधानं युक्तमन आह—मुख्यानीति । प्रथा
नलादेन तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भावः ॥ तेषां प्रधानत्वं च पद-
पदार्थशानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वात् । वक्ष्यमाणानां च बहिरङ्गशब्दापरा-
दश्रयोणविविधविषयेष्वप्यवसायानुपपन्नकथं बोध्यम् ॥ ननु भूय इत्ये-
कवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन मामानाधिकरण्यादेन आह—
पुनरीति ॥ इमानि चेति । च. समुच्चये ॥ भाष्ये प्रयोजनानीति ।
प्रवर्तकानि फलानि चेत्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्तकानि,
तत्रोप्यानि फलानीति विवेकः ॥ ननु रक्षादिभिः सदैवैतामि कुर्वे
न पठितानि ॥ इत्यत्र आह—आनुपञ्चिकत्वादिति । एषामानुपञ्चि-
कत्वं तेषां प्रधानत्वं बोधयितुं उच्यतेतिरिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—इमानि च—वक्ष्यमाणानि च । बोध्या-

नोति शेष । व्याख्येयप्रयोजनानामिष्यया बोधनाय यथासम्भवं
तेषामादिभाग प्रतीकोक्त्यै तानि गणयितुमाह—**तेऽसुरा इति ।**
विभक्तिं कुर्वन्तीति—एतत् तद्व्याख्येयत्वम् । **सारस्वतीमिति—**
इदं तद्व्याख्येयत्वम्पदम् ।

उत्प्रेते—इति—इति व्याख्येय । **तेषां—**रक्षोहादीनाम् । **ज्ञाने**
ति—ज्ञानमात्रेण । **वक्ष्यमाणानां—**तेऽसुरा इत्यादीनाम् । **विषय-**
त्वादिति—रहिरहो यो शब्दादप्यप्रयोगोविधिनिषेधौ तद्विषयत्वादि-
त्यर्थः । **प्रहृते** शान्तोपस्थितिकायम्—रहृत्वम्, तथा विलम्बोपरिधनिकाय
रहिरहृत्वमिति याव । **पुनरिति—**भूय इत्यस्य पुन (पश्चाद्)
इत्यर्थकाव्ययनया साधुनेति भावः । **आधे इति—**अथ देहलोदीपनया
येन पूर्वशेषश्च वा नय । प्रयोजनान्दशरोपकरीष्या प्रहृतेऽप्यर्थव्य-
माह—प्रवक्तव्यमिति । **तत्र—**नयोर्मध्ये । **वक्ष्यमाणवाक्यानि—**ते-
ऽसुरा इत्यादीनि । **तद्व्याख्यानं—**एवमेच्छावादीनि । **पुषाम्—**अमेच्छ-
वादीनाम् । **तेषां—**रक्षोहादीनाम् । **दैवदत्तचकारस्य हेतुगोचरत्वया**
न पशामातृपक्षिकत्वम्, अतस्तेषां प्रयान्त्वमिवाप्यर्थो बोध्यः ।
तथा—पार्थमेति ।

(भाष्यम्)

तेऽसुराः—

“तेऽसुरा हेतयो हेतय इति कुर्वन्त पराभूवुः ।
तस्माद् व्याख्येय न स्तेच्छितवै नापमापितवै, स्तेच्छो
ह वा अप यदपशब्दः” ॥

स्तेच्छा मा भूमेत्यप्येवं व्याकरणम् । तेऽसुराः ॥

(प्रदीपः) **तेऽसुरा इति निदार्थवादैन न स्तेच्छितत्वा इति**
स्तेच्छन निमित्तये । तत्र केचिदाहुः “हैरेमयोगो हैहयो,” इति स्तुते
प्रतिभावे च कर्तृवै तदकरण स्तेच्छनमिति । पदद्विचये कार्यं
नाक्यद्विचयेन कर्तृवै च स्तेच्छनमित्यपरे न स्तेच्छितत्वा इत्यस्य
पक्षांशो नापमापितत्वा इति । कृत्यार्थे इति नवैवमय । स्तेच्छ इति
वर्गस्थि घञ ॥

(उ०) ननु परान्दशरोपकाराजनेति श्रुती पराभक्त्वापशब्द-
भाषणत्वावगने “पराभूता मा भूमेकावैयम्” इति वक्तुमुचितमत्र
आह—**निन्दार्थवादनेति । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थकारफलश्रुतिर-**
र्थवाद इत्यादिनि (पू० मी० अ० ११) व्याख्येय यस्य पर्णमयी शुद्ध-
मवैति ॥ **पाप श्लोको श्रुतीया पापपापमेकवक्त्रवत्प्राशस्त्य**
मापसत्त्ववदस्य निदामात्ररत्नमिति भावः ॥ प्रकरणञ्च कलत्रोप-
निषेधः । केचिदाहुविति । अत्राचिन्विष्य तु “सर्वे” श्रुतः साहसम-
निषृष्टता विमर्षा कर्तव्यः” इति ॥ पदेति । “सर्वस्य हे” इत्यत्र पदम्
इत्यस्य तावत्तद्वैकल्यमिति भावः ॥ ननु नेद इति, किं त्वेच्छिक
पुन प्रयोगो न आह—एतत् वेति । **न स्तेच्छितवै इत्येव स्तेच्छमा-**
त्राभिरुपमिति अग्रमिद्वयं तद्विरण नापमापितवै इति । ह वै इति
प्रतिज्ञा । अपशब्दस्य व्याकरणानुगतत्वात् स्तेष्वपशब्दजन एव प्रसिद्ध-
मिति भावः ॥ ननु स्तेच्छो नाम पुष्पविशेषो देवदेवित्येव वा स कथं
मपशब्दोऽत आह—अत्रिति । निन्दार्थवात्स्लक्ष्णेनेति भावः ।
निन्दा च शत्रुवैरिणिविरुद्धीभावेन पापसाधनत्वात् । एवञ्च स्ते-
च्छा इत्यस्य निन्दा इत्यर्थ इति किञ्चित् ।

(सत्तालोह) भाष्ये—**अस्तेच्छितवै इति श्रुतिः प्रयोजनपर-**
मात्रेण न स्तेच्छनयोगोपपन्नमित्यत्र कर्मापराधे शेषोऽर्थः नेदमा-

क्षणभागवत्वावयमाह—**तेऽसुरा इति । हेतयो हेतय इति—**
हेतयो हेतय इति वक्तव्ये इत्यादि । कुर्वन्त—प्रयोजना । निषे-
धस्य मविषयानुष्ठानिदया अपेक्षितानया पराभूतुरित्यनेन प्रयो-
क्तुनिन्दा कथयन् निषेधस्य निन्दाभाह—**स्तेच्छो ॥ वेति । यद् यस्माद्**
एवोपशब्दो स्तेच्छो स्तेच्छत्वेन प्रसिद्धः, तस्मात् तेऽसुरा देवान्
अपशब्दं प्रयोजना पराभवापु, तस्माद् (अत एव) मापयेतात्
शब्दभाषण सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः । उक्तवाक्येनापशब्दाभाषणस्यापे-
च्छनात्फलत्वाद् व्याकरणाध्ययनस्यामेच्छत्वालकत्व मिदमिति
न्ययमुपगमहरति—**स्तेच्छा मेति ।** एवमप्येति सर्वत्र । उपगमनस्य
मध्यवर्तिनया शुद्धीकरणार्थम् “एकमन्वन्निशानमपरस्मन्निशान स्मार-
यती” नि व्याख्येय मस्यस्य तस्मात्परा प्राप्तीकमेव कथयति—**तेऽसुरा**
इति । एवमप्येति सर्वत्र ।

प्रदीपे—स्तेच्छितत्वा इति—स्तेच्छितव्यमित्यनेन ।
स्तेच्छितमपशब्दभाषणम् । ननु केचि परान्दशरोपकारं स्तेच्छन् प्रहृते
कादृशमित्यत्र आह—तत्रेति । श्रुतिवैयर्थ्ये । **प्रकृतिभावे—**“सुप्र-
गुणा अवि नित्यमि”त्यनेन सुप्रप्रयुजं प्रकृतिभावे । **तद्विति—**सुप्र-
प्रकृतिभावेत्यर्थः । **कृत्यार्थे इतीति—**(शब्दद्वये) कृत्यार्थं तवैवैक्य-
त्वेन” इति सूत्रेणेत्यर्थः । **कर्मणीति—**स्तेच्छयने इतीति—**युत्तरचारि**
त्यर्थः । तत्र कर्मणि करणे वा वनित्यपरे ।

उत्प्रेते—निन्दार्थवादैन—निन्दार्थवादपूर्वकम् । तथा च
“स्तेच्छो हे” ति श्रुति स्तेच्छत्वेनापशब्दभाषणफलमिति भावः ।
ननु रात्रिसम्पत्त्यनेन “तेऽसुरा” इत्यस्यार्थवादिकफलमिति वक्तव्येन
कुतो नेत्यत्र आह—**द्रव्यसंस्कारेति । अपापश्लोकभ्रवणस्य—**पाप-
श्लोकभ्रवणाभावस्य । उभयत्र सापेक्षत्वेन स्वार्यपरतान्नितात् ।
अस्य—तेऽसुरा इत्यर्थादस्य । ननुपशब्दभाषणनिषेधस्य द्रव्यापन्-
समत्वाभावात् कमावहताया कथनत्र “द्रव्यसंस्कारे” ति न्यायप्रवृत्ति-
रित्यत्र आह—**प्रकरणमिति ।** भाष्यकारोऽपि “यद्येकस्मिन्नामो नामो-
त्पादावुत्तरग्रन्थे निषेधस्यास्य कलत्रज्ञानं स्वकीकरिष्यमिति । च—तु ।
अथवा इति—अथवा—अथ “अथ शरोराचयव” इत्यादिकोशो नित्य-
कलोर्वाकल्यता कलत्रमिति पाठः । अथवा अज्ञातत्वादर्थो आधायि-
कतुरहो वस्येति बहुवीर्ये, अथवा कलत्रवत्पराङ्मलकलत्रादर्थो आ-
धायि प्रकृत्या एव सत्यम् । सर्वस्य हे इति—अथ केचित् “पदस्य”
स्वस्याधिकारायैव वयन्ति । इदं—हेतयो हेतय इति । **प्रयोग**
इति—नायार्थयोजनायैति शेषः “अनादृति शब्दादनादृति शब्दादृति”-
ति व्यासवृक्षवदित्याशयः । नचैव तत्राभिहितस्वरूपपक्षि, तत्तत्स्वर-
रहितैवैव तस्य पाठानुपगमादित्यभिमत्याह—**एतन्मिति ।** हेतयो
हेतय इति माध्यदिनानां शत्रुवैरिण्यपराधे पाठे वत्स्वर्यापि स्तेच्छ-
नम् । **स्तेच्छमापैति—**स्तेच्छ (यस्मादि) भाषा (निषेधत्वेन)
विषयो यस्मिन् व्युत्पत्तिः । “न स्तेच्छमाषा शिखी” इत्यस्य सत्त्वा-
दाह—अमेति । **ह वै इति—**समुदायो द्वौ वा । प्रहृतिनिषेधस्य न
वैदिकशब्दमात्रभाषणविषयता, किन्तु मातृशब्दसामान्यापमात्रभाषण-
विषयता इति सूचनायाह—**अपशब्दत्वमिति ।** एवो व्युत्पत्त्य शब्द-
स्वैत्यनेनावेति । स्तेच्छपुत्रशब्दावत्यादिस्य स्तेच्छता, अथवा स्ते-
च्छदेशस्थितत्वात्परस्य स्तेच्छत्वेन विनिगमनादित्याह—**देशो-**
ति । पातुमानेकार्थत्वादाह—**निन्देति ।** शत्रुवैरि—शत्रुकोपिना
द्विरोनस्योधारणविषयत्वादित्यर्थः । **एवञ्च—**स्तेच्छनेति—दार्थकरी-
य । तथा चापशब्दस्य तादृशोधारणविषयत्वेन पादसाधनत्वात्
निन्दाया, एवमपशब्दमात्रेण तादृशोधारणकृत्या पापकारित्या
स्तेच्छता । अत एव स्तेच्छतामन्वयस्य अपशब्दोपपत्तिरिति भावः ।

(भाष्यम्)

दुष्टः शब्दः

“दुष्टः शन्द्रः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
म वाग्यञ्चो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधाद् ॥” इति ॥

दुष्टाब्जब्दान्मा प्रयुत्तमहीत्यध्येय व्याकरणम् ॥

दुष्टः शब्दः ॥

(प्रदीप) बृहद् वाच्य इति । स्वरेण स्वरतः । आणदित्वात्
ति मिथ्याप्रयुक्त इति । यदर्धप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्तनोर्गोतर स्वर
नर्णोदात्ताप्रतिपादयत्त्राभिमतमर्धमाहेत्यर्थः । वागव नञो हिसकत्वत् ।
यपेन्द्रशनुशब्द स्वरदोषाय नमान हिसिपकत्वित्यर्थः । इन्द्रस्याभि
चारो वैश्वेनारम्भस्तपेन्द्रशनुवर्षस्वेति मन्त्र ऊहितः । तपेन्द्रस्य
शातयिना शमयिना भवेति क्पिपाशब्दोश्च शनुशब्द आशिनो न तु
कदिशब्दः, तदाभवेण हि बहुव्रीहिसुखयोरर्थभेदः । तपेन्द्रमित्रत्वे
सिद्धे सनान्दस्य शनुभवेत्यत्रार्थं प्रतिपाद्येन्नोदात्ते प्रयोक्तव्य आद्यु-
दात्त ऋतविज्ञा प्रयुक्त इत्यर्थान्नराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य क्षानयिना
मपक्वः । इन्द्रशनुस्वरस्य च विषयेत्वात्तनोर्धनमिर्करमुत्पादयिष्यत्वा
दिहाभवाः । यथा—रात्रा मव सुख्यस्तेति । उग्रमानस्य चामनत्वा
दभक्तर्कमेतिषति अपादिपयुंक्षामेन मन्त्राणामेकमुनिर्विधिमन्त्रेण ह न
भवति ॥

(उद्योतः) अमर्षनामन्वातमोऽप्राप्तेराह—स्वरेणेति भाषा
दित्वावेति च । तमिष्यस्य यद्दृष्टोक्षिन्वादाह—यदर्थेति ॥ मिथ्या-
प्रयुक्त इत्यस्य विवरण—ततोऽर्थान्तरमिति ॥ न केवलं तदर्थं नाहेये
नायव, किंतु प्रयथायोगादनक्षरा हिसकोपीत्याह—वागवेति
यथावदुल्लाखोनायजनाने धर्मोपपत्तिः, एव तद्वत्तापशब्दप्रयोगोत्त-
रितम् प्रत्ययाय इत्याशयः ॥ अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । घृतेणेति ।
ऐनो घृणीया । फलमपीह हेतुः ॥ मन्त्र इति । न चोहि स्व कथं मन्त्रत्व
मिति बाधयम् । मन्त्रशब्दस्य बोधकारत्वात् । अत एव ‘मन्त्रो हीन
स्वरतः’ इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठ विहाय भाष्ये—हुष्टः शब्द इति
पठितं तत्रत्वमन्त्रशब्दस्य शब्दमाधरणेति सूचयितुम् ॥ शत्रुशब्दस्या
मित्रपदार्थस्य बहुमीहितसुरभयोर्विशेषोऽव आह—तत्रेवमस्येति ।
शत्रेर्यन्तादीनादिकं मुन् । प्रशदिगणे निपातनादस्त्वत्वम् । शत्रेस्तु
त वम् ॥ सतोपनिविमर्श्यमावायाह—हुन्द्रशब्दमुच्येति । न वन यज्ञ-
कर्मणीत्येकशब्दोऽप्राप्ताया पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरण स्वकारार्थ इति वक्तुं
युक्तम् । न च तथैवास्तु । शत्रुपदमागृह्यणतद्वाधविरोधात् । तत्र हि
आयुदाशब्दकरणमेव स्वगपराध उक्तं इत्यादि स्पष्टमस्मत्कृतोक्तत्वं
वादेऽत आह—उद्धमानस्य चेति । ननुक्तम्—अनाप्रावेधमन्त्रत्वम्
(पूं मा० ग० १।३।४)— इति । नचास्यामन्त्रत्वे लोकाकशब्देन किं
यमागृह्य कर्तव्यं कथं फलजनकत्वमिति वाच्यम् । यथाय त्वेत्यादि
लंकिं गतितस्य उद्धिनायककाशब्देन फलजनकत्वव्युत्पत्तेरित्याहुः ॥

(तत्त्वलोको) माथे-क्रमागत स्वरापरध्वं दोषदोषक जिह्वाभ्यामिमाह-हृष्ट शब्द इति । हृष्ट-अन्वयाभूत । तस्य-अभिमतम् । स-स्वरादौष्ठ शब्द । वाग्वन्न-अस्तिभक्तनष्टवन्न । ह्रितस्ति-ह्रियात् । लिङ्गं वैदिकशब्द । अपराधादिति-हिंसितवानिति शेष । अयमेयमिति-अतिवचनेन स्वरादिदाषाद् वचमानो नन्दनीति जानन् यजमानोऽर्वाक्यस्य कथमपि अतिवचनेन न वृणुयादिति अस्तिवृत्त्या द्रव्याचरैर्विदुः व्याकरणाभ्येयमिति भाव ।

प्रदायि—तसिरिति—अग्रय “इतराम्भोऽपि दृश्यन्ते” इति वचनात्तृतीयार्थं नात्र एव वयं दृश्यन्ति । प्रतिपाद्यमिति—अरिः, अन् एवेति शब्द । तत्सर्वस्वरवगानुप्रासमेव प्रदादिति तत्तदर्थं कर्मिति तच्चयैव प्रयुक्तं सत्यं तत्तमं बोधयति न न्यवेत्याशयः । स्वर-दोषादिति—ननु स्वरस्य छन्दोमात्रविषयवचनाय कथं लौकिकेति हि इन्द्रशब्दोन्मदे स्वरवैयर्थ्यप्रयुक्तदोष इति चेत्, स्वरविधी उन्मोऽन्विता कारात् । भेदस्तु वेदे निरुक्तैककानुना नियमन मन्माश्रयेन, लोके त्वैकप्रत्ययैककल्पिकत्वेनैव बोध्यः । यत्नमानमिति—नन्वत्र यजमान पुत्रस्य नामात्मनै यत्माननाश कथं कथित इति चेत्, पितृपुत्रयो नादाभ्या यासममिषेत्य तथाभिधानात् ॥ पुरा क्तिन् एवम् इन्द्रेण विष्णुरूपनामके पुत्र इति कुपित इन्द्रहन्तुरपिपादासिपया ऋषिचरि कयाग हय विदधत् मन्मसमुच्चारितवान् “स्वाहेन्द्रशब्दवद्वत्सै”ति । नन्वाय विषक्षितोऽयं—हे अग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुत पुनरिन्द्रस्य ज्ञानयिना (निष्क) कश्चित्पुरुषो भूत्वा वर्धरेवेति । मोक्षदिव्यत्वा काहेनोर्ध्वज्वाकारूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विद्याभ्यास्यते” अत्र, त्वयि कानि मन्त्राण्यस्वरापरपिनेव वृद्धि इत्यमेव विज्ञेयमभूत्वा ला ज्ञानेन वैदिककथा सुसंरिणा—इन्द्रस्येति । सत्र तत्र—आभि चारिकं यातु । निर्मिगमनाधिरक्षाह—शर्मयतेति । अन्न—जडितं मन्त्र । तदिति—रुडिशब्देत्यर्थः । हि—यत् । अर्घ्यभेद इति—स्वरभेदे ऽपि अर्घ्यभेदो न भवेदित्यर्थः । सौमिकशब्दाभयणे तु अर्घ्यभेद इत्याह—तत्रेति—जडितत्वायै इत्यर्थः । कस्य प्रयोक्त वादादन्वयः । नन्विन्द्र वैरित्वमेव कथं न विषयमित्यत्र आह—सिद्धे इति । अत एवेन्द्रस्य ज्ञानवित्तेत्यर्थस्य प्रतिपादने न नात्र । शानु—ज्ञानयिना । अन्तोदात्त इति—तत्पुरुषसमाप्तनिर्मिगचके “समाप्तस्यै”ति ध्वनयं जडिते इत्यादि । आशुदात्त इति—इन्द्रेणापि “कञ्जेन्द्रामे”त्यादिना रम्य यत्ने कृते निष्पन्नरेन्द्रशब्दस्य निष्पादापुदापत्तय तस्य “इन्द्रादीन् प्रत्याया पूर्ववदमि”ति पूर्वपदप्रहृतिभ्यश्च वृद्धिर्हितोक्तं न इति भावः । अर्धान्तरिति—इन्द्र ज्ञानयिता यस्तेनोत्पादि अनुवाद्येति—सिद्धे त्यर्थः । इह—इन्द्रशब्दोऽयः । सुप्रदस्येतीति अत्र रागवत्य विषययना रागश्च—याम्भोऽपि नविभक्तोरनुपपत्तं, तस्य अनुवाद्ये तु रागः । सुप्रदस्येत्यत्र ना भवेत्येति भावः ।

उद्धोने-तस-“पञ्चम्याहमिति”नि नसि। यसाशेनित्य
सम्बन्धमिति प्रत्याह-यच्चुद्धेति । अ याणाकारणनिमित्तत्वावासायै
नाह-विधरणमिति । प्रतिपादयप्रत्यय-नमिति दाप । तदुद्धमिति-
अत्र कर्मगतय । प्रत्ययवायेति-यजमानस्ये सादि । नन्वपरापदपञ्चमे
सामानाधिकरण्यनिवमात्र कथं(एवमपरापरेन यजमाननासा इत्यत्र
आह-यथेति । तदिति-अ कर्त्तव्यत्वार्थ । तस्मिन्-यजमान । तत्र-
हिंसायाम् । नमिन्द्रहिंसकवृत्तामुपेक्षादुपपन्नस्य रगुराभिचारिक
यागकघृताया कथं वृत्तेणेत्यत्र सूनाथेत्यत आह-हेताविति । ननु
कथं (यागं) नियमपूर्ववर्त्तित्वव्यतिरेकतुसापि नवैवेदन आह-फल-
मिति । तथा चाभिचारिकयागफलत्वरूपहेतु-नैव वृत्तेणेत्यत्र सूनायेति
मात्र । “अनाभ्याना अमन्या” इत्यापराधोक्तस्यनुसारेणाह-ऊहित
त्येति । सकनस्येति शेष । “ एकदेशचित्तमनस्यवदि” त्वादिनस्यैव
मन्याशापित्यविनाशाशब्दा मन्त्र बाध्यापातादिति भाव । अत एव-
उचितस्यामन्त्रलाघेव । पठितमिति-यत्कर्मप्रीति शेष । अमन्त्र-
शुशुब्दरूपशब्दात्तानासन्नमित्रेति-यत्सादित्याशय । तत्रत्येति-शिक्षाया
उत्थेत्यर्थ । शब्देति-तौक्यत्वर्थ । अमित्रेति-सपत्न्यत्वर्थ ।
नपत्न्यत्वस्य सामान्येणोगमयनिष्ठत्वाय अर्थभेदानमवादाह-अविशो
ष इति । शुशुब्दसत्तान्नप्रक्रियया विषयविशेषमाह-शदेरिति
तत्त्वमिति-प्रज्ञादिगण निपातनादित्यनुपपत्त्येव । अत्र-शब्दशुशुब्दस्येति

मन्त्रे । शतपथेति—‘अथ यदब्रवीत्—इन्द्रशुक्लैर्वैवेति तस्माद्
हेमिन्द्र एव जघान । अथ यद् अथर्ववेत्यत्—इन्द्रस्य शत्रु
वैर्वैवेति शत्रुहृत् स इन्द्रमेवाहनिष्यत् ॥’ इति शतपथे १ का० ५ प्र०
२ ब्राह्मणम् । “स त्वया ग्रहप्रवरसमये इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदासु
दास्यता इन्द्र शत्रुवैर्येति बहुवीहिसमान इत्या मन्त्र प्रयुक्तानत
स्मिन्द्रो जघान । यद्यसो अलोदात्तत्वात् तपुष्पसमामेन वा इन्द्रस्य
शत्रुरिति व्यस्तनिर्देशेन वा ग्राह्यत्वात् निश्चिन्नेव स इन्द्र ह-यात्”
इति शतपथब्राह्मणसायणभाष्यम् । आसुदात्तत्वेति—अलोदात्तत्वे
कर्मत्वे इत्यादि । तदुक्तमिति—अभिनिना भेदलक्षणे ऊह्यमानस्य
मन्त्रत्वमुक्तं नेति सन्दिग्ध मन्त्रैकवाक्यतया मध्यनिवेशान्मन्त्रत्वमिति
पूर्वपक्षे इति शेष । असन्त्रत्वमिति—कथितेष्वभिमुखप्रसिद्धया
मन्त्राणां शायते, न वापि मन्त्रैकवाक्यतयेति भार । अस्य—इन्द्रस्य
शत्रुवैर्यैवैतस्य । अग्नये स्वा जुष निर्दोषाग्निं मन्त्रे अग्नये इत्यथ
मृषायेत्यस्योह इत्याशयेनाह—सूययिति । लौकिकेति—ऊहितावै
दिक् (सूययिति) इत्यर्थः ।

(भाष्यम्)

यदधीतम्—

“यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शब्दयेत् ।

अनप्रापिच शुक्लैधो न तज्जलति कर्हिचिन् ॥”

तस्मादनर्थक माधिगीमम्हीत्यप्येव व्याकरणम् ॥

यदधीतम् ॥

(प्रदीपः) अविज्ञातमिति । अविज्ञातस्वरहितस्वरकारत्वादर्थो
परिज्ञानाद्वा । निगदेनेति । पाठान्तेन । न तज्जलतीति । निष्क-
ल भवति । अनर्थकमिति । निष्प्रयोजनम् ॥

(वक्ष्यते) न-अधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह—अविदि-
तेति । शुक्लैश्च इति मा-हो-रैश्च शब्देनादन्तपुलिङ्गेन वा निर्वाच्यम् ॥
निष्कलं तु यद्वृहीतमविज्ञातमिति पठ्यते । अत्र वृहीतं शब्दतः
अविज्ञातमर्थेन इति बोध्यम् ॥ भाष्ये—तस्मादनर्थकमिति अनेन
निष्प्रयोजनत्वेन निष्प्रयोजनान्यदनेनोक्तिर्येन निष्प्रयोजन माभ्यर्थय-
ति निषेधकत्वादिति भावः । अत्र निषिद्धमध्ययन माभूदिति
व्याकरणमध्ययमिति तात्पर्यम् ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—यथाकममाह—यदधीतमिति । एव
सर्वत्र बोध्यम् । शब्दयेत्—भूयोभूय उच्यते । भैरवं ध्वनिमानमेवा
निष्प्रयोजनं तनेति भावः । अनप्रापिचि—न अग्निर्येनेति बहुवीहो
भस्मना-दर्थः । न अग्निरिति तदुक्तं यत्रो विरोधार्थकत्वा जले, तथा
पशुना-दर्थकत्वा भस्मनात्यर्थः । प्रसिद्धमिति शेषः । उल्लेखित-द्वयत्वे
(प्रज्ञाने) । अध्येयमिति—स्वार्थविज्ञानपूर्वकवदपाठस्यैव सफल
तया तज्जलान्य व्याकरणमध्ययमिति भावः ।

प्रदर्शन-अविदितेति—अविदिता स्वरादिमस्कारो वर्जितं व्युत्प-
त्ति । स्थाप्यमाश्रय विनाभूषणवैधे न विज्ञानानि यो भवः ।
यो र्थः हेतुसक भद्रमस्तु न नाकमेति शब्दनिर्मुक्तताम् ॥ इति श्रुत्या
दनुमतेनार्थज्ञानस्य प्राप्ता समभिप्रेत्याह—अर्थेति । तस्य भाषार्थ-
माह—निष्फलमिति । वाच्यार्थसत्त्वाद्, इतान्तरागोच्य उत्सार्थ-
माह—निष्प्रयोजनमिति ।

उद्घोषे—अप्राप्य रररूपो विज्ञानत्वाद्-अधीतमिति । वि-
निगमनमात्राद्-अद्वयेति । पठ्यते इति—माष्ट्रान्त मन्त्रो
ज्ञान इत्यत्र उद्घोष इतिवद् उद्घोषित्वधीनमित्यनुसृत्य साध-
१ २५—अथ । म पर्वति भावः ।

पाठोत्तरमेवमनुचनयेति भावः । पाठभेदेऽपि नार्थभेद इत्याह—
तत्रेति । तत्रापीत्यर्थः । पूर्वत्र परत्र चानुक्तस्योक्तस्य तस्मादित्य-
स्यापमाह—अनेनेति । यदधीतमित्यादिनेत्यर्थः ।

(भाष्यम्)

यस्तु प्रयुङ्क्ते—

“यस्तु प्रयुङ्क्ते कुलशो विशेषे

शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र

वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥”

क ? ॥

वाग्योगविदेव ॥

कुत एतत् ? ॥

यो हि शब्दात् जानात्यपराशब्दान्प्राप्तौ
जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपराशब्दज्ञा-
नेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयां-
सोऽपराशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य
हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य
शब्दस्य गावी गोखी गोता गोपीतलिकेत्यादयो
बहवोऽपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगविद्, अज्ञानं
तस्य शरणात् ॥

(प्रदीपः) यस्तु प्रयुङ्क्ते इति । अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकर-
णाध्यवयवस्य दृश्यते ॥ विशेष इति । स एव शब्द कश्चिदर्थं कैत-
विनिमित्तेन प्रयुक्तं साधुरन्वयाऽमातुः । यथाऽहरेऽवशब्दो धनामा
वनिमित्तकं साधुवर्तिनिष्कलोत्साहः । यत्रिच गोणीशब्दं साधुवर्ति-
युक्तं साधुवर्तिप्रयुक्तत्वसाधुः ॥ क इति । वाग्योगविदः कुलशो
वशनाथं प्रश्नः ॥ एते परमनाशङ्कपाह-वाग्योगविदेवेति ॥
एवमपराशब्दज्ञानेऽपीति । यथा शैलमिमकव्यसेवा शैलमिमको व्या-
धिर्भवति तद्विपरीतेष्वपि स्वातोय तत्तापापि यथैकं म्याम्यमिति
भावः ॥ भूयांसोऽल्पीयांस इति । परमतापशुभा प्रवर्धे प्रत्ययः ।
यदि मन्यते इव शब्दा अवेऽपराशब्दा अहर्भूत्स्वाच्च फलभूत्यस्य
मतिः । तत्र । यस्माद्भूयांसोऽपराशब्दा अल्पीयांस शब्दाः ॥ अज्ञान-
मिति । यथा च निरुद्धा अहत्यादिकलाभावः ॥

(उ०) एकः पूर्वपरयोस्त्विति भाष्यपठितैक शब्द इत्यदि-
शुभित्कलमाह—भाष्ये—यस्त्विति । अभ्युदयहेतुत्वमष्टद्वारा उ-
त्साधनार्थनत्वम् । कुलशोऽगोचरव्याकरण । लक्षणस्मरणपूर्वकं य प्र-
युङ्क्ते इति पठति ॥ विशेष इति । अर्थविशेष इत्यर्थः । तदाह—स ए-
वेति ॥ साधुवर्तिनः साधुवर्तिनः साधुवर्तिनः साधुवर्तिनः साधुवर्तिनः
शब्दोऽपि पठितम् ॥ वाच्यं योगः प्रवृत्तिप्रत्ययविभागेनार्थविशेष-
त्वं तदन्तर्गतं वाग्योगविदः ॥ श्रुतत्वादिति । एवञ्च अयातिदोषयो-
क्तरेण मनुष्यप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ दोषदर्शनादिति । सा
उत्साधनमिदं दोष इत्यर्थः । वादिप्रतिपादिपूर्वपक्षोत्साधनस्य
व्याप्यत्वात् सामञ्जस्य यत्वाद्—प्रत्ययेति ॥ भाष्ये—कुल पृथग्वि-
ति । वाग्योगविदो दोषः कुल इत्यर्थः ॥ ननु मातृदानस्य यथा धर्मजनन-
वाग्योगविदो न तथामातृदानस्यार्थजनन-वाग्योगविदो न तथामातृदान-
स्यार्थः ॥ यथापराशब्दज्ञानमर्थमाधनं धर्महेतुत्वाद्वादानविरोधित्वाद्,
यदातिरोषं लक्षितोपपन्नकं यथा इहैवमवस्थानमित्यनुमानं प्रमाण-
मिति भावः । एव च व्याकरणमहर्भूतत्वात् तत्र प्रवृत्तिर्नैव स्थितिर्नैव

वचो व्याकरणार्थ्यमनामुपानृतम्यादिति तावदम् ॥ नन्वेवस्त्वर्गोऽपि,
तथापि धर्माधिक्यायाध्वेय व्याकरणमन आह—भाष्ये—अथवेति ॥
अन्नभूयस्वादिति ॥ अन्नाना धर्मजननाना भूय—स्वादित्यर्थः ॥
एव च यदादे पश्यन्तकदेऽप्यधिकर्मन्तकतात्पचा तत्र प्रवृत्तिस्तथा
प्रकृतेऽपीति भावः ॥ अर्पणीयांसः शब्दः इति ॥ एव च शब्दतिप्रश्लिप्त
क्षीरवदनुभादेय नदिदानमिति भावः ॥ नन्वेव सामर्थ्यादत्राद्योपय
देव दृश्यतात्पत्र कर्तादृत्तन आह—भाष्ये—अथ योऽवाक्योर्गाविति ॥

(तत्त्वालोक) माभ्ये—शब्दान्—साधुशब्दान् । एव सर्वत्र ।
यथावदिति—अत्र योग्यतावश्यकथाशब्दान्मुद्रप्रत्यय । अनन्त
मिति—अत्रानन्ता वैहिकिक्रियापदपरिष्कारालम्ब्यादिना, नाविना
दिना, अन्यमात्रस्य सम्भवनियमात् । ननैव कथं सद्रश्चते—“मया
सोमममृता भूमौनि,” “आभूतमप्यत्र स्थानममृतत्व हि माष्यते”
इत्यादिसत्त्वात् । जयम्—विदित्येतत्त्वं । पश्यन्—परलोके । दुष्यति—
अपकर्षं प्राप्नोति । यो हि दाह्याद् जानाति, अयदाश्वानप्यसौ गता
इत्येते न निगम, किन्तु भवत इत्यालोचनाह—यो हीति । अष्यधर्मे
इति—प्रभनसौपान्यव्यय । इति—इति हेनो । ननु साधारणस्यैव
व्यवधाराय सकृदिनामप्यदा दाहना कथं साधुशब्दपरिष्कारात् भवत्य-
मित्यत्र दाह—एवैकस्येति । दाह इति—देशाकाङ्क्षपुरवदवस्थादीना
भेदादित्यादि । अयदाश्व अश्वनावाक । एवमयेऽपि । विधिनिषे-
धादीन् गन्तव्यैव सर्वत्राधिकारदर्शनादाह—अज्ञानमिति । निषेध
शास्त्रज्ञानमित्यर्थः । तथा च विधिनिषेधशास्त्रं जानता बहुधाभेदा
श्वसाधुशब्दज्ञानं नित्युपयोधेया अधिकारादनुद्धान—नित्यथापि
कथा, न मूर्खाणां निषेधशास्त्रज्ञानादिनि स्थिती व्याकरणाप्यनस्य
नित्यमेवैव विधेयता युक्ता, न उपयजनकमापुरवद्धानजनकवया प्या
सुति बहुधावजनकताया एव समभव बहुधावजनकालम्बुध—नकाना
प्रकाशद्विद्विद्वान्प्रकाशरूप—निषेध एव प्रसङ्गेनैवावयव समा
धारेकदेशान् ॥

प्रदाय-अनेन-यत्न प्रयुक्ते इति पद्येन । अस्वे-दरिद्रे । जातीति-
 अभ्यन्तृत्यर्थः । जातीति-नोवैत्यर्थः । असाधुरिति-नया च एकत्रार्थे
 निमित्तमिदं । शब्दसाधुत्वान्तरात्न व्यक्तरागेकसाध्यमिति तदर्थं
 तदर्थव्यतिरिक्तं कल्पितं । आह च हरिः - "अर्थप्रशङ्कित्वात्ता शब्दा एव
 निवर्तयन्तः । तत्तावदेषां शब्दानां नास्ति व्याकरणादिते" इति ।
 प्रवर्त्येति-दद्यादित्यर्थः । याति-जायमानादित्वात् । तद्विपरीतेति-
 न्नेषमन्तगुणार्णोपिपत्त्यादीत्यर्थः । प्रत्यया-ईवत्यर्थः । पूर्वपक्षिणो विव
 क्षितस्य साधुशब्दानां बहुत्वव्याप्तादुपशब्दानां न्यूनत्वस्य च सगुण
 परे-कैवैधिमने परमपिपक्षया प्रवर्त्येत गार्हव्यविषयतादिति यावत् ।
 केचित्सु प्रकृतौ स्वार्थे ईवत्यर्थः, अस्याव्युत्तरमित्यत्र वदन्निवेति वदन्ति ।
 तत्र, तस्याग्निकगतितादा । निषेधशब्दमन्वानं कर्मन निवदोत्तमाभावे
 दधानता-यथेति ।

वदशेते—एक इति—निषेधविधिविषयपदानि प्रतिपाद्य काम्य विधिविषय वस्तुपदयज्ञित्यादि । इत्यादिति—आदिना 'सम्यग्' शब्दं गृह्येषु स्वर्गे लोके च कामगुप्तवती'त्यस्य समग्रं । पूर्वापरसद्वैषे वदति—अदृष्टेति । अर्थविशेषे—अव्ययत्वव्योत्याव-
न्मत्तमत्वे । सामन्त्यायाह—सामर्थ्यमनूलकैति । वाच—शब्दस्य । केचित्तु वाचो योग (धृता) वैशिष्ट्यं नाव्ययविरुद्धिं न्युत्पत्तिं कथ-
यन्ति । नप्ये द्वितीयया हेतुनारमाह—एकत्रेति । प्रथमेवानेन च हेतुना वाग्योगिदं स च कर्तृवैरोपस्थित्यनुपपत्तिसाम्ये एवकार प्रयोग । अत्रकारणमध्यायात् कोट्यद्विरोधित्वावश्यकतायामुक्तं
रौतदकोट्येपस्थित्यात् तृतीयहेतो कोट्यन्तरेपस्थित्यनपमर्शमर्थं
मह—शास्त्रस्येति । दोष इति—प्रमज्येन वाग्योगिदं कर्तृत्व इति

शेष । अतोऽनेन हेतुना अवागमोपविद एव कर्तृत्वमोक्षस्थिति ।
 दोषदर्शनादिति । कैयटस्य वात्स्यागविदो यथाश्चरान्प्रत्युक्तोपेक्ष
 नादित्यथो न युक्त , स्य तादृशापत्तये हेतुनयो वात्स्यागविद एव
 कर्तृत्वमोक्षस्थिति कोट्यन्तरानुपस्थितानामप्यत्र प्रमाणानुपपत्तेः ।
 सत्ये एवमेति शेषपुराणस्य वैयर्थ्यापत्तयेति भावः । अनस्य
 दृष्टत्वेनासिद्धान्तत्वदाह-असामञ्जस्यमिति । दोष इति-वा-मो-
 विद कर्तृत्वे शक्त्यापमर्शित्वरूपदोष आपन्नतया च कुत
 (कथं) एतत् (नस्य कर्तृत्वे) सप्तद्वन्द्व इत्यर्थः । अगोडवात्स्यागविद
 एव कर्तृत्वा मुक्तिं भावः । न तमेति-नया च यथैवेत्यादिभाष्या
 सप्तमिति भावः । एवञ्च-इहा तत्त्वे च । विदुषस्यास्त्वम-इह-
 यद्यदिति । एवञ्च-अनुमानमानससह च । इह-एतत् प्रत्यक्ष इव
 अपीति-विदुष यथेति शेषः । साधुश्रद्धदानाय शक्त्या यत्नेन विधा-
 यत्नेन नान्तरावकाया जनेनादिसाधुश्रद्धदानयेऽप्यर्थः , नतन कुर-
 त्मानकृत्यापैव मातुश्रद्धदान-मित्-मर्थेनैव नाश एवादित्यमित्येवाह-
 धर्ममिति । धर्मशैल्यर्थः । उपकारकत्वप्राप्त्यल्लभ्यतायैनाह-धर्मशैल-
 कानामिति । साधुश्रद्धानामिति शेषः । एवञ्च-उक्तान्तरविवारो-
 पायेति-यथादिहिंसाचरित्वेत्यादि । सप्त-यथादी । प्रहृष्टै-व्याका-
 णायत्तये । एवञ्च-अधिकपापान्नश्ये च । श्रोत्रविशेषस्य बुद्धकृत्वम-
 पात्रान्तर्गतत्ववत् साधुश्रद्धस्य वक्ष्यश्रद्धव्यादिवत् इष्टान्तानाह-
 श्रद्धतीति । श्रवर्मपात्रैत्यर्थः । सति-माधुश्रद्धेनैव । एवम्-उक्त-
 शेषा वात्स्यागविदोपपत्तिपापप्रसक्तः । वस्तु प्रत्यक्ष इत्यत्र व्याकरणा-
 ध्ययनाप्रवर्तकत्वादी । कर्तृत्वमिति-वस्तु बुद्धपापसम्पत्तेऽवधारणाय
 विदो गणिनपारसम्मानवनेति भावः ।

(बाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । नात्यन्तायाज्ञान शरणं भ-
वितुमर्हति । यो ह्यज्ञानं वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा
पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ॥

(प्रदीपः) नात्यन्तायेति । पुनश्चाह विभिन्नवैद्ययोरधिकारा
सत्त्वरिदाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् ।

(३०) अत्यन्तमित्यर्थं त्यन्तायेति । अथयम् । पुरुषाणा-
मिति । मनुष्याणामित्यर्थः । नरश्चमित्यन्तायेत्यन्तवत्त्वान्न शरण
मनुष्याणां ॥ योगमत्तायैमिहानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विद्येयम् ।
श्रुतीवाच्योक्तिदो महानुत्तरं इति भावः ॥ एष नात्य तावदेवेन
शास्त्राद्यान् नैव शरणं दोषदम्पसत्त्वाद् । किं तु वामादेर्माह्वानवत्त्वान्न
नमैव पापापराधैः प्रयोजकमिति ध्वनितम् ॥ अथैव-यो ह्यज्ञानमिति ।
निषेधशान्मनानन्तं भाक्षनत्वाद्दानपूर्वकं तदभादि कुर्वांसोपपत्तिन
प्रेषत्यर्थः ।

(तत्त्वलोकेः) मायै विषय-अनन्त । उपन्यास-हेतु-
पाद । अवाशयविदे न निषेधाल्लाङ्घनमादेत् कथञ्चमायण
अनिवृत्तापानुक्ति, पापजननाय निषेधेनापेक्षितत्वाधिकारस्य तत्रा-
न्यत्वादिवाच्येनाह-भाष्यन्यायेति । हि-यत् । मन्ये-निश्चितेति ।
अद्वैत-पद्धादीना निषेधाधिकारामावादे निषेधाच्चमुक्त-
जनितफलाभावो, न निषेधाल्लाङ्घनादत्यभिप्रायेण-पुराणा-
मिति । तद्वति-विधिनिषेधस्य ।

उद्द्योते-अत्यन्तं-सर्वथा । अन्ययम्-विभक्तिप्रतिष्ठापकमव
यम् । विधिनिवेद्यो मनुष्यमात्रविकारस्य शब्देन निश्चितया
न्यूनानिर्वाकरमायाह-मनुष्येति । मनुष्यपवित्रो भेदनाह-तिर-
श्चामिति । तै-मनुष्यै । वाक्यम्-निष्प्रशङ्कम् । अनयं-प्रत्यवाय

एव । ननु “अयन्त्याये” न पर विना पि निवाहमन्त्रे कथं तदुक्तमित्यत्र आह—तत्रेति । माये इत्यर्थः । शास्त्रेति—निषेधयति । दोषद्वयेति—शास्त्राशाननिषिद्धानुमानेन्द्रियमनितेत्यादि । किन्त्विति—अत्रान किञ्च शरणमपि यथति शेष । वक्ष्यादेरिति—अन्य माहणत्वादो सम्बन्धः । प्रकान्तत्वा निषेधशास्त्रस्यैवात्रानत्रित्यनान्वयो न तु माहणस्येत्याह—निषेधेति ।

(सिद्धान्तध्याख्याभाष्यम्)

एतर्हि—

सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र
वायोगविदुः दुष्यति चापराधैः ॥
क ? ॥

अवायोगविदेव । अथ यो वायोगविदुः, विज्ञानसत्य शरणम् ॥

(प्रदीप) प्रकरणात्प्रामाण्यं श्लोक इवाह—अवायोगविदुः इति । वायोगविदुःप्रयोगोपि शब्दा प्रयुक्ते नापराधमिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयमात्रमिति ॥

(उद्घोष) प्रकरणादिति । सतिरित्यर्थः ॥ सत्यं वायोगविदो पक्षः शान्तादर्थं स्वादन आह—वायोगेति । एवमापराधप्रयोग एवार्थमिदं “नानामात्रेति न दोष इति भावः ॥

(सत्वालोकाभाष्यम्) प्रवागयोगविदोऽन्यथा गन्तव्यानां दोषित्वात्प्रत्ययवाच्यः च । सिद्धां च सम्यगुत्तरं वक्तुमुत्तरेति—सोऽनन्तमिति । विज्ञानमिति—वक्तुमर्हति लक्षणवा वा । लक्षणमत्र एवमर्थमिति विदो साधुः प्रयोगरूपमित्यर्थः ।

प्रदाय—इत्याह—एवमित्याद्ये निश्चयान्तरं इति । उभयस्य—मात्रमप्युद्देशः ।

उद्घोषत उभयाकाङ्क्षरूपप्रकरणस्यामगमनादाह—सन्निधेरिति । अतएवाकाङ्क्षरूप एवासाध्यप्रमाणमिति । एवम्—अवायोगविदो शेषकधृत्वत्वात् । वायोगविदो—वायोगविदोऽपि । एवञ्च—वायोगविदोऽपराधप्रयोगोक्तः च । ज्ञानेति—अपराधस्येत्यादि । दोष इति—वायोगविदो इत्यर्थः । “ननु प्रयुक्ते” “एक शब्द” इत्यादिना सादृश्यप्रयोगात् धर्मो न तु ज्ञानमात्रे इति सूचितेन अपराधस्य प्रयोगात् धर्मो न तु ज्ञानमात्रे इति कलति । तथा च वा योगविदुः लक्षणसादृश्यत्वात् अपराध विहाय सादृश्यप्रयोगात् एव धर्मो वाप्यनिति, अवायोगविदुः अपराधप्रयोगादपराधमनेवाप्यनिति भावः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

क पुनरिदं पठितम् ? ॥

(प्रदीप) श्लोकवाच्यमित्युच्यते—क पुनरिति । प्रातिपदिकप्रश्न एवमत्र तात्पर्यम्—किं तदस्ति यत्र पठितमित्यर्थः । अत्र एव श्लोका इति प्रथमा उक्तोत्तरम् । अत्रैव श्लोकेष्विति वक्तव्यमस्ति ॥

(सत्वालोकाभाष्यम्) माये—इह—“यत्तु प्रयुक्ते इति पश्य ।

प्रदाय—श्लोकस्य—“ज्ञाना” च वाच्यमित्यर्थः । प्रातिपदिकेति—विभक्त्यर्थप्रकारेण इति । यः शब्दश्लोकविषयतादाह—तात्पर्यमिति । अत आह—किन्तुदिति । अर्थ—कल्पितः । अत एव—उत्तरने तात्पर्यात् ।

(समाधानभाष्यम्)

आज्ञा नाम श्लोकः ॥

(उद्घोष) आज्ञा नाम कात्यायनप्रणीता श्लोका इत्याहुः ॥

(सत्वालोकाभाष्यम्) माये—आध्यात्मशालापरिचायकमाह—आज्ञेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किंच भो श्लोका अपि प्रमाणम् ? ॥

किं चात ? ॥

यदि श्लोका अपि प्रमाणम्, अयमपि श्लोकप्रमाणं भवितुमर्हति—

“यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ॥

पीतं न गमयेत्सर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेत्” इति ॥

(प्रदीप) आश्लोकवाच्यतादाह—किंच भो इति ॥ यदुदुम्बरेति । यत्र श्लोक मीशमणियागे सुराधानस्य दुष्टं वस्तुद्रावयति ।

(उद्घोष) माये किं चात इति । अत्र प्रभातिकं विवक्षितमित्यर्थः ॥ उदुम्बर इत्यर्थः ॥ दुष्टमिति । इदमुपलक्षणम् । अत्राप्युपलक्षणम् ॥

(सत्वालोकाभाष्यम्) प्रमाणमिति—अत्र विभक्तिप्रत्ययका व्यवसायः, प्रम गते एकत्वान्वयेन वा प्रकृतं सामानाधिकरण्यावपति । तथा “धर्मो धर्मो” इत्यादि । यदुदुम्बरेति—उदुम्बरवर्णानां, रक्तवर्णानां, घटीनां कलशानां, महत् विशालम्, मण्डलम् (मण्डलस्य स्वरूपं गोप्येति लक्षणम्) मण्डलम्, (मय) पीतं (सर्वं) यद् यदि (पानाग) स्वर्गं न गमयेत्, तत् तर्हि क्रतुगतं सामानाधिकरण्यात् नश्य (स्वर्ग मय) पानं (सर्व पानाग) किं (स्वर्ग) नयेत्, अत्रानयेदिति शब्दार्थः । आश्लोकं यदि कृती स्वरूपमपि मय पातं सत् पातार इव नयेत्, तर्हि पानागार पदात्त मय पानं सत्तदमेव पानार स्वयं नयेदिति हेतो यथेष्टिवा पानागार एव मयपानं भवत्कर्ममिति । अत्र यदि पानागार मय न पयत दोषसम्भवाद, तर्हि अत्रोक्तं स्वयमेव सत् न येत् एतदुपलक्षणं यथा मयपानागार इति मयपानविषयको वेद ततोऽप्ययथादिह सर्वथा इयदिति पयवतिनार्थः ।

प्रदाये—आश्लोकत्वेति—आश्लोकश्लोकानामित्यादि । शब्दार्थं पयवतिनामप्युद्देशः—दुष्टमिति ।

उद्घोष—अत इति—केचित्तु किञ्चान् इति निपातसमुदायः किमिदं च, तथा च इत्याकप्रमाणे किमितिमित्यर्थः इति वक्षति । भावार्थमपित्याह—इदमिति । अन्यत्र—वागान्तरिके पानागारादी । अपिना । वागस्य समुच्चयः । अनुपलक्षणम्—मयपानादुपलक्षणम् ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रमत्तगीत एव तत्रभवत् । यत्तत्रप्रमत्तगीतस्तत्र प्रमाणम् ॥ यत्तु प्रयुक्ते ॥

(प्रदीप) प्रमत्तगीत इति । प्रमादं विप्रतिपत्तनं गेन इत्यर्थः । कात्यायनोपनिषदस्याप्युपलक्षणं मयपानं इत्यर्थः श्लोकस्य श्रुतिशुद्धिकारिण—“एक शब्द सम्यग् ज्ञातं शास्त्रान्वितं सुषुप्तः स्वर्गं लोके कामयुगमवती” इति ॥

(उद्घोष) ननु कर्तव्यं तत्र प्रमत्तगीतस्य गन्तव्यं न समाप्तं प्रमत्तगीतं तत्रभवत् इत्यनेन साक्षात् सुलक्षणं आह—प्रमादोक्तिः । आह चात इति माय । विप्रतिपत्तयेन वदं यथेष्टिनामप्युद्देशः । न । तत्र स्वस्मरणस्य दैवतानाद्यं पुनरपि भगवन् इत्यर्थः ।

वयोक्तिरिति म न प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्ये यत्प्रमाणदेन गौतमे
नस्य कस्यापि नप्रमाणमिति प्रतिनिर्देशल्लिङ्गम् ॥ ननु कथं ज्ञानम्-
'अयमप्रमाणोऽयं' इत्यन आह-भूतिरनुग्राहिहेति ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये-अत्रिभिरिति आह-प्रमत्तेति । तत्रभवत्
पूयपुद्गलस्य एव "यदुदुम्बरेति" इत्येतत् प्रमत्तगतं इति योजना
ननु "यस्तु प्रयुक्ते" इत्ययमेव "यदुदुम्बरे"त्यस्यापि नपत्र प्रापण्य
मित्यन आह-यस्त्विति ।

प्रदाये-भस्य-"यस्तु प्रयुक्ते" इत्यस्य । इतीति-अत्र सा उपरान्ते
ष्वपि अधिकवृत्तिसिद्धानां प्रयोगे ण्विरोधनाधिका "नाकम्पितुञ्च
यान्ति ह्युक्तैरेव" इत्यर्थे । अथ पञ्चाधिका यान्ति येन च कर्मभाषि
य ॥ इत्यादय इत्यनयोपि बोध्याः ।

उद्घोते-कस्मै-प्रमायतापि प्रमत्त इति व्युत्पत्त्योः । साक्षात्पत्त्या
द्विति-नाकाशत्वात् 'साधुमनमर्थे' इति न्यायेनासाधुव्यादित्या
शयः । क्त्वान्त इति-प्रमत्तशब्द इति शेषः । विप्रतिपत्तीति-विन्या
प्रतिपत्तिः (मतिः) विप्रतिपत्तिरिति व्युत्पत्तिः । ननु कोऽयं तत्र
मन्वान् ? यदि भगवान्, तर्हि कथं नत्र विप्रतिपत्तिः । यदि तदस्य,
तर्हि कथं नत्र पुत्रशोभनसम्भवादित्यन आह-तत्त्वमिति । गुतिविषय-
विप्रतिपत्तिरित्यनेत्यर्थः । आरौप्यकरणमाह-दैत्येति । ननु वरनि दा
द्वारा अर्धमनाप्रचारकस्य पुद्गलस्य कथमाश्रयता, भगवतो हि "यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य नदात्मानं
सताम्यदम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्टानाम् । धर्मनस्या
पन्थाय सम्भवानि धृता युयु ॥" इत्यादिप्राकाशिता भवमानमस्याप
नत्वादिति चेत्, अत्रिकाणि कर्मप्रवर्तनस्थानविकारिणा कर्मनिव
र्तनस्यापि धर्मनस्यापान्तात्तथा परिशुभमर्थे वैदिककर्मस्य प्रवर्तमा
नानविकारिणो वेदविन्यासादस्मै नो निवर्तयुद्धेन धर्मनस्यापनस्यैव
कृत्वात्वात्त्याशयेना-भगवत इति । "तत्त्वतया एतरेनादिवेध
स्वनन्तता नित्यमनुगच्छति । अचिन्त्यस्य तद्वत्त्वमिव विविदा वटा
दुराह्मनि महेश्वरस्य ॥" इत्यादिवृत्तिवृत्तिविशेषवत् इत्यर्थः । ईश्वरस्य
निगमनस्य । तथा-वैश्वरिकात् । प्रमत्तपदस्य भावकालागमिप्राये
गाह-अप्रमादनेति । तत्रभवत् इत्यप्याप्रमाणगीत इत्यत्रास्तमन्वयच
नाया-यस्य कस्यापीति । हि हिमिति-नदित्यत्र विषेयप्रमाणत्वि
जनया वलीङ्गित्वमित्यर्थः । अयम्-"यस्तु प्रयुक्ते" इति श्लोकः ।

(भाष्यम्)

अविद्वांसः-
"अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुति विदुः ।
काम तेषु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥"
अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यप्येव व्याकरणम् ॥

अविद्वांसः ॥

(प्रदीपः) स्त्रीष्वेवेति । प्रत्यभिवादे हि शुरुणा प्लुतं कार्यं ।
यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीष्वेव कर्त्तव्यमिति, न 'अभि
वादे' देवदत्तोऽहम्' इत्यादिना मस्त्वन्वावनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये (अविद्वांस इति) । अत्र योग्यवद्वशाकर
ण कर्मरूपेण च । प्रत्यभिवादे अभिवादानन्तरप्रयोगेन वचने नाम्नोऽ
भिवादकनामने प्लुति कर्तुं येन जानन् तेषु कामं निवृत्तिः विप्रोप्य
प्रवासादयः । यदा काम विवृत्युत्पन्नमन्तरैवेत्यर्थः । अयमहमित्यनुकर-
णस्यानित्यपरिवर्तने प्लुतयोगाभावात्तस्मात्तत्र न वेदित्यतिवृत्त्येन
च समासाभावा इत्याह । अत्र उच्यते 'अयमहमिति वदेत् । अनुक
रणं चानित्यपरमिति गतिव्यात्मभावात्' इति पाठो दृश्यते नोपपाठः ॥

भाष्ये-स्त्रीवदिति । तद्वत्करणेन श्याम्भानि वदन्तमानप्रयुक्तु
रसामो भा भूमेति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये काम-यत्नम् । तेषु-अवैयाकरणेषु ।
तुनोक्तवैलक्षण्यं यत्ने । अयमिति-नामनोवादिरेहि स् । "अयमहं
प्रतिवादे" इति वदन् प्रणामाभिनयेन विदित्वा तन्पुत्रस्य हृदयदेशा
नयनादभिवादनप्रयोगादन्तर्भावव्याकरणान् प्रयोगः । अथवा नमा
मीत्यादिरेहिम् "अयमहं ममानस्तव दर्शनायै" त्येव कथयितुं
रत्वा तन् प्रसादयेत्, न ॥ "अभिवादे शार्ङ्गिणोऽपि देववन्द-
नमाऽहम्" इति वदन् तेषां पादौ गृह्णानित्यर्थः । अध्येयमिति-
व्याकरणाध्ययनं प्लुताने मति आभिवादानन्तरप्रयोगयोगाद
वाश्वोपासाभिवादनमात्रं प्लुतकरणेन स्त्रीणां निवादिवाचनात् तत्र भव
तीति त्वास्याभावात्तस्य व्याकरणमात्रेणैव, अथवा स्त्रीमात्रेणैव
रसेवेति भावः ।

प्रदाये-यथापि अभिवादाप्रयामादन्तयो ह्यनयो अभिवादा
निवादी पुण्य प्राप्तुनो नान्यथेति हेतो विषयनभिना नामिवाप
द्या-यदेति-प्रत्यभिवादे इति । गुराणां-प्रणम्येन । "आहुमान
भव नोऽपि" इत्यर्थे विद्वांसमिवादाने । प्रवारक्षार्य नाम्नोऽपि
वाच्यं पूजाक्षर-प्लुत ॥ 'द न मन्त्रवचनानुपसर्गाह-प्लुतः कार्यं
इति । देवदत्तोऽहमिति-ननु "अभिवादात्परमिमे कथायामम
भिवादयन् । अमीनामाहमस्मीति इव नाम परिकीर्तयेत् ॥" इति
रक्षत्या नामोच्चारणस्य तत्र विहिततया, "आत्मनः न गुरो न नामा
निष्पणस्य च । अयंस्वामी न गृह्णीतान्यैरापत्यकल्मषो ॥" इति
रक्षत्या नामोच्चारणस्य निषिद्धतया च शोडशिमह्यग्रहः इव पाक्षि
कतया नामप्रयोगादप्येव स्यादिति चेत् "निर्दिशेयमानस्य
नाम साव्यव्यवहारिकम् । नाक्षत्रं च यथा इष्टमस्मादौ ईष्य इत्यपि ॥"
इत्याध्यायनश्रीतकारिकोक्त्या, "अमुष्य सविनि पत्नितान गृह्णी
वादात्मनश्चे"त्यादिपुष्पावस्थालोचनं "नवानां तु नामाहमस्मि
मत्यकामो नाम तमम्" इति वैदवाच्येन च निषेधसृष्टेः । इति-
तिरिक्तपक्षविषयकारकस्यापत्तिः ॥ सङ्कृतेति-यथाविधिप्रयुक्तोऽयम् ॥

उद्घोते-यथाभुवानुपसर्गाह-देवित्यादिशेषपुण्यं व्याख्यातुमाह-
वचने इति । आद्योवादावस्थे इत्यर्थः । तथा "प्रयुक्तदे"ति शेषः ।
फलितार्थमाह-निषाङ्गमिति । आहुतिरिति-सिद्धान्तविद इति शेषः ।
अत्र-दैवदत्तं (वाच्येनेत्यर्थ इत्योऽप्ये) । सङ्कृतेत्यनेन ममासासम्भ
वादाह-सोऽपपाठ इति । तेन समासाभावादेव "अत्र गतिसमासोऽपि
अथ वामासमित्यादिविवातुकरणवार विभक्तैर्न हति" इति वैवा
ञ्छित्तिरप्यपात्ता । तद्वत्करणेन-स्त्रीवदिति कथनेन । नच विद्वांसः
प्लुत इत्यादि लोकप्रसिद्धैव प्लुतानसम्भवात्तत्र व्याकरणाध्ययन
प्रवर्तकमिति वाच्यम्, तद्वत्श्लोकप्रसिद्धेरेपि व्याकरणशास्त्रमूलकत्वात् ॥

(भाष्यम्)

विभक्तिं कुर्वन्ति-

याज्ञिकाः, पठन्ति-"प्रयाजाः सविभक्तिकाः
कार्याः" इति । नचान्तरेण व्याकरणे प्रयाजाः
सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । विभक्तिं कुर्वन्ति ॥

(प्रदीपः) प्रयाजा इति । प्रयाजमन्त्राः अथानां प्रिशुभप्रक-
तिविशेषाणि इत्यर्थः । यथा सविध समिधोऽग्न आत्यस्य
न्यन्तु अग्ने प्र" इति ।

(उद्घोतः) ननु प्रह्नो प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठन्ते
नक्तिकमेव वचनेनेत्यन आह-प्रयाजेति । ऊ श्रमन्त याग्नि

५ म०

(भाष्यम्)

अपर आह—

“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ग्राह्या ये मनीषिणः ।
गुहा ग्रीणि निहिता नेह्यन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥”

‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि’ चत्वारि पद-
जातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ॥ ‘तानि विदुर्ग्रा-
ह्या ये मनीषिणः’ मनीषा ईर्ष्या मनीषिणः ।
‘गुहा ग्रीणि निहिता नेह्यन्ति’ गुहाया ग्रीणि नि-
हितानि नेह्यन्ति न चेष्टन्ते । न निमिषन्तीत्यर्थः ॥
‘तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥’ तुरीयं वा एतद्वाचो
यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः ॥ चत्वारि ॥

(प्रदीप) चत्वारित्यनेनैकदेशेन सदृशेन लक्ष्यान्तरमपि
संख्यत इत्यह—अपर आहति । परिमिगानि प्राप्ते दोरकुन्दसि
बहुलमिति शेषे परिमितेति भवति । परिमिगानि परिच्छिन्नान्ये
वापत्वेत्यर्थः ॥ मनीषिण्यन्तः प्रपुष्टादिवत्तासा । कथं मनीषिणः
एव विदन्तीत्याह—गुहेति । गृहान्तरे गुहा तत्प्राप्त्यर्थः । सुपां
सुलुगिति । समस्या एषः व्याकरणप्रदेशेन तु नात्र प्रकाशने । तत्र
चतुर्ता पदानां नामैकैकस्य चतुर्थमां मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति
नेह्यन्तीत्यर्थः व्याख्यानं न चैतत्, न निमिषन्तीति ॥

(उद्घोष) एतावन्त्येवेति । वाक्परिमितानीति ग्रीणस्तु-
र्य ॥ पदजातानि । परापरवन्तीम्यमावैत्यर्थः । नामादीनि च ।
नामदिमन्ये च एकैकं चतुर्गान् ॥ भाष्ये—मनस ईर्ष्या । चित्त
शुद्धिकमेव वयोक्तव्यो विषयान्तरयो व्याख्या हिसका वा । ते च
वैयाकरणा । अन्येषां तद्वदने हेतुमाह—गुहेति । एवैकस्य नामादि-
कृतस्य चतुर्थं भागम् । एकैकस्य चतुर्गान्त्वात् ॥ परादीनां वा वयोक्त-
मेव तद्वत्त्वयोगेन च गुहाभ्यां विषयं सर्वं जानाति माव ॥
न निमिषन्तीति । शान्ततामान्दविषयत्वाभावं उच्यते ॥ भाष्ये यन्म-
नुष्येषु वर्तत इति । शान्तविषयता एतावन्त्युर्ध्वमित्यन्वयः । तस्मा
त्पक्षपदद्वयानाम् मनीषित्वान्न बाध्यैव व्याकरणमिति शेषः ।

हरित्याह—वैतर्था मध्यमायाश्च परमन्याश्चैतद्वदन्तम् ।

अनेकतीर्थमेदायासस्यां वाच परं पदम् ॥

तत्र क्षेत्रविषया वैतरी । मध्यमा दृष्टपदेरुष्या पदप्रत्ययानु-
पपत्त्या व्यवहारकारणम् । परमन्ती तु लोकव्यवहारप्राप्त्यः योगिना
तु मन्त्राणि प्रष्टुमिच्छत्यविभागवतिरिति । परार्था ॥ नेति न्या-
यशुक्तम्—

स्वरूपन्योतिरेवान्तः परा घागनपायिनी ।

तस्यां दृष्टरूपायामधिकारो निवर्तते ॥

इत्युक्ते । अनेकतीर्थमेदायानामाख्या दिवेषादेष्टदृष्टमा-
दिरूपांक्रमेदाया । आनन्त्ये चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति
श्रद्धावन् इति दृष्टव्यतात् ॥

(सत्पाठोक्तः) भाष्ये—अत्राप्येवार्थः प्रत्येयको भेदेन
व्यवहार इत्यभिप्रेत्याह—अपर आहति । यथा व्याख्यातमन्-
त्रेन विचिदायेन पदापरिणितवस्तु कथं विष्णुस्मरणेनोक्तस्तद्विष-

वागविवचनम् व्याख्यातुमाह—अपर आहति वागुपरिमितेति-
वाचः शब्दस्य परिमितानि चत्वारि (एव) परादीनि नामादीनि
च पदानि सन्ति, तानि सर्वाणि विदन्ति त एव, ये मादृश्या मनीषि-
ण्येत्यर्थः । मादृश्या इति—यद्वा साज्ञोपाह्वेद विदन्तीति श्रद्धात् ।
छान्दसत्वाद् “माद्वोऽज्यागवि”ति टिलोपाभाव इति माव । पदज-
तानि—पदसमूहानि । पदशब्दो नात्र दृष्टव्यतपरः, किन्तु बोधकमा-
त्रपरः । मनःशब्दस्य जातिवाचकतया “सुष्यजातो निमिस्ताच्छोले”
इति सूत्रस्याप्राप्ते मन ईषन्तीति मनीषिण इति न समवति । किन्तु
मनस इति कर्मणि गृहो, कथं ग्रीणि ग्रीणि निविषायेन शब्दानि
ईषिण इति निष्पत्तेः । तथा च शब्दव्यादित्वात्परत्वे मनीषि-
ण्यस्य सिद्धिरित्याद्येनाह—मनस ईर्ष्या इति । निहितेति-
अस्य निहितानीति प्राप्ते ‘दोदन्दसि बहुलम्’ति शेषे निष्पत्तिः ।
तथा च यतो गुहायाम् अज्ञानान्धकारे मीणि परापरवन्तीम्यमाख्या
नि, निमिषन्ती परादिमि गुमानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताख्यानि
च पदानि निहितानि सन्ति, अतो व्याकरणप्रदेशेन तानि न
निमिषन्ति प्रकाशने इति माव । नन्वेव कथमवैयाकरणाः शब्देन
व्यवहारन्तीत्यत्र आह—तुरीयमिति । वाच परादेस्तुरीयं तथा नामादे-
प्रत्येकस्य चतुर्थभागं वैतरीरूपं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्तीत्यर्थः ।
वै इति निश्चये ।

प्रदीप—एकदेशेनेति—यद्वत्त्वमन्त्रयोरित्यादि । तथा “हमनि च
मूय” इत्यादि भाष्योक्तप्रतीकमनुवाक्यमप्युक्तेनेति द्वैव । वाक्या-
न्तरद्वयचकारणमाह—सदृशेनेति । परिच्छिद्यमिति—परिगणना ।
एतावन्ति—चत्वारि । मनीषिण्यस्य शब्द आदिगान्तात्पर्यकर-
नेति “तच्च टे” इत्यस्य भाष्येऽद्वयानां सकारणैर्वा प्रपुष्टादिवत्
त्वावयवचरणीयतया सर्वेषां तैव निराहस्तमन्त्रे शब्दव्यादित्वा-
न्तानि न करणीया गौरवादिस्थापयेनाह—प्रपुष्टादिवत्तादिति ।
इत्याह—दत्युक्तेऽप्येषां तद्वदने हेतुमाह । अज्ञानमेव—व्याकरणप्रा-
प्त्यापदानमपि । अत्र एव “इदयादित्वाचे” इत्युक्तेऽपि सागच्छते ।
गुहायामिति शब्दे आह—सुपामिति । मनीषिणा परादिप्रवदने
हेतुमाह—व्याकरणेति । तानि—परापरवन्तीम्यमाख्यानि । तत्र-
तेषाम् । चतुर्थां—नामादीनाम् । चतुर्थारूपम्—वैतरीरूपम् ।
व्याख्यानिमित्तम्—सुष्यनिमित्तम् इति द्वैव ।

उद्घोषे—तत्पुरुष इति—अन्तः वागित्यस्य “सुपा सुपुगि”ति
तुल्यवचनतावचननाया अनुक्तान् सूचितान् । पदानां पदस्य नामादि
मावपरता कथना कथं वादीनां मन्त्रानां वागप्राप्य निपाताश्चैति
चकारसमुच्चिनानामपि पदत्रयपदार्थत्वमाह—परिति । विषयकपदाय
भाष्योक्तं पदवाचपदार्थमनुवदति सामेति । तुरावमिति चरमपदा
तुरोभेनाह—नामादिमन्ये चेति । चतुर्पदादिति—परापरवत्त्वादि
मिरेवेत्यादि । तथा च नामाख्यातोपसर्गनिपातानां भाष्ये प्रत्येक
परापरवन्तीम्यमावैतरीभेदेन चतुर्भिर्मिति माव । हरिः इत्यस्या
यमाह—चित्तेति । चतुर्वाक्येनापि पदचकारणार्थां सन्न “ई
उक्ते” इत्यस्य “ई ईष्ये” इत्यस्य वा प्रपुष्टादिवत्तावन्तानां
अथतो रूपमीषिण इतीत्याद्यनेन ह—वसीति । ईष गतिहिमादर्थेन
इत्यस्य रूपन्योतिरेवान्तः—हिसका इति । मनीषो विषयान्तरव्या-
वृत्तेरेव हिता, न तु सुखा, अगम्यवादित्याशयः । अन्येषाम् भवे-
दाकरणात् । सति—परादिप्रत्येकस्य । परादिप्रत्येक आह—परिति ।
मध्यमान्ता इति—गुहाविषयः, अज्ञानां चतुर्थं वैतरीरूपम्
अवैयाकरणा वदन्तीति द्वैव । इदयादीति—आदिना नाभिप्राया
रचके मनुष्ये । परा वाह मूलचकार परमना नाभिप्रायः । इ-
दित्वा मध्यमा देया वैतरी कण्ठदेशमा ॥” इति सृष्टे । व्याकरन्ती

कैयदाशयमाह-वैयाकरण इति । नामोपसर्गादिकल्पे आ- शास्त्रेति ।
-याकरणशालित्वम् । परापरव्यन्यादिकल्पे आह-सद्वैतेति । शास्त्र-
-तत्त्वार्थः । गृह्यसूत्रकारम्-अशान्त्यकार, हृदयायनकारश्च । सर्व-
-परादिचतुष्टयम् । धातूनामनेकार्थताममिप्रत्याह-ज्ञानेति । अत्र
एव “न निधिं तो”त्यस्य “न प्रकाशने” इत्यर्थं सङ्गच्छते ।
आकाशवृत्तिशब्दस्य मनुष्यवृत्तित्वाम्भवेन यथाधृतानुपपत्तेराह-
ज्ञानेति । आम्बुको न्यूनता निराकरोति-तस्मादिति । नामादि
पदे आह-सकलेति । परादिपदे आह-मनोपित्वावेति । वा- च ।
शेष इति-चतुर्थमित्यत्र इति आम्बुस्येत्याह । परादि व्याकरण
बोध्तेत्येव मानमाह-हरिरिति । अनेकेति-अनेके तीर्थे शास्त्रतो
भेदा दृश्य इत्यर्थः । नञ्वा-पराया । तथा च तस्या वाच, एतद् व्या-
करणम्, अदमुत (अन्यो) विलक्षण, पर भेद, एतद्व्याकरणमर्हत्य-
र्थः । तद्व्याख्यानमाह-सत्रेति । तासां मध्ये इत्यर्थः । ओघेति-
स्रोत विषय (प्राह) यस्या इति श्रुत्यपि । मध्यमा वागेवात्य-
पर्वलनायच्छन्वा वायुना कण्ठदेशमागत्य मूर्धनमाहृत्य पराहृत्य
कण्ठतत्त्वाधिनियतेन स्थानविशेषैर्वाभिव्यक्ता ओजमादा सती वैखरी-
पदाभिषेदा । पत्यन्ती वागव हृदयपर्यन्तमागच्छन्वा वायुना हृदयदेश
मागत्याभिव्यक्ता अर्धश्चन्द्रविशेषोत्प्रेक्षितुदिविषयाभूता । सप्तमा कथं-
चित् स्वश्रुतिगोचरा सती मध्यमाशब्दवाच्या । परा वागेव नाभिपर्यन्त
मागच्छति । वायुना तन्नामिव्यक्ता मनोमात्रमाणा सूक्ष्मगता योगिनां
समाधी सन्निकल्पकशानविषयाभूता मनी परवर्त्यपरदवाच्या । मूला
धारचक्रे सङ्कलनबुच्चञ्जेनाभिव्यक्त शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठताया नि स्पन्द
सूक्ष्ममन योगिना समाधी निर्विकल्परक्षणविषय परा बा । उक्त-
श्च-वैखरी शब्दनिष्पन्न मध्यमा श्रुतिगोचरा । आन्तर्यामि च
पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥” इति । तन्नापि-पश्यन्नामपि ।
पराया वाचि प्रवृत्तिप्रत्ययविनाशशानविषयत्वाभावे हेतुमाह-स्वरूपेति
अनपायिनी-नित्या । तस्या-परायाया । इष्टस्वरूपायां-साक्षात्क-
तायाम् । अधिकार-लौकिकाधिकार । आख्यातादीति-आदिना
उपसर्गनिर्गतयो मग्न । शाब्दादीति-आदिना भेरीशब्दापभ्रवा
दिसमूह । तदिति-हरिकारित्वेत्यर्थः ।

(आम्बुम्)

उत त्व —

“उत त्वः पश्यन्न दृदर्शं वाच-

मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्व विसृजे

जायेव पत्य उशती सुवासाः”

‘उत त्वः’ अपि खल्वेकं पश्यन्नपि न पश्यति
वाचम् । अपि सन्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येना
मिति । अविद्वांसमाहार्थम् ॥ उतो त्वस्मै तन्व विसृजे
तनुं विवृणुते ॥ जायेव पत्य उशती सुवासाः ।
तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमा-
त्मान विवृणुते, एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मान
विवृणुते ॥ वाङ्मो विवृणुयादात्मानमित्येष्येय
व्याकरणात् ॥ उत त्वः ॥

(प्रदीप) उत त्व इति । त्वशब्दोऽन्यवाची । उतशब्दोऽपि
शब्दस्वार्थः । स च मिश्रक्रमः । प्रत्येकं शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽ

प्यर्थापरिज्ञानात् पश्यतोत्यर्थः । उतो इति । उत उ इति निपातसमा-
हार ॥ अविद्वांसमाहार्थमिति । अविद्वद्भक्षणमर्थमर्थं आहृत्यर्थः ॥

(उद्योत) उतत्त्व इति । उत शब्दोऽन्यर्थः ॥ बहूनामपि
समानपुष्टोदरपाणिपादानाम्-यवनमयीयानानामेक कश्चित्पश्यन्नपि
स्वम्यस्ताध्ययनो-पि लोक्षुदिरिति सूत्र पश्यति अर्थानिमज्जता ।
अर्थपरिज्ञानफला हि वाग्विधिप्रदा । एवमेक शृण्वन्नपि न शृणो-
त्येना वचन् । य एव शब्दः सम्यगवबुध्यते तेनैव सा सम्यक् क्षुना
भवति ॥ एवमर्थान्विद्वान् निन्दित्वाऽर्थान्तरेण विद्वान् स्तोति-
उतो त्वस्मै । अन्येऽस्मै कस्मैचिद्व्याकरणात् उ-व शरीर विसृजे
विश्रुतिं प्रकाशयति । मय्यक् ज्ञान हि प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि
वाच शरीरम् ॥ अथोपमासुखोत्तमया वाचा प्रसादेन तमेव शोनि-
यया चाया विवृणुसर्वादायवाभूदोशनी कामयमाना मन् प्रेक्षा
दशयत्वात्मानम् । कास्मन् क ते ? वदा सुवासा निर्दिष्टवासा नीर-
तस्मा श्रुतुकाण्यु । वदा क्षणितमा जी दुष्टं प्रापयते । यथा तदुह-
स्ता यथावत्तद्व्यति शृणोति च तद्वचनार्थान्यादा वनपटमाहणशरी-
रात् ॥ एवं स एतेन वाच पदञ्च प्रकृतिप्रत्ययविभागिन विवृणुसर्थम्
स्या पश्यति शृणोति नेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्तप्राप्त्ययो (१ अ०
१९ ख०) स्पष्ट । आत्ये-वाग्विदे वैयाकरणात् ॥

(तत्त्वालोका) भाये सरस्वतीप्रपादसापनञ् व्याकरणाव्य-
यनमित्याह-उतत्त्व इति । अपि खल्विति वाग्यालङ्कारे । एक-
(वैयाकरणेभ्यः) अन्य । वृद्धं विसृजे इत्यनयो, इना व्यपुष्ट्या
“वृद्धं स लङ् लङिति” इति घटोण वर्णमते लिट् विहित इत्याशये
नाह-पश्यतीति । पश्यति च विवृणुते इति । एनाम्-वाचम् ।
इति शोकाशयसमाहो । अत उपमहरति-अविद्वांसमिति ।
अनेन विद्वान्माहोतरार्थमिति सूचितम् । अस्मै-वैयाकरणात् । “अ
मि पूर्व” इत्यत्र “वा द्यन्दी” त्यनुहृते षण विगाहा-सम्बन्धमिति ।
अस्यैव व्याख्यानं तदुमिति स्वमानानमिति, स्वात्मानमिति च ।
सर्वेषां स्वसकलस्वरूपमित्यर्थः । विवृणुते इति वाग्विधि शेष ।
प्रकाशयतोत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । उक्तदृष्टान्तमुपपादयति-तद्य-
थेति । वदा कान्ताविति धातोः शब्दमन्त्रानुपपादयति न पश्यतो-
शनीपदस्वार्थमाह-कामयमानेति । वाग्विधि व्याकरणाप्ययनमम-
न्तेत्यादि । सकलफलिनमाह-वाग्विधि । न-अस्मभ्यम् ।

प्रदीपे — उतशब्दः । मिश्रक्रम-पश्यन्नित्युत्तरमिति ।

पश्यन्नपि वादेर्यमह-प्रत्ययेणेति । समाहार इति-अन्यर्थक इति
शेष । अविद्वांसभक्षणमर्थमिति-अवैयाकरणरूपमर्थमित्यर्थः । उद्विश्ये
ति शेष । अर्थेर्ध इति-कथोऽर्थमिति स्युस्ति । “अर्थर्वा पुति
ये ति पुडिहता । आहतेति-न वामित्यर्थः ।

उद्योते-अन्यर्थ इति विद्वान् अपिशब्दस्यार्थे इति कथनेन
कैवल्याद्यवशिषेण इत सूचनार्थे वत्राह-उतशब्द इति । लोकाव्य-
वहारानुगतेणाह-अध्ययनमिति । अध्ययनविषयमित्यर्थः । यथाश्रु-
तानुपपत्त्या लक्षणान्वयणात् । एक- (अर्थविद्वद्भ्यः) अन्य ।
पश्यन्नपीति-स्वरूपज्ञो वाचमित्यादि । न पश्यति-न (सकल)
जानाति । हि-यत् । अभिप्राय इति-अर्थज्ञानाभावे शब्दाभ्यसनन
किञ्चित्करमेवेत्याशय । एवमिति-नेषां मध्ये इति शेष । शृण्वन्न-
पीति-स्वरूपज्ञ इत्यादि । न शृणोति-न सम्यक् शृणोति । हि-
यत् । सा-वाङ् । अवतीति-अथज्ञातासत्त्वे शब्दश्रवण निष्फलमेवेति
माह । हि-यत् । ननु कथमपि कथं शरीर प्रकाश इत्यत्र आह-
अर्थ इति । हि-यत् । वाचा-नयेवेत्यादिरूपया । तमेव-वैया-
करणमेव । अङ्गेति- (यथाश्रुतानुपपत्त लक्षणया) शरीरित्यर्थः ।

निर्णितवासा—अधीतसूत्रमतमवका । नीरजस्का—ऋतुस्नाता । तपुरुष—वस्या पुरुष । तद्वचनार्थम्—तद्वचनरूपमर्थम् । अथवा वस्या वचनेन अर्थम् (प्रयोजनम्) । ध्वेति—निर्विद्वेत्यर्थः । स—वैयाकरणः । अस्या—वाचः । परयति—जानाति । शृणोति चेति—शब्दद्वारेति शेषः । अथ मानमाह—अयमिति ।

(भाष्यम्)

सकुमिव—

“सकुमिव तित उना पुनन्तो

यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते

भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥”

सक्त—सचतेर्दुर्धावो भवति, कसतेर्वा विपरीता-
द्विकसितो भवति । तितर-परिपवनं भवति—सतषट्ठा
तुल्यवद्वा । धीरा ध्यानवन्तः । मनसा प्रज्ञानेन । वाच-
मकृत वाचमकृपत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखाय-
सन्तः सख्यानि जानते ।

क ?

य एष दुर्गो मार्गः, एकगम्यो वाग्विपयः ॥

के पुनस्ते ? ।

वैयाकरणा ॥

कृत एतत् ? ।

‘भद्रैषा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।’

एषा वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्ल-
क्षणाद्वा सनात्परिष्ठा भवति । सकुमिव ॥

(प्रदीप) सचतेरिति । वच सेचन इत्यत्र । दुर्धाव इति ।

दुर्घोष । यथा निरुद्धा मन्त्रोत्पद्यमानोपेतो तथा—व्याकरणेन वा

चोपपन्ना इत्यर्थः ॥ कसतेरिति । श्रुतेरादित्वाद्गोचरत्वम् ॥

सतषडिति । विस्तारलक्षणात् । तुल्यवदिति । बहुविधम् ॥

धीरा इति । वैयाकरणाः ॥ वाचमकृतेति । अपञ्चद्वेभ्यो विविक्ता

कृतवन्तः । मन्त्रे घसेति । लक्ष्मि सत्यकृतेति रूपम् ॥ अत्रास-
खाय इति । अत्रि सुनुचेति दार्ढ्यं । सखाय समानस्वभावो भेद-

मदस्य । ननु सखायस्यैव मति मन्त्यते ॥ सख्यामीति । मायुक्ता

नात्यर्थः ॥ एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्य ॥ वाचीति । वेदाद्ये

महाज्ञेन वा । लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्नामु परमार्थसत्यलक्षणोक्ता तेषां निहितेत्यर्थः ॥

(उद्घोष) भाष्ये (सकुमिवेति) । ये यत्र—व्याकरणे धीरा

ध्यानवन्तः सख्यारूपानां सकुमिव ध्यानलक्षणात् सत्त्वकरणकज्ञानेन

वाचमकृतः कृत्यं असाधुष्यां विविक्ता कृतवन्तस्ते तत्करणेन शुद्ध

विद्या अत्र महाप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोर्भेदशुद्धया सखाय समान

नस्याप्य समानदानाः । उक्त्यर्थे मन्त्रोक्तव्याजान्तस्तेनैव दृष्टान्त

सवरार्थेन ननु निरुद्धा मन्त्रोत्पन्ना सख्यानि सायुज्यानि जानते

प्राप्नुवन्त्यर्थः । य एषा वाचि भद्रा लक्ष्मी स्मकाश्चमकृत्वा

अधि अर्धक निहिता स्थिता भवतीति आगर्थः ॥ सचतेर्दुर्धाव इति ।

यत्र सचरतो दुर्धर्मादभिनिर्दिष्टो भवत्यर्थः ॥ तितरउच्यते इत्य

पक्ष आचार्यउक्तः । धातुर्नी सितकटा पुमानिति श्लोकात्तुल्येति ॥

विस्तारेति । सनोतेर्द्वै सम्पन्नेति श्रुतपरिचितं भावः ॥ तुल्येति ।

तुल्यधर्मो कर्मणि ङः सन्त्यच्चेति भावः ॥ ध्यानं शास्त्रार्थमाव

नम् ॥ मनसेति व्यापारपर, तदाह—प्रज्ञानेनेति ॥ भाष्ये केति ।

‘किं वद, यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति’ इति प्रश्नः । उत्तरयति—

य एष इति । दुर्गो मार्गप्राप्यत्वादुर्गो मार्गवैषम्यः । दुर्गावनेवाह—

एकेति ॥ ज्ञानेनेवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनेवेत्यर्थः । अत एव दुर्गो

‘नाम्यः पन्था’ इति श्रुतेरिति भावः ॥ भाष्ये वाग्विपय इति च्छेदः ।

अत एव अवधोपपत्तिः ॥ वाग्व वेदरूपात्र ॥ वेदान्तेष्विति । सत्ये

ज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसत्यलक्षणा । परमार्थमहाभावाविषयज्ञानवि

षयाऽलक्षणां रूपं सैषा वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषा महापरो

वेदेष्टु सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तिरिति भावः ॥ अयं भावः—ये शास्त्र

प्रकृतिप्रयवविभागेषां साधुन् शास्त्रां शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन

वाचमसाधुष्य वृत्तक कृतवन्तस्ते तद्विज्ञानपूर्वकसाधुष्यप्रयोगैर्लक्षणात्

करणशुद्धयोऽत्र य एष दुर्गो मार्गो महास्वरूपज्ञानमना सह समाप्त-

स्वरूपसत्यलक्षणात् । सत्यलक्षणात् सत्युत्पत्तिरिति प्राप्नुवन्ति । यत्र

एषा वाचि वेदाद्ये महाज्ञे या भद्रा लक्ष्मी सर्वमामकृत्वा

सा अधि अर्धक निहिता भवति । एतच्छास्त्रार्थप्रयोगमहाज्ञस्य

ध्वनिरूपवैपरीतरूपकृतित्वस्य नैवाचकारवैपरीकारेण तस्य चात्यन्तवि-

चारे महातिरेके मानानुपलम्बेन तदुद्भाषिभिर्निहित एव बोधकतया

संप्रदाहः । एव सर्वबोधकेषु महापुद्गलो वाताया तेनैव दृष्टान्तेन सर्व

पदार्थेषु महापुद्गलैश्चकारणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाच्यार्थमर्थादया

सत्यमित्यादितस्तेषां तद्वैषम्यस्य तेषां वाचि निहितेति ॥ तत्र, यतो

धावो निवर्तन्ते अत्राप्य मनसा सहति इत्या महाज्ञस्तन्मयादिषा

शब्दलोभप्रलोको । तत्र शास्त्रार्थेत्यस्य सत्यज्ञानेऽविषयभूमावन्त्यर्थ

येत्यर्थः ॥ भाष्ये शब्दे, अन्त्ये मनसि ॥ शुद्धचित्तस्य प्रथममपि बो-

धकमल्लविविषयस्य—इत्यते स्वप्रपञ्चा शुद्धयेति ह्यप्यन्तरात् । न ॥

पदपदार्थमर्थादयेति बोध्यम् ॥ लक्षणादित्यस्य—व्याख्या आसनादि

ति ॥ परिष्ठा अज्ञाननिवर्तये प्रश्नी ॥ एते च भन्ना सर्वानुक्रम-

भाष्येन्यत्र विनिर्मुक्ता अपि साध्यप्रामाण्यादेराल्लस्यत्वात् भवतीति बो

ध्यम् ॥ साक्षादीत्यादि ऋक्तुतुल्ये—व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वे प्रति

पादयति ॥

(सखायलोक) भाष्ये—कमप्राप्त व्याकरणाध्ययनस्य महासा-

धुम्यवातिसाधनतायां सूचकमन्यद्वयाह—सकुमिवेति । सख्य-

रिति—(यत) सख्य सख्युशब्द सचते पक्ष सेचने, वच सचये

इत्यनयोन्मत्तरसमात् । कमपि जीणादिके तुनि करे व निष्पन्न,

अत) दुर्धाव दुर्धर्मावैषम्यो भवतीत्यर्थः । दुर्धाव इत्यत्र उल्लेख

भावयितुं बोध्य इति श्रुत्युत्पत्तौ दुर्धवाद्वाहे “इषद्वद्वु इच्छाङ्कङ्क-

भेपु खल्लिति” इति सूत्रेण कर्मणि खन् । विनिगमकाभावादाह—कसते

रिति । अथवा यत (सख्युशब्द) कमते कर्मणात्विपर्ययात् विप

रीतात् । श्रुतेरादितया कृतवर्णयत्ववात् । कर्मणि तादृशे तुनि

निष्पन्न, अत) विक्षित विक्षितार्थयोर्भोको भवतीत्यर्थः । भाद्-

नामनेकाकार्यतायां विषयः । तितउ इति—अत्र “तनोनेति उ सन्त्यच्-

ल्लोपादिनेन ङः । विषयोद्यारण्यमादित्यादिसम्पत्तिः । परित् प्रुतेऽ-

नेनेति श्रुत्युत्पत्तौ करणे ष्यात् निष्पन्नमाह—परिपवनमिति । परिपवन

करणस्यान्यत्रापि सत्त्वात् तितउशब्दश्रुत्युत्पत्तिमाह—सतषडिति ।

तादृशस्याप्यप्रसक्त वाग्व—तुल्यवदिति । धीरा इति—धाधातो

रीणादिके कनि “पुमास्तेनो”ति साधु । धातुमानेनैवार्थत्वादाह—

ध्यानेति । व्याकरणविषयेत्यादि । वाचमकृपत—वाच शुद्धा कृत

वन्तः, अत्रा सखाय इत्यत्र नमनादवचनायाह—अत्र सखाय इति ।

जानते—प्राप्नुवन्ति । एकगम्य—एकमेव गम्य । तत्र विरेक्यः

कर्तुंरुन्नेत्यादाह—के पुनस्ते इति । ते सायुज्यमधिककार पुन

के इत्यर्थः । एतद्-वैयाकरणानामेव सायुज्यप्राप्तिकर्तुं कम् । उत्तरयति-भ्रष्टैरिति । यत इत्यादि । तदर्थमाह-एवामिति । वैयाकरणानामित्यर्थः । लघुमोक्षार्थमाह-लघुमीरिति । अस्य लघुदर्शनाङ्गनवोरित्यस्मात् "लघुमुट् च"त्वनेनोणादिके गुणारे च निष्पत्तिः ।

प्रदीपे-दुग्धोद्य इति-अत्र (तुषायाप्रान्नपया) दुग्धेन घोषवित्तु शक्य इति व्युत्पत्तौ पूर्ववत् सत्त्वं । अपसम्भवा इति-अपनोदन्ते इति शेषः । तत् विस्मृतमस्यास्तौति व्युत्पत्तौ मनुविवाशयेनाह-विस्तारेति । तुषानि विद्राणि सन्त्यस्येति व्युत्पत्तौ भृष्टि मनुविवाशयेनाह-यदिति । अत्र बहुव्रीहिः । एवामिति-वाचोहि शेषः । अथवाचोविवाशयेनाह-अपसम्भवा ।

उद्घोते-व्याकरणे-याकरणविषये । सक्तुमिव-मनुपुनल्लभ्य । शुद्धो स्यात्पारमसस कागत्वादाह-तत्त्वरेणैति । तत्त्वरेणैव-वाक्यमुद्रतामप्राप्तेन । अक्षमतिपादकशब्दे-याकरणप्रतिपाद्ये । लक्षणे-अक्षमतिपादकशब्दे । कुत एतदित्यत्र आह-यत इति । एवाम्-वैयाकरणानाम् । भवतीति-अत्र इति शेषः । सचतेति-कपमिति शेषः । इत एव-इत्येऽपि । तस्य "स्याद्राष्टु हिङ् तित्तत्" इति त्रिकाण्डशेषेणापि त्वोर्बलिङ्गना सूचनात् । ननुसक्तुमनुसक्तुः । नन्वेवममरकोशासक्तुनिरित्यत्र आह-व्यालनीति । अत्र पुनमिति परं दुर्ल्लिङ्गाद्योगमात्रस्य व्यवच्छेदकं न त्वन्दयोगस्यापीति सकलसामञ्जस्यमिति भावः । प्रनोचरयोः सामानाधिकरण्यापास्त्य प्रतिपदिकार्यमात्रपरतामाह-किं तदिति । दुरीति-मक्षण इत्यादि । दुरीतिरिति-अक्षमापकमार्गे इत्यादि । सति कस्यकस्याद्युचये आह-निर्विकल्पकैति । अत एव-तामपकमार्गे स्यात्पिपलस्यनिर्विकल्पकशानमात्रत्वादेव । एव मानमाह नान्यः पन्था इति । विषयेयनाथैति शेषः । द्येदु इति-कचित्तु "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति छतिननुत्तरस्य "अवागविषय" इति छेद विदधति । अत्र एव-अक्षणे वागविषयत्वादेव । मनु कौटुम्बागविषयता तस्येत्यत्र आह-वेदैति । ज्ञानमिति-अनन्त भवेति शेषः । नन्वेव कथन्तस्या लघ्व्या सकलशेददृष्टिरेत्यत्र आह-सर्पोपीति । तेषां-वैयाकरणानाम् । अक्षपर-अक्षतात्पर्यक । उपक्रमदिवद्विषयिज्ञैशाना अक्षतात्पर्यकनामिच्छयात् । आह च-"उपक्रमोपसंहारावभ्यामोऽपूर्वा फलम् । अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं वाच्यमिति ।" इति । तत्र मानमाह-वेदैक्षेति । बाह्यत-याकरणम् । साधून्-सातु शब्दात् । बाधम्-शुद्धा वाच्यम् । असाधुस्य-असाधुशब्देभ्यः । तदिति-अक्षतिप्रत्ययविभागेत्यर्थः । ध्वनिरूपेति-ध्वनिरूपा वा वैखरी तस्या रूपेण रूढितस्य (बाह्यिज्ञितस्य) इत्यर्थः । सै-वैयाकरणैः । पदमन्त्रेऽपि । तस्य-व्युद्ध्यस्य । चित्त-मक्षण । सत्य-मित्यादित्त-सत्य ज्ञानमन्त्रं नमोत्यादिश्रुते । तेषां-वैयाकरणानाम् । तदिति-नञामेदैत्यर्थः । सा-स्वप्काशब्दरूपा लघ्वी । तन्मर्यादया-पदपर्यादिमर्यादया । अप्राप्येत्यस्योभयवचनवायाद-सत्वेति । उभयम्-वाहमनसरूपम् । एते-वत्तरीत्यादयः । अन्यत्र-अग्निव्यानारी । एतत्तात्पर्यका-व्याकरणाध्ययनस्य मोक्षादिसाधनपरका ।

(भाष्यम्)

सारस्वतीम्-

याज्ञिकाः पठन्ति-"आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वतीर्मिष्टिं निर्वपेद्" इति ॥

प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्वेयं व्याकरणम् ॥ सारस्वतीम् ।

(प्रदीपः) प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्च ॥ प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिमृतिविहिताय कर्मणि हितात्मनिमोहादना मा भूमेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भवार्थे इति । प्रायश्चित्तासाधनत्वेन तद्वचनम् ॥

(तत्त्वालोकः) माभ्ये-अग्निमादधानेन व्याकरणमवश्यमभ्येगित्याह-सारस्वतीमिति । अन्यस्यापशब्दप्रयोगे दोषो नेति सूचनायाह-आहिताग्निरिति । यदभ्ये इति शेषः । ननु अगारभ्याग्नेन "नामन् वेदैरिति" मन्त्रान्वयनिषेधेन अथ नृगस्यैव शब्दात् नृगस्यापि स्वायत्तत्वात् मन्त्रैव रजतस्यानेन रज्जुशानेनेव सायुज्यप्राप्तेन अपसम्भवाप्रयोगेण दोषमपमत्वात् कथमप्युचितमिति चेत्, यागप्रकरणवर्तिनेन नाशुशक्येन सर्वेऽपशब्दप्रयोगे कस्युत्प्रेक्षामयस्य दोषो न्यत्र पुरुषमाश्रयेति सूचनायेव आहिताग्निरपशब्दादनात् । सारस्वती-मरत्नोद्देशनाकात् । प्रायश्चित्तीया इति-प्रायश्चित्ताय हिता इति व्युत्पत्तौ "वृद्धाच्च" इति छ ।

प्रदीपे-भवार्थे-प्रायश्चित्ते भवनेति व्युत्पत्तौ । चर्मणि द्वापिन इत्येतत्त्वैवात्र निमित्तार्थे मत्तो । तन्निमित्तोत्पादना-तस्य वाङ्मयकर्मरूपप्रायश्चित्तस्य निमित्तं यद्वक्यमप्यपशब्दप्रयोग तस्योत्पादना कर्तारः ।

उद्घोते-ननु पानाशक्तु तत्त्वविहितकर्मण प्रायश्चित्तया कथन्तद्रूपयिकारणे इत्ये भवत्वमित्यत्र आह-प्रायश्चित्तेति । तथा चान प्रायश्चित्तपदस्यैव कर्तृषु द्वेपरता तत्र (तदर्थम्) इत्ये भवत्वमप्यवशिष्टं भावः । तदिति-प्रायश्चित्तोत्पत्त्यर्थः ।

(भाष्यम्)

दशम्यां पुत्रस्य-

याज्ञिकाः पठन्ति-"दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद् घोषवाद्यान्तरान्तःस्थममृद्धं त्रिपुरुषान्कमनरप्रतिष्ठितम् । तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति । द्व्यक्षरचतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान् तद्धितम्" इति ॥

नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विहातुम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥

(प्रदीपः) दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति । योगविभागात्समात् । तत् कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषण चैवत् । दश दिनान्यशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । ये पि गृहकारा पठन्ति दशम्या पुत्रस्येति, तैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवादादीति । घोषवन्तो ये वर्षां विहाता प्रशंसितास्तदादि ॥ अन्तरान्तस्थमिति । माभ्ये यत्तत्त्वत्तदित्यर्थः ॥ त्रिपुरुषान्कमिति । नामकरणं योऽधिकारो पित्रा तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकालव्यभिचर इति त्रिपुरुषान्कम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥

(उद्घोतः) पञ्चमीति योगविभागादिति । दृश्यते इत्युक्तम् ॥ ननु दशम्यापुत्रस्येति प्रयोगजन्यरूपगणने माभ्ये उक्तम् । गृह्येपि तमेव पठन्तेजो दशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह-तैरपीति । शिवायामिति । नै च ह्य ॥ अत्रान्तरेण यत्तत्त्वत्तदिति । त्रिपुरुषा-

उद्योने—कचित्सु किञ्चिदित्यस्त पूर्वपक्षः, ओमिवादिस्तरपक्ष इति वदति, तदनुक्तं मुखयन्माह—उत्तरमिति । अष्टवर्षं श्राक्ग-
मुपनधीत, तमन्धापायाते”ति अत्रित्, “उपनीय तु य आश्विनं वेद-
मन्धापायेद् दित । सकरः संहरस्य उ तमाचार्यं प्रचक्षते ।।” इति
स्थितिज्ञानुसन्ध्यामाह—उपेति । प्रकृतिप्रत्ययदिविभागेन शाब्दाधिक्य-
जनभ्रकारस्य, स्थानादे वर्णाधारभरीतेन व्याकरणशिष्यो सत्या-
दाह—अधीतेति । ननु व्याकरणशिष्याध्ययोत्तर वेद पिपठिष्णा
प्रौढस्या वेदाध्ययनप्रयोगेन प्रत्यङ्करणसामर्थ्याद कथं कुतो वेदा-
ध्ययनप्रयोगेनोपदेशोऽतस्तत्पर्यवेत्येतत् आह—ते तदानीमपीति ।
अनीन याकरणशिष्या (वेदाध्ययनकाले) प्रौढनायामनीत्यर्थः ।
फलकत्वम्—स्वरूपायैवोपनद्धा । तदिति—वेदेल्यर्थः । इति—इति
हेतोः । (कदाचित्तत्प्रयोगेन सूचिताद्) बाणेश्च सामर्थ्याभावा-
देन न तत्तत्तत्तत्तत् हेतोश्च । विपरीतम्—(अल्पानुष्ठवाद) वेदा-
ध्ययने च व्यकरणाच्च व्ययनम् । व्याकरणाच्चास्थानस्यानुष्ठारत्वाद्,
इदं शास्त्रमित्यनेन तत्परामर्शात्सम्भवादः, उत्तरग्रन्थानुरोधेन च
तदर्थमाह—अयोजनेति ।

(अनुबन्धचतुष्टयोपसंहारभाष्यम्)

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये (उक्तः शब्द इति) । लौकिकानां वैदिकानां चैत्यनेन विषयभूत शब्द उक्त इत्यर्थः ॥ स्वरूपमपीति । अयमौरीत्यादिना ॥ अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य, विषयप्रयोजननिरूपणमेवावता कृन्मिति बोधयितुम् । तेनैव सन्धाधिकारिणापुत्राविति नो ह्यग्नोक्तो ॥

(सत्वालोकाः) भाष्ये—वद्वगणप्रविण्णैकाय शिष्यसौलभ्याय लोक सगृह्यति—उक्त इति । स्वरूपम्—शब्दस्वरूपम् । प्रयोजनानीति—कानि पुनरित्यादिना, उक्त शब्द इत्यतः प्राक्तनग्रन्थे नैत्यादि ।

उद्घोते—विषयभूतः—कारणशास्त्रविषयभूत । आदिनेति—अग्निः शब्द इत्यन्तेनेति शेषः । ननु किमर्थमय सग्रह इत्यत आह—अयमिति । ग्रन्थस्य—प्रागुक्तस्य । इदं मध्यमणि पापेन पूर्वमेव चरन् वा—नेति । विषयेति—“अयं शब्दानुशासनमि”नि प्रथमवाक्यपञ्चनमिवादि । तेनैव—विषयप्रयोजनयोरभिधानेनैव । उक्तो—उक्तमात्रो । सौ—सन्धाधिकारिणो धृक्कृ—माह्वय ।

(इत्यनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ॥)

(अथ शास्त्रनिर्माणरीक्षितिरूपणाधिकरणम्)

(आद्येपभाष्यम्)

शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः, आहोस्विदपराशब्दोपदेशः, आहोस्विदुभयोपदेश इति ? ॥

(प्रदीपः) उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे स्यादप्रतिपत्तिर्बनोदुभयोपदेश उद्भाषितः ॥

(सत्वालोकाः) भाष्ये—शब्दानुशासनविधानकारनिरूपणाया ह—शब्देति । इदानीम् । अनुबन्धचतुष्टयनिर्णयसमये । कर्तव्यमिति—रति सिद्धमिति शेषः । साध्याप्रशङ्गान्यतरपदेष्टे अहृता र्थता, तयोमयोपदेशे गौरव सम्प्राय शब्दानुशासनस्य दुष्कृतत्वा विभावयन् सामा यतस्तोषव पृथ्यति—तत्कथमिति । तद्—शब्दानुशासनम् । अथ विविधं पृच्छति—किमिति । आहोस्विद—अथवा । उभयेति—उभयोपदेशेऽर्थादिः ।

प्रदीपे—ननु गौरवदुभयोपदेशो न सम्भवतीति स कथमुद्भाषित इत्यत आह—हेयेति । इति—रति हेतोः ।

(समाधानभाष्यम्)

अन्यतरपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा अद्यनियमेनामद्यप्रतिपेयो गम्यते । ‘पञ्च पञ्चनखा भद्याः’ इत्युक्ते गम्यत एतद्—अतोऽन्येऽभद्या इति ॥ अमद्यप्रतिपेयेन वा भद्यनियमः । तद्यथा ‘अभद्यो ग्राम्यकुल्लुटः अमद्यो ग्राम्यसूकरः’ इत्युक्ते गम्यत एतद्—आरण्यो भद्य—इति । एवमिहापि । यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते, गौरित्येवमिदमपदिष्टे गम्यत एतद्—गान्वाद्योऽपराब्द इति । अथाप्यपराब्दोपदेशः क्रियते,

गान्वादिपूपदिष्टेपु गम्यत एतद्—गौरित्येव शब्द—इति ॥

(प्रदीपः) यद्यपि प्रतिपत्ति स्यात्, गौरवं तु भवतीत्याह—अन्यतराति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरान्यतरशब्दव्युत्पन्नो स्वभावाद दिवद्विविधे निर्धारणे वर्तते ॥ पञ्चेति । अमिता इक्षणं प्राप्त पञ्च पञ्चनखेपु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते । न त्वय विधि, अप्राप्तेरभावात् ॥

(उद्घोतः) किञ्चिद्व्योऽन्यतरताभावादाह—अन्यतरान्येति । तत्र सुशब्दोपदेश प्रयोगविध्ययोनवाव । अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधात् ॥ पञ्च पञ्चनखा इत्येव नियमत्वं दर्शयति—अथित्वादिति । नियम्यमानं पुन शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः ॥ ननु कस्य परिसङ्ख्यातावत्कस्य नियमत्वेन व्यवहारः । कति च नियमपरिसंख्ययोर्मेव पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्ताद्यपरिपूरणक्यो नियमः अन्यनिर्वाचितकला च परिसंख्येति चेत् । नियम्यमाताद्यपरिपूरणकपक्षलोपनद्वारापान्यनिकृष्टे सत्येन अमेदमाश्रित्योक्तं ॥ विधिरिति । अपूर्वविधिरित्यर्थः ॥ ये तु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणमभवपदस्य चामदस्येति वदन्ति तेषां पदद्वये लक्षणागौरवम् । अस्मिन् नियमत्वेन अद्यनियमेनाभ्यनियमप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च । नियमपदस्य सत्प्रोपक्षे लक्षणाया तैव शेषः । अहं राश्वारस्य च । नियम्यमानं भक्षण सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तत इति कैयटासमतिश्च । इष्टान्तादाह—निकषोरस्य तद्वैध्यापक्षिश्च । अन्यनिर्वाचितकला परिसंख्येति अभियुक्तोक्ति विरोधश्च । सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्य तदतिरिक्तविषयत्वकूपसत्त्वोचकत्वनम् । तेनैवैषां भक्षणाभावसत्त्वक्षणे प्रायश्चित्तं च सिध्यति । एवममभिभाष्ये सोपि स्तुदमस्यार्थस्यैव योक्तव्यं । अयमप्यव्यवच्छेद एवकार्य इति तु साध्याप्रमाणसत्त्वोचकत्वेनमर्थमादाय नेत्यम् ॥ अद्यनियम इति । भद्यानुवर्तित्वेन उपपद्य इत्यर्थः ॥

(सत्वालोकाः) भाष्ये—विनिगमनाविरोधैकश्रयणासम्भवादाह—अन्यतराति । कृतं—कृतकत्वम् । अतोपरादानादौत्तरागमेवाह—सत्प्रयेति । वसेत्यर्थः । अथवा तद् अन्यतरपदेशेनेष्टसम्भवं वसेत्यर्थः । अद्यनियमेन—रागत प्रातस्य भद्वयः पुनः शब्दो विधानेन । गम्यते—अयोपस्था शब्दे । पञ्चमेऽपि । ‘पञ्च पञ्चनखा भद्या जलक्षणेण रावव । शयकः शस्त्रको गोषा खर्गो कुर्मोऽय पञ्चमः ॥’ इति स्मृतेरगमाह—पञ्चेति । एव शास्त्रनियमेनार्थादप्राप्त निषेधावगती स्मृत्यनुपपत्त्या देयनिदमनार्थादुपादेयमनार्थादुपाहरणमाह—अमद्येति । अमद्यप्रतिपेयोपदेशोनेत्यर्थः । बाह्यमित्यनुपपत्त्यति—युवमिति । गौरित्यादेः सत्त्वलोकावर्थाद् वा यादीनामप्राप्तं स्वचानमित्युक्त्वा गान्वादेरसाधुलोकावर्थाद् गौरित्यादीनां साधुचानमित्याह—अथेति । ननु कीदृशी कतिविधा च साधुता भटा भुता च शास्त्रकारमित्येति चेत्, क्रमेणैव, ‘अनन्यभटानानादिर्बहोऽभ्युदययोग्यता । न्यक्रिया व्यञ्जनयो वा भाति कारीह साधुता ॥’ इति स्मृतिसमीक्षया—१ अनपभ्रता—अन्यथाऽनुच्चारिता, २ अनादि—अनादिता (मात्रप्रधाननिर्देशात्), ३ अमुदययोग्यता, ४ व्याक्रिया व्यञ्जनीत्येव कपि जाति—शास्त्रतत्त्वविद्वत्सम्यगे जातिविशेषो वा । इति चतुर्विधा साधुता तथा एतद्विपरीता—१ अपभ्रता, २ साद्विता, ३ प्रत्यवाययोग्यता, ४ तदवच्छेदकमतिविशेषो वा’ इति चतुर्धा भटाऽपुन शास्त्रकारमतेति ॥

प्रदीपे—याद्यपीति—उभयोपदेशे इति शेषः । गौरवमिति—तथापि तथेत्यादि । इत्याह—इत्यत सिद्धान्तकेदेवता । इत्यर्थ—इत्यादि । स्वभावात्—शब्दचक्रित्वाभावात् । द्वितीयेति—अथ

५ म०

उद्भवेति—प्रतिपत्तायित्व नमिच्छामि सधर्ममभिप्रेक्ष्य समुचिता
न्यायाह—उपायेति ।

(समाधानमाख्यम्)

नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रति-
पदपाठः ॥ एव हि श्रूयते—“बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्य
वर्षसहस्र प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायण प्रोवा-
च नान्त जगाम” ॥ बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्राश्च श्रूयता,
दिव्य वर्षसहस्रमध्ययनकालो, न चान्त जगाम, किं
पुनरुक्तत्वे । य. सर्वथा चिर जीवति वर्षशत जीवति ।
चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति—आगमकालेन,
स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति ।
तत्र चास्यागमकालेनैवाय कृत्स्न पर्युपयुक्तं स्यात् ।
समादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥

(प्रदीप) बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्यावश्यकत्वं
प्रतिपादयितुमवसर्गवादः ॥ शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो
योगरूढ शास्त्रविशेषस्य, तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणविधानाय
गम्यमानादस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः ॥ एकदेशोपयोगादपि
लोके उपयुक्तमित्युच्यते, यद्यप्यसंस्कृतश्रुतमात्रैव देशोपयोगे उपयुक्तं
श्रुतिमिति व्यवहारः, तथैव नेति प्रतिपादयति—चतुर्भिरेति । आगम-
कालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽध्यासकालः । प्रवचनकालो
व्यापनकालः । व्यवहारो वाचं कर्मेति ॥

(उद्घोषः) अनभ्युपाय इति ॥ तस्य चाश्वत्थेन कृत्वा
भित्तानभ्युपायत्वात् । तत्रार्थवादमाह—बृहस्पतिरिति ॥ ननु
शब्दानामिति पुनरुक्तमत आह—योगरूढ इति । अर्थोक्तकृत्य
माह—इष निराकरोति—तत्रैति ॥ ननु वाचदेवाऽप्येवमेव तावदेव
न्युपयुक्तत्वात् । अत्र आह—माथ्ये चतुर्भिरेति ॥ उक्तमेव नृशय
वमाह—एकदेशोत्पादिति । त्रिषोपयोगाभिरभूतानां कालानां त्रिधा
प्रत्येकाभारत्वात् तस्य च कारणविवक्षा बोध्या । चतुर्णु कालेषु
विद्योपयुक्तत्वे इति कलितोऽयं । तत्राथवोविचार्य्य बुद्धिमानित्यादर
पूर्वकमश्वत्थारित्यारम्भ उपयोगः । तृतीयं प्रतिष्ठा सन्निध्यलभदा
राप्राप्ति सत्कारविशेषः । चतुर्थं यथापनुपानकालेऽप्यसंस्कृतमयोग
प्रयुक्तप्राविधानात् बर्तमानात् दक्षिणालम् प्रतिष्ठा चैत्युपयोगः ।
तादृशोपयोगः सर्वोपययन इव ॥ आये पर्युपयुक्तमिति । समा-
समित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति वाक्यार्थः । न वैरादिति । विद्योच्छेदा-
पत्तेः । कर्मेण प्राविचनविधेयैव्यवसापत्तेः ॥

(सत्त्वलोकाः) माथ्ये—तस्य उपरमुत्तरदिने—नेत्याहेति । न
(शब्दपारायण प्रतिपदपाठ कर्त्तव्यः) इति (सिद्धान्तो) वदती
त्यर्थः । कुत न्वमित्यत्र आह—अनभ्युपाय इति । यत्र इत्यादि ।
एष—गौरव इत्यादि । प्रतिपदपाठस्य शब्दपारायणत्वात् सापत्ति
पुनराह—एवमिति । हि—यः । श्रूयते—अभि । अनभ्यागमेकवर्ष
देवानामेकाहोरात्र इति मानकमनभिप्रायाह—दिव्यमिति । “काला-
ध्वनोत्पत्त्यनयोः” इति ध्वने दिनः । शब्दानामिति—शेषक
मिति शेषः । शब्दपारायण—शब्दपारायणरूढशास्त्रविशेषः । अन्त-
राशानामन्तः । जगाम—जगामेति । कुदे पत्तिगर्भात्—बृहस्पति
हेति । बृहस्पतेः श्रुतौ साधनसम्पन्नो भूयवती मायुनि
वायव्यादश्वत्थेनोत्पादित्येव बोधव्यः । न च—नैव । पुरा सर्वथा
सम्पन्नानां बह्विशोदसमदानां समवधानेति यदि प्रतिपदपाठेन

शब्दसमाप्तिर्न जाता, तर्हि का सम्भावना सम्प्रति सर्वथा हीनानां
वत्त्वादीनां समवधाने प्रतिपदपाठेन शब्दसमाप्तिरित्याशयेनाह—किं
पुनरिति । अस्मिन् समये प्रतिपदपाठेन शब्दानामन्त गमित्यतीति
किं पुनर्न्यवमित्यर्थः । अष्टात्वे इति—अध्य देशलोदीपन्यायेन पूर्व
शेषतश्च सत्यम् । सर्वथा—अत्यन्तम् । वर्षशत—वर्षाणां शतम् ।
“कालाप्यनो” इत्यनेन द्विविधा । प्रकियते व्यपचिद्यतेऽनेनेति स्थूल
क्षी घनसमिप्रत्याह—प्रकारैरिति । सामान्य-न्यायसर्तके विशेषैरे-
त्यर्थः । विद्या—विषये शब्देन—नैवेति विद्या । उपयुक्ता—सफल ।
चतुर प्रकारादेव स्पष्टयति—आगमेति । ननु किमागमैवावैतत्
आह—तत्रेति । चतुर्णां कालानां मध्ये ॥ वर्षः । अस्त्य—अभ्येति ।
कृत्स्न—सकलम् । सत्मात्—प्रतिपदपाठेन सर्वशब्दज्ञानोपसम्भवात् ।

प्रदीप—ननु प्राशस्त्यमिन्द्रा यतपर वाक्यमवसर्गः । स च लक्ष-
णया विधेयमित्येवमेव प्राशस्त्यमिति तत्त्वे प्रतिपादयतीति सिद्धान्तः ।
तथा च कथमेवार्थवादेन प्रतिपदपाठस्य शब्दप्रतिपत्त्यनुपाय-
कोष्यते इत्यत्र आह—प्रतिपदेति । शब्दा प्रतिपदपाठेन शब्दमशय-
मानत्वादिति बोधनद्वारा अववादेन प्रातपदपाठस्य तदनभ्युपाय-
त्वबोधनसम्भवादिति भावः । प्रतिपादयितु—प्रतिपादयत । अथम्—
बृहस्पतिरित्यादि । योगरूढ इति—शब्दानां पारमन्तमते गम्य-
यैनेति स्थूलक्षी निष्पन्नस्य “शब्दपारायण” शब्दस्य प्रतिपदोक्त-
शब्दप्रतिपादक शास्त्रविशेषे कृतत्वात् न तद्वद्वक्तृशब्दशब्दस्य व्यर्थेनेति
भावः । तत्र—श्रुतौ । प्रयोग इति—शब्दपारायणशब्दस्य योगरूढ
तथा तेन शब्दे पि शब्दे “पदार्थं पदार्थेनावेति, न तु पदार्थकदे-
शेने”ति नियमेन प्रतिपदोक्तानामित्यस्यान्यावासम्भवाद तत्र उद-
न्याय शब्दानामिति प्रयुक्तमि दाशयः । अर्चना समुदायनप्रज्ञः ।
औपधेति—औषधेन औषधसम्पत्तिभारभागादिना संस्कृता परिको-
विना या घृतस्य भावा परिमिति तदैकदेशोपयोगो सेवनेऽपि इत्यर्थः ।
हृह—शालेः । न्यवहार इत्यत्रातुम् । ग्रहणेति—मध्यमेत्यर्थः ।
अभ्यासेति—मननेत्यर्थः । व्यवहारशब्दस्य यागपुरवर्गमायार्थकर्मादी-
वर्गमायोऽनुपयोग इत्यर्थमभिप्रेत्याह—माह इति । प्रवचनस्य न्यव-
हारवेदेति पुरवर्गमात्रत्वेनोपयार्थत्वात् इत्युक्तिः ।

उद्घोषे—ननु लक्षणन प्रत्याहारमहादिज्ञानपूर्वकशब्दज्ञाना-
पेक्षया प्रतिपदपाठेन साक्षाच्छब्दज्ञानस्य लुप्तता कथं प्रतिपदपाठस्य
शब्दज्ञानानुपायस्य माय्यकृतोक्तमित्यत्र आह—तत्राहवेति । (तस्य
तत्र) अनभ्युपायत्वस्येत्यर्थः । शब्दानामानस्याह प्रतिपदपाठेन उद-
न्तमनस्येति शेषः । कृत्स्नेनेति—इष्टकलशध्वनिप्रत्यनभ्युपायत्वा-
दित्यर्थः । प्रतिपदपाठस्येत्यादि । तत्र—अनभ्युपायत्वे । शब्दाना-
मितीति—शब्दपारायणपदकृत्शब्दशर्मिपर्यः ॥ नैवमपि शब्दपरा-
यणपदस्य योग्यदन्तत्वात् तत्रैव शब्दानां पारायणविवक्षानादपि
स्यादिति शब्दानामित्युपादाने अर्थपुनरितिरित्येवेत्यादयेनाह—
अर्थेति । आगम—यदागमः । इदमेतिपायः । अत्युपयुक्तम्—प्रमो-
दसाधकम् । स्यादिति—नया न किं समाप्येति शेषः । मन्त्रायात्के-
यदाश्वतो न भिन्न इत्याह—उपधेयेति । मनुकमेत्यर्थः । तदाशय-
मिति—“चतुर्भिरेति”पि माथाशयमित्यर्थः । सहशानमिति शेषः ।
ननु कालानां विद्योपयोगापरत्वेऽपि विधानापरत्वात् कथं “चतु-
र्भिश्च प्रकारैरिति”त्यादि “न्यवहारकाले”त्यन्तमाथ्ये तेषां विदां प्रति
प्रकारां समुचितत्वेन आह—विद्योपयोगेति । कालानामिति—
परस्परैरेति शेषः । आध्यात्म्यादिति—नां प्रति प्रकारादाऽवगममिति
शेषः । ननु कालानां विद्यापरत्वे कथं तत्र तत्र श्रुतीपपत्तिरित्यत्र
आह—तस्य चेति । आशयस्य चैत्यर्थः । तत्र—चतुर्णां मध्ये ।

आद्ययोः—आगमस्वाध्यायकालयोः । पूर्वकमिति—परैर्दोनादिनि-
शेषः । उपयोग इति—विवाया इत्यादि । तृतीये—अध्यापनकाले ।
विशेष्येति—अर्थविशेषोपनि बोध्यः । विवाया उपयोग इत्यस्यानुपपन्नः ।
चतुर्थे—व्यवहारकाले । उपयोग इति—विवाया इत्यस्यानुपपन्नः ।
मध्यमनित्यायेन पूर्वोत्तरत्र चान्वयः । पर्यन्तपरिमितं पाठनं—रा-
नुरोपेन “आगमकायेने”ति तृतीयांशपाठानुरोपेण चाह—समाप्त-
मिति । केचित्तु “आगमकाये” इति सप्तम्यन्तपाठमन्युपगम्य तेषां
काव्यानां सध्ये आगमकालादारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् अस्माधुनिकस्य
सकलमायु नैव पर्युपयुक्त पर्याप्त स्वादित्यर्थं वदन्ति । प्रभिरदृष्टान्ते
शब्दोपदेशे अध्येतुरागमकायेनैव सकलमायु समाप्तिं स्वादित्या
पञ्चाविष्टा निरुक्तेति—न चेति । विशेषेति—नया सति एकाध्याया
दित्यादि । अन्वयकालेनैव सर्वायुष समाप्ततया कानुष्ठानास-
म्भवाद कर्मण कृतानामपरपदानां निवर्त्तनाय यच्च प्रायश्चित्त विहित
तस्य तस्य वैयर्थ्यापयैवेत्युच्यते—कर्मस्त्विति ।

(आचेपभाष्यम्)

कथं तर्हिमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

किंचित्सामान्यविशेषवृत्तज्ञानं प्रवर्त्यम् । येनाल्पेन
यत्नेन महतो महतः शब्दोचान् प्रतिपद्येरन् ॥

किं पुनस्तत् ? ।

उत्सर्गापवादाः । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः, कश्चि-
दपवादः ॥

(प्रदीपः) किंचिदिति । सामान्यविशेषौ परिसंस्तुतामन्यवि-
शेषादौ । कर्मण्यप्यु, आतोऽनुपसर्गे क इत्यादि ॥

(उद्घोतः) ननु तद्वत्तत्त्वकाव्यवृत्तस्य मनोरनुपपत्तिरत-
आह—सामान्यविशेषादिति । लक्षणं ज्ञातमित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—ये शब्दाः स्वरूपत उपदेशेनापि शास्त्र-
परिगणितुष्वपि शक्या, कथने शास्त्रेण बोद्धुमशुक्लानुत्र योग्या
इत्यादिपक्षेन दृष्टव्यः—कथमिति । इमे—प्रतिपदपाठेन कुर्वन् । उत्तर-
यति सिद्धान्तो—किञ्चिदिति । कतुमूर्त्तमित्यर्थः । तदित्यादि । ननु
किं स्वाचने प्रवर्त्तनेत्येतत् आह—येनेति । शास्त्रेणेति शेषः । यत्नेन-
आयावेन । महतो महत इति—अत्रय शब्दोपविशेषणस्य बीजभाषा
“नित्योपसर्गोपेति”ति सूत्रेण दिवम् । अथवा तयोः प्रथमं पञ्चम्यन्तं,
चरमविशेषणम् । तथा च विशालादपि विशालम् विशालम् शब्दसमुदाया
नित्यार्थः । शास्त्रीयसामान्यविशेषौ कोट्यावित्याद्येन प्रवृत्ति-
किं पुनरिति । तत्त्व—सामान्यविशेषयोः स्वरूपम् । उत्तरयति—उत्स-
र्गादि । परितोभाह—कश्चिदिति । शास्त्रे योग इत्यादि । अपवाद-
इति—कर्तव्य इत्यस्यानुपपन्नः ।

प्रदीपे—सामान्यविशेषवद्वयं सामान्यविशेषवद्वयं समासात्-
रस्य, माहृश्यायै वतुपक्ष अतो मा भूदित्याद्येनाह—सामान्येति ।
सामान्यविशेषयोः स्वरूपे क्रमशः आध्यायेते एवाह—कर्माणि ।
आदिना—“कर्माणि श्रय, दिवादिभ्य इयन्” इत्यादिमद्ग्रहः ।

उद्घोते—तद्वत्तत्त्वकाव्य—सामान्यविशेषस्वरूपकत्वात् । अतोः—
सामान्यविशेषवद्वयं—रवदकमनुप । नन्वेव लक्षणपरप्रयोगो न
युज्यते इत्यत्र आह—शास्त्रमिति । पाणिनीयं यावद्वर्णमित्यर्थः ।

(आचेपभाष्यम्)

कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः, कथंजातीय-
कोऽपवादः ? ॥

(उद्घोतः) मध्ये कथंजातीयक इति । केन प्रकारेणैव ।
एतेनैवजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिं पाणिनरचितेति
सूचितम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—सामान्यविशेषयोः शास्त्रेण शास्त्र-
विशेषेण प्रवृत्ति—कथमिति । ननुकार्यानामनुयोग इति नियमस-
त्त्वाद कथं प्रवृत्ते एकस्मिन्नेव प्रकारेणैव अनुजातीयरूपव्ययो विना
मिति चेन्न, एतद्वत्तत्त्वकाव्यवृत्तयोः शास्त्रनियमस्यानित्यतावृत्तना ।
अथवा प्रकारमात्रेणैव, प्रकारान्वितं जातीयरित्यर्थेनैव प्रवृत्तना । न
चैकेनैव सम्मतिं निमित्ते कथमुपपन्नमिति मिति वाच्यम्, एवमेव-
वृत्तस्य तुने पर्यनुयोगानुदत्तात्, शिष्टायां दृष्टा इतिवत्तदुपपत्तेश्च ।

उद्घोते—एवंजातीयकेन—उत्सर्गापवादजातीयकेन । शास्त्रेण-
महाध्यायीरूपेण ।

(समाधानभाष्यम्)

सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । तद्यथा—“कर्म-
ण्यप्यु” । तस्य विशेषोपापवादः । तद्यथा—“आतो-
ऽनुपसर्गे कः” ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—प्रवृत्तसामान्यविशेषशब्दयोः सूत्रपत्रता
सूचयन् तयोः क्रमशः उद्घोतयोः आह—सामान्येनेति । तस्य-
उत्सर्गादिव ।

(जातिव्यक्तिपदार्थनिर्णयाधिकरणम् ।)

(आचेपभाष्यम्)

किं पुनराकृतिः पदार्थः, आहोस्तिवद् द्रव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभयमित्याह ॥

कथं ज्ञायते ? ।

अभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं
पदार्थं मत्वा—“जात्यात्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यत-
रस्याम्” इत्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा “सकृत्पाणा-
म्—” इत्येकरोप आरभ्यते ॥

(प्रदीपः) सकलशालव्यवस्थैकतत्त्वपक्षायये न सिद्ध्यतीति
पक्षद्वयाग्रयणं प्रत्यन्तर्कं करोति—किं पुनरिति । आकृतिरने केवल
आश्रयीमाणे सकृत्तत्वे विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते, केवलेषु व्य-
क्तिषु पुनः प्रसन्नविज्ञानादित्यादि न पठते । तस्मात्तद्व्यसिद्धये
कचित्पक्षे कश्चिपक्षं परिगृह्यते । तत्र जातिवादिन आहु—जाति-
रेव शब्देन प्रतिपाद्यते, व्यक्तीनामात्मन्येतत्कर्त्तव्यप्रद्वयगतमवाह ।
सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसोपेते । तत्र
यवादयः शब्दा मित्रद्रव्यसम्भवेना जतिमभिदधति । तस्यां प्रतीकार्या
तदाविशेषवद्विच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते । शुक्लादयः शब्दादपि पञ्चनवेता
जातिमाचक्षते । शुणे तु नत्ववस्थाअत्ययः, द्रव्ये सर्वव्यक्तिष्वन्यात् ।
सङ्गाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रत्ययविनाश्यात् विपश्यन् कोमारीवनाप-
न्यायमेवेतिपि स एवावमित्यभिप्रत्यययतिमिच्छा दित्यन्नादिका जाति-
र्वाच्या । किवास्त्वपि जातिविषये नैव पाठुनाच्या । पठति पठते ।

कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं
प्रवृत्तम्—

(सत्वालोक) प्रशस्ते-विप्रतिपत्त्या-विश्रयानेकादित्युपस्थित्या।
अथ “अथ” नि दादि । किमिदं नियाकारकनिष्कर्षो कज्ञानत्वापि म
यत्न्यति भव । सशय-निज्ञानाकारणमुपज्ञानम् । विप्रतिपत्ति
मैश्वरादायमुद्गम-केषिदादिना । ध्वनिव्यवस्था-कारादध्वनि
व्यवहयम् । पाठान्ययोः अनागिरिक्ताव चेत्वाशयेनाह-धर्मात्मक
मिति । स्तोमंति शेष । अथा यत्नानिष्कर्षः पदस्यैव शब्दसमि

इत्यादि । अनुशान्तिकादिषु तत्त्वापराधमुपपदयति न सम्भवती
त्यभिप्रायः—दुर्लभत्वादिति । तन्मते—व्यक्तिपञ्चमादिबेदान्तिमते ।
विष्यदुद्दिष्टवैशयाय प्रकारान्तराद्—यद्वेति । धर्माणां—वृत्तिनाम्नाम् ।
शुक्तिरजटादिज्ञाने—गुणत्वप्यस्तरतादिज्ञाने (इदं रजतमिवा-
वाकारेण भवे) । अतिशानभूतानामिति शेषः । सर्वत्र—सर्वत्र ज्ञाने
द्रव्यम्—व्यक्ति । तथा च व्यक्तेरर्थस्य ब्रह्माभिनतया नित्यत्वेति
भावः । तद्विहित-शब्दार्थस्य । अनित्यत्वेति—तयोरित्यादि ।
सिद्धशब्दस्य—शब्दार्थसम्बन्धस्य । अन्यत्र—मन्त्राग्राह्यम् ॥

(वार्तिकघटकसिद्धशब्दार्थनिरूपणभाष्यम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ सिद्धशब्दस्य क पदार्थः ? ॥

(प्रदीपः) सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्द्वैतानुपपत्ति—

अयेति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये सिद्धशब्दस्य क पदार्थ इति । अथ
पदार्थशब्दो ह्यतः । सिद्धशब्दस्य क पदार्थ इत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—पदार्थ—अर्थः (नित्यो—नित्यो वा) ।
अर्थार्थशब्देन प्रयोगान्तरं किन्तु वाच्यतर इति सूचनाय पद-
पदमिति परे ।

प्रदीपे—वृत्तानादिति—प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । वस्तुनोरित्यादि ।
सहयोगोद्घे इति शेषः ।

उद्घोषे—कृत—अर्थः कृतः । सिद्धशब्दसम्बन्धी—सिद्धशब्दनि-
वृत्तशक्तित्वात् ।

(समाधानभाष्यम्)

नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः ॥ कथं ज्ञायते ? ॥
यत्कूटस्थेऽप्यविचालिषु भावेषु वर्तते । तथा—सिद्धा-
शौ, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकाशमिति ॥

(प्रदीपः) निवेति । नित्यलक्षणस्य पर्याये वाचकस्त-
मेवार्थं कदाचित्स्थित्यर्थ आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः । कूटस्थे-
ष्विति । अविचालिषु ॥ अविचालिष्विति । देशान्तरप्रसिद्धितेषु ॥

(उद्घोषः) कूटस्थेऽप्यिति । कूटयोगेनलक्षणं यैः तेषु,
मत्सर्गिणाशेषे स्वयमनष्टेति—अर्थः ॥ नन्वयोजनस्यापि तद्वि-
त्वात्त आह—अविचालिष्विति । भाष्ये पानादृषि वापि स्वावहा-
रिकविषयत्वाभिप्रायेण इष्टानिगमः । आकाशस्यापि स्वावहारिकनित्य-
त्वमेव चाप्यभिप्रायः । एव च तत्र कूटस्थान्तिवाचकत्वेन ग्रहण-
मिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अथ सिद्धशब्दस्य क पदार्थ इति
प्रश्नस्य सिद्धशब्दस्य नित्य पदार्थं ह्युत्तरं विशेषविशेषणमात्र-
व्यामेनापरो बोधयितुमाह—नित्येति । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द-
इति केन प्रकारेण ज्ञायते इत्याद्यनेन पृच्छति—कथमिति । उत्तरयति-
वादिति—यस्मादित्यर्थः । इहान्तराह—सप्रथेति ।

प्रदीपे—नित्यलक्षणस्य—नित्यस्वरूपस्य । वाचक इति—सिद्ध-
शब्द इति शेषः । अस्य नित्यवाचकत्वा योगवाचिकत्वा अवयवार्थान-
वैश्वर्येति भावः । सिद्धशब्दस्य पर्यायेण तदाचकतामुपपादयति—
तमेवेति । नित्यमेवेत्यर्थः । सिद्धशब्द इति—जायतेत्युच्यते ।

उद्घोषे—अयोग्य—लौकिकारेण लौकिकस्याप्येन लौकिकद्वाराण-
वाक्येन स लौकिकद्वाराण्योग्येन । अयोग्येन सत्यन्वयत्वात् व्यत्य-
यत सिद्धीत्यत्र आह—उद्घोषेति । अपिना—मन्त्रवर्णनासप्र-
त्ययः ॥

यैश्वेक्यादिमते आकाशस्य पारमार्थिकनित्यता, न चावृषिभोरित्य-
मिष्येत्वा पार्थक्येनाह—आकाशस्येति । एवञ्च—सिद्धशब्दस्य नित्य-
वाचकत्वे च । योग्यादिवर्तनीयस्य न्यायेनाह—तत्रेति । नित्ये-
त्यर्थः । वाचकस्येति—सिद्धशब्दस्येति शेषः । एवेन योग-
कार्यवाचकस्य सिद्धशब्दस्य व्युत्पत्तिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तथा—सिद्ध-
ओदन, सिद्ध. सूप, सिद्धा यवागुरिति । यावता
कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो मह-
याम्, न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति ? ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियामि-
त्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—कार्येष्विति—अत्रानिर्देश्येति वक्त-
व्यं कार्येष्वपि कार्यवहेतुनानित्यतापाननाय । अत एव वदमति
कैयः क्रियामिष्य इति । अपिना नित्यमग्रहः । वर्तते—प्रयुज्यते ।
सिद्धशब्द इत्यनुच्यते । इहान्तराह—तद्यथेति । यावता—यतः ।
तत्रेति—अतस्तत्त्वार्थोक्त इत्यर्थः । अत इत्यादि । एतन्नित्यपर्यायवा-
चिनः—यद्येते (नित्यकार्यवाचिषु) नित्यपर्यायवाचिनः । सिद्धशब्द-
स्येति शेषः । कार्यं इति—प्रयुज्यत इति शेषः । शब्द इति—तस्य
ग्रहणमिति शेषः । इति—समाप्तौ ।

(समाधानभाष्यम्)

सप्रथे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभाषात्मन्यामहे नित्यप-
र्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव ॥

(प्रदीपः) सप्रथे तावदिति । तत्र हि 'किं कार्यं शब्दोऽप-
सिद्ध' इति पक्षद्वयविचारः कृतः । न च कार्यप्रतिपक्षार्थविभाषा साम-
व्याप्तिसिद्धशब्द इति स्थितम् । तस्मान्नान्तरवादिरहापि तत्रैव
शुक्तिरित्येव ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—प्रकृत निश्चायकमाह—संप्रथे इति ।
तावदिति वाच्यलक्षणे सिद्धशब्दस्येति शेषः । कार्यप्रतिद्वन्द्वि-
भाषात्—कार्यप्रतिपक्षिभावेनोपपत्त्यात् । वाचिन इति—तत्रेति
शेषः । इति—इति शेषः । इहापि—अतस्तत्त्वार्थोक्त इति । तदेव—नित्य-
पर्यायवाचिनो ग्रहणमेव ।

प्रदीपे—तत्र—महर्षेः हि—यतः । इति—इति विप्रतिपक्षवाक्येन ।
पक्षद्वयेति—शब्दोदितत्वात्नित्ययोग्यकल्पेत्यर्थः । कृत—उपस्थापित ।
तत्र—नित्यम् वाक्ये । अयेति—नित्येति । अन्यस्यासम्भवाद्—
सामर्थ्यादिति । तस्मात्तन्मन्त्रत्वात्—मन्त्रादृशशब्दकावात् ।
साहचर्यञ्च शब्दात्तत्त्वान्तत्वेनेति भावः । तथैव—नित्यवाचित्सिद्ध-
शब्दस्य ग्रहणमेव ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तथा—
अम्भस्य वायुमस्य इति—अथ एव भक्षयति, वायुमेव
भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव, न
साध्य इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । एवञ्च—प्रयोगे द्विपदमवधारणं, चोदक-
त्वेनैव शब्दरूपेणानुपपत्तिः । कृतं तु चोदकमन्त्रेण, स्यात्सामर्थ्यादवधारण-
गम्यते तदा तदेकपदमिच्छत्येति । तत्र सर्वे एवापे मन्त्र-
तत्त्वमस्यशुक्तिः ॥

सामर्थ्यान्वयममवगमयत्प एव मन्वन्तीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकं रादयन्तमभावातिरिक्तद्वन्द्वोपादानान्वययोऽवगम्यते सिद्ध एवेति । कायाणां तु पदार्थानां प्रागभवाप्रत्यक्षसामान्यवोरपि सत्त्वात् सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव ॥

(उद्घोतः) ग्रन्थान्तरान्तेष्वेते वि निवामवमाह—माय्ये अथवेति । एतेन तत्समानता तत्रादयत्येकपदार्थवादेऽपि तत्र स्यादित्यवास्त्वम् ॥ ननु एकपदानोक्तत्वात्त्वम् इत्यस्य पदद्वयत्वकस्योदाहरणं वममङ्गमत्र आह—एवमवेति । माय्ये अप एवेति गम्यते इति । वाक्ये ॥ समासेऽपि सामर्थ्यात् तदतिरिक्तमवगमादो गम्यत इत्यर्थः ॥ नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शयति—इहापीति । कार्यवाचित एव ग्रहणाभावे मूलमाह—कार्याणामिति । प्राक्प्रत्यक्षत्ववोरपि पाठः ॥

(तत्वालोकाः) माय्ये—एकपदानांति—एक पद वेधितव्यमिति । उदाहरणमाह—तत्राथेति । इति इत्यनेन । इतीति—अवधारणमिति शेषः । एवमवेत्यमाह—न साध्य इतीति—गम्यते इत्यनुपपत्त्येति ।

प्रदीपे—सुतिष्ठ—पदमित्यनुमारेणाह—एवेति । अममम एवेत्यादावित्यादि । द्योतकत्वेन—मवधारणद्योतकत्वेन । यदा स्थिति—अममम इत्यादाविति शेषः । द्योतकम्—एवमवेति । सामर्थ्यात्—अममम इत्याद्युपादानसामर्थ्यात् । अवधारणम्—अप एव अवयति (न तदतिरिक्तम्) इत्यादिरूपम् । तन्म—अवधारणम् । समासे प्रदर्श्य वाक्ये दर्शयति—तत्रेति । नियमाकारमेवाह—अप एवेति । रायन्तरामावाह—कल्याणरासम्भवात् । नियममेवाह—सिद्ध एवेतीति । अपिना अयतामावातिप्रमह । सिद्धता—सिद्धतायै । इति—इति हेतोः । अत्र—कार्यपरीति ।

उरयोते—ग्रन्थेति—समहकृतेत्यादि । नियामकम्—सिद्धाद्यस्वैवान् ग्रहणमिति नियमबोधकम् । एतेन—अवधारणानुसारेण । तदिति—अर्थवैयर्थ्यं । अपिना नित्यवाचकसिद्धाद्यमहकृतस्य समग्रं । तत्र—माध्यतन । शता परमित्यनुसारेणाह—पदद्वयेति । अप एवेति सामर्थ्ये इति—अप एवेत्यतिरिक्तमवगम्यते इत्यन्वयमिति । वाक्ये—प्रत्ये मङ्गलवर्णवारी । समासे—अममम इत्यादी । तदिति—अवधारणार्थः । नियमेति—मिहसैवैवान् ग्रहणमिति नियमवैयर्थ्यं । प्राक्प्रत्यक्षसामान्यवोरपि वाचिकपाठो न युक्तोऽन्वयवाचकविस्थापनेनाह—प्रागिति ।

(समाधानान्तरमाध्यम्)

अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य—अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । सयथा—देवदत्तो दत्त, सत्यभामा भामेति ।

(प्रदीपः) अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तश्चे सत्तात्वेन विनियुक्ते एकदेशे प्रयुज्यते । न ह्यनौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात्म्यं मात्राय मनुष्यादयं वाच्यतमुरपपत्तेः । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वात्तमबाहुसामान्यत्वादेव वाच्यत्वात् । एव तद्वन्निष्पादित्योऽवगमवत्सत्ता सदा विनियोगवती विनियुक्ता एव । लोपस्तु कर्तान् साधुत्वमाभूत्सत्तात्वात् । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वादिदोषस्मिद्धादिग्रहणात् प्रवर्गं गमयति—अत्यन्तसिद्ध इति ॥

(उद्घोतः) अथवेति । गृह्यइहापिउपवादादानान्तरव्यवस्थितकर्ममिति भावः ॥ प्रतीयमानस्येति । एतद्वद्विद्वद्भ्ये वपपादमित्येते ॥ पूर्वं तद्वतीति । एवमेव एतद्वद कल्याणवर्षा इत्यादिप्रयोगः । अथवा एतद्वदवाच्यं प्रदीप इत्याह ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तर

पदयोर्लोप इति लोपविधायक तर्हि किमर्थं न आह—लोपसिद्धाति । वर्णानाम् देववादीनाम् । तत्रापि कचित्पूर्वदश्येव पश्चिच्छरत्तदश्येव पश्चिच्छरत्तदश्येव पश्चिच्छरत्तदश्येव निर्णयम् ॥ एव नाना शब्दत्वमात्रेण तत्र एव निर्णय इति तत्त्वम् ॥ निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालसत्यो निष्पन्नत्वम् ॥

(तत्वालोकाः) माय्ये—नन्वेवम आकाशदिषु चिरकालावस्थापित्वाशयेन नित्यसिद्धाद्यप्रयोगसम्भवेऽपि वास्तवसिद्धतामावाह । “अथ मिहमाकाशमिवादिदृष्टा हो नोपपद्येत्येन आह—अथ वेति । “विनापि प्रत्यय पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य” इति वार्तिके नेति शेषः । अत्र पदार्थमाह—अत्यन्तमेति । इत्यान्तमाह—तत्राथेति ।

प्रदीपे—ननु यस्य देवदत्तश्चो नाम, न तु दत्तादिशब्दः, तस्य शेषनाम कथं दत्तादिशब्दः प्रयुज्यते इत्यादयेन पृच्छति—कथमिति । संज्ञात्वेन—मतिवाचकत्वेन । विनियुक्ते—सङ्गतेति । एकदेशे—एकदेशे विद्वद् । हि—ननः । असौ—एकदेशः । एकदेशात्—एकदेशादित्येव । एकसमर्थविधानमपरसमर्थिनः स्मात्प्रसक्तिं न्यायेनेति शेषः । समुदायस्य—देवदत्तस्यैव रूपस्य । वाचकत्वम्—मतिवाचकत्वम् । प्रती-यमानस्य—स्मर्यमानस्य । शब्दस्येति शेषः । प्रत्यायकत्वासम्भवात्—अर्थवत्त्वपक्षात्सम्भवात् । उत्तरयति—एवमिति । यदि उक्तयुक्त्या उपायमाणास्यैव वाचकत्वेत्यर्थः । अनुमिप्रादिन्यम्—देवदत्त इति सत्ता विधानान्तरं सतिनि प्रयोज्यम् । अवयवस्वरूपा—देवदत्तश्चो एकदेशे दत्तादिशब्दश्चा दत्तादिशब्दः । संज्ञा—मत्वाधीना । विनियोग-काळे—(विनायिना) देवदत्त इति नामकरणकाले । सदात्वेन सति नोति शेषः । विनियुक्ता—विनियोजिता । अन्तर्भावत्वमर्थत्वात् । एव—अथैवमप्युपपत्तेः । लोपस्तु—लोपविधायकवार्तिककृतः । भूदिति—अपि तु तत्र दत्तवोनामपि साधुत्वं भवतिनि शेषः । इति—इति हेतोः । अन्वयावस्थापते—वार्तिककृता प्रवर्गने । इहापि—अहमवर्गनेऽपि । सिद्धयुति—सिद्धाद्यप्रवर्गणम् ।

उरयोते—एतत्—प्रतीयमानस्यापि वाचकत्वम् । एवमेव—समुदायवाच्यत्व एकदेशेनापि वाच्यत्वादेव । एतद्वद कल्याणवर्षादिप्रयोगात्प्रतीयमानस्यैव पदद्वयकल्याणवर्षादिप्रयोगे इति शेषः । कल्याणवर्षा—कल्याणवर्षावर्षः । अन्यथा—समुदायेन वाच्यस्य एकदेशावस्थिते । पर्यायवाचीति—कल्याणवर्षावर्षावर्षाणि । समुदायेकदेशयो समानार्थशब्दत्वादेव प्रयायवाच्यमप्यने प्रयायशब्देन निर्वाहो भवति नान्यथेति भावः । तत्रापि—देवदत्त इत्यपि । पूर्वपदस्येति—साधुत्वमिति शेषः । एवममिमवोरपि । तत्र एव—एकैक्यवहादेव ।

(समाधानान्तरमाध्यम्)

अथवा “क्याक्यानतो विरोधप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्” इति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥

(प्रदीपः)—आयाद्रा नित्यस्य धाम्नीनां विरोधनित्याह—अथवेति । नहि संदेहान्नादलक्षणात् भवति, पुनः प्रत्यान्तरेण निश्चयोपादाय ॥

(उद्घोतः) ननु निरुचिक स्थानानन्तरं विरोधस्यपि समशब्द आह—न्यायाद्वेति । इत्येवमप्यादेव पदार्थवत्त्वात् नित्यस्य सप्रमादो विरोधमिति अत्रानन्तरं सिद्धादेन तदेवोपपत्तिरप्येव ।

(तत्वालोकाः) माय्ये—हि—ननः । इति—इति परित्यागप्राप्ता

रेण । वाचिन इति-सिद्धशब्दस्य प्रत्ये इति शेष । व्याख्यास्याम-
व्याख्यानेन व्यवस्थानविधानम् ।

प्रदीपे-न्यायात्-वृद्धत्वात्कारात् । आदिना अर्थमग्नये
सम्बद्धः । स्थितम्-स्थायित्वम् । इत्याह-इति व्याख्यानमेव प्रकृतौ
निर्णायकमिति बोधनायात् । उक्तपरिभाषार्थनाह-नहोति । अल-
क्ष्यता-अवोधकता । सामान्येनाख्यानान्तरं विशेषणरूपान्तरं मन-
तोल्यास्येनाह-पुनरिति । उत्पादादिति-प्राप्त्यानेन विज्ञाप-
योपादिति शेषः ।

उद्घोते-अयुक्तमिति-अज्ञातमित्यर्थः । "नृत्तमप्येयमिति ।
तुन इत्यत्र अह-विपरीतस्वभावेति । निर्मुक्तिकव्याख्यानस्येति
शेषः । अत आह-इत्यनेन-अकारणाने सपुच्छिता बोधयितुमाह ।
पदार्थसम्बन्धानामिति-पदानि चार्थानां स पदार्थेति इन्द्र ।
तदेव-नित्यत्वेनेव । प्रत्ये शब्दार्थान्तरव्यवस्थानि शेषः ।

(आलोचनमाध्यम्)

किं पुनरनेन वर्ण्येन । किं न महता कृतेन नित्य-
शब्द एवोपात्तः यस्मिन्नुपादीयमानेऽसन्देहः स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) वर्ण्येनेति । प्रयनव्याख्यानयनेत्यर्थः ॥

(सत्त्वालोकः) माधे-किं पुनरिति-नित्यत्वेनातिरिक्तं
प्रयोजनं सम्पन्नमिति शेषः । अनेन-सिद्धशब्देन । वर्ण्येनेति-मन्त्रे
हिनिराकरणायेत्यादि । उपादीयमानेनेति शेषः । किं नेति-कुतो
नेत्यर्थः । यदि तेन नित्यत्वेनेव बोधार्थं तर्हीत्यादि । सुदोष बाधय-
मयाउपात्तत्वे, निर्दोषन्तु मयामावाह-चेरिति लोच्यवशात् सुमारेण
नित्यशब्दस्य सन्देहजनकानुरूपेणामावाहनायाह-महता कृतेने-
ति । उचै गदनेत्यर्थः । एवेन सिद्धशब्द आह-त । उपादीय-
माने-उपादीयमानमात्रे । असन्देह-सन्देहप्रागभावः । परिपालित-
इति शेषः ।

(समाधानमाध्यम्)

मङ्गलार्थम् ॥

माङ्गलिक आचार्यो महत् शास्त्रोपस्य मङ्गलार्थं
सिद्धशब्दमादित् । प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रथमं वीरपुरपाणि च भवन्ति, आयुष्मत्पुरपाणि
चाप्येताराश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) माङ्गलिक इति । आदिनाभीधार्थनिर्दिष्टं तत्
बोधाने आचार्यो माङ्गलिकः ॥ प्रयुक्त इति । "अयनस्य विच्छेदः ॥
वीरपुरपाणीति । शीतः परिरपरायात् । आयुष्मत्पुरपाणीति ।
शास्त्रानुगते धर्मोपचयादावुपनिषदाह । सिद्धार्था इति । अध्ययनमिति
सिद्धिरिति तथा मिदि ॥

(उद्घोतः) सिद्धिमङ्गलमिति । नस्या मदलत्वं च कार्ये कार-
णरूपोपचारादिनि बोध्यम् ॥ तत्प्रयोजनमग्नयेति प्राग्गतेयञ्च ॥ तत्र
मङ्गलाग्रहणप्रयोगेनायाह-माधे मङ्गलाग्रहीत्यादिना ॥ अथे
तत्रिवन्तस्य फलमाह अध्येतारश्चेत्यादिना । अनुपदिक्कामलभ्य-
त्येत्यर्थः ॥ अध्ययननिर्मुक्तं समाप्तिः । सिद्धिः सिद्धिरिति शेषः ॥
मङ्गलार्थमित्यत्र नेन एव वा कथञ्चित् संचिन्ता ॥

(सत्त्वालोकः) माधे-मङ्गलार्थमिति-अर्थव्यवस्था प्रयोजन-
नायकः । मङ्गलार्थमिति पाठः । तत्र चैन नित्यत्वबोधनमह । तत्र
च स्वस्यतो मङ्गलाग्रह, अर्थेने नित्यत्वबोधनार्थं सिद्धशब्द प्रयुक्त-
इति फलितार्थः । अत एव "सकृदुच्यते शब्द सकृदेवार्थं गमय

तानि" अतुल्यविरोधो नाप्येते ॥ वार्येयमप्यनुवृत्त्या व्याख्यान-
माध्याह्न-माङ्गलिक इति । आचार्य-“वाचिनोति च शास्त्रांता-
चरे स्थानाय वापि । स्वयमाचरेन यन्त्रदानार्थेनैव चोच्यते ॥” इत्या-
चार्यश्रुतलक्षितो वरहचि । द्वाष्टीधस्य-शास्त्राणां वारिकानामेन
सम्बद्धप्रत्ययस्य । अथवा शास्त्रमेष वा चैव भूतान्तरं धरतस्य ।
अस्य "आदित" इत्यनेनापि सम्बन्धः । मङ्गलार्थ-निर्दिष्टसमाप्ति
प्रचारादिसाक्यमङ्गलार्थम् । आदित-प्राची । प्रयुक्ते-प्रायुक्तः । वत
मानसामप्येव वर्तमानवदेति श्रुतेयं भूते एव । कुत एव नित्यत्वं इ-
मङ्गलादीनीति । हि-यत् । प्रथमं-चिरं प्र वादने । वीरपुरपा-
णीति-वीरा सामप्यव गनवन पुण्या अथेतरो भवन्ति वैष्ण-
इति युपति । एवमप्येति आयुष्मत्पुरपाणि चेति-भवन्ति तन्नु-
पप्येने स्युरिति-यामदलत्वादाकारिणं च भवन्ति न देश इति-
इत्याह । आदिना सत्त्वाणि च भवन्त्याह मङ्गल । अनुमतेने
इति शेषः ।

प्रदीपे-अगर्हितेति-नार्हता निर्दिष्टा चेत्तत् मङ्गलं नित्य-
समाप्तिप्रचारादि । सिद्धारं स्युरिति वा न धर्मद्वारा रत्नं दत्त-
मङ्गलं प्रविशयकावत्प्रसङ्गादसमाप्यवादः सान्य इति भावः ।
सत्प्रयोजन इति-तत्तदमङ्गलं प्रयोजनं सत्तु यत् । प्रत्ये हेतु-
माह-अध्ययनस्येति । शीतलाने तुमाह-श्रीमनुष्यामिति । आयु-
ष्मत्तया हेतुमाह-शस्त्रेति । शास्त्रात्मकमिति-यर्थः । सौपाम्-
य यैपाम् ।

उद्घोते-तन्नु मङ्गलान्वयादहमिदं कथञ्च मङ्गलमिति नित्य-
माह-तस्या इति । तादृशसि-रित्यर्थः । कार्य इति-“आयुर्ध-
नमि-त्वश्रुताय इत्यत्राम-स्थितिः । तत्-मङ्गलम् । इति-इति
पुराणी तत्र-मा । तद्विषयवन्तस्य-मङ्गलस्येत्यर्थः । तद्वि-
षयवन्तस्य । इति-सिद्ध शब्दार्थवन्तस्य इति भावः । तत्र मङ्गल-
(कथञ्चागतं) विविधं कायिकवाचिकजनकं सकृदेवात् । तत्र
कायिक-यद्वागारयमनादि । वाचिक-योपायोगीत्यानादि । मान-
निक-वा-श्रुतिविधानादि । एव मङ्गलं मङ्गलम् अविरोधशब्दात्
विषयत्वात्तदनुमानेन नित्यं मङ्गलत्वे निन्दे-वाचाना-उपस्थितत्वात्
विनियमसद्वारा समाप्ति मङ्गलम् । इत्यत्र नित्यत्वे सति
नित्यत्वमङ्गलम् । स्वप्रतियोगिचरमङ्गलानुसङ्गकमिदं समाप्तत्वेन
नमाप्तिं प्रति रत्नं विच्छिन्नसत्त्वसाम्यं च मङ्गलं कारणमिति च
समाप्तिमङ्गल्यो कार्यकारणभावः । न च विच्छिन्नसत्त्वस्यैव
सम्बन्धेन । समाप्तिश्च चरमवर्ण्यैकस्वरूपा । इति वदन्ति । नवीनस्तु
भोगेनापि विनियमस्य समाप्तेर्जननात् वा प्रतिमङ्गलत्वान्तरं सिद्ध-
त्वात् विच्छिन्नस्यैव मङ्गलम् । स्वस्वस्यैव च विच्छिन्न-वन्मति
स्व-व्याप्यैवत्वस्यैव मङ्गलकारणमिति च मङ्गलविच्छिन्नस्यैव
कार्यकारणभाव इति वदन्ति । विलस्यु अनेनानुसङ्गकं तत्त्वालोक-
दृश्यम् ।

(समाधानमाध्यमशेषमाध्यम्)

अयं सन्तु नित्यराव्दो नावश्यं कूटस्थेवविचालि-
तु भावेषु वर्तते ॥

किं तद्दि ? ॥

आभीक्ष्येपि वर्तते । तद्यथा नित्यप्रवृत्तितो नित्य-
प्रजल्पित इति । यावत्ताभीक्ष्येऽपि वर्तते तत्राप्यनेनै-
वार्थः स्यात्-“व्याख्यानतो विरोधप्रतिपत्तिर्न हि सदे

साग्नोमे विषयः, किं बोद्धम् । न च प्रमादमित्ये इति भव ॥
एतच्च मन्त्रपुनः वित्तोप निरूपितम् ॥

(सत्त्वालोकः) माध्वे—ननु गन्धर्व्युपादानाय प्रवृत्तानाम्ना-
मानि किमपि प्रयोजन विषयविशेषे निजत्वा निवृत्त्यविशेषनये राक्षसे
नाश-अपेक्षेति । किमिति-प्रयोजननिमित्तं देवः । अ-प्रमादकम्
युतेनेति-विशालेति शेषः । एतेनेत्येतेन निर्देशमाह—इदमिति ।
एष इत्येतेन निर्देशमाह—सिद्धे इति ।

प्रदीपे—इदमिति भास—बोद्धव्यं । एतेन देवः । शास्त्रार्थः—शब्द
व्यवस्था विषयः । तत्र हेतुमाह—यदा यदेति । अर्थस्य व द मन्त्रेऽ
सत्ये नेत्यर्थः । वदनेति शेषः शब्द-इदं गच्छति अर्थाकारेति-
अर्थकारो यस्या इति व्युत्पत्तिः । इति-इति हेतुः । एवमेवेति
शेषः । अर्थस्य-बोद्धव्यः । अर्थ-मात्रः ।

वदोते-पदार्थानामिति-नये रूपानि देवः । बाह्य-न-
वर्तमानः । बोद्ध इति-पदार्थं स्तुतुमन्ते । स च-बोद्धव्यार्थः
पूतच-बोद्धार्थं प्रमादमित्यस्या जित्य वद ।

(प्रत्याचेपभाष्यम्)

अर्थं पुनर्जायते-सिद्धः शब्दोऽर्थः सधन्यवेति । ॥

(१ प्रत्याचेपसमाधानवार्तिकं द्वितीयपट्टम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लोकतः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यत्लोकोऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुज्जते, नैषां
निर्गुणी यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्यं भाषा निर्गुणी
सावत्तेषां यत्नः क्रियते । तत्रा-घटेन कार्यं करिष्यन्
कुम्भकारकृतं गत्वाह—कुम्भ घटं कार्यमनेन करिष्या-
मीति । न तद्वच्च-शब्दान्प्रयुज्जमायो वैयकरणकुल
गत्वाह—कुम्भ शब्दान्प्रयोक्तु इति । सावत्येवार्थमुपा-
दाय शब्दान्प्रयुज्जते ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । अन्वयः कार्यं वस्तु लोकव्यवहार,
अन्वया निमित्तम् । शब्दस्य व्य-शब्दो भाषितव्यवहारपरमा
व्युत्पत्तिर्बुद्धं इति शब्दो भाषितव्यवहारपरमा
मिरत्यव कान्तन उपारविताकुलकश्चेत्यन्वये । नैव बोद्धा
वय ॥ सावत्येवार्थमिति । इत्या वस्तु निमित्तवैषम्यं ॥

(वदोतेः) शब्दादीनां निमित्तमिति । व्याकरणनिष्ठा
ल्लनिकः ॥ सावत्येवेति । वैयकरणकुलकश्चेत्यर्थः ॥

(सत्त्वालोकः) माध्वे—सन्त्यसन्दर्भो व्याकरणनिष्ठात्वेन
नित्यनिमित्तोऽपि व्याकरणनिष्ठात्वेन कुतो निश्चयने निजत्वात्
येन वृत्ति-कथमिति । वदोते-लोकत इति । शब्दो इति शेषः ।
यद-यत् । अहं ह मन्त्रमुपादातेति भाषानमन्त्रेण सन्त्येपान
नया आचार्यकाना इव शब्दप्रयोगेकाने अर्थोपादानावयवकाया
स्तनाय सामाना-भास-अर्थमर्थमुपादायेति । अर्थ इति विषय-
वैषम्यं । वेति-किन्तिना दे । एषां-शब्दानाम् । निर्गुणी-निष्प-
त्ती । भव निमित्तार्थं सतमा । ये इति-अपि लिख्यते । सावा-
पदाय । इति शब्दस्य दत्तव्यं करणम्, शब्द निमित्तव्यं तत्प्राकरणी
पदार्थोपादानाय विमुक्त-समर्थेति । अनेन-नैव । तद्वत्-अस्य कार्यं
कुञ्जकुलमनादिवय । प्रयोष्ये इति-वागित्यादि । सावतीति-

किन्तिनादि । समये इति शेषः । तथा च किन्तु वैयकरणकुल-
नायाक समये एवेत्यर्थः ।

प्रदीपे—अन्वया-अन्वयार्थः । निमित्तम् इति-वस्तु लोक-
व्यवहार इत्युच्यते । शब्दस्य व्य-शब्दो भाषितव्यवहारपरमा
व्युत्पत्तिर्बुद्धं इति शब्दो भाषितव्यवहारपरमा
मिरत्यव कान्तन उपारविताकुलकश्चेत्यन्वये । नैव बोद्धा
वय ॥ सावत्येवार्थमिति । इत्या वस्तु निमित्तवैषम्यं ॥

वदोते—इत्युच्यते । निमित्तम् इति-वस्तु लोक-
व्यवहार इत्युच्यते । शब्दस्य व्य-शब्दो भाषितव्यवहारपरमा
व्युत्पत्तिर्बुद्धं इति शब्दो भाषितव्यवहारपरमा
मिरत्यव कान्तन उपारविताकुलकश्चेत्यन्वये । नैव बोद्धा
वय ॥ सावत्येवार्थमिति । इत्या वस्तु निमित्तवैषम्यं ॥

(आचेपसंहारभाष्यम्)

यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं शास्त्रेण क्रियते ?

(१ समाधानभूतं तृतीयपट्टम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे

शास्त्रेण धर्मनियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनि-
यमः क्रियते ॥

किमिदं धर्मनियम इति । ॥

धर्मात् नियमो धर्मनियमः, धर्मार्थो वा नियमो
धर्मनियमः, धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ॥

(प्रदीपः) अत्र भाष्यकारो मन्त्रस्य नित्यकथनानामना-
श्रित वक्तव्यं व्यवस्थापितम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शब्दः प्रयुक्त
निर्यक्तव्यम् । कथं दानं इति प्रश्ने लोकतो दानेने इति द्विती-
यम् । लोकत इत्युच्यते । लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम् ॥
शब्दप्रयोग इति प्रयोजनहेतुः प्रयोजनं न तु शब्दानां
वस्तुतः भवति । प्रयोजनप्रयोजनान् प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्त ॥ धर्मात्
नियम इति । वस्तुत्वा शब्दार्थं प्रतिपादने । नमः मानाये तु वदो
विषय सततं नैव, वस्तुत्वात्तदर्थम् । अर्थविकल्पनाय च
विषयात् ॥ धर्मार्थ इति । धर्मार्थो वयम एव धर्मशब्दादिभिर्बुद्धे
इति कथं सततं । धर्मप्रयोजन इति । विनियमितेप
निमित्तत्वेन धर्मो प्रयुक्त इत्यर्थः ॥

(वदोतेः) ननु मन्त्रनिमित्तं लोकत इत्ययं धर्मप्रयुक्ते
व्यवहारः कथम् । वागिते चैव शब्दार्थसंबन्धेन प्रयोजनो भाव-
येति । अनाद्येवेति । व्युत्पत्तिर्वागिते वयम् । लोकत इत्युच्यते
च लोकव्यवहार इत्यर्थः ॥ माध्वे अर्थप्रयुक्ते इति । अर्थप्रयोज-
नहेतु इत्यर्थः । परस्य विशदार्थो भवति शब्दः प्रयुक्ते,
प्रयोजनविषयशब्दशब्दानां विनाशितं भवति ॥ एव प्रश्ने शब्दप्रयो-
गात्तत्वात् प्रयुक्ते शब्द इति शब्दप्रयोजनविषयशब्दानां विनाशितं भवति
इति तत्परम् ॥ विधानादिति । तदर्थस्य धर्मप्रयोजनस्य त्वेव प्रयोग

मिति ॥ ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिप्रेतं गुणक्रियानिरूपितं शक्तेरनभिहितत्वात् अमिहितवत्प्रकारस्य स्वादुमिषं णमुल्लिख्य बह्वभागात्वेन कथ्यते इति चेत् । प्रधाननिष्पन्नार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो यत्त्वममानाधिकारगुणशक्तैरभिहितप्रकाश इत्यभिमानात् । वस्तुन इदमनुमेयेन स्वादुमीश्वर निरूपयिष्याम । येन इति । एतच्च शान्त्युत्पन्नप्रकाशो विशेषनिवेश्येन राग्यन रागप्रकाशतया आरायकउद्भवाभ्युद्गारमनयोर्ध्या दोषाभावो यथा च शान्त्युत्पन्नप्रकाशप्रकाशगन्तरोपशमलाय शान्त्यमित्यनेन पूर्वोक्तव्यतिरेकेणैवोक्तं सत्यं एव ज्ञानेन बोधयते तथा मातुल्येन नात् । कर्षादपराधनात्तन्मन्त्रकथं बोधयते तेषां पक्वविशेषानि नरेव फलकात् । यथैकचित्ते 'स्वारात्' इत्युद्गारकत्वमिव भव । नाना त्वेन । कथ्यमाना वैदिकानां तु सर्वत्र ज्ञेयं बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये-प्रियतद्विज्ञा इति-प्रियात्मविज्ञा यैवा निमित्तमिति । वासिष्ठाया इति-अनेन इति । प्रयुज्यते इति-वर्णिकारा इति शेष । अनेन वर्णिकारा निरुद्धकथाभ्युद्गारित्वादि विज्ञात्वात्तात्तया सूचनया देशानुपपत्तिरिति अत्र-लौकिकैर्वैदिकेन नयो । तद्विज्ञातार्यं-“अध्यात्मविज्ञानिधेयं” इति वाचिस्पतिविरचितं जयं । एतज्जोपनयनमर्थाद-अथेति । कृतान्तेषु-इष्टान्तात्वेन । यथाक्रम लौकिक इष्टान्तात्वेनाह-लोकै इति । तावदिति-वया लक्षणे । ननु किं मन्त्रवचनामित्यत्र आह-अथयमिति । अनेन-शुद्धिर्ज्ञेयः । तत्र-तन्निष्ठचित्तापनवस्तु । अपरान्ताह-सधेति । ऐन्द्रादिति-ऐन्द्रादिति चिन्तापननाशनेनैव । लौकिकेति-पुराणा निमित्तं शेष । तत्र-ऐन्द्रादिति चिन्तापननाशनेनैव ।

प्रदाये-अथम्-लोकै वेदे वै यथै प्रयुज्यते । लौकिकैर्वैदिकैश्चिन्ता शब्द । अपराह इति-किं तु साधुगच्छ एवेति शेष । ननु तर्हि कथमुक्तं प्रियतद्विज्ञा इति-अह-किमिति । अथ एवाम-इत्यादिबोध्यत्वात् एवमिति । शक्यते इति-अत एके वेदे वैष्णवैव निवदे सम्भवत्यपि, तत्र निश्चयः । प्रियतद्विज्ञा निमित्त इति-प्रियतद्विज्ञा निमित्त यथैति श्रुत्युक्तिः । उक्तरीत्या पूर्ववतानन्तरं ममानार्थं नानुसन्ध्यामपनयो लोकै वेदे वैष्णवैस्त्वन् लौकिकैर्वैदिकैश्चित्तापनम् न यथेष्टं प्रयोगयोरपि लक्ष्मणस्य लोकै वेदे वैदिकैश्च प्रयोगः । “अर्द्धमाशान्तायेन पुत्रीतत्वं मन्त्रेन वैद्याकरणा” इत्यनेन वैद्याकरणमित्यत्रा मुच्यते लक्षणे मन्त्रवत्यपि तद्विज्ञा प्रयुक्तस्य लौकिकैर्वैदिकैश्चित्तापनस्य प्रयोगे यौरात्र यणे प्रिय इति नैव निमित्तं नायदिति भावः । एन इष्टान्ताह-अथेति । वानस्पत्यम्-वतसराणां समूहो वानस्पत्यम् । समूहेति-समूहार्थेति । शब्दापामयस्त्वं इष्टान्तात्वेनाशान्ता-शब्दा-धौम्यरूप इति । मन्त्रात्मक-विज्ञातार्यं इति शेष । शक्येति-शक्यं यथाचित्तापनमात्रेणैव । अलिङ्घ्यस्यादन्त्यापूर्वमिति शेष । लिङ्गेति-लिङ्गेन मर्दान्ता ननु सत्येन युक्ते दत्तं । कृत्यमन्यथ-“शक्तिमहोदधे”ति श्रुतेन यद् अत्यन्तं । पदान्तरसम्बन्ध्या-एष दमन्त्यतः । दमन्त्यतः “या विदेभ्यो हृत्यने लिङ्गमस्त्राविम स्य । माता एव हि कर्वा समानार्थं विदेभ्यो ॥” इति नियमे नेति शेष । स्त्रीत्व-जालिङ्गत्वम् । अथ विलम्बोपरिवर्तनम् इति रत्नम्, तथा श्रीनेष्टिनिवृत्तमन्त्ररत्नमिति बोध्यम् । संस्कार-सोपमादिकम् । इति-एति द्वयोः । पूर्वमिति-लक्षणायादि त्यादि । विशेष्येति-तत्रान्वयेत्यर्थः । प्रतिघात इति-कर्मयुक्त ज्ञेयः । इन्द्रियनियमासामर्थ्य-इन्द्रियविशेषादिति ज्ञेयं दुःख । उद्गतो-इष्टा-मातयैरेकमिषायाक एकमिषायाक । हृदयेव-हृदयेनैव । निवदे इति शेष । अन्त्या-लोकै वेदे वै यथै । अन्य-

शब्द प्रयोगे-लौकिकैर्वैदिकैश्चित्तापनस्य । लौकिकैर्वैदिकैश्चित्तापनस्येति शेष । अवयवे इति-यैकदेश एव एव द श दयाया विद्यादि । तत्रेति-अवयवावयवयो विभागादौ तत्र मन इया दिव्यवहारप्रयोगो नैव न्यव । प्रधानैरवयवैर्ब्रह्मस्य कथो पृथक् । उक्तैर्गुणानां तु प्रत्यक्षमनुसन्धेति ॥ प्रधानविषया शक्त्यवयवमिषायाः । यदा गुणो तदा हृदयस्तुतिरिति प्रत्यक्षः । इति हरिकारितानुसारेण-ननु प्रधानक्रियेति । प्रत्यक्षक्रियेति । शक्ते-कर्तृत्वज्ञेयः । गुणक्रियेति-गौणप्रतिष्ठानक्रियेति । एतत्त्व-लक्ष्मण्यन द्वितीयाविगमम् । गुणशक्ते-गुणक्रियानिरूपितशक्तः । अभिमानादिति-या च प्रत्यक्ष शक्त्यमित्यत्र हृदयान्ता निमित्तं विषयक विद्यमानाकालत्वात् न ह्यभिमानं द्वितीयादनुसन्धेति । अत्र अभिमानवदेन तत्राह सूचनादाह-वस्तुन इति । इद-लक्ष्मण्यन द्वितीयाविगमम् । तदिति-इष्टान्तात्वेन । तेषां-मर्दान्तात् । लौकिकैश्च वेदे एकनिवेशेन पदमनुसन्ध्या, शान्त्यनिरूपकविशेषेन निवेशस्य सहाय्यो सर्वं इष्टान्तात्त्विकसाधनम्माह-अतोनेति । वैदिकैश्च वेदे दार्शनिक वैदिकैश्च वेदेति । अथ सहादाह-मर्दान्तेति । किंचित् लौकिकैश्च वेदे पदमनुसन्धेति । अत्रमं, स्वमायं गमने अत्रमायं, दार्शनिक साधुगच्छवेदे धर्मं, असाधुगच्छप्रयोगे अर्थं इति इष्टान्तात्त्विकसाधनो सर्वथा साधा भावादाह-अतोनेति । वैदिकैश्च वेदे पदमं वस्तुनैव वस्तुनैव अर्थं इति तयो सर्वथा साधुगच्छ-मर्दान्ताह-अतोनेति । इति वदन्ति ।

(भाष्यम्)

वेदे रत्नमिति-“पयोन्नतो ब्राह्मणो यवागून्नतो राजन्य आमिष्ठान्तो वैश्यः” इत्युच्यते । अतः च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शान्त्य चानेन शालि-मासादीन्यपि अतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते ।

तथा-“वैश्व खादितो वा यूप स्याद्” इत्युच्यते । यूपश्च नाम पशुनान्धार्यमुपादीयते । शक्यं चानेन यत्किंचिदेव काष्ठमुच्छिद्यत्वायुच्छिद्यत्वा वा पशुरु-बन्धुम् । तत्र नियमः क्रियते ।

तथा “अग्नौ कपालान्धाधित्याभिमन्त्रयते-भृशूणामङ्गिरसां परमस्य तपसा तप्यन्धम्” इति । अन्त-रेणापि मन्त्रमग्निर्दहन्कर्मा कपालानि सन्तापयति । तत्र च नियमः क्रियते-एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

(प्रदीप) पयोन्नतो इति । तन्माभिमन्त्रया पय एव अन्त-तापि नियमो-ननु विधिः, अर्थमात्रेण कारणाभावात् ॥

(उद्घोषः) यतयताति । अन्यवहार्थेनोद्घोष इत्यर्थः ॥ भाष्ये उच्छिद्यत्वायुच्छिद्यत्वा वेति । मन्त्रानुसन्धेति इत्यर्थः । निष्ठान्ता निष्ठान्तवत्यर्थ इत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये-स्ववर्णीन निगन्तुदायो निश्चयार्थः । पय इति-श्रुतेत्यर्थः । आमिष्ठेति-अथ्यमन्त्रवस्तुननुकूलन-दुष्परिणाममुत्पन्नत्वार्थः । ननु किं तदभिधेयमित्यत्र आह-अतमिति । नामेति-उद्घोषमपि यदिति शेषः । शक्यमिति-अनेन भाष्यार्थकयत्त्वमन्त्रेणाभिमन्त्रय इति येषुमित्यत्र दार्ष्टिक्यादीनां भाष्यवन्तः काष्ठमुपादयति, न वा साधु नैव पशुनान्धार्यमुपादयति । विशेष इति भावः । अनेन-ब्राह्मणादिना । तत्र-अन्वयवहार्थेनैव ।

स्यैवार्थः ॥ उत्तरम्—प्रयोगादिति । नया चाप्रयोगमात्रादुक्तमानमिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अनु यदि प्रयुक्तानिदमन्वाङ्मनं तर्हि किमर्थमप्रयुक्तं अपि लक्ष्यं, तेषां, चक्रं, पेषेयादयो नैनं स्तुता यान्ते इत्याशयेनाहिरिति—अस्यप्रयुक्त इति । अत्र वाचित्ते एव निमाधनेकवचनमित्याहुयैव व्याचष्टे—सन्तीति । वै यदि निश्चये । दिग्दर्शनस्य कतिपयानप्रयुक्तयानुगतिरिति—सद्यपेति । अत्रानु राशयं तन्मुखादेवावगम्य उदत्यं इत्यने—किञ्चित् इति । सत्यप्रयुक्त (शब्दा इति) यत् (वक्ष्यते) अतः किमिदं वचनं । अत्रानुसृत्य सत्तया का क्षतिरिति साक्षात्तरं । भाष्येनैव स्वाशयनञ्च प्रयोगादिति । युल्लभप्रयोगादित्यर्थः । हि—अत्र । ये—शब्दाः ।

प्रमाणे—अनु “अत्यवयुक्तं” इत्यादि “अनुनासिकं” इत्यन्त्यस्य प्रयोगादनुयोगादसम्भवनया स्वयमेवोद्देशेन आह—प्रयोगेति । प्रयोगे शिष्टप्रयोगे नूनं निमग्ननिदानं यत्वा इति न्युपचितं अस्या—व्याकरणाख्याया । सकलउत्तराणि साक्षात्तत्वं उक्तमात्रेण अत्र भवत्याख्यायित्वातिशयोक्तिरुक्तमिति लक्ष्येकचतुष्कम् । तथा निरन्तरित्वं परनिमित्तं वा लक्षणात्प्रमाणे लक्ष्येकवचनं स्मारकं लक्ष्येकचतुष्कम् । तयो लक्ष्येकचतुष्कस्यैव यैश्चामप्रयुक्तं गच्छन्ति ननु जना । अत्र पाणिने लक्ष्येकचतुष्कसाधनानाम् “पाणिने शिष्टप्रयुक्तानि सकललक्षणां स्वत्यैव उच्येतेष्वपरिहृतेष्वसदुदात्तक व्याकरणमीरचि”ति सूत्रविपुले शास्त्रेणैव पद्यादि—स्मृत्येति । प्रामाण्यमत्र इति शेषः । अप्रयुक्तानामपि अप्रयुक्तशब्दानामपि । अतपेति शेषः । अप्रामाण्यमिति—अस्या निर्मुक्तशब्दानामित्यादि । आशयेनैव इति शेषः ।

उद्घोषे—अनेन—“सिद्धे” इति वाच्यं शब्देन । साध्यासाधु—शब्देन । एवमेवेति । “व्याकरणशास्त्रेति शेषः । तेषु—प्रयुक्त साधु । धर्म—धर्मनक्षत्रा । तपेति शेषः । अधर्म—अधर्मनक्षत्रा । अतपेति शब्देन इति शेषः । इह—व्याकरणस्य प्रयोगेनूक्तम् । शिष्टप्रयोगे विषयत्वात् साधुना मुनिना वेदान्तका यानकत्वं । एवञ्च—व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोगेनूक्तमात्रं प्रामाण्येन । कथं शब्दानां शिष्टप्रयोगे विषयत्वात् साधुना मुनिना वै । अप्रयुक्तानाम्—अप्रयुक्तानाम् शब्दानाम् अप्रयोगेन—प्रयोगविषयत्वाभावेन । अनेन—व्याकरणशास्त्रेण अप्रामाण्यमिति—व्याकरणशास्त्रेणैव । लोकस्यैव शास्त्रेण एव शब्दावचनस्य सिद्धे (नित्ये) अर्थानुप्रयोगेन इत्येवमर्थोक्तं वा सिद्धे वैषम्यात् व्याकरणशास्त्रं धर्मनिदानकमिति वाच्यं इति । तत्र यदि व्याकरणशास्त्रेणाप्रयुक्तशब्दानामन्वयाख्यायान् क्रियते तर्हि “विपरि त्यन्तमप्राधावि”ति नियमाप्रमाणेन व्याकरणशास्त्रस्यास्यैव विधिनेन वैषम्यात्सम्भवात्तल धर्मनिदानकता नोपपत्तेरित्याशयेनाह—वाच्यं को चेति । “शास्त्रेण धर्मनिदानं” इत्यन्तवाचिकोक्तस्य नियमस्यानुप पत्तिरित्यर्थः । व्याकरणशास्त्रस्याप्रयुक्तशब्दानां वास्थानकत्वे “लोक काना वैदिकानाञ्चे”ति भाष्येनेति तस्य साधुत्वस्यावगुण्ठा क तापि नोपपद्यते, अप्रयुक्तशब्दानां साक्षिादिरूपाम् उल्लेखत्वात् इत्यपि बोध्यम् । साधुमात्रार्थत्वात्—साधुशब्दोक्तानुपादनार्थत्वात् । उत्तर—अस्य अत्यवयुक्तम् । असाधुना मुनिनाम्—अप्रयुक्तशब्दा असाधवः प्रयोगविषयत्वादित्यनुमानम् ॥

(आवेपासगतिमाध्यम्)

इदं तावद्विप्रतिपिद्धम्—यदुच्यते—“सन्ति चै शब्दा अप्रयुक्ता” इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अथा—प्रयुक्ता न सन्ति, सन्ति चाप्रयुक्त्येवेति विप्रतिपिद्धम् ।

प्रयुक्तान एव सन्ति भवन्ति—सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवजातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधु स्यान् ? ॥

(प्रदीपः) यथा शब्दानां विन्यस्यप्रतिपदा सत्यं गच्छते तैव शब्दानां, वै हि सर्वदा व्यवहार्यं प्रयुक्तमाना सन्त्य सन्तीति सन्ति शब्दा—इदमिति । कश्चेदानीमिति । उदाहरणम् ॥

(उद्घोषे) विप्रतिपदमुदाहरति—यथेति । एव सत्ये प्रयोगे आवृत्तं एव, अद्वैते च सत्यमेव न स्यादिति भावः ॥ ननु उदाहरणेन सत्यं केन व्यवहार्यं चाप्रयुक्तमिति न विरोधो यो भाष्ये—प्रयुक्तान एवेति ॥ ननु यथा प्रयुक्तस्यैव, अत्र सोऽन हासनाह—कश्चेदानीमिति । सत्यमेव प्रयोगे इत्याह सन्ति चा—प्रयुक्ता इत्यादना शब्दानां प्रयोगे साधुयोग्यं स्यादित्यर्थः । स्वप्र योगावैव प्रयुक्तत्वात् न प्रयुक्तत्वेति विरुद्धेति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—वर्ण्यं पूर्वतः इत्याह—इदमिति । वाक्यान्तराह—तावदिति । परस्परमिदं एव । इति नन्दनेन निर्देश्यमाह—यदिति । विप्रतिपदमुदाहरति—यदिति । इतीति—इह परस्परमिति शब्दः । प्रयुक्तान इति—अत्र, तेषां विप्रतिपदमिति त्यादि एवमकमाह—सन्तीति । भवजातीयक—भवसदृशः ।

प्रदीपे—अर्थक्रियाया—दाननादि यापणेन । गच्छते—गच्छते । शेष—न तथा अर्थक्रिया विन्यस्य सत्ता शब्देन । कुत्र एवमिदं आह—ते इति । शब्दा इत्यर्थः । हि—अत्र । सत्यं—सत्यं एव । भवजातीयक—विप्रतिपदः ।

उद्घोषे—एवञ्च—अस्यसाध्या शब्दप्रयोगेणैव वै । निमित्ता यं कृतं कृतम्—सत्ये इति । कृतानामिति । प्रयोगे इति, अप्रयोगे इति, सत्यमिति च—अर्थमिति । लक्षणमर्थोक्तं—युता दक्षयतिवचनं । शब्दानामिति शेषः । इति—एव इति । अत्र—इत्य आह । सर्वेति—अर्थवदिवश इति शेषः । वै—किमिति—यदि (नहि वेन) किन् । वा क्षतिरित्यर्थः । तत्र—नहि तेन किमि त्यत्र । शब्दानामित्यादिमात्रार्थानाह—स्वयमेवेति ॥

(आवेपासगतिमाध्यमाध्यम्)

नैतद्विप्रतिपिद्धम् । सन्तीति तावद्भूमः । नवेता—व्याख्यादिव शास्त्रेणातुविदधते ॥ अप्रयुक्ता इति नूनम् । चलोकेऽप्रयुक्ता इति ॥ यदुच्यते—कश्चेदानीमन्यो भवजातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधु स्यादिति । न भ्रूमेऽस्मानिप्रयुक्ता इति ॥

किं तर्हि ? ॥

लोकेऽप्रयुक्ता इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं तु शास्त्रेऽहं प्रयुक्तत्वादिष्वभावात्पुनिरुक्तत्वा, व्यवहारो नु न इत्यनेन इत्युक्तम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अन्यत्वात् स्वभावेन भावादित्येव विरोधो निरा कटो—नैतद्विप्रतिपदम् । सन्ति—सन्ति । अप्रयुक्ता—शब्दा परस्परविप्रतिपदम् । कुत्र न तस्मात् विप्रतिपदमिति आह—सन्तीति । एते शब्दा इत्यादि । तावद्—अथमत्र । कुत्र तन्मत्ता शब्देनैव आह—यदिति । यत्र इत्यर्थः । एतावत्—कोऽपि दिशः । शास्त्रविद—वेदान्तका । शास्त्रे—व्याकरणेन । अनुविदधते—ननुर्वन्दे । अत्र इति शेषः । अप्रयुक्ता इति—अत्र नमित्यर्थः । कथं शब्दाव एतेऽप्रयुक्ता इत्यत्र

आह-यदिति । यत इत्यर्थः । लोके इति-अर्थबोधनायैव इति शेषः ।
इतीति-अव इति शेषः । एव विरोध निरस्योपदान परिहर्तुमनुव
दति-यदपीति । इतीति-उपपत्तिप्रकारमेवेति शेषः । कुत एव
मित्यत्र आह-नेति । यत इत्यादि । इतीति-अम् इति शेषः ।
मत्प्रयोगो न लोकप्रयोग इति भावः ।

प्रदीपे-उत्तरान्तु-नैवदित्युत्तरान्तु । यदपीति शेषः । शास्त्रदृष्ट्या-
भ्याकरणाल्लक्षणा । प्रकृतीति-उपेयादिपठकेत्यादि । सत्त्वा
इति-उपेयादयः, न्यायि इति शेषः । ध्यवहारे तु-लोकव्यवहारे तु ।
ते इति शेषः । इत्युक्त-रत्यागमेनेष्टम् ।

(आचेपभाष्यम्)

ननु च भयानप्यभ्यन्तरो लोके ॥

(सत्वालोकः) भाष्ये-ननुपेयादीनां लोकव्यवहारविषयता
मदुक्ता न युक्ता, तेषां लोकान्तर्गतमवाहसंयुक्तव्यक्तिव्यवहारवि
षयतादित्याशयेन आचेपु लोकांतर्गतमुपपादयति-नन्विति ।
निश्चयेनेत्यर्थः । च एव । भवान्-आचेपकः । अपिनाऽप्यर्थमाह ।
अभ्यन्तर-मन्तर्भूतः ।

(समाधानभाष्यम्)

अभ्यन्तरोऽह लोके, न त्वह लोके ॥

(प्रदीपः) न त्वहं लोक इति । यथा लोको-बाह्यगमाय
शब्दम् प्रयुक्ते नैव भवेत्तर्हि प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपर्यवका
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु लोकान्तर्गत एव न त्वहं लोक इति वचो
विरहना आह-यथेति । भयबोधाय उद्घोषप्रयुगानी हि मम लोक-
हेनामिमम इत्यर्थः ॥

(सत्वालोकः) भाष्ये-उत्तरयति पूर्वपक्षी-अभ्यन्तर इति ।
प्रदीपे-अर्थावगमाय-अर्थोपपत्ताय । पूर्व-पथा । पुते-अथेत्या
दिशब्दाः । अर्थे-अर्थबोधनाय । स्वरूपपर्यायका इति-स्वरूपं
स्वरूपमात्र पर्याय बोधयैवामिति व्युत्पत्तिः । एते मया प्रयुक्ता
इति शेषः ।

उद्घोषे-विरहमिति-लोकाऽन्तर्गतस्य लोकभावा दुर्निवारत्वादिति
शेषः । अव-अत्यन्तः । अर्थबोधाय-अर्थोपपत्ताय । हि-यतः ।
अभिमत इति-भगोऽहं न लोकः, मया स्वरूपमात्रबोधनाय प्रयुक्ता
नामपेक्षादीनामर्थोपपत्तायामुपयुक्तत्वादिति शेषः । एषा च लोकांतर्गत
स्य रुद्धता विहाय वारिभाषिकप्रमितिपद लोकांतर्गतत्वापि न त्वहं
लोक इति वचनमुत्प्रेरेति भावः ।

(३ आचेपवाचकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ॐ ॥ अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थं
शब्दप्रयोगात् ॥ ॐ ॥

(भाष्यम्)

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तत्र ॥ किं कारणम् ? ॥

अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति
चैषा शब्दानामर्था येन्येभ्यो प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थवद्भावा उच्यते-प्रतीति
मिहम् । न हि यथा दार्ष्टेन-रत्नत्वात्प्रयुक्तवत् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविरहकता
नाय उच्यते-रत्नत्वात् । तदुच्यते-अर्थवद्भावा इति ॥

(सत्वालोकः) भाष्ये-“अस्त्यप्रयुक्तः” इति वार्तिकेनेत्या
पिण्या आशङ्क्या समग्रनाय वार्तिकमेवाह-अस्त्यप्रयुक्त इति ।
ननुपेयो वार्तिकवरे “अस्त्यप्रयुक्तः” इत्यस्य पुनरतिरोधमत्र इति
चेत्, निषेधमपि आवश्यकनिषेधसमर्थाय तदवशं वार्तिककारेण
माध्यकारेण बोधितं इत्यभ्युपगमात् । न च पूर्वोक्तो नैव भवान्,
तस्य दूरत्वत्वात् ॥ अर्थे शब्दप्रयोगादित्यत्र व्याचष्टे-अ इति ।
अर्थबोधनायैव । अर्थावगमे एषां शास्त्रोपदेशोऽपि नोपपत्तेत्या
न्येनाह-सन्तीति । एषाम्-उपेयादीनाम् । अर्थेऽपि-उपे
यविरहिते इमे इति शेषः ।

प्रदीपे-अर्थसमावा-अर्थवर्तीतिसमावा । शब्दप्रयोगे-शब्द-
प्रयोगानुमाने । छिन्नम्-छिन्नपते दायनेनेति मिहम् । हेतुः । कुत
एवमित्याकाक्षाप्रामाण्यस्यासं दुर्गमता व्याघरेकस्यातिमाह-नैति ।
हि-यतः । शाब्देनेति-प्रयुक्तेन शब्दशब्दादिमानामर्थे इति शेषः ।
उपेयादिशब्दा लोकप्रयोगविषया इत्यर्थबोधजनकत्वादित्यनुमानेन
तेषु प्रयुक्तैः शिक्ते न तेषामप्रयुक्तैर्नि भावः ।

(४ आचेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ॐ ॥ अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥ ॐ ॥

(भाष्यम्)

अप्रयोगः स्वरूपव्येया शब्दाना न्याय्यः ॥ कुतः ?
॥ प्रयोगान्यत्वाद् । यदेया शब्दानामर्थेऽन्याच्छब्दाना-
न्प्रयुज्यते । तद्यथा-उपेत्यस्य शब्दस्यार्थे-क यूय-
मुपिता, तेरेत्यस्यार्थे-क यूय तीर्याः, चक्रेत्यस्यार्थे-
क यूय कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे-क यूय पक्वन्त
इति ॥

(प्रदीपः) इतरेभ्योवाभिज्ञतामाह-अप्रयोग इति । यतो
ऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति बाधकारकतो नैवामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्य-
वेत्यस्य उपिया इति समानार्थो न भवति यतोऽपि किंचिदपेक्षानवग
माद्यपि तत्त्वत्वावयव पदान्तरसहितं प्रयुज्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यते इति
प्रयोग उच्यते-लोप्यो यस्यापेक्ष्यसि तस्यार्थित्वे । सर्वान्तां पर
निनात् पूर्वनिगमनप्रकारेण निरूप्यत्वात् । पदान्तरसहित इति । पदान्-
न्तरं क यूयमिति । तत्र केत्यनेन साधनगरीक्ष्य, निष्ठया भूतत्वं
कर्तृत्वं च, यूयमित्यनेन साध्यमुपपत्तयेऽप्यमाभ्युत्स्य चैवनाह वा
युज्य च, वते साधारण्यार्थोक्तमर्थेण निरूप्यत्वं तदेवेत्यर्थः
त्वात्कर्तृत्वं च । न वस्तुना किंचिदपेक्षको बोधो न च कर्तृत्वं
पेक्षक इति कथं छिन्नप्रयोजनार्थमिति चेत् । विरक्तविरक्ताना
हरेव तयोर्लोके । न वास्त्यने किंचिदपेक्षकर्तृत्वं पश्यति यद्वति
अपार्थिववद्गीति भूतवद्विषयव्यवसायप्रयोगविरोधः । भगोऽपिनाया
ककर्तृकस्यैवा सर्वमानत्वासङ्गेति विचार्य । वर्तमानसामीप्ये
तत्र एतं साधारण्यं । तद्विषयं प्रकृत्या भोऽहमेवेति यद्वते तस्याः
दत्तकर्तृको वास्त्यकर्तृको तद्विषयि बोधः । अत्र एव इत्यो भूतसंके
ति यदे इत्येव भाष्यगुणमिति विद्याप्रधानमिति भाष्ये उच्यते ॥

(सत्वालोकः) भाष्ये-अप्रयोग इत्यत्र व्याचष्टे-अप्रयोग
इति । स्वरूपवर्तीति निराशङ्क्याशङ्क्याशङ्क्या । एषाम्-उपेया
दीनाम् । न्याय्य-उचितः । प्रयोगान्यत्वादित्यत्र व्याचष्टे-यदिति ।
दरमादित्यर्थः । एषाम्-उपेयादीनाम् । अर्थे-अर्थबोधनाय । एवम
नेति । प्रयुज्यते इति-किन्तु नेमात् उच्यते-तदुच्यते । मनु

वैष इष्टमित्यत्र आह—तद्यथेति । इतीति—श्रुजने इति शेषः ।

प्रदीपे—इतर इति—वादिप्रतिवादन्यस्तत्त्व इत्यर्थः । ऊनेत्यानयं प्रतीतिरिति शेषः । अन्यथासिद्धतामिति—अथैन प्रकारेण (ऊनेत्यादिशब्दातिरिक्तोपिता इत्यादिशब्दप्रयोगेण) उपपन्नमित्यर्थः । तथा ऊनेत्यादिशब्दानामयं प्रतीतिरिति शेषः । प्रयोगसदभावानुमाननोपपत्तेरिति भावः । अन्ये—उपिता इत्यादयः । तेषाम्—ऊनेत्यादिशब्दोपधानात् । पुराम्—ऊनेत्यादीनाम् । प्रयोगस्येति शब्दः । तथा च ऊनेत्यादिशब्दाः लोकप्रयोगविषयत्वाभावात् तदर्थेनोपपन्नोपपन्नकप्रयोगविषयशब्दत्वाच्चिद्व्यतिरिक्तप्रयोगिताऊनेत्यानुयोगितादित्यनुमानेन सप्रतिपक्षत्वाद्वाक्यानुमानानुपपत्तिरिति भावः । कुन इत्यत्र आह—परोक्षतादेर्विशेष्येति । ऊनेत्यनेनावगम्यस्य उपपत्त्यनेनेति शेषः । तत्प्रत्यापदमाय—परोक्षतादि विशेषबोधमायः । सहित इति—उपिता इति भाष्यकृतेति शेषः ।

उद्योते—अन्य—ऊनेत्यादौ विज (उपिता इत्यादि) । बोधकतयेति शेषः । तत्त्वादिति—नदर्थवत्त्वादित्यर्थः । ऊनेत्यादीनामित्यादि— । ननु सर्वत्रैव इत्यत्रेवात्रापि “सर्वनामस्मरणोपपन्नस्यानमि”ति वार्तिकेन सर्वनाम्न पूरनियमनेन अन्यप्रयोगशब्दित्युच्यते इत्यत्र आह—सर्वनाम्नामिति । पूर्वनिपातेति—“सपर”स्म कालस्यैवादिनिर्देशेनेत्यादि । तत्र—पदान्तरसहितोपित्यादिशब्दानां मध्ये । साधनपारोक्ष्य—नामाधिकाङ्गपरोक्षत्वम् । प्रतुरित्यादि । बोध्यते इति शेषः । एवमनेपि । निष्ठया—उपितादिपक्षकादिना । मन्थयेति—ऊनेत्यादिपक्षके यदि । आभिमुल्यमिति—निवृत्तिरादि रित्यादि । एवमनेपि । ननु वसने तत्तैश्च कथं कर्तुरि कप्रत्यय इत्यत्र आह—वसेरिति । शब्दार्थकर्मकैत्यत्र—शब्दार्थकर्मकविरुद्धोद्देश्यसन्तननरुद्धानर्थविरुद्धेति सूत्रे । केचित्तु आख्यागार्थविशेष्यक एव शाब्दबोधो भवति, न तु शब्दार्थविशेष्यक इति वदन्ति, तत्र शुक्तिमित्याद्येनैव न न्यास्याते इति । डिङ्गे ऊनेत्यादावित्यर्थः । अत्र—इदन्तउपिता इत्यादी । च—तु । इति—इति रिक्तौ । कथमिति—पदात्तरहितत्वापि उपिता इत्यादेरिति शेषः । डिङ्गेति—डिङ्गोपेत्यादावित्यर्थः । विषयताविशेषेति—व्याकरणविशेष्यतादिकेन या दि । विषयतासामान्यादरेणैति भावः । तयोक्तं—तयो समानार्थलोके । तथा च तत्समानविषयकत्वं तत्समानार्थत्वं, न तु तत्समानविशेष्यकार्यादिनत्वमिति भावः । जोषे इति—अभ्युपगमे सतीति शेषः । सत्ताया—विशेष्यभूताया । वर्तमानेति—वर्तमानतामौषे वर्तमानवदिति सूत्रेणेत्यादि । तत्र—अवतीत्यत्र । आश्रयेते कियदिवशेन एव वदन्तीति सूत्रेणैव आह—सत्ताया—वर्तमानता । अत एव—आप्त्यान क्रियाविशेष्यबोधस्य स्वाकारादेव ।

(१ सिद्धान्तसमानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् ॥ * ॥

(माध्यम्)

यद्यप्यप्रयुक्तं अवश्य दीर्घसत्रवत्तत्त्वज्ञेयानुविधेया । तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकाणि वार्षसहस्रिकाणि च । न चाद्यत्वे कश्चिदप्याहरति । केवलमपिसप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शस्त्रेणानुविदधते ॥

(प्रदीपः) सत्यप्रयुक्तमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तानुशासन कर्मस्मिताह—अप्रयुक्त इति ॥ श्रयिसप्रदाय इति । वेदाध्ययनमित्यर्थः ॥

(उद्योते.) नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्चाख्याप्राप्त्या सादत आह—सप्रतीतिः । पाणिनेर्याकारप्रययनकोष इत्यर्थः । पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रययनदेवानुमान इति भावः । इदमपि यत्र माध्यवार्तिककाराभ्यामप्रयुक्तं च नोक्तं तदमिप्रायकमनुमान बोध्यम् ॥ वार्षशतिकातीति । वर्षशब्दे दिवसपरः । यथाहुत एव वा ॥ आहरति । साम यमादादिति भावः ॥ ननु सत्राणां बहुयनमानकानामपि भवितुमाह—सप्रदीपमानत्वाभावाच्चिद्व्यतिरिक्तप्रयोग इत्युक्तमत्र आह—वेदेति ॥ भाष्ये कृत्स्नत्वान्तरमयीते इति शेषः । याज्ञिकाश्च कल्पयन्तेष्वान्वाचक्षुत इत्यर्थः । अत्र सत्राणां कर्मत्वम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—यद्यपीति—अनुना लोके ऊनेत्यादय इति शेषः । अवश्यमिति—व्यापारोप्यादि । ते इति शेषः । उद्योतेन—व्याकरणशालात्वेन । अनुविधेया—सत्कार्या । दीर्घसत्रवदिति दृष्टान्तप्रदायति तद्यथेति । सहस्रिकाणि चेति—महति, अनो यद्यपीति शेषः । आहरति—अनुतिष्ठति । तपतीति शेषः । शारंगेण—कल्पयन्तेन । अनुविदधते—प्रनाचक्षुते ।

प्रदाते—सप्रतीति—लोकेरिति शेषः । अपीति—ऊनेत्यादिशब्दानामिति शेषः । पूर्वमिति—नैरिति शेषः । प्रयुक्तत्वादिति—वैशम्पत्याकरणशालात्वेति शेषः । इत्याह—इत्याशयेनाह ।

उद्योते—व्याकरणशालास्य प्रयोगमूलकादेव प्रामाण्यमित्याद्येनाह—अप्रयुक्तानुशासने इति । सर्वथा अप्रयुक्तानां शब्दानामनुशासने इत्यर्थः । व्याकरणशालेण कृते सतीति शेषः । निर्मूलत्वाच्च—निर्मूलत्वाच्चात् । शास्त्रस्य—व्याकरणशालास्य । ननु कथं शब्दे ते पूर्वं प्रयुक्ता इतो यत आह—पूर्वप्रयोगेति । निवृत्तशब्दानामित्यादि । व्याकरणप्रययनात्—विश्वेद्विदमहर्षिपाणिनिर्मुक्तप्रतिषेधकप्रययनकारणात् । अनुमीयते—विमनशा— शिरोलोकहृत्पूर्वप्रयोगविषया तादृशपाणिनिप्रतिषेधव्याकरणशालानुशासनात् यत्रैव तत्रैव यथा अतदुपशब्द इत्यनुमीयते । ननु माध्यवार्तिककारनिर्गोपप्रयुक्तकामशब्दानां पाणिनीयव्याकरणशालानुशासने कृते तस्यामा माय दुर्बोध्यैव, यथोक्तं मुनीनां प्रामाण्यमिति नियमादित्यत्र आह—इदमिति । यत्रेति—अन्धे इति शेषः । उक्त—सिद्धान्तिनाम् । तथा च पक्षे माध्यवार्तिककारानां निर्गोपप्रयुक्तकाम विषयबोधमिति भावः । “आदित्यो वा सर्वं श्रवत्, स यदेवोदित्यय वसन्तो, यदा सप्तवोदय ग्रन्थो, यदा सप्तद्विन्दोदय वर्षा, यदाऽपराहोदय शरदः, यदा स मेवमेतत्तद्विशीर” इति मात्स्यगुप्तिकाया “समा माता बहो रात्रास्तस्या मात्स्यबोधिना” इति शुद्धसमहोकेरनुमानेनाह—विषय इति । वैमिनिना “सहस्रसम्पत्तं तदावुषाममम्भवा मनुष्ये” इति पूर्वपक्षे “अहानि वागमिन्वपराह” इति सिद्धान्तिततया वास्तवहस्तिकाणोत्पन्नं वर्षशब्दस्य दिवसपरत्वादा आदयकत्वात् । अतः तु यथापुनरपि उपपत्तुं शक्नोति मनुष्येणा शताधिकानुप सप्तमवादित्याशयेनाह—यथापुनरु इति । सत्राणां—दीर्घसत्राण्यययनाम् । अपीयते इति—दिना इति शेषः । चैन रेवमुनि विनाय याज्ञिका इत्यादि भाष्यस्यायमाह—याज्ञिकाश्चेति । अत्र—प्रमास्थाने ।

(६ सिद्धान्तसमानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वे देशान्तरे ॥ * ॥

(माध्यम्)

सर्वे खल्वप्येते राज्ञा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) सर्वे इति । इदमत्र तात्पर्यं—यस्य कल्पचिद्वचनात्प्रयोगप्रयोगो न न्यवतिष्ठेते, अत्रिदं सिद्धान्तमेव वचनात् ॥

प्रयु-यने, तथैकस्मिन्नेव देशभेदेन विभिन्नधातु विभिन्नशब्द-
प्रयु-यने, कत एव सकलशब्दप्रयोगदिशाननालोच्य कथेयादिशब्दा
अप्रयुक्ता इति कथन न युक्तमित्याशयेनाह—एतस्मिन्निष्ठेति । सतदी
पवस्यन्त्यादावेत्यर्थः । प्रयोगविषये-प्रयोगदेशे । नियतविषयाः—
नियतार्थाः । उदाहरति-तद्यथेति । शक्तिकर्मा-गत्यर्थक । पुन-
शब्दति । सुराष्ट्रेष्विति-भाषितो भवतीत्यनुषङ्गे । एवमर्थेऽपि ।
गमि-गच्छति । गत्यर्थे इत्यादि । प्राच्येष्विति-भाषिता भवतीति
शेषः । उदीर्येष्विति-लवनाय भाषित भवतीति शेषः ।

प्रदीपे-तत्र-नवायै ।

उद्योते-तत्र-उद्यते । उदीच्या इति-यदुच्यते इति शेषः ।

ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एते-
पामपि प्रयोगोद्भूयते ॥ क ? ॥ चेदे । तद्यथा—
“समास्ये रेवतीरेषद्वय, यद्वे रेवतीरेवत्या तमूय, यन्मे
नरः श्रुत्य ब्रह्म चक्र, यत्रा नक्षत्रा जरसं तनुनाम्” इति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये-ननु यदि मया आक्षेपकेन सकलशब्दप्र-
योगदिशानालोचिनुनगच्छेन भूयते, तर्हि भवतैव समाधाना आत्मान-
सकलशब्दप्रयोगदिशालोचकमन्यमानेनोच्यमाह । ते प्रयुक्ता अप्रयुक्ता
वेतीत्यत्र आह—ये चेति । पुन-कथेयादयः । अभवत-माचैपकस्य ।
इत्येते इति-मया समाधानेति शेषः । पुच्छत्याद्येष्टा-भवेति । उच्य-
यति समाधाना-चेदे इति । उदाहरति तद्यथेति ।

इति शास्त्ररचनावदवत्वनिरूपणम् ॥

(अथ शब्दज्ञानस्य धर्मजनकताधिकरणम्)

(आचैपभाष्यम्)

किं पुनः-शब्दस्य ज्ञाने धर्मः, आहोस्त्वित्प्रयोगे ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञात-
शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामपुत्रमवति” इति श्रुति
तत्र किं सम्यग्-ज्ञानं कामपुत्रं भवति सुप्रयोगात् सम्यग्ज्ञानत्वात्-
मानमित्यर्थः, आहोस्त्वित्प्रयुक्तं कामपुत्रं भवति सुप्रयुक्तत्वं तु
सम्यग्-ज्ञानादित्यर्थे इति श्रुतिः ॥

(उद्योतः) वातिकोको धर्मनियम इति सिद्धस्तत्त्वानुसंग-
नवात्मन इत्याह—एकः शब्द इति । एव धर्मेकस्मादपूर्वं तदि-
तरत्तदर्थमिति । (५० मी०) न्यायाह द्वयोः साम्येन फलसम्भवात्ता-
दिकल्पयोगिकस्य प्राधान्यमपरस्माद्वत्त्व कल्पयम् । तत्र प्रथमं वा
नियम्येतेति । (५० नो० १११/१४३) न्यायाश्रयेणाह-तत्र किमिति ॥

सर्वत्रेव हि विज्ञानं सस्कारित्वेन गम्यते ।

परात्र चात्मविज्ञानादप्यग्रेष्ववधार्यताम् ॥

इति न्यायेन ज्ञानस्य स्वस्वरूपा धर्महेतुत्वाभावात् प्रयोगाज्ज्ञतया
दृष्टार्थत्वात् प्रयोगस्य फलं प्रति मनिहितत्वाच्चाह-आहोस्त्विति ॥

(तत्त्वा०) भाष्ये-आहोस्त्वित्-अवयवाः । प्रयोगे-शब्दस्य
प्रयोगं धर्मः ।

प्रदीपे-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्त्वेन प्रकृतिप्रत्ययविभागानुसंध-
विशेषपदतया दात । प्रकृत्यादिविभागानादीनां यवच्छ कल्पनीयत्वात्
यवच्छेदायाह-शास्त्रान्वित इति । शास्त्रेण व्याकरणशास्त्रा-
ध्ययनजनितानविषयप्रकृत्यादिविभागानादीनां अनिवार्यं सम्बद्ध इति
न्यूनपि । सुप्रयुक्तः—शिक्षाप्रतिपादितशब्दप्रयोगपदत्वात् यथास्या-
मपदत्वादि वचनोच्चारणानां अर्थमनुसन्धयन् विहितो यः सम्यग्ज्ञा-

विदोषरहितः प्रयोगस्तद्विषय । लोके-लोके च । कामपुत्र- (धर्म-
द्वारा) अभ्युदयप्रयोगक । तत्र-श्रुती । सम्यग्ज्ञात इति-शब्द-
इति शेषः । सुप्रयोगात्स्वित्-तस्येति शेषः । सम्यग्ज्ञानत्वात्-
मान-सम्यग्ज्ञानत्वमाप्यक “अथ शब्द एतेन सम्यग्ज्ञान एतेन
सुप्रयुक्तमनानत्वादिनि” अनुमानम् । सुप्रयुक्त इति-शब्द इति
शेषः । सम्यग्ज्ञानादिति-सम्यग्ज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । तस्येत्यादि ।
इति—इति विज्ञासदा ।

उद्योते-वातिकोको-“शास्त्रेणधर्मनियमः” इतिवृत्तिर्वाति-
कोकः । श्रुतिसिद्ध-एक शब्द इत्यादिश्रुतिप्रमाणिनः । तस्यार्थ-
श्रुती । उभयो-सम्यग्ज्ञानसुप्रयोगयोः । इत्याह-इत्याशयेनाह ।
तत्र-श्रुती । यदेति-यदा (द्वयोः) एकस्माद् अपूर्वं पुण्यं (अप्ये-
तदा) तदितरत्वं अपूर्वजनकमित्यत्र तदर्थं अपूर्वजनकाहं भवती-
त्यर्थः । द्वयोः-सम्यग्ज्ञानसुप्रयोगयोः । फलेति-कामपुत्रद्वार्यपदकै-
त्यादि । तत्र-एकस्य प्रधानतया अपरस्यान्वयायाश्च कल्पने ।
प्रथमं चेति-प्रधानतयेति शेषः । नियम्येति-आक्षेपेति । सर्वत्रेति-
हि-यत, आत्म (विषयक) विज्ञानात् अन्यत्र सर्वत्रैव विद्यानं
सस्कारित्वेन सस्कारजनकत्वेन गम्यते प्रतीयेते (अत आत्मज्ञाना-
निरिक ज्ञानं परात्र वेयाह च (भवति) इत्यवधार्यतामित्यर्थः ।
ज्ञानस्य-सम्यग्ज्ञानस्य । ज्ञेयसौतयदा-शब्दज्ञानतया । नन्वेवं वैय-
व्यापायात् शब्दसम्यग्ज्ञानमनुपादेय इत्यादित्यत्र आह-प्रयोगाज्ञान-
येति । शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तस्येति शेषः । इष्टार्थत्वात्-श्रोतुनिष्ठ-
बोधरूपदृष्टकार्यत्वात् । प्रयोगस्य-सुप्रयुक्तशब्दप्रयोगस्य ।
सम्यग्ज्ञानशब्दप्रत्यक्षसम्यग्ज्ञानोपक्षेपेति शेषः । फल-कामपुत्रद्वार्य-
पदकल्पनम् । स्तिष्ठितत्वादिति-तेनैव फलसम्भवात्पक्षेति-
इति शेषः ।

(प्रत्यक्षेपभाष्यम्)

कथात्र विशेषः ? ॥

(७ ज्ञानपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः ॥*॥

(भाष्यम्)

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति । यो हि
शब्दान् जानात्यपराधदानप्यसौ जानाति । यथैव शब्द-
ज्ञाने धर्म एवमपराधज्ञानेऽप्यधर्मः ॥

(प्रदीपः) ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लेष्मण प्रको-
पन स्नेहद्वयं रूपं तु बायोस्त्येवैवमिति प्रतिमिति भावः ॥

(उद्योतः) यथा श्लेष्मण इति । तथा धर्मजनकज्ञानविष-
यितत्वात् तद्विपरिजनकत्वेनापराधज्ञानादधर्मप्रतिरित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये-अत्र-शब्दज्ञाने धर्म इति शब्दप्रयोगे
धर्म इति पक्षयोगः । धर्म इति-भवतीति शेषः । इति चेद्-इति
(अभ्युपगम्यते) वदि । सत्या-उद्दि । प्राप्नोति-आपद्यते । कुत
इत्यत्र आह-य इति । हि-यत । व्याकरणशास्त्रान्ययने प्रवृत्तस्य
परिमिष्टिपचनोत्पादिशानात् दुपचप्रवृत्तपराधज्ञानमात्रस्यकमि-
त्याशयेनाह-अपराधज्ञानिति । किमपि न्यत आह-यथैवेति । धर्म-
इति-अत्रेति शेषः । एवमर्थेऽपि । अध्यधर्म-अधर्मोऽपि । शब्द-
न धर्म इति पक्षे सुप्रयुक्त इत्यस्य सम्यग्ज्ञानादित्यर्थः कथोपपत्तिं नर्त-
शब्दोऽनपराध इति ज्ञानत्वं शब्दापराधस्वरूपनिर्देशमन्तरेणात्-
न्यावादिति भावः ।

प्रदीपे-रलोपम-कस्त्व । प्रकोपन-वर्द्धकम् । स्नेहद्वय-रि-
मध्व-द्वय (द्वयदि) । रूच-रिन्मध्वविपरीतम्वय (अजितनष्ट
लादि) । चायो-रकविपरीतवाच्य । प्रकोपनमित्यनु-वने ।

उद्योते-तथेति प्राप्तिमिति कैशोक्त व्याचष्टे-तथेति ।
अपहृष्टान्त्येति शेष । ज्ञानेति-शब्दज्ञानेत्यर्थ । तद्विपरीतेति-
धर्मविपरित्येव । तथा चापान्ध्याकरणसाधनेन धर्मजनकसाधने
जायमाने नातरीयकतया अधर्मजनकापहृष्टान्त्यापि जायमानत्वात्
तेन धर्मोऽपहृष्टत्वस्य द्वये सम्भवत्यपि “प्रज्ञातनादि पदस्य दूराद्
स्पर्शनं वदन्ति”ति न्यायेन व्याकरणाध्यायमुपादेयमेव स्यादिति भावः ।

(अध्यायविषयमाध्यम्)

अथवा भूयानधर्मं प्राप्नोति । भूयांसो ह्यप-
शब्दा अलपीयासः शब्दा । एकैकस्य शब्दस्य
बहवोऽपभ्रशाः । तद्यथा गौरित्यस्य गावोगोणी-
गीतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रशाः ॥

(तत्प्राबालोक) भाष्ये-शब्दापेक्षया अपहृष्टत्वाधिक्येन
अपहृष्टया अधिकानर्थस्यैव प्रयोगः कथात्वात् मधुविषसम्बन्धान्ति-
व्याकरणस्यास्य द्वैतमेव स्यादित्याद्येनाह-अथवेति । अध्यापकनि-
दिष्टाभ्यापराधरूपरूपानपूर्वके व्याकरणशास्त्राद्यवने इति शेषः ।
ज्ञान इत्यत्र ज्ञा-नूपास इति । हि-यत् । शब्दा इति-अन इति
शेषः । शब्दापेक्षया अपहृष्टाधिक्यमुपश्रयति-एकैकस्येति ।
उदाहरति-सप्रथेति ।

॥ ❀ ॥ आचारे नियमः ॥ ❀ ॥

(४ ज्ञानपक्षे दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

(भाष्यम्)

आचारे पुनर्यपिनियम वेद्यते-“तेऽसुरा हे
ल्यो हेत्य इति दुर्धन्तः परायभूयुः” इति ॥

(प्रदीप) आचारे प्रयोगे ॥ अपिर्देह ॥

(उद्योत) प्रयोग इति । एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मबद्धमोऽप्योति
ज्ञानादधर्म इति वेदविरुद्धमिति भावः ॥

(तत्प्राबालोक) भाष्ये-नियम-शब्द एव प्रयोगस्यो नापराध
इति नियमः वेद्यते-बोधयति । बोधकैरवस्थापरमाह-तेऽसुरा इति ।

उद्योते-पुनश्च-उक्त-गोचरे च । श्रुत्यनुकलेति शेषः ।
प्रयोगादेवाधर्मबद्धमोऽपि-“अपहृष्टस्य प्रयोगादेवाधर्मः ॥ शब्दस्य
प्रयोगादेव धर्मोऽपि । मन्त्राणि प्रयोगे इति शेषः ॥ इति-इति
हेतोः । ज्ञानादिति-शब्दादेत्यादि । इति-इति अवबोधनम् ।
इति दानपक्षेनान्तरागम् ॥

(अथ प्रयोगपक्षादधिकारमाध्यम्)

अस्तु तर्हि प्रयोगे ॥

(तत्प्राबालोक) भाष्ये-यदि शब्दज्ञानेन धर्म इति पक्षे वदन्ति
तदापि प्राप्नुयन्ति, तर्हि शब्दप्रयोग धर्म इति पक्षे व्याख्येयत्वादे-
नाह-अस्तु तर्हि प्रयोगे इति । धर्म इति शेषः ।

(५ प्रयोगपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ❀ ॥ प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥ ❀ ॥

(भाष्यम्)

यदि प्रयोगे धर्मः, सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत ॥

(तत्प्राबालोक) प्रयोगे इति । धर्म इति चेत्येत्यनुपपत्ते-
सर्वलोकस्येति-धर्मो स्यादिति शेषः । प्रयोगे-शब्दस्य प्रयोग
धर्म इति-तस्यमुपगम्येन तद्वैति शेषः । प्रकृतपक्षे सम्वादा-
इत्यस्य सम्पत्त्येन साधुत्वेन ज्ञान इत्यर्थः, साध्यान्विज इत्यस्य
च न्यकरणशास्त्रादितत्त्वप्रमत्तनिराकरण इत्यर्थमभिप्रेत्याह-
सर्वो लोक इति । शब्दसाधुत्वज्ञानसाधने व्याकरणाशास्त्रे
कुतश्चोऽङ्कुरप्रसो वा सर्वोऽन इत्यर्थः । शब्दप्रयोगजनित
पुण्यादिति शेषः । व्याकरणाशास्त्रस्य अन्यशास्त्रस्य वाऽध्ययनद्वारा
यथा कथञ्चिद्वा ज्ञानं व्याकरणाशास्त्रसत्त्वज्ञानस्य सम्बन्धमुक्त
स्वप्रबोद्धा सकल व्याकरणमवैवाकरण वा ह्यननिर्गम्यद्वारा
अभ्युदयेन बोधयौदिति भावः ।

(आचारेमाध्यम्)

यश्चेदानीं भवतो मत्सरो, यदि सर्वो लोकोऽभ्युद-
येन युज्येत ?

(तत्प्राबालोक) ननु तत्प्रमाणमुपादेयम् अतमानं द्वैतमिति द्वैत-
मात्र प्रमाणेनैव वस्तु व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः “सर्वं कुशलिं तन्तु सर्वं
गन्तुं निरामया । सर्वं भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयति
इति”ति निरुत्तरातीत्यत्र याचमाना मुनिप्रमाणं शब्दप्रयोग सकल
लोकाभ्युदयप्रयोजनकतामवश्यम् अमरदानवत्सरोऽभ्युदयमात्रं इति,
कथं तज्ज्ञानेन यत्रो हृदये व्याकरणस्यैव इत्याद्येनाधिपति-कश्चेति ।
अवत-प्रयोग धर्म इति पक्षः दूषयत् । मत्सर-द्वेष । इदानीं
(अत्र) पदार्थमाह-वदति ।

(समाधानमाध्यम्)

न खलु कश्चिन्मत्सरः । प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति ।
फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् । न च प्रयत्न-
फलाद्व्यतिरेक्यः ॥

(प्रदीप) न च प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नान् विना फल-
त्वात् प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येत्यर्थः ॥

(उद्योत) भाष्ये फलाद्व्यतिरेक्य इति । फलरहितत्वमात्र-
प्रतिबोधो न कार्यः इत्यर्थः ॥ प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्यय-
नविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

(तत्प्राबालोक) अहमपि निरुत्तरप्राप्त्यु-पकारिताऽऽत्मिका भार-
तीयमानवजं न इत्यु-सर्वतोऽप्युदयेनोत्पत्ति-वेति । स्वविवि-
धिमये । मत्सर इति-मम तथेति शेषः । न च कथं प्राप्नुयन्मये
शब्दप्रयोगे धर्म इति पक्ष इत्यत्र आह-प्रयत्नेति । व्याकरणाध्ययन-
विषयकप्रयत्नस्यैव । ५-धर्मोऽपि । यदि अथान्यथाऽपि इति शेषः ।
व्याकरणाध्ययन-शब्दप्रयोगेन धर्मद्वारा अभ्युदयमाप्नुयादिति व्याकरणा-
ध्ययनस्यैव । ननु कथमुपपद्येत तस्य सापेक्षत्वेन आह-फल-
वता । अभ्युदयसापेक्षेत्यर्थः । स्वसाधुत्वसाधनस्य । प्राप्तेति-न-वे ।
तत्त्वज्ञाने तत्त्वज्ञानान्वये, तद्विषये तद्विषय इति व्याकरणाध्ययनं सर्व-
कार्यसाधनमात्रो निश्चिन्तय, तथा तत्त्वज्ञाने तद्विषय इत्यन्वय-
तद्विषये तत्त्वज्ञानमिति व्याकरणाध्ययनमात्रं वा सर्व-कार्यसाधनमात्र-
मात्रो विनिश्चितः । यत्र आह-व्याकरणाध्ययनस्यैव । अथ-
व्याकरणाध्ययन-अभ्युदयसाधनत्वात् उपपत्ति-वेत्यत्र आह-तत्त्व-
ज्ञाने । अत्र एव तस्य तत्त्वज्ञानसाधनत्वात् विवरणं यत्र (मात्राऽपि
व्याकरणाध्ययनस्यैव । तत्त्वज्ञानेन धर्मद्वारा अभ्युदयः)
इति व्याकरणाध्ययनसाधनत्वात् शब्दप्रयोगे । धर्म इति पक्षो गन्तु-
वन्त्यस्य इत्याद्येन ह-नयेति ।

प्रदीपे—विनेति—अपि अनधीनव्याकरणस्य शब्दप्रयोगेण धर्मो
द्वारेति शेषः । स्यादिति—नहि अधीनव्याकरणस्येति शेषः ।

उद्घोते—फलव्यतिरेक—अत्यन्त इत्यादि । तथा च फलवद्वृत्ति-
योऽस्मात्प्रतिप्रयोगिनायाः प्रत्यये समुपपादय पक्षो नास्तीत्यर्थः
इति भावः ।

(समाधानसाधकमाध्यम्)

ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते,
त एव साधीयोऽभ्युदयेन योज्यन्ते ॥

(उद्घोतः) साधीय इति । क्रियाविशेषणम् । शास्त्रसंस्कार
वत्ता प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यवद्वृत्तद्वारा बहुतराभ्युदयफलत्वमित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—ननु शब्दप्रयोगे धर्मो इति पक्षेऽपि
व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नस्य बहुतराभ्युदयेनान्वयव्यतिरेकमन्व-
यान् तस्य तत्साधकताया उपपत्त्या साध्यकता सम्भवत्येवेत्याशयेनाह—
ननु चेति ।

उद्घोते—साधीय इति—प्रथम साधीय इति । क्रियेति—प्रयो-
क्ष्यन्ते इतीत्यादि । द्वितीय साधीय इत्यभ्युदयविशेषणमिति भावः ।
शास्त्रसंस्कारवत्ता—अत्यन्तपूर्वकाध्ययनाद्यन्तव्याकरणशास्त्रज्ञानजनितम-
संस्कारवत्ताम् । बहुतराभ्युदय फलं येषामिति व्युत्पत्तिः ।

(समाधानसाधकमाध्यम्)

व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । इत्यन्ते हि कृतप्रय-
त्नाश्च प्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र फल-
व्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥

(प्रदीपः) व्यतिरेक इति परिहासः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तत्र फलव्यतिरेक इति । कौशलव्यतिरेक
वत् फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययन-
व्यतिरेक इति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—ननु व्याकरणाध्यायनविषयक
प्रयत्नस्य बहुतराभ्युदयसाधकताया अपि निश्चये प्रतिबन्धकी अवय-
व्यतिरेकव्यतिरेकता स्यादेवेत्याशयेनाह—व्यतिरेक इति । विपरीतः
(प्रयत्नमन्त्रे बहुशब्दप्रयोगजनितवद्वृत्तद्वारा बहुतराभ्युदयवत्ता
भावः, तथा प्रयत्नासत्तरे तद्वद्वारा बहुतराभ्युदयवत्त्वम्) इत्यर्थः ।
वै इति वाक्यालङ्कारे । कृत इत्याकांक्षायां केचिद्व्याकरणा निधि-
तशब्दास्तुत्या सन्तोऽपि प्रतिभारहितवत्ता ध्वन्यद्वाराभ्युदयजनित-
त्वामावाप्य शब्दप्रयोगोऽनुशङ्कः भवति, तथा केचिदधीनव्याकरणा
अपि यथाकथञ्चिद्वद्वगनसाधुशब्दा सन्त शब्दप्रयोगे निपुणा भवन्ती-
त्याशयेन वैपरीत्यमेवोपादयितुमाह—इत्यन्ते इति । हि—यत ।
अप्रवीणाः—कौशलरहिताः । अत्यन्तशब्दप्रयोगे इत्यादि । एवमग्रेऽपि ।
प्रवीणा इति—अत इति शेषः । तत्र—अप्रवीणहेतुप्रयत्नप्रवीणाहेतु
प्रयत्नेषु । फलव्यतिरेकोऽपि—फलवैपरीत्यमपि ।

उद्घोते—कौशलव्यतिरेकवत्—शब्दप्रयोगनिपुणावैपरीत्यमिव ।
इति—एति हेतोः । तस्य—अधीनव्याकरणशास्त्र-
यन्म—व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नः ।

(पदद्वयनिराकरणोपसंहारमाध्यम्)

एव तर्हि—नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव ॥
किं तर्हि ? ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उक्तरीत्या दूषितत्वादुक्तं पक्षद्वयं
निराकुर्वन्नुपसंहारि—एवमिति । यदि तत्र पक्षद्वये दोष इत्यर्थः ।
नापि—नैव । एवमग्रेऽपि । एवेति—धर्म इति फलतीति शेषः । शब्दे
केनलसम्बन्धवत्ते केवलशब्दप्रयुक्ते वा न धर्म इति निर्णयेऽपि पृच्छति—
किन्तुतर्हि । तर्हि कथमर्थ इत्यर्थः ।

(१० सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं
वेदशब्देन ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शास्त्रपूर्वके यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते ।
तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेद शब्दा अप्येवमभिवदन्ति
“योऽग्निमेतमेन यजते य उ चैनमेव वेद” “योऽग्नि-
नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेव वेद” ॥

(प्रदीपः) तत्तुल्यमिति । वेद शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्द-
स्तस्य यथा शास्त्रानुष्ठानं तथा शास्त्रानामपि प्रवृत्त्यादि विभागज्ञान-
पूर्वक प्रयोग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः ॥
तत्र वेदाह्वारेतदव्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोग एव धर्म इति प्रमा-
णिका । वेदः शब्द इति । बोधक इत्यर्थः । प्रमाणमित्यर्थो वा ॥
तस्य यथेति । तस्य यथा य उ चैनमेव वेदेति प्रत्येन वेदतो
दत्तानुष्ठानं फलयोगम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वक प्रयोग फला-
न्त्येव शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—ननु सम्भवे सति सकलौरेहय-
तावच्छेदकनिष्ठप्रयोजकता निरूपिता प्रयोज्यता विषयवृत्ति-
मवतीति सिद्धान्तः । अत एव यथा पुत्रविश्लोककथनवत्तुल्यं सुखात्वादी-
मुखवृत्तिप्रयोज्यताविरूपितप्रयोजकता पुत्रविश्लोककथननिष्ठप्रयोज्य-
पवते, न तु पुत्रमात्रनिष्ठतया, न वा धनमात्रनिष्ठतया, न
वा लोकमात्रनिष्ठतया, न वा पुत्रविश्लोककथननिष्ठतया, न वा
पुत्रलोकप्रयतिष्ठतया, न वा विश्लोकप्रयतिष्ठतया । तथा एक-
शब्द इत्यादिश्रुतापि कामपुत्रव्यतिष्ठप्रयो यथानिरूपितप्रयोजकता
सम्बन्धज्ञानत्वशास्त्रान्वितपुत्रपुत्रव्यतिष्ठप्रयोज्यवैधोपपद्यते, न तु तद-
न्वितमनिष्ठतया, न वा तदुभयनिष्ठतयात्वाशयेन समाधातुं शक्ते धर्म-
इति वार्तिके ज्ञानशब्दावधिहिते सम्बन्धज्ञानत्वशास्त्रान्वितवे शास्त्र-
शब्देनाभिदधत् निश्चयवार्तिकमुपस्थापयति शास्त्रपूर्वके इति ।
व्याकरणाध्यायनजनितप्रयोज्यप्रयतिष्ठप्रयोज्यत्वमित्यर्थः ।
प्रयोगे—शब्दप्रयोगे । धर्मोद्वारेति शेषः । अभ्युदय—फलम् । वेद-
शास्त्राध्ययनजनितकर्मस्वरूपफलसाधनज्ञानपूर्वके एव कर्मानुष्ठाने फल-
मव गीत्याशयेनाह तदिति । व्याकरणशास्त्रमात्रबोधप्रकृतिप्रत्यय-
विभागादिकशब्दात्मक वस्तित्वस्य । वेदशब्देन—स्वतः प्रमाणभूत-
वेदशास्त्रमात्रबोधस्वरूपसाधनफलककर्मणा । शास्त्रपूर्वकमिति—
क्रियाविशेषणम् । एवमग्रेऽपि । ननु कर्मणः दत्तज्ञानपूर्वकानुष्ठान-
मेव सफल मवतीत्यत्र किं प्रमाणमित्यत्र आह—वेदशब्दा इति ।
वेदाना शब्दा इति, वेदाध्यामी शब्दा इति वा व्युत्पत्तिः । अपि-
एव । एवं—यथा तथा व्याख्यातं तथा । वेदशब्देनावह—योऽग्निमेत-
मेवेति । द्वितीय वेदेति—इत्यादय इति शेषः ।

प्रदीपे—अर्थस्य—जगन्तोमादिरूपकर्मणः । यथेति—स्वरूपव्या-
नफलानीति शेषः । अनुष्ठानमिति—सफलमिति शेषः । प्रयोग इति—
सफल इति शेषः ।

(प्रदीप) अथवेति । अथशब्दानान्तरीयत्वान्तर-
ज्ञानस्य तथैव फलप्रपञ्चशब्दानस्य नास्त्येवम् ॥

(उद्घोत) मध्ये अभ्युपगम्येति । अथशब्दानान्त-
रीयकशब्दानान्तमिति शब्दानान्तं फलं जननये महकारित्वैव शब्दान-
ज्ञानस्य न प्रयत्नकृतेति भावः । अथशब्दानान्तम् अप्रपञ्चत्वेन
तदज्ञानम् ॥ एव शब्दानान्तं इत्यपि ॥ अथशब्दानान्तं तत्राने-
ति तद्विज्ञानेन शब्दानान्तं भवति ॥ यो ह्येति भाष्यस्य
य एव अथशब्दानान्तं जानाति असावेव शब्दानान्तं जानाति तत्रान-
न्तमानन्तरिकशब्दानान्तं धर्मं प्रति न तत्र विपरीतफल-
कल्पना युक्तिरिति भावः ॥ तथाह—अथशब्दानान्तान्तरीयकत्वा-
दिति । बहुधा हि । न हि बहुधान्यनदनान्तरीयकं तत्र प्राशन्नयन-
पृथक्फलं भवति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अध्यात्मिकाया वैकृत्या विनियोजन-
नैवैवैद्विधा विनियोगश्च । अस्मिन्ज्ञानान्तरीयकत्वेत्येव तत्रानन्तरिक-
भाष्ये भाषितमिति वचनेन वाच्यता विनियोगस्य दर्शनात् प्रवृ-
त्तिरपि शब्दानान्तस्य एक शब्द इति वचनेन कामयुक्तत्वे विनियोगस्यैव
शब्दानान्तान्तरीयकतावधारणशब्दानान्तस्यापि ह्यपि साक्षाद्विनि-
योगाय साक्षाद्विनियोजकप्रमाणमिति तस्य कल्पना क्रियेत्येव
आह—अथवेति । अभ्युपगम्य—महकारिकारणम् । हि—यः । अप्य-
सौ—प्रमात्रैव । उद्घोतः—तद्वैवमिति । आपन्न—मात्रम् । किं
प्राप्तमित्यत्र व्याह—अपराधवेति ।

प्रशये—अपराधवेति—अपराधज्ञानं नान्तरीयकं यत्नेन व्युत्प-
त्तिः । तथा च शब्दानान्तस्य अपरशब्दानान्तान्तरीयकत्वात् अपराध-
ज्ञानस्य (शब्दानान्तस्य फलत्वात्) पृथक् फलं नास्तीत्यर्थः ।

उद्घोते—यद्यपि शब्दानान्तान्तरीयकशब्दानान्तजनितता,
तथापि शब्दानान्तस्य एक शब्द इति अस्या फल विनियोगे सति
अपराधज्ञानस्यापि ह्यपि फलं साक्षाद्विनियोगाय साक्षाद्विनियोजक-
प्रमाणकल्पनादिव्याहृत्यैव प्रपञ्चत्वात् शब्दानान्तकले विनियोगाय फल-
वत्त्वशब्दानान्तवत्त्वविनियोजकप्रमाणकल्पनैव युक्ता फलवत्त्वसिद्धि-
निर्वाहत्वात् । आसिद्धाविति बोधोऽत्र तत्र विनियोजकशब्दमस्तीति
तत्र वैकृत्यमत्रैवाशयेनाह—अपराधवेति । अथशब्दानान्तान्तरीयक-
त्वस्यैव व्युत्पत्तिः । इति—इति हो । ज्ञानस्येति—किमिति शेषः ।

शुभकफलात्—शब्दानान्तप्रयुक्तफलत्वात् । यथाकथञ्चित्ज्ञानस्य गार्वा-
याशब्दानान्तस्य शब्दानान्तभूषणत्वादाह—अपराधत्वेनेति ।
तदज्ञानम्—अपराधज्ञानम् । तदज्ञानादावेवाह—पूर्वमिति । उद्घो-
पादयति—अपराधत्वेनेति । तदज्ञाने—अपराधज्ञाने । स्यापि शेषः ।
हि—यतः । तद्विज्ञानेन—अपराधविज्ञानेन । नन्वेव भाष्यविरुद्ध-
इत्यत्र आह—यो ह्येति भाष्यस्येति । यो ह्येत्यादिभाष्यस्येति ।
अथ शब्दानान्तः । हेतुश्चैवार्थकाममिप्रत्याह—य एवेति । इति—
इति स्थितिः । तदज्ञानेति—अपराधज्ञानस्येति । इति—इति हेतुः ।
तत—शब्दानान्तफलत्वात् । अपराधज्ञानस्येति । तदाह—शब्दान-
ान्तान्तरीयकं सौनन्दकत्वमाह । उद्घोतः—नदीति । बहुधान्य-
मेति—बहुधान्यनस्य नास्त्यकमिति व्युत्पत्तिः । तत—यतः
बहुधान्यनतः । पृथक्फलं—बहुधान्यनवनपन्नात् पृथक्फलम् ।
तदुभय समानफलकमेवेति भावः ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा कूपखानकवदेतद्विषयति । तद्यथा कूप-
खानकः कूपं सन्त्यधपि सदा पांसुमिश्रावकीर्णो
भवति । सोऽप्यु संज्ञातसु तत एव तं गुणमासाद-

यति । येन च स दोषो निर्हायते; भूयसा चाभ्युदयेन
योगो भवति ॥ एवमिहापि यद्यप्यपराधज्ञानेऽधर्मत-
थापि यत्त्वसौ शब्दानान्तं धर्मस्तेन च स दोषो निर्हा-
निरूप्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवित्यति ॥

(प्रदीप) दोष इति । उद्घोतः—दोषादोऽस्य स्वधर्मस्य फल-
मुत्पन्नमप्युत्पन्नकल्प्यं भवतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) तुल्यत्वं दुर्जनं इति न्यायेनापराधज्ञानस्य वर-
तेन समावेष्टाधर्मसाधनत्वमप्युपगम्येति भाष्ये समाध्यात्मनाह—
अथ वा कूपेति । सदा आह । पांसुं शुष्कं । यत्कर्मनान्तरीयककर्म-
नान्तरीयो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्योऽप्येव दोषः स फलकर्मनान्तरीयककर्म-
नान्तरीयक कूपखननना न्तरीयकशब्दानान्तान्तरीयकस्यैव फलं कल्प्य-
इति भाषा—दोषो बहुधान्यनान्तरीयकशब्दानान्तमिति बोधः । उद्घो-
तमेति । धर्मस्य विविधोपायान् उद्घोतः । अपराधस्य तु उद्घोत-
त्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यत्वान्वायेन फलकर्मनान्तरीयक-
मात्रेण साधना न हिंस्यादित्यवचनेन उद्घोतशब्दानान्तान्तरीयक-
त्वस्यैव विस्तरः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—कूपखानकवदिति—अत्र कूपं खननी-
निधौ कर्मवर्णनं प्रयुक्तं यत्कर्मस्य येन पुनः । अनित्यसमाप्तत्वात्
कूपस्य ज्ञानक इति स्वपदविग्रहः । ननु “शिल्पनिष्ठुः” इति सूत्रेण
पुनः वा येनेति चेत्, अत्र खननकर्तृत्वमत्रैव विवक्षया शिल्पस्य
स्यापि विवक्षया । कूपखननेन तु यमिति तृतीयमर्थमिति । एतत्-
त्वमात्रशब्दानान्तम् । इत्यत्र कूपखानकवाद्युपपादयति—तदर्थेति ।
अवकीर्ण—लितः । शुष्क—कूपखानक । त्वापराधेति । तत एव
कल्प्य एव । तं गुणम्—अत्यन्तं स्नातवद्विद्वत्साधनम् । कर्म-
कारेण कर्तृत्वमात्रमभिप्रेत्याह—येनेति । स्नातवद्विद्वत्त्वार्थः । कूप-
खानकस्यैव शब्दः । स—कर्ममिश्रकूपरूपः । निर्हायते—निराकियते ।
योग इति—तस्येति । दार्ष्टान्तिकम् अपराधशब्दानान्तमुपपादयति—
पूर्वमिति । इहापि—शब्दानान्तस्यैव । यद्यपीति—व्याकरणस्यैव
पितिद्यतः । तथापीति—तस्येति शेषः । कर्मणि कारणेन कर्तरी तु
दामभिप्रेत्याह तस्येति । शब्दानान्तमिति धर्मस्येति । स—अपराध-
ज्ञानान्तः । तस्येति । निघातिष्यते—निराकियते । अभ्यु-
दयेति—तस्येति शेषः ।

प्रदीप—उद्घोतेति—यथा भोजनेन उद्घोतवृत्त्यवधौ फल-
कल्पनात् उद्घोतवृत्त्यवधिं श्रुतं पत्रकस्य भवति तथा शब्दानान्तस्येति ।
स्वधर्ममिति—अपराधज्ञानस्येति ।

उद्घोते—अपराधज्ञानेति—शब्दानान्तान्तरीयकत्वादे । विप-
रीतेति—शब्दानान्तस्येति । अधर्मेति—अपराधज्ञानान्तरीयकमिति विपरीत-
त्वादे । समाध्यात्मनाह—समाध्यात्मनिधौ । कूपदेन कर्ममभिप्रे-
त्याह—आर्द्धेति । रुदिति शेषः । पशुपदेन फलमभिप्रेत्याह—शुष्के-
ति । रुदिति शेषः । ननु शब्दानान्तान्तरीयकत्वमात्रेण शब्दानान्त-
वत्त्वस्य शब्दानान्तमिति धर्मसाधनत्वात् फलं प्रयोगेन शब्दानान्तं इत्यत्र
आह—यत्कर्ममिति । विपरीतत्वमात्रेण कल्प्य—यत्कर्ममिति स्वना-
न्तरीयकत्वमिति विपरीत तत्त्वकर्म स्वनान्तरीयकत्वमिति “निरा-
कियती” फलकं यथा ह्यपराधनान्तरीयककारणत्वात् इति
व्यासिद्धाविति नान्तरीयकत्वमात्रेण । अथैव—नियोजनत्वादेति ।
उपलब्धत्वादाह—दोष इति । तस्येति—दुर्जननान्तरीयकत्वार्थः ।
तदज्ञानान्तरीयकत्वमात्रेण शब्दानान्तान्तरीयकत्वमात्रेण शब्दानान्त-
ज्ञानान्तरीयकत्वमात्रेण शब्दानान्तान्तरीयकत्वमात्रेण शब्दानान्तान्तरीयक-
त्वमात्रेण । ननु पूर्वधर्ममप्युत्पन्नत्वमप्युत्पन्नस्य सम्प्रति तदर्थत्वमिति-

प्रसीतो न विज्ञाने, यदा त्वग्ध्ययैकदेश दृशतेनोयते, तदा
षष्ठ्यर्थाप्युपपद्यते ॥

(उद्देश्ये) ननु त्वत्तद्वशात् न आकाशस्यैव दृश्यते इति चेन्न आह—द्वान्यामिति । अत्र द्वावपि आकाशावेव धनोऽप्येव न द्वाव धनोऽप्येव प्रथमं, न न तिसृष्वेति । त्रिभुवने—पृथ्व्योऽनुपमं द्रवि, पद्मयनया सप्तमोऽपि न त्रिंशद्वाह—सामान्य विशेषेति । अत्र नामाद्य वाक्येन च दृश्यते इति वाक्ये, तदेकदेशे तु योग्यव्यवहार इति योगे योगे उपतिष्ठति । यद्वा त्रिविधं । सूत्राणि चाप्यधोयान इति मध्ये वक्ष्यन्तां वाचि मा व । वस्तुन एकदेशेन सूत्रेण च तस्यापि माह्वत्तरं नरा वा करणवाच्यं न सूत्रेणैवेति त्वम् ।

(साधारणक) भाष्ये-सूत्रमिति-व्यकरणार्थात् इति चेन्न
 वदितुंकार मूलस्य व्यकरणार्थात्वे प्रथमं सूत्रमाह-सूत्रं
 इति । व्याकरणे-व्याकरणार्थं स-ति इति । पठ्यर्थ-व्यवा
 निमावन्त्य । अनेन ग्रह-व्याकरणस्येति । इति इदम
 नन्वपि तत्र पठ्यर्थ इति चेन्नोपपन्न इति आह-किमिति ।
 (अभिन्ने वक्ष्ये) हि-यत्नं सूत्रादन्वयं किन्तु व्याकरणाव्याकृत
 पठ्यर्थ (स्वयं) इत्यन्वयः । सूत्रमिति-इत्यमरादेर्ग्रन्थ
 व्याकरणस्य सूत्रमिति वक्ष्ये इति चेन्न शब्दात्-ग्रन्थस्य
 कस्य न अत्र पठ्यर्थ इति चेन्न पठ्यर्थोपादक सूत्रमिति किञ्चित् व्यकर
 णार्थात् साधारणक भाष्ये ।

प्रदीपे - वायदाभ्यामिति - त्रयाकाराणां नदीः । अष्टा
ध्याध्या - त्रयिनिर्वाण - पुनस्तुतदरूपा । ध्यतिरेकाभाव -
लभेत् । प्रत्यक्षमभेदेन प्रत्यक्षकामि त्रयोदश - एषा न
तत्र वष्टयोर्युत्पन्न एवमिति भावः । सामान्येति - पुनश्चकारण
कश्यो लताः । द्वयो - पुनश्चाकारगदशयोः । ननु भवमने
तत्र वष्टयः कथमुत्पद्यत इत्यत आह - यदति । उच्यते इति -
काम्याय च याकरणात्पुनरेव स तुदय एवमिति भावः इत च
स्वाक्रियत इति शब्दः । तदेति - तत्रैव शब्दः ।

उपायः—इतीति—वक्ष्यन् प्रवक्तव्यं तत्र परमं शक्ति
 शेषः । अतीति—अत्र परमं शक्तिशेषः । उच्यते इति—व्याख्या
 पदेन च ७५२ पत्र, अथवा ७५३ पत्रे एव व्याख्या इति शङ्कः ।
 अथ—व्याख्यानस्य सूत्रनिरूपणम् । स इति—सूत्रसाकल्यस्य
 योरितानावकं च इत्यादि । पठ्यते इति—अस्याः । पर्या
 यतया—पर्यायप्रयोगात् । सूत्रसाकल्यस्य योरितानाव
 क्यतया—पठ्यते इति । सूत्र—सूत्राणां व्याख्यानं—निरु
 पणम् । जुन इत्यत्र अह—सूत्रव्यवस्थेति । य इत्यादि ।
 अष्टाध्यायेव—नावाष्टयं चैव । अष्टाध्यायेन च विधि
 साध्यानेव चैव अत्र इति शङ्कः । न वै अष्टाध्यायेनैव चैव
 चैव चैव अत्र इति शङ्कः । अह—सूत्रव्यवस्थेति इति । अष्टाध्याये
 देव इति । योगस्यैव—योगस्यैव । जुन इत्यत्र अह—
 योग इति । इत्यादिविधि—तथा दशनादि चैव चैव
 नावदिति—अष्टाध्यायेन अष्टाध्यायेनैव चैव चैव । एकदेश
 स्थिति—अष्टाध्यायेन इति । तस्यापि—अष्टाध्यायेनैव चैव
 व्याख्यानं—व्याख्यानस्यैव चैव चैव । तद्विधि ।

(१२ आश्रयान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ ५ ॥ शब्दाप्रतिपत्तिः ॥ ५ ॥

(नाट्यम्)

शब्दानां चाप्रतिपत्तिं प्राप्नोति—‘व्याकरणाच्छ्र-

द्वान्प्रतिपद्यामहे' इति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिप
द्यन्ते ॥

किं तद्भि ? ॥

व्याख्यानतश्च ॥

(प्रदीप) शब्दाप्रतिरतिरिति । न इत्यन्तर्गतः शब्दः
मात्रमात्र इति शब्दः ।

[illegible]

(तत्त्वार्थे) माथे-बाँटकरा नवन जगता' के
 दिन दूज नह सनेते। मर वे सानि अमरतिपति—
 नाना नद यति सविशक बहानुक्ति । साना
 साना नद—ब्याहरगविति। कु—इत्यन मति। हि—
 प्रतिपद्यते इति—पर इति न। ब्रह्म—निमित्त। साने
 साने प्र पाने सत्यं । उच्यते—व्याख्यानमर्थ ।
 साना व्याख्यानं ब्रह्मनिर्वाह साना व्याख्यानं व नद
 साना प्रतिपद्यते सत्यं ।

प्रदो—तत्र पक्ष तादृशव्यवहार कथं लोपाद्यते इत्यत्र आह
नेति । हि—यत् । प्रतीयन्ते इति—अत्र विहितम् ।

॥ यावत्समुदायस्येति ॥ आद्या ॥ कश्चिद्वै ॥ नाना
 मन्त्राणां वा नवैवेत्युक्तं इत्यादि । अतितिक्रमेति ॥ एक
 देशक इत्यादि । स्वकृते वचनमेवेति ॥ मन्त्रादौ वाचक इव
 पञ्च द्वितीयादि भव । इतीति ॥ जन्म कश्चात् ॥ इन्द्रिय
 सेति ॥ अतो मन्त्रो मन्त्रादौति विवक्षितं । पुत्र इति ॥ अह-
 यत इति । ननु व्याकरणात् मन्त्रमपि चित्तो जना कश्चिद्वै न
 आह ॥ व्याकरणस्येति । हेतुश्च ॥ यथोक्तवत् । ननु क मन्त्र
 तद् वोटसिद्धमित्यत आह ॥ याकरादिना । व्यवहारात् क
 कश्चात् । तस्य न च कश्चिद्वैति भव । एतन्नाह सेम-
 मिति । प्रतिवर्तते ॥ अस्यादि । तद् व्याख्या ॥ मन्त्रमपि चित्त
 नापनान्थात् । व्याकरणान्न व्याख्यामव इति निनाद स्ये
 इत्यादि । तदाह ॥ तदाहमेनाह ।

(आग्नेयसाधकनाप्यम्)

ननु च तद्वैय मूत्र विग्रहत व्याख्यानं भवति ॥

(तत्त्वलोके) मन्त्रे-कश्चित्-मन्त्रिते। च-ने।
अथ व्याख्यानमिदं नान्यथा। तदेव-साक्षात्-दर्शयन्-
तिव-श्रुतेः। विप्रहीत-विमक्त-मन्त्रीति-ना-च-सूत्र-
यन्त्रोत्पत्तेरिति मैदविवक्षन्त्या-व्याख्यानं-न-मन्त्रज्ञेते-दृष्ट-
प्रसिद्धि-नरे-दति-स-लेख-द्वय-व्याख्यान-मन्त्र-

(बाह्येयवाचकभाष्यम्)

न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्-‘वृद्धि’,
‘आन्’ ‘ऐज’ इति ॥

किं वृद्धि ? ।

उदाहरणं प्रत्युदाहरणं चाम्याध्याहार इत्येतन्मु-
दितं व्याख्यानं भवति ॥

(प्रदीप) समुद्रितमिति । समुद्रवाटिबायां वसुधोत्तमादि-
त्यर्थः ॥

(उद्योत) माये—चर्चापदानि । चर्चमन्तानि विम-
उद्यमानानि च ॥ वाच्यध्याहार इति । अन्यस्य दानां गुण-
ानरे गुणानां स्वरूपानि ननु व्याख्यातव्या चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

(सत्प्रत्ययः) माये—परिहरणं—नेति । शुद्धिरिति स्व-
भावात्परिहरणमिति वाच्यं । अत्रापि चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

प्रदीपे—ननु पुनः तन्मसुरिति च ॥ व्याख्यानपद-
आह—समुद्रवाटिबायां । उदाहरणं दानां व्याधिः । अवसापेक्ष-
निरूपितं च ॥

उद्योत—विमलमानानामिति—इत्यनेन च ॥ वाच्येति-
त्यर्थः । कृत्यमिति—इत्यनेन च ॥ यथापत्तिविषयं वाच्य-
कदेव्यायेन सूचितं । अत्रापि चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

(पञ्चान्तरमाध्यम)

एष तर्हि शब्दः ।

(उद्योतः) शब्द इति । शब्दमिति च ॥ अत्र चोपपत्ति-
उपपत्तिः । उदाहरणमिति च ॥

(वाच्यध्याहारः) माये—चर्चापदानि । चर्चमन्तानि विम-
उद्यमानानि च ॥ वाच्यध्याहार इति । अन्यस्य दानां गुण-
ानरे गुणानां स्वरूपानि ननु व्याख्यातव्या चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

उद्योत—विमलमानानामिति—इत्यनेन च ॥ वाच्येति-
त्यर्थः । कृत्यमिति—इत्यनेन च ॥ यथापत्तिविषयं वाच्य-
कदेव्यायेन सूचितं । अत्रापि चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

(१३ आदेशवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३ ॥ शब्दे ल्युट्पथः ॥ ३ ॥

(माध्यम)

यदि शब्दो व्याकरणं ल्युट्पथो नोपपद्यते—व्या-
ख्यानं शब्दा शब्देनेति व्याख्यानम् ॥ नहि शब्देन वि-
चिद्व्याख्यानं ॥

केन तर्हि ? ॥

सूत्रे ॥

(प्रदीप) शब्द इति । शब्दो ल्युट्पथो नोपपद्यते । व्याख्यानं
व्याख्यानं शब्देनेति व्याख्यानम् ॥ नहि शब्देन वि-
चिद्व्याख्यानं ॥

(उद्योतः) ननु शब्दो नोपपद्यते । शब्दो ल्युट्पथो नोपपद्यते ।
व्याख्यानं शब्देनेति व्याख्यानम् ॥ नहि शब्देन वि-
चिद्व्याख्यानं ॥

(सत्प्रत्ययः) माये—चर्चापदानि । चर्चमन्तानि विम-
उद्यमानानि च ॥ वाच्यध्याहार इति । अन्यस्य दानां गुण-
ानरे गुणानां स्वरूपानि ननु व्याख्यातव्या चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

प्रदीपे—ननु पुनः तन्मसुरिति च ॥ व्याख्यानपद-
आह—समुद्रवाटिबायां । उदाहरणं दानां व्याधिः । अवसापेक्ष-
निरूपितं च ॥

उद्योत—विमलमानानामिति—इत्यनेन च ॥ वाच्येति-
त्यर्थः । कृत्यमिति—इत्यनेन च ॥ यथापत्तिविषयं वाच्य-
कदेव्यायेन सूचितं । अत्रापि चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

(१४ आदेशवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ ४ ॥ भवे च तद्धितः ॥ ४ ॥

(माध्यम)

भवे च तद्धितो नोपपद्यते—व्याकरणं भवो योग-
योगो व्याकरणः इति । नहि शब्दो भवो योगः ॥

क तर्हि ?

सूत्रे ॥

(प्रदीपः) भवे चेति । शब्दो व्याकरणं भवो योग-
योगो व्याकरणः इति । नहि शब्दो भवो योगः ॥

(सत्प्रत्ययः) माये—चर्चापदानि । चर्चमन्तानि विम-
उद्यमानानि च ॥ वाच्यध्याहार इति । अन्यस्य दानां गुण-
ानरे गुणानां स्वरूपानि ननु व्याख्यातव्या चर्चमिति च ॥ यदा वाक्य-
ध्याहार इत्यनेन वाच्यकृत्यलक्षणं यथापत्तिविषयं वाच्यकदेव्या-
येन सूचितं ॥

प्रदीपे—ननु पुनः तन्मसुरिति च ॥ व्याख्यानपद-
आह—समुद्रवाटिबायां । उदाहरणं दानां व्याधिः । अवसापेक्ष-
निरूपितं च ॥

(१५ आदेशवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ ५ ॥ प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥ ५ ॥

(माध्यम)

प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यते ॥ पाणिनिना

भ्रूतमृत्वादेव तदस्मिन्मृत्वाद्युपपन्नानि, तथा प्रकृतेऽपि एकस्य सामा-
 न्यवार्तिकस्य विदोषवार्तिकमृत्वादेवायम् वस्तुन सहसृष्यते इति
 शेषः । ननु सार्थानामप्रयोग इति न्यायेन नाना च कश्चिन्मन्त्र कथञ्च
 दोषापायकं भवतात्यत आह-विजिगीषुर्मादमिति । नृपे
 इत्येव । हि-एव । अशक्तिसूचकत्वात्-अनभिहितमिथानामा-
 मन्त्रयोगकत्वात् । अभिधापुरिदादि । दोषाय-प्रतिपाद्यैतत्पुन-
 किदोषाय । भवन्ति शेषः । इहेति-स्वरूपं एकवचनं, ता चेति
 शेषः । व्युत्पादनार्थत्वात्-नन्वव्युत्पादनमसौ नरस्यान । अभि-
 हितामिथानमिथादि । दोषकृत्-पुनरुक्तदोषापायकम् । वत्सदृश-
 महर्षय आचार्या यः । तत्त्वव्युत्पादनाय व्याख्येयैश्च नानाप्रयत्नो-
 भवन्ति, अनन्ते ईदृशान्नेवमण्येत त्वलोक न निवर्तयन्-
 इत्येवमात्रेण तथाविधमनस्य युक्तत्वेऽपि कैवेदोक्तो दृग्गन्तद्वारा-
 तदुपपत्तिरसङ्ग-नैवाशयेनाह-पूर्वमिति । यः कष्टा यात्र स्थकसै-
 धारयप्रकरणादिवित्यादि । कथनमिति-अत एव विशिष्यकमिति
 नः । इति-इति वक्तुम् । विपरित-पूर्व भवत तद्धिम् इति विशेषे-
 उक्ते पश्चात् श्लोक इत्यत्र तद्धिम् । इति सामान्यव्ययम् । इति-इति
 हेतोः । तस्मात्स्यम्-नरस्यैकधारयप्रकरणादिसाम्यम् ।

(तत्त्रालोक) — वाचिककारोच पक्षे तृतीय दृषणमाह-
 प्रोक्तेति । प्रोक्तादय-प्रोक्तार्थकादय । उच पक्षे इत्यादिः । च
 तद्विधा-चन्द्रिकाया । तत्रैव आह-पाणिनिनेति । इति-इत्यादी ।
 कुत्र इत्यत्र आह-येति । हि-यत्र । प्रोक्ता इति-अत्र इति शेष ।
 पृथ्वी-किमिति । तर्हि किं पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थ । उत्तरायनि-
 सत्रमिति । पाणिनिना प्रोक्तमिति शेष ।

किमर्थमिदमुभयमुच्यते ॐ भवे ॐ ॐ प्रोक्तादयश्च
तद्विताः ॐ इति । न ॐ प्रोक्तादयश्च तद्विताः ॐ इत्येव
भवेऽपि तद्वितश्चोदितः स्यात् ? ॥

(प्रथमाक्षेपकदाधिकभाष्यम्)

कि वहि ? ॥

अन्येष्वपि कारकेषु—“कृत्यत्युदो बहुलम्” इति ।
या प्रस्कन्दन प्रपतनमिति ॥

(परिहारभाष्यम्)

पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टम् ॐभवे च तद्धित ॐ
इति, तत्पठितम् । तत् उत्तरकालमिदं दृष्टम् ॐप्रोक्तद-
यश्च तद्धिताः ॐ इति, तदपि पठितम् । न चेदानीमा-
चार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

(प्रदीप.) न श्वेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलश्रवणादिति कानामुपपत्त्या दोषभावः ॥

(उद्धोतः) लक्षणप्रपञ्चाम्यमिति । यथा कर्मप्रायश्चित्तकारणे
 मनुकप्रकाशे च । विविधोक्तभाषा हि अविहितामिहान्यार्थक
 मन्त्रकलादौशेष । इह तु व्युत्पादनार्थत्वात् दोषकृदिनि भावः ॥
 पूर्वं सामान्ये लक्षणे पञ्चादिदीर्घकथन प्रपञ्चमिति श्रुचते, अथ तु
 विपरीतमिति न तत्त्वान्मन्यत्येव ॥

(तत्त्वालोकः) ॥ मन्त्रे—भाद्राद्रित् तत्र पीनरक्त्य परिहरति-
पुरस्तादिति । पूर्वकालमित्यर्थः । आचार्येण—वाचितकृत् । इष्टम्—
इष्टान् । इष्टमित्यनेन निर्देशमाह—अथे वेति । तत्—अथे च तद्विद
इति । ॥१॥ पूर्वकालमिच्छादि । तत्—अथे च तद्विद इति वाचितक
प्रयत्नात् । इष्टमित्यनेन निर्देशमाह—प्रोक्तेति । तत्—प्रोक्तादयश्च
तद्विद इति । अत्र उत्तरकाष्ठमित्यादि । इदानीं—दिश्यावाचितक
प्रयत्नानां कति । सुत्राणि—वाचितकानि । नृपपदस्य यन्मात्राप्रकारमनु
पत्त्या वाचिके लक्षणाकरणम् ।

प्रदीपे—लक्षणप्रपञ्चाम्यां—सामान्यपूजत्वमिदेष पञ्चत्वाभ्याम् ।
मूलसूत्रवत्—नागिनीपुत्रा—ममिव । सामान्यवार्तिककविरेष वार्तिक
त्वाभ्यामिति शेषः । उपपत्त्या—पृथग्मित्रानोपपत्त्या । दोषाभाव-
पौनःकृत्यदृष्ट्यापत्त्वभावः ।

उद्योते—कर्मधारयप्रकरणे इति-विशेषण विशेषेण बहुल-
मिति सामान्यमुद्रस्य विशेषमूलभूतत्वादेव तदधिगम्यत्वाणि सङ्गतानि
इति शेष । अलरूपकरणे चेति-अङ्गुत्तरपदे इति लक्षणस्य प्रप-

(प्रदीप.) प्रस्कन्दनमिति । यथप्यसं भीमादिस्थथापि कृन्ध-
ह्युदो बहुलमित्यस्यैव भीमाद्योऽपवादान इत्ययं प्रपञ्च इति भावः ॥

(तत्त्वालोका) भावे—शब्दस्य व्याकरणपरिचयने उक्तं प्रथमं
मनुष्यं परिहरति—अयमिति । तावदिति—नाशान्कुरैः । तथा च
(अत्र यत्ने) शब्दे ह्रस्वश्च इति (वाचिष्ठेन) यद् (व्याकरणमित्यत्र
लुप्तुत्पत्तिरूपं दूषणम्) उच्यते, कथम् अदोषः (दोषो भोक्षते)
इत्यत्र । ननु तत्पक्षे पक्षे स दोषो नोपपन्नः अत्र शब्द-निरूपक-
इति । यतो नेत्यर्थः । विधीयते इति—अत्र इति शब्दः । पृच्छति—
किमिति । तद्धि वयं लुप्तुत्पत्तिरूपे इत्यर्थः । उत्तरयति—अन्ये
स्थितिः । कारणाधिकरणमिन्नेष्वित्यर्थः । अपिना कारणाधिकरणयो
सम्यक् । इति—रचनेन । लुप्तुत्पत्तिरूपे इति चेत् । उदाहरति—
तद्यथेति । इति—इत्यादि । तथा च व्याकरणमित्यत्र अयमैव
कर्मणं लुप्तुत्पत्तिरूपे इति नाम पक्षे तत्र लुप्तुत्पत्तिरूपो दोष
इति यावत् ।

प्रदीपे—अथ—प्रस्कन्दनमित्यादि । भीमादिरिति—भीमादिग-
णान्तर्गततया भीमाद्योऽपारान्ते इत्येतेन निष्पन्न इति तस्य
कल्पयित्वा बहुलमित्यस्योदाहरणतया विधानं न सत्तन्त्रे इति
भावः । तयामिति—यन इति शेषः । प्रपञ्च इति—मत्तनस्य
कल्पयित्वा बहुलमित्यस्योदाहरणतया विधानमुपपद्यते इत्याशयः ।

(करणल्युत्समभयंनभाष्यम्)

अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा
गौरित्युक्ते सर्वे सदेहा निवर्तन्ते, नाश्वो न गर्दभ
इति ॥

(प्रदीपः) गौरित्युक्ते इति । साखादिनति यञ कचित्प्रति

दिति । वनैकदेशे 'पुष्पिन वनम्' इतिवदेकदेशेऽपि शुक्ले 'शुक्ल पट' इति व्यवहार इति लोभ्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—सन्धत्ते-नैष इति । अथ वने इत्यदि । कुत्र इत्यत्र अत्र—समुदायेत्येति । हि-यत् समुदायेषु प्रवृत्तः साक्षाद् इत्यर्थः । अवयवेष्विति—लक्षणवैलक्ष्ये वर्तन्ते—प्रयुज्यन्ते । उपादानि—तद्यथेति । इति—इत्यादि । दार्ष्टन्य-कोपपादनाय ह-एवमिति । एवमत्र व्याकरणशब्दः समुदायेषु (शब्दप्रथमसमुदायेषु) प्रवृत्त इत्यर्थः । अवयवेष्विति—तदैकदेशे मन्त्रे विद्यते । एवमेषां । वर्तन्ते—प्रयोज्यं इति । तथा चात्र एते सन्धत्तेऽपि परिहारात् मम चैतत्त्वदेवेति भावः ।

प्रथम—जनपदान्तरम् (देशान्तरम्) अन्त्येकानि श्रुत्यपि जनपदान्तराणां आद्ये तदेनाधिक निष्पन्न नपदान्तरम् अन्त्येकमेवाह—जनपदान्तरं इति । पूर्वशब्दविशेषणलोकानामित्यादि । एकदेशे—पञ्चाङ्गशब्दोऽप्यत्र देशवत्त्वत्वेन समुदायेषु विद्यमानैके । समुदायकपैति—पञ्चाङ्गशब्दोऽप्यत्र देशवत्त्वत्वेन समुदायकत्वस्य । प्रयोग इति—एवम् उच्यते पञ्चाङ्गान् प्रयोगोऽयमुपायः । इदं—तैल्लुक् इति । मुक्तमिति शब्दः । आहूतौति—तु तैल्लुक् दोषाहूतौ (जनि) शक्तिरेव (तयो) मन्त्रं (समुदाये) एकदेशे वा । सत्त्वान्प्रमाण (आकारपरिमाण) निरपेक्षा मुरवा (गौपाभित्ता) वृत्ति (शक्ति) इत्यर्थः । अत्राह—इति—अ यत्नान्तरस्य शौचन्याय (शुभाशुभकृत्यावयवमसमुदायात्मकम्) इह वक्ष्ये । आलोपात् समुदायस्य (तादृशवत्त्वत्वात्) इहैव सति कृते व्यवहृत्येव सत्य (इहैव सत्त्वात्) इति । प्रयोग (उपपन्न) इत्यन्वयः । एव नाम्न इत्यादि प्रयोगोऽप्युपपन्न इति भावः ।

वदन्ते—निर्देश इति—तथा च तस्य जनपदाभ्यन्तरेत्यर्थः । परिशिद्धोक्त—परिचितो भागः । तत्र—तत्रादौ । समुदाये—अवयवसमुदायकपैति । प्रयोगे—इह इति प्रयोगः । एकत्रातोपि स्थान्यत्रातोपासमवाद् प्रकारान्तरेण भाष्ये योजनप्राह—वैकदेशे इति । पुष्पिने वनत्वातोपादेति शेषः । इति चत् इति व्यवहार इव । एकदेशे—पञ्चैकदेशः । शुक्ले—वास्तवकृते । पञ्चातोपदिष्टि शेषः ।

(प्रथमपञ्चाङ्गपुष्पमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सूत्रम् ॥

(तत्त्वालोकः)—यत्र व्यवकरणेनिलोक व्यवहारानुरोधात् सिद्धावलेकनायैव सर्वं व्याकरणार्थं इत्युक्तमावयव शुक्लमवलेक्यत स समर्थयते—अपवैति । सूत्रमिति—व्याकरणपदार्थ इति पक्ष एवेति शेषः ।

(प्रथमावेषस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् ॐ सुत्रे व्याकरणे पञ्चशर्थोऽनुपपन्नः ॐ इति ॥

(तत्त्वालोकः) नत्र पक्षे उक्त प्रथमदोष स्मारयति—ननु चेति ।

(प्रथमावेषनिग्रासभाष्यम्)

नप दोषः, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा रात्रे शिर इत्येकस्मिन् क्षणे पञ्चानि दशांशे—तद्वद्व्यवहारः, एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रेण व्याहृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते स्वशब्देन तु समुदाय रूपेण भेदव्यवहार उपपन्ने ॥

(सद्योतः) शब्दार्थभेदादिति । अनेकावस्थापुक्त शिरो

राहुशब्दार्थं यत्किंचिदभावस्थापुक्त नपु शिरःशब्दार्थः । तादृशराहुशब्दार्थस्य शब्दशिरः पदार्थोऽवयव इति पञ्चशर्थोपपत्तिरिति भावः ॥ सुत्रशब्देन तु समुदायरूपमेति । अनेकावस्थापुक्तस्य एव व्याहृतिक्रियाकरणावस्थानिष्ठमवयव इति तदभाष्यवशात् समुदाय इत्यर्थः ॥ ईदृक्स्थानं विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषये चैवमेव "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति योगचूडे पञ्चश्रुतिरित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—परिरति नेति । न पक्ष इति एष—व्याकरणस्य मन्त्रमन्त्रेण पञ्चदश गुणं सत्त्वं । कुत्र एतन्माह व्यपदेशिवद्भावेनेति । मुख्य पराहारः पञ्चकरणं तत्र पञ्चशर्थोपपत्तिं भविष्यति ॥

प्रदीप—इतीति—इत्य भेदव्यवहार इत्यन्वयः । इहापि—व्याकरणस्य वृत्त मन्त्राणां । शास्त्रस्य—प्रमाणम् । एवम् । समुदायरूपमेति—पञ्चाङ्गमित्यादि । उच्यते इति शब्दः इति—इति शब्दः । उच्यते—सत्त्वं—दत्तः । तादृशराहुशब्दार्थस्य—अनेकं वापुक्त शिरोरूपरूपपदार्थेन अवयवेन इति शब्दः तादृशशिरः पदार्थ—वर्तकद्विदेकवत्पुष्पानुरोधेन शिरःशब्दार्थः इतीति—पक्षः । यथावयविभावकपक्षस्थितस्य विवक्षया रात्रे शिर इत्यत्र न द्वयः । ननु एवमव्यवहारपदार्थान्तराभ्यामां प्रतिपादनं इति पूर्वोक्तं वा मन्त्रशब्देन तु समुदायरूपेण यन्त्रकृतेति विवक्षाऽत्र न आह—अनेकेति । तस्य—पञ्चसमुदायरूपस्य वयमेव । विदिष्ट—विशिष्ट—प्रमाणरूपः । इति—इति हेतोः । व्याकरणस्य मन्त्रमन्त्राद्येति शब्दः । तदभाष्यस्य—व्याहृतिक्रियाकरणावस्थानिष्ठमवयवसमुदायरूपस्य । अयम्—अनेकावस्थापुक्तः । समुदायः—पञ्चसमुदायरूपः । नपौ अमु रयेऽपि भेदः औपाधिकभेदस्य, अवयवव्यविभावकपक्षस्थितस्य च कल्पनायां तुल्यत्वात् । इतिपदार्थान्तराभ्यामां उपपत्तिः, न तु विशेषादितुल्यतायैति भावः । ईदृशस्यले—रात्रौ शिरः, व्याकरणस्य वृत्तमित्यादिस्ये । विकल्पात्मकमिति—विकल्प आत्मा (नाम) यद्येति व्युत्पत्तिः । वस्तुशून्यं विकल्पात्मकं ज्ञानमेव इत्यन्वयः । पूर्वमेव—वस्तुशून्यं विकल्परूपकं ज्ञानमेव । ननु विकल्परूपकज्ञानस्य किं लक्षणमित्यत आह—शब्दज्ञानेति ।

(द्वितीयावेषस्मारणभाष्यम्)

यद्यप्युच्यते कृशब्दाप्रतिपत्तिः ॐ इति । नहि सूत्रत एव शास्त्रप्रतिपत्त्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ व्याख्यानतश्चेति ॥ परिहृतमेतत्—तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यातं भवतीति ॥

(तत्त्वालोकः)—यत्र व्याकरणपदार्थ इति पक्षे उक्त द्वितीयदोष स्मारयति—यद्यपीति । उच्यते—उपादाने । चेति—चेदनेना । तत्रोक्त द्वितीयदोषम् कुत्रनेन परिहार स्मारयते—परिहृतमिति । एतत्—तत्राशङ्कितं द्वितीयदोषम् । इति—इत्यनेन ।

(परिहारावधेयस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्—वृद्धिः आत् एजति, ॥

किं तर्हि ? ॥

"उदाहरणं प्रत्युदाहरणं चाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति" इति ॥

(तत्प्रायोगः) तत्र पादितित्तवद्वर्णय य परिणय स्मारितः, तस्य बाधकत्वा यत्रोक्तं स्मारयति-ननु चेति ।

(परिहारसाधनमाध्यम्)

अधिज्ञानत एतदेवं भवति । मूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते ॥ आतश्च मूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेत्तादो गृयेत ॥

(प्रदीपः) सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः गुणार्थैर्वाभि-
ध्वजनात् ॥ आत इति निगता । अतश्च हेतोरित्यर्थः । नाद इति ।
नैतदित्यर्थः ॥ अथवा नादोऽर्थेऽहितत्वाद् बोधमात्रमेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) माध्वे—अधिज्ञानत इति । मन्दबुद्धेरित्यर्थः ॥
सूत्रत एवेति । एवमूलमेव पश्यन् "सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्ती
पद्यते" इति ॥

(तत्प्रायोगः) माध्वे—तन्नोक्तदिनो यदोच्यते स्मारितं परिहार
प्रमथयते—अधिज्ञानत इति । विचारेणेति शेषः । एतत्—उद्घो-
षानम् । एवम्—उद्घोषादिभिः सुखाद्यकृत्य-साधनानामहितत्वात् । कुत
मादृशविचारयोगो मन्दबुद्धिनाप्यने इत्यत्र आह—सूत्रत एवेति ।
हि—यतः । प्रतिपद्यन्ते इति—अत इति शेषः । अन्वयमुपेक्षोक्त्वा
स्यनिरसमुपेक्षाह—आतश्चेति । एवेति—उद्घोषान् प्रतिपद्यन्ते इत्यनु-
पपन्ने । कुत इत्यत्र आह—य इति । हि—यतः । उत्सूत्रमिति—उत्
(उत्पन्न) मूत्र यथादिनि व्युत्पत्तिः ।

प्रदीपे—मूत्रत एव दृष्टान् प्रतिपद्यन्ते इत्यत्र हेतुमाह—पदच्छे-
देति । आदिना उद्घोषादिभिर्मन्त्रैः । एतत्—उत्सूत्रवचनम् । अर्थेति—
उत्सूत्रवचनस्येत्यादि ।

उद्घोषे—एतत्सूत्रममेव—मूत्रत एव दृष्टान् प्रतिपद्यन्ते इत्ये-
तत्सूत्रवचनम् ।

(इति व्याकरणवशाद्वैतनिरूपणम् ॥)

(अथ वर्गोपदेशप्रयोजनाधिकरणम्)

(आचेपमाध्यम्)

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? ।

(प्रदीपः) किमर्थं इति । नहि वर्णोपदेशेन वस्तुविभागो
नानुमानादिभिः भावः ॥

(उद्घोषः) ननु लोकादिभिरनुमानादिभिरैव वर्णानामव-
गमोपदेशो वर्णसमस्याय विमर्श इति वृण्वति—माध्वे किमर्थं
इति । पात्रित्येव महतिष्ठति इत्यर्थः ॥ ननु साधुभावात्फलाय व-
त्ता आह—महीति ॥

(तत्प्रायोगः) माध्वे—किमर्थं—किमर्थोऽन्यः । वर्णानाम्-
महत् (यु) व ताः भान्ताम् ।

उद्घोषे—यत् वर्णानामव-
गमोपदेशो वर्णसमस्याय विमर्श इति वृण्वति—माध्वे किमर्थं
इति । पात्रित्येव महतिष्ठति इत्यर्थः ॥ ननु साधुभावात्फलाय व-
त्ता आह—महीति ॥

त्याप्रमित्यतिरूपप्रयोगे उपदेशपरत्ववशातो युक्त एवेति भावः ।
साधुत्वेति—उद्घोषानामित्यादि । फलमिति—वर्गोपदेशस्येत्यादिः ।

(१० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ * ॥

(माध्यम्)

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः ॥

किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति ? ।

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा सम-
वायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो
वृत्तिसमवायः ॥

का पुनर्वृत्तिः ? ॥

शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

अथ कः समवायः ? ॥

वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः ॥

अथ क उपदेशः ? ॥

उच्चारणम् ॥

कुत एवम् ? ॥

दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह—
उपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

(प्रदीपः) वृत्तिसमवायार्थ इति । तापरेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं
इत्यर्थः । धर्मनियमशस्त्रसाम्यं । वृत्त्यर्थ इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्र-
वत्त समवायव्यव-
वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः ॥ वृत्तिप्रयोजन इति । पारस्पर्येण द्वा-
स्त्रप्रवृत्तिपरवाक्यत्वम् । सति हि समवाये वृत्तिः । एव आदिरन्वयेने
ति [प्रत्याहारः] । ननो वृद्धोप-
(उद्घोषः) उच्चारणम्—वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्ति-
प्रवृत्तिरुपयोगा समवायो वर्णाना-
प्रयोजनं वरय स नगोत् । सति द्वास्त्रसमवायेऽपि दिशिरुच्चारण-
वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः ॥ वृत्तिप्रयोजन इति । पारस्पर्येण द्वा-
स्त्रप्रवृत्तिपरवाक्यत्वम् । सति हि समवाये वृत्तिः । एव आदिरन्वयेने
ति [प्रत्याहारः] । ननो वृद्धोप-

(उद्घोषः) उच्चारणम्—वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्ति-
प्रवृत्तिरुपयोगा समवायो वर्णाना-
प्रयोजनं वरय स नगोत् । सति द्वास्त्रसमवायेऽपि दिशिरुच्चारण-
वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः ॥ वृत्तिप्रयोजन इति । पारस्पर्येण द्वा-
स्त्रप्रवृत्तिपरवाक्यत्वम् । सति हि समवाये वृत्तिः । एव आदिरन्वयेने
ति [प्रत्याहारः] । ननो वृद्धोप-

(तत्प्रायोगः) माध्वे—ता-
नमह—वृत्तिः । वृत्ति-
इति—वृत्तिरुच्चारणप्रवृत्तिः । उच्चार्य-
इति—वृत्तिरुच्चारणप्रवृत्तिः ।

पदेन रिषेते शक्तिः क्षणान्तरस्य च शब्दवन्नामशब्दोदात्त एव-
ति-का पुनरिति । वृत्ति-वृत्तिपदार्थः । उच्यते शास्त्रेति । सम
वायस्येन समुदायस्य समवायसम्बन्धस्य च वाच्यतया मशब्दोदात्त
एव-ति-अय क इति । समवाय-समवायसम्बन्धः । उच्यते-
वर्णानामिति । उपदेशशब्दस्य देशसमापत्यसम्बन्धस्य उच्यते
नि-अय क इति । उपदेश-उपदेशपदार्थः । उच्यते उच्चारण
मिति । एव-ति-कुत इति । एतत् उच्चारणम् । उपदेशस्य इति
शेषः । उच्यते इतिरिति । दिशः शब्दोदात्तस्य । उच्चारणक्रिया
इति-उच्चारण क्रिया यत्नेन व्युत्पत्तिः । अत इति शब्दः ननु कुतो
दिशः उच्चारणक्रियया प्रतीयते इत्यत्र आह-उच्चार्यते । हि यः ।
आहेति-उच्चारयितेन शेषः । इतीति-अत इति शेषः ।

प्रधाने-वृत्तिसमवायेत्यत्र प्रथमशब्दस्यनुसारेण चतुर्थीनामसो
म भवति, इत्यत्र प्रवृत्तिविज्ञेयत्वात् एव विधानम् । तथा च ननु
चतुर्थी तारक्ये प्रविशति सन्ध्यानामाये षष्ठी विग्रहः (षष्ठी)
समाप्त कर्तव्य इति शब्दोदात्त एव-ति-अय क इति । अयं वृत्तिसमवायेत्यस्यार्थः ।
तत्र दिशः शब्दोदात्तस्य कर्मपरसमाप्तात् विभक्तिः, इत्यर्थः (समवायः)
स्य वृत्तिशब्देनाभिधानात् विभक्तिरित्याह-शास्त्रेति । प्रत्यासक्त-स्वम्
उपयोग्यम् । हि यः । तत्र ननु शब्दोदात्तस्य अङ्गादिभावसम्बन्धे षष्ठी
विशेषः (५४) समाप्ते विद्येय इति सूत्राभिमत्याज्येनाह-पारम्पर्य
मिति । प्रत्याहारद्वारेत्यर्थः । अस्य-समवायस्य । पारम्पर्यमेवोपपाद
यितुमाह-सतीति । हि-यः । इति-यत्नेन ।

उच्यते-स तथोक्तः-वर्णोपदेशः वर्णानामविवेचनेन । इति ।
हि-यः । आपननासत्त्वमाह-लाघवेनेति । दिशः समाप्तसत्त्वमाह-
इत्यत्र इति । द्वावयतानामविवेचनेन सत्त्वमाह-इत्यत्र सत्त्वमाह-वेति
अनेन-उच्चारकवृत्तिसमवायेन वर्णनकेन । अस्य-अह उचित्यापा-
तकवर्णसमाप्तस्य । शास्त्रेति-अत्राभावात् । अत एव तादृ-
शकतन्मात्रापात्य शब्दोदात्तस्य । वृत्तिसम्बन्ध-अत्राभावात्
प्रथमाह प्रथमवर्णोपदेशोऽपि विद्यते । अन्वेति-इत्यसमवायेति
वाचित्वेन वर्णसमाप्तावस्थेति । वर्णसमाप्तावस्थेति पाणिनिमित्र
शिवोपदिष्टे हेतुमाह-पाणिनीति । ननु शिवकृतं अनादिसिद्धवत्
समाप्तावस्थस्य वृत्तिसमाप्तावस्थोऽपि विद्यते इत्यत्र कथमुपदेशपद
प्रयोग इत्यत्र आह-सिद्धेति । मिदमत्रादीत्यर्थः । उपदेशस्यैव
शब्द-उपदेशपदप्रयोगात् । ननु केन वर्णसमाप्तावस्थेति सिद्धवत् युक्ति
मित्यत्र आह-अनुबन्धेति । इतरस्य-अनुवर्तितिरिक्तवर्णसमाप्ता
वस्थेति । ननु तर्हि अनुबन्धः केन कृता इत्यत्र आह-तदिति । अनुव-
न्धेत्यर्थः । उपदेशकर्तृकर्तृकमेव-वर्णसमाप्तावस्थोपदेशकर्तृविभक्ति-
कमेव । आद्येति-प्रथमसमाप्तेत्यर्थः । इति इत्यनेन । इदम्-वर्णस-
माप्तावस्थोपात्तम् । अस्य-वर्णसमाप्तावस्थेति । तत्कथम्-अह कथम् ।
वर्णसमाप्तावस्थोपात्तम् । इति शेषः । अभिव्यक्तिरिति-वर्णसमाप्ता
वस्थेति । तथा च पाणिनिरुपाश्रयः प्रते महादेवस्य शब्दोदात्त-
वर्णसमाप्तावस्थेति प्रत्येन उच्चारण उच्यते ।

(१८ वर्णोपदेशप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेश-अनुबन्धा-
नासङ्ख्यामिति । ननुपदेशस्य वर्णानुबन्धाः शक्या

आसङ्ख्यम् । स एव वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवाया-
र्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायाश्चानुबन्धकरणं
च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥

(प्रदीप) प्रत्याहारार्थमिति । प्र-हारा-देन-प्रत्याहारो मग्न
उच्यते ॥

(उद्घोत) फलान्तरमा-अनुबन्धकरणार्थमिति । अत
वन्धेननाय इत्यर्थः । नैनाकारस्य विवृत्तयुगलस्य । उल्लङ्घन
रूपेण वा । अनुबन्धस्य च समुदायात्वेन सति ना वर्धते तात्पर्यम् ॥
ननु प्रत्याहारस्येनेति । अधिवरण-भुक्त्या अत्राभावात् नाना माह ।
प्रत्याहारस्येनेति । अधिवरण-भुक्त्या अत्राभावात् नाना माह ।
माध्या-वृत्त्यर्थ इति । नानादेन शब्दप्रत्ययस्य इत्यर्थः । एतेन प्रत्या
हारद्वारा समवायस्य इत्यर्थः दाशितम् ॥

(तत्त्वालोक) माध्या-वार्तिककारेण वर्णोपदेशस्य द्वितीय
प्रयोजनमभिधानात्क अनुबन्धेति वार्तिक-भाष्ये-अनुबन्धेति ।
ननुपन्था उपदेशकृत्वा इति कुतो हास्ये इत्यत्र आह-अनुबन्धा-
मिति । आसङ्ख्यमिति-वार्तिकमिति । इतीति-उपदेशक-वद्वारादिनि
ग्रहः । ननु अनुबन्धकरणस्य वर्णोपदेशस्य कुत आवश्यकतेत्यत्र आह-
नेति । हि-यः । शक्या इति-अत इति शेषः । नानादेन पुनराह-
स एव इति । ननु वृत्तिसमवायादनुबन्धकरणस्यैव किं प्रयोजन
मित्यत्र आह-इतीति । ननु प्रत्याहार एव किंप्रयोजनक इत्यत्र
आह-प्रत्याहार इति ।

उच्यते-फलान्तरमिति-द्वितीयप्रयोजनमित्यर्थः । वार्तिककार
वर्णोपदेशस्येति । विवृत्त युगलस्य । विवृत्त युगलस्य समुच्चयः ।
तथा व्याकरणात् विवृत्तयुगलोपन्यासोपि वर्णोपदेश इति भावः ।
उल्लङ्घनत्वेन वेति-अनुबन्धप्रत्ययस्येति । अकारस्य विवृत्तयुग-
लस्येति इत्यत्राद्येति । नन्वकारस्य विवृत्तयुगलस्यनुबन्धत्वमेव कुतो
नेत्यत्र आह-अनुबन्धत्वमिति । वेद-यदि । उच्यते तद्विनि शेषः ।
तादर्थ्य-प्रत्याहारप्रयोजनकत्वम् । अधिवरणयुगलस्य-प्रत्याहारिणो
वर्णोपस्थिति व्युत्पत्त्या । अर्धेति-प्रत्याहारोपस्थिति यामिति व्युत्पत्त्या
प्रत्याहारशब्दादित्यादि । वेति-निरूपेनेनेति शेषः । समवायस्य-
वर्णानामविवेचनस्य । इत्यर्थः-शब्दप्रत्ययस्येति ।

(१९) वर्णोपदेशप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इष्टवृत्त्यर्थश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इष्टवृत्त्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः-इष्टवृत्त्यां मो-
त्यामहे इति । ननुपदेशस्य वर्णानुबन्धा वर्णाः शक्या
विज्ञातुम् ॥

(प्रदीप) इष्टवृत्त्यर्थमिति । सति वृत्तेश्च कदाचिदोष
रहिता ये वर्णा निदिष्टास्तैव प्रत्येकस्या इत्युक्तं भवति ॥

(उद्घोत) मोत्यामहे इति । अन्तर्भावित्यर्थः । दोष
विश्यामहे इत्यर्थः । एव विज्ञातुमित्यस्य विज्ञापयितुमित्यर्थः । सति
वृत्तेश्च इति । एव च व्याकरणार्थेनानुबन्धसमाप्तेनैव वादस्य
केनेष्टवर्णानेति । सदेन उदरं मारुता पाठनायेन भावः ॥

(तत्त्वालोक) माध्या-वार्तिककारेण वर्णोपदेशस्य द्वितीय
प्रयोजनमाह-इतीति । इष्टवृत्त्यर्थ-क-त्यादिदोषरहितेष्टवर्णोप

नार्य । ननु तादृशेष्वर्था उपदेशानां युगोपविधिना इति कुतो शक्यते
इत्यत्र आह—इष्टानिति । इतीति—वर्णोपदेशकस्यबहारादिति शेषः ।
नन्विष्टवर्णोपधनाय वर्णोपदेशस्य कुत्र आवश्यकतेत्यत्र आह—नेति ।
हि—यनः । विज्ञातुमिति—यन इति शेषः ।

प्रदीपे—सति हि उपदेशो इति—यन वर्णोपदेशो सतीत्यर्थः ।
अस्य श्लोक मन्वन्त्यनेनान्वयः । निर्दिष्टा इति—विश्वविदुषु इत्या-
दिः । ते इति शेषः । यवनीति—अन वर्णोपदेश कृत इति शेषः ।
उपोने—अन्तरिति—यन इत्यादि । योधेति—अन इत्यादि ।
एवम्—उपोनेति—अन्तरिति—यन इत्यादि । वर्णोपदेशस्य किं प्रयोजनमिति प्रदने
इत्यत्र समाधानत्रयस्याशयमाह—एवमेति । वर्णोपदेशस्य तादृशफलं
यवमन्त्रे चेत्यर्थः । तदर्थ—व्याकरणधर्मेणम् ।

(१० आषेपवातिकम् ॥ ४ ॥)

॥ ४ ॥ इष्टबुद्धयर्थेति चेदुदात्तानुदात्त-
स्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्यु-
पदेशः ॥ ४ ॥

(भाष्यम्)

इष्टबुद्धयर्थेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिक-
दीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कृतव्यः । एवगुणा अपि हि
वर्णा इत्यन्ते ॥

(प्रदीपः) एकमुदात्तं हि पञ्चमा पाठावन्वेषादुदात्तानामुप-
देश कर्तव्य इत्याह—इष्टबुद्धयर्थेति चेदिति ।

(उद्योतः) एकमुद्योति । नैस्वर्यपाठे तु द्वयोरेव कर्तव्यता
वर्ततेत्यर्थः । येषां लोकां (सिद्धे) तु दोषरहितानामपि तत्र एव निद्वे-
षोपदेशवैधर्मापत्तिरिति भावः ॥ यैश्चर्येण पाठेभिः अन्यतमपाठे—वरस
कर्तव्यत्वादिभ्योपसर्गसर्वेषां ग्रहणमित्यर्थः ॥

(तत्प्रालोचः) भाष्ये—पाठेश्चार्थार्थकृत्तुवैधर्मापत्तिरिति चेति
वाचिक व्याचष्टे—इष्टबुद्धयर्थेति । उपदेशेतित्यादि । वर्णोपदेश
इति शेषः । चेत्—यदि । अन्त्युपदेशे तद्विधिं संपादयितुं
कर्तव्यतायामिति शेषः । कुत्र इत्यत्र आह—पूर्वं गुणा इति । एवम्
(उदात्तानाम्) उदात्तानामिति श्रुत्युपति । हि—यनः । इत्यन्ते
इति—वेपथ्वेति । अन इति शेषः ।

प्रदीपे—एकमुदात्तं हि—पञ्चमोपदेशः । एककले इत्यादि । गुण
पाठाय इत्यादयो विनिगमनाविरहादह—सर्वेषामिति ।

उद्योते—प्रत्ययवर्णपाठे—नैस्वर्येण उदात्तानुदात्तस्वरितेभिः सारत्र
यै पाठे । गुणानामिति । एककले इत्यत्र येन गुणानां पाठसम्भ-
वात् वैधर्मापत्तेरिति चेत् पाठः, तस्यैव इत्यत्रोपात्तादिव सिद्धमपि-
मैव्याह—इत्योति । वैधर्मापत्तेरिति गुणानां पाठः । तदेकवर्णपठित्को-
मयो रसदोषित्वर्थः । तेषां—उदात्तानाम् । एतन्नेति शेषः ।
दोषरहितानामिति—नानामिति शेषः । एतन्—लोकां । दान्तये
त्यादि । उपदेशेति—वर्णोपदेशेति । सिद्धमपि—नैस्वर्येणैता
पठानामिति शेषः । अपिना एव—येन गुणानां पाठे इत्यत्र समहः ।
एककले इत्यत्र येन गुणानां पाठसम्भवात्, एवमपि—एवमपि
विनिगमनाविरहादह—अन्यतमपाठे इति । अन्यतमपाठे—यन इति शेषः ।
(पाठस्याः तदतिरिक्तस्य । एतदेति शेषः)

(२१ सिद्धान्तवातिकम् ॥ ५ ॥)

॥ ५ ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

(भाष्यम्)

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथे-
वर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीपः) आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोऽपि विद्येते मान्तरौ
यकत्वाभ्यामिमाभ्यामविवक्षया न विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) आकृत्युपदेशे किं मन्त्रकारादिरह—यत्किमिदौ
पादानं तदुपादाने व्यक्त्यन्तरप्रधानापत्तिरित्यत्र आह—उपात्त
इति । मान्तरौयकत्वं च त विना अनिरपारयितुमशक्यत्वात् ॥

(तत्प्रालोचः) भाष्ये—वाचिककार समापये—आकृत्युपदे-
शादिति । वगन्तमारुपदेशादित्यत्र । वर्णोपदेशेन विवक्षितार्थादा-
दि । उदात्तत्वादिगुणकर्षणां बोधनमिति शेषः । सिद्धमिति—उपा-
य उदात्तादिगुणव्याप तदुपदेश कर्तव्यो न अवर्णाये शेषः । आकृति-
वाचिक विरोधो न्याचष्टे—अवर्णोति । अवर्णोपदेशो न्यादि । एवम-
मेति । अवर्णकुलं—अवर्णसमूहम् । इवर्णाकृतिरिति—उपदिष्टा सर्व-
मिवगुणं ग्रहीष्यतीति शेषः । एवम मेति ।

प्रदीपे—उपात्त इति—वागिमाभा-यविवक्षायां (मुख्यतया वर्ण-
गणव्युपदेशविध्यायां) मान्तरौयकत्वात् । अकारादिरह—यत्किमि-
दौपादानं विना तद्व्यन्तरेण उपदेशमशक्यतया तदुपादानस्याव्यक्त-
त्वात् । उपात्तोऽपि (गौणवोपदेशोऽपि) विद्यते (अकारादिरह—
यत्किमिदौ) न विवक्ष्यते इत्यर्थः । तथा च व्यक्तवोपा-
दानसामर्थ्यात् उपात्तव्यक्तिविशेषमिदं व्यक्तिसङ्गस्युपपत्तिः समा-
भ्यमना परिहृति भावः ।

उद्योते—आकृत्युपदेशो—वर्णगणव्युपदेशे । विवक्षिते इति शेषः ।
किमिति—कुतो हेतोः । तदुपादाने—अकारादिरह—यत्किमिदौपा-
दाने । किमिति इत्यादि । कुं सति तदुपादानं (कर्तव्यं) सामर्थ्यात्
इति शेषः । व्यक्त्यन्तरेति—उपात्तव्यक्तिविशेषमिदं व्यक्त्यन्तरेति ।
मान्तरौयकत्वमिति—तदुपादानस्येति । सम्—अकारादिरह—यत्कि-
मिदौपादानम् ।

(२२ आषेपवातिकम् ॥ ६ ॥)

॥ ६ ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्
संयुतादीनां प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

(भाष्यम्)

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संयुतादीनां प्रतिषे-
धो यत्कृत्यः ॥

के पुनः संयुतादयः ? ॥

संयुतः, बलः, श्मातः, एणोऽष्टनो, उष्ट्रः, एधो, प्रस्तो, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, दिपल्लो, रोमरा,
इति ॥ अपर आह—

“मस्तं निरस्तमयल्लभिनं निर्दुतमष्ट्रं भानमयो
विषमिनतम् ।

संदष्टमेणीकृतमर्थकं द्रुतं विकीर्णमिताः स्वरदोषभा-
वनाः" इति ॥

अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥

(प्रदीपः) सवृतादीनामिति । एकारादीनां सवृत्तत्वं दोषो न-
स्वकारस्य तस्य सवृत्तगुणत्वात्, तत्र सव्यञ्जनेषु विवृत्तवैयर्थ्यात्
सवृत्तत्वं दोषः । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नं कालकलत्वेन प्रसिद्धं ।
ध्मातः स्वातन्त्र्यमिष्यता हस्तोऽपि दोषो न च लक्ष्यते । पूर्णीकृतोऽपि
शिष्ट किमप्योकार अथोकार इति यत्र सदेहः । सम्प्रकृतो यो ध्य
सोऽप्यन्तर्मुक्त इव ध्यये । अर्थको दीर्घोऽपि हल इव । अस्तो जि-
ह्वये निवृद्धो, अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सा-
मवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरितवानुरक्तः । द्विषणः
कल्पमान इव । रोमशो गम्भीरः । अवलम्बितो वर्णान्तरासम्भितः ।
निर्हृतो क्लृप्त सन्दूषो वर्धित इव । विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः ।
एकोऽप्यनेकनिर्मासोऽपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोभा-
पि । अन्तना हि दोषा भङ्गः क्षमप्रमदहता ॥

(उद्घोतः) सवृतादीनामिति भाष्ये तादृशदोषसहितानामा-
कृतिप्रवृत्त्यानां तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तदाह—
एकारादीनां सवृत्तत्वमिति ॥ अविशिष्ट इति । मरिच सविग्रह
इति यावत् ॥ इत्येव इवेति । तद्वत्कालसंज्ञोच्चारित इत्यर्थः ।
निष्ठुर इति । तत्रित इत्यन्ये ॥ शोभागीति । स्वरदोषकालय इत्यर्थः ।

(सखालोकः) भाष्ये—वर्णगणालुपदेशात् इत्यादि । उदात्तत्वा-
दियुगकवर्णानां धेयत्वेन ग्रहणमिव अमिष्यतां सवृत्तत्वादितोषकवर्णा-
नामपि तथा ग्रहणं प्राप्नोति । अतस्त्वय प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थेन
वार्तिककार आक्षिपति—आकृतोति । सिद्धमिति—उदात्तत्वादि-
वर्णानां ग्रहणमित्यादि । केतु—यदि । अश्रुपुण्यमन्ये तर्हि शेषः ।
संवृतादीनाम्—पञ्चस्वादिदोषनिवर्णानाम् । वर्णगणालुपदेशात्
प्राप्तस्य ग्रहणत्वेन शेषः । सवृत्तत्वादितोषकवर्णजिज्ञासना दृक्कति-
के पुनरिति । नाम्ना सवृतादीन् निर्दिष्टान् उपरयति—संवृत इति ।
इतीति—ननुवादिपदेन बोध्या इति शेषः । प्रतिपाद्यमेवात् । प्रतिपाद-
कमेव विवक्षयाऽऽह—अपर इति । इतीति—अस्वत्वादितोषकवर्णानां-
मिति शेषः । अतः—सद्वृत्तिः ।

प्रदीपे—एकारादीनामिति—आकारादीनां भेदः । अका-
रयेति सवृत्तत्वं दातुं शेषः । कुत इत्यत्र आह—तस्मेति । अका-
रयेत्यर्थः । तत्र—कागदिषु । इयानामन्तरेति—यथायथाभिन्नस्थाने-
त्यर्थः । ह्रस्व इति—य इत्यादि । लक्ष्य इति स इति शेषः । अवि-
शिष्ट—नेदक विशेषरहितः । अत्र एव ह—किमिति । अथोकार—अथवा
ओकार । समवेह इति—स इति शेषः । श्रूयते इति—स इति शेषः ।
दीर्घ इति य इत्यादि । इवेति—स इति शेषः । कल्पेति—य इत्यादि ।
इवेति—स इति शेषः । वर्धित इति—य इत्यादि । इवेति—स इति
शेषः । एकोऽपीति—य इत्यादि । सञ्जित इति । निर्मासोति—स
इति शेषः । हि—नव ।

उद्घोते—सादृशेति—सदृशत्वादित्यर्थः । सवृत्तत्वगुणकस्वभाव-
ग्रहणस्य प्रतिषेधेयतायां व्यवच्छेदाभावाद्—दोषेति । सहितानामिति-
वर्णानां भेदः । आकृतिग्रहणात्—वर्णगतत्वालुपदेशकत्वात् ।
तदाह—नदाद्येनाह । तद्वत्—ह्रस्वत् । प्रातयः—समूहा ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैव दोषः ॥

(२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

[॥ * ॥ गर्गादिविदादिपाठात्संवृता-
दीनां निवृत्तिः ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति । सवृतादिरो-
परहितानामेव तत्र पाठादिति भावः ॥

(सखालोकः) भाष्ये—उत्तरयति—नेति । एष—वर्णगणालु-
पदेशप्रत्युक्तमवृत्त्यादिदोषवद्ग्रहणप्रतिषेधकत्वान्निरूप्य । कुत इत्या-
काक्षायां वार्तिककार समापत्ते—संवृतादीनां—पञ्चस्वादिदोषसहित-
वर्णानाम् । मरिच्यतीति—अत इति शेषः ।

उद्घोते—संवृतादिदोषपरहितानां—सवृत्तत्वादितोषपरहितवर्णानां-
गर्गादिविदादीनाम् । तत्र—गर्गादिविदादिगणयोः । पाठात्—पाठता-
मव्यात् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्त्यन्यद् गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥

समुदायानां साधुत्व यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) अस्त्यन्यदिति । गण इत्येव दिनेव सजिबेन गर्गा-
दीनां साधुत्व यथा स्यात् गार्थं इत्यादीनां मा भूत् । तत्र च तद्वत्ता-
नामेषाकारादीनां दोषनिवृत्ति इत्याद्यात्, न तु समुदायानां रस्या-
नाम् । यद्यपि प्रत्यय वन्ध्यायां यादृशानां पाठभार्यायां प्रमत्तात्समुदाय-
साधुत्वायैव भवति ॥

(उद्घोतः) साधुत्वमिति । निवृत्तस्वादिदोषवन्धनित्यर्थः ॥
गार्थं इत्यादीनामिति । इत्यानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादिति-
त्यर्थः । तदाह—तत्रात्रेति ॥ परे तु समुदायानामेवात्र निवृत्तिर-
न्यसमुदायानां साधुत्व यथा स्यादित्यर्थे पाठभार्यायां न कलादिदोष-
निवर्णयैदित्येव अर्थः । पाठश्चेव विशेष्यत इत्यभिप्रायस्वरस्ता-
दित्यादि ॥

(सखालोकः) भाष्ये—माक्षिपति अस्तीति । अन्यत्—ननु
त्वादीरोऽप्यन्यं ननुचिन्तितम् । गर्गा इति—दिग्गणवारिति शेषः ।
गर्गादिविदादिपाठे—पञ्चस्वादिदोषपरहितवर्णानां वर्णगणालुपदेशात्-
स्व, गर्गादिविदादिपाठस्य वा । ननु नञ् (नाह) गर्गादिविदादि-
पाठस्य सदोषवर्णानां निवृत्त्यर्थे किं प्रयोजनं मन्वासादेन दृक्कति-
किमिति । अन्यत् तस्य प्रयोजनं मति शेषः । उत्तरयति—समुदाया-
नामिति । गर्गादिविदादिप्रसमुदायानामित्यर्थः । साधुत्व—कलरादि-
दोषपरहितवर्णगणानाम्, यनादिप्रत्ययग्रहणतावत्त्वं वा । स्यादिति-
उत्र (तादृश) गर्गादिविदादिपाठस्य प्रयोजनमिति शेषः ।

प्रदीपे—सजिबेन—आवृत्त्यां । मा भूत्—न भवतु । साधुत्व
(कलादिदोषपरहितवर्णानां वर्णगणालुपदेशात्) इत्यादि । इति तत्र तादृश-
गर्गादिपाठस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु कुतश्च तत्र प्रयोजनं ननुपपद्यते
इत्यत आह—तत्र इति । (तत्र) तादृशगर्गादिपाठादित्यर्थः । यत
इत्यादि । तद्वत्तानां—गर्गा इत्यादिप्रत्ययकानां । दोषेति—कलरादी-
नाम् । गार्थ्यादिप्रसमुदायानां तत्र पाठभाषादह—न स्विति ।
समुदायान्तरस्यानां—गार्थं इत्यादिप्रत्ययकानाम् । अत इति शेषः ।
यस्यपीति—गर्गादिभ्यो यजिति सूत्रेण गर्गादिभ्यो इति शेषः ।

उपपद्यते ॥ आदिरन्त्येनेत्यत्रादि कलै सहै युक्त्या अ उ इत्यादि का मडा करिष्यते स्वमिस्थानेदेहाय न करिष्यते इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अयवैतर्ह्येत्यस्य तयोर्लोच्य ॥ अनेकमनुबन्ध इति । एकस्त्वानुबन्ध इति उच्चारण वादशाब्धानेक उच्चारणया इत्यर्थः । एष्वयदयोऽनुदासिजि कश्चोप युक्त्या पाठ्या । स्वस्तिनिधाय ध्याना । तत्र 'कलादा मनेपदम्' ध्याताकर्तृगामिनि क्रियाकले इति सर्वे कायः । एव टकिनी कल ध्याना पठित्वाध्यातौ कलध्यानादिनि पाठ्यम् । एव त्रिविधकतेषु युक्त्या पठित्वा अर्धकाव् विन्यसिते । द्वित्रय प्रस्ताप्यठित्वा प्रस्ताप्युक्त्वा इत्यादि बोध्यम् । एते च कलादयः प्रक्रियादशायास्यः । प्रयोगे तु शुद्ध एव, शास्त्राने प्रमाप्येककणात् । आदि कलै स हेति पाठः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उक्तवैतिकांशेन समारम्भे—यद्यपीति । एतत्—यथाविशेषकणैकतया कलादिदृष्ट्यरूप उद्घः । उच्यते—वस्तु भवति । अनेकमिति—यत्र प्रयापचित्वेने इत्यादि उच्चारणमिति—मन्त्रीनि शेषः । एवमनेति । अत्र तत्र पते न गौरवमिति भावः । न वैष तत्र तत्रानुबन्धकरणेन कथमुपपद्यते इत्यु आह—यदिति । एत तत्र तत्रनि शेषः । क्रियते—भाष्येन । पठितेतित्यादि । एवमनेति । तदिति—कल तत्र तत्रेति शेषः । करिष्यते—शान्त्येन ।

प्रदीपे—अधिकारार्थमिति—प्रमाप्येने पाणिनिनेति शेषः । इत्यादीति—करिष्यते इति शेषः अनुबन्धेति—अ इ कणित्यादि इत्यादि । सडा—प्रत्याहारा । समारम्भे—आदिरिति । उक्त्वाति—अणित्यादिप्रत्याहारस्थाने इति शेषः । ननु स्वमने प्रापया कथम् अ उ इत्यादिका प्रमाहारा निष्पत्त्येने इत्यत्र आह स्वस्तिनिधायिति । असम्बन्धमिति—प्रमाहारा अविन्यस्येने शेषः ।

उद्घोते—नन्वेकमनुबन्धप्रमाणेन अनेकपदोक्त्यास्य एन पदेनोक्त्या पौनःपुन्यमापद्यते इत्यत्र आह—एकैकस्येति । तादृशा इति—तादृशा (अन्य उच्चारणा अनुबन्धा) अनेके उच्चारणाया अत्यन्तम् । अत्र एव नेत्यस्योभयं सम्भवः । प्रत्यापत्तिप्रमाणशोकारे एव तेषां कल्पनया गौरव, न तु प्रत्यापत्तये इति भावः । धनिक स्वनामो धर्मकल्पना न्यायेति न्यायेन एष्वयदिति अनुदासिकारा अनुबन्धकरणपक्षया कृतानां एकारिकारादिव्यक्तीनां कलत्वादिदोष साहित्येन पठनमेव वरमिति्याद्येनाह—एषेति । ध्याता—ध्यानात्तदोष युक्त्या । पात्रा इति शब्दः सत्र—अनुदासिजि आत्मनेपदम्, स्वस्तिनिधाय कर्तृगामिनि क्रियाकले इति युक्त्यो स्थाने । कलध्याता—कलध्यानात्तदोषमिति । पठित्वेति—आश्रयौ टकितावित्येति शब्दः । अर्धकादिति—द्वित्रय निरूपयित्वादि । इतीति—पाठयमिति शब्दः । प्रस्ताप्य—प्रस्ताप्यपठित्वात् । पठित्वेति—त्रिविधकतेषु इत्यनेन शब्दः । आदिवा—द्वित्रयवयवस्थाने 'ह' इति द्विषोबल, दलोप इत्यादी अथ इत्यादि स्थाने अ ओरिवादेशे सम्यक् । एते चेति—यथा यथान्यासपने अकारस्य विवृता प्रक्रियाभावाविषया न तु प्रयोगमभावादिना भवेत्यादि । कुत्र एवमिति आह—आप्त्यान्ते इति । करणादिति—अ उ इत्यस्येन पठित्वात् सकृदनुबन्धानामपि अनुबन्धादिनेव कलादिनामपि शास्त्रोक्तकलाकार्यनिर्वाहय मन्त्र्याम शास्त्राद्यो प्रयोगमिति शब्दः ।

(आचरणमाध्यम्)

सिद्धयत्येवम् । अपाणिनीयु भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अपाणिनीयमिति । सर्वसमाधायसमर्थनाय प्रवृत्त एवोपरिदिष्टाश्च सकृदुच्चारण्य आचरणसामर्थ्यात्

अकारेण यथाकरणे वृत्तिकमिवैवादिन्याय आचर्यतेति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—प्रयापनस्य देशमाह—सिद्धयतीति—यथोक्त्यादि । एव—कलत्वादिदोषमहितार्थमिति भावः वा पात्रा पाठे तथा आहारेने सकृदुच्चारणा मुद्राया पाठे । शास्त्रोक्तकलाकार्यमिति शब्दः । अपाणिनीयमिति—यथापि कलत्वादिदोषमनवकाशे नम्, तथा शास्त्राये तु सकृदुच्चारणमनवकाशात् तस्य उपपत्तयेन तातोपपद्येति भावः ।

उद्घोते—समर्थनायेति—यतोपदेशप्रधानत्वमिति शेषः । प्रवृत्तेति—उद्घोतत्वादिप्रयुक्तकार्योपपत्तयेन प्रयोगमनवकाशमनुबन्धयुक्तमनुबन्धादिदोष इत्यर्थः । उद्घोतविषयकत्वस्यैव यानि आदित्—यथाविदित्य सर्वसुख पात्र इत्यस्य सम्यक्

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आचरणस्मारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—आकृष्ट्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्सदृतादीनां प्रतिषेधः ॥ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

परिहृतमेतत्,—गर्गादिष्विदादिपाठान् सदृतादीनां निवृत्तिर्मविवक्ष्यति—इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

ननु चान्यद् गर्गादिष्विदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम् । किम् ? समुदायानां सामुख्यं यथा स्यादिति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एव तर्ह्यभ्यसनेन क्रियते—पाठश्चैव विरोध्यते, कलादयश्च निर्वर्त्यन्ते ॥

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लाभ्यम् ? ।

लाभ्यमित्याह ॥

कथम् ? ॥

द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा—आत्मनश्च सिद्धा पितरश्च प्रीणिता इति । तथा वाक्यान्वयपि द्विगता भवन्ति—स्वेतो धावति, अलम्बुसाना यातेति ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । यथाभूता गगदिन्या अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रवेष्टव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ द्विगता इति । दावर्था गता प्रयोजनद्वयमनादका इत्यर्थः ॥ तथा वाक्यान्वयपीति । अलम्बुसाप्यर्धवद् द्विगता इतित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु पठित्वेन दोषनिवृत्तिर्न कृता स्यादत आह—यथाभूता इति । तादृशकारादिषु एकैकपदेन पठित्वेन तद्वर्णानां एव नै सर्वत्र गम्यत इत्यनुभावेन संभव इति भावः ॥ भाष्ये पाठ्येति विरोध्यते न पठित्वस्यैवैवैद्यथ्येन बोध्यते इत्यर्थः ॥ द्विगतादीत्यस्य द्वयोर्थयो लिख्यतीत्यर्थः इत्याह—दावर्थापि । तत्र क कोटयो धावनानि प्रत्ये—अन इति उत्तरम् । आह इति चेदेन क दत्यस्योत्तरम्, अन इति चेदेन कोटिश्च इत्युत्तरमिति । एव केषा जनपदानां गवा को वा समर्थ इति प्रत्येन उत्तरम्—अलमिति यादि । अलम्बुसा देशनिधाय । तुमाना पलायकानां वाया प्राप्तमान् अन नमर्थ इति चाप । पातेन वक्षित्वात् । वा रक्ष्य इत्यस्य रूपम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये समारम्भे यथेति । ननु तद्वीत्यादि ।

आनेया यथायास पवेदश्च दोष स्मारयन्—ननु चेति । समाधान

अथ द्वितीयं प्रत्याहारादिकम् ।

(शिवसूत्रम्)

अइउण् ॥ १ ॥

(१५ विष्टोपदेशप्रतिज्ञावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकारस्य विष्टोपदेश

आकारग्रहणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अकारस्य विष्टोपदेशः कर्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ? ।

आकारग्रहणार्थः । अकारः सर्वग्रहणेनाऽऽकार-
मपि यथा गृहीयात् ॥

(प्रदीपः) अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विष्टोपेयान्
विचारं क्षिपे—अकारस्येति । अकारकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण
वा स्तोऽप्यर्थवत्त्वस्याविश्वविश्वद्विभक्तयनुपपत्तिः । स्वरसंज्ञितु न
प्रवर्तते वर्णोपदेशकारणानादिनिवृत्त्यानामभिप्रायात् ॥ तत्राकारस्य मई
तत्त्वादीर्बन्धुनोपविष्टोपदेशादयमभेदसर्ववर्णमयाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्व
कारेण दोषोऽनुपपद्यमानं न प्राप्तोतीति विष्टोपदेशस्योपदिश्यते । विष्ट
तस्य गुणस्वीदेशो विष्टोपदेशः । उभयगुणस्य नित्यमापेक्षानकारा
पेक्षत्वेऽपि सनाम । यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलमिति ॥ आकारग्रह
णार्थं इति । विष्टोपदेश आकारग्रहणार्थं इति सामानाधिकरन्धैत
निर्देशादाकारग्रहणं विष्टोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामान्यादवगमा
जोषानुक्त्यनुसृतं न भवतीति न चोदनीयम् ॥ सर्वग्रहणेनेति ।
येन शास्त्राणुदिरसर्ववर्णस्येत्येन सर्ववर्णं गृह्यते तेन कारणेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु चतुर्दशस्य प्रयोगनमुक्तमेव वर्तिकं पुन
रत्र तदग्रहणेनेत्याद्युदाह—सर्वेति । विशोपेय । तत्प्रदीपेण ॥ प्रत्येक
वर्णस्यो विभक्तित्वाद्युदाह—स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयो हि
शब्दस्यार्थः । एव च स्वरूपमपि स्वरूपशेषविषयवर्णार्थः । अनु
कार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एव विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविश्ववि
श्वद्विभक्तयनुपपत्तिः ॥ स्वरूपस्य शब्दगृहीतत्वेन शब्दे मा
नोपपत्तिरिति तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्थापनीति
न तत्रापि वृत्तिः । शब्दार्थशब्दक चार्थवत्त्वमर्थवत्त्वत्वे निविष्ट
मिति भावः ॥ अनुकारत्वमत्राह विभक्तिरिति तत्त्वम् । सौतरगद्गा ।
कारप्रत्ययोऽपि बाहुलकात् । स्वरसंज्ञिसिक्त्विति । सौतरत्वादिनाया
अविचरणादिति भावः ॥ अनादिसंज्ञानामभिप्रायादादिति तु क्लृप्तं,
वर्णोपदेशो रस्यव्यापामप्यव्याहारे च निष्पन्नं प्रवृत्तमानानां वर्णानीना
इत्युदाहृत्य इयती तदस्य इत्येवैवत्वात्स्वोक्तकामं नै वयो-
पदेशा इत्यपि प्रष्टुंर्दोषात् । अ यथा तुल्यास्यप्रत्ययमित्यादी
मन्त्रोपस्थादेन न स्यात् ॥ अत्र सूत्रे ॥ तत्रेति पाठेऽप्यवयवार्थः ॥ वा
क्यादिरमामित्यादिनेह प्रदणकशास्त्राप्रष्टुं सावर्त्येऽपि नाम तदग्रह
णमिति अर्थो विष्टोपदेशोऽय आह—प्रदेशोऽपि । अकारः सर्ववर्ण

इत्यादी । तत्राकारात् सञ्ज्ञे एवेति भावः ॥ ननु विष्टोपदेशेन गुणि-
परत्वे सविशेषत्वात्समासो न स्यादत आह—विष्टोपदेशे गुणस्येति ॥
भाष्ये कर्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तत्त्वोच्चारणमुपश-
न्यतमित्युपास्यम् ॥ भाष्ये किं प्रयोजनम् इत्यत्र उद्दिश्ये यथा
वारः । कतमस्य इत्यनुपपत्तिः ॥ नन्वाकारग्रहणं सर्वग्रहणमेवेति भेदा-
भावात्तत्र—स्य करणत्वमत्र आह—येन शास्त्रेणेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अकारस्य—अकारेण निवृत्तवद्व्याकार
स्य । शुक्लादिशब्दस्यैव विष्टोपदेशोऽस्यापि गुणगुणिनी प्रयोगो
भवतीति प्रष्टुं विष्टोपदेशं गुणपरतया प्रयुज्जान आह—विष्टोपदेश
इति । नन्वेवमपि अकारस्य विष्टोपदेशः, “विष्टोपदेशात् स्वरात्, तस्य
एवो विष्टोपदेशः, ताव्यामैवो, ताव्यामप्याकारः । सङ्गोऽकारः” इति
शिष्टाशास्त्रेण अकारस्य च विष्टोपदेशेति मयत्प्रदेशात् तयो साव
र्त्यमनुपपन्नमेवेति चेन्न, अत्र विष्टोपदेशस्य लक्षणया विष्टोपदेशपरत्वाया
आश्रयणात् । अथवा अकारस्य विष्टोपदेशमिदं सामान्यार्थं तस्य विष्टो-
पदेशेणाप्याकारेण साधारण्योपपत्तिः । वस्तुतस्तु आकारस्य विष्टोपदेश
विष्टोपदेशमना, “स्वराणामुपपन्नं चैव विष्टोपदेशं स्मृतं, तेष्वोऽपि
विष्टोपदेशो ताव्यामैवो तस्यैव चेति शिष्टाशास्त्रात् । तथा च लक्ष
णाऽपि नामवर्णया भाषा । न्यायकारादिमतानिप्रत्येयान्तरस्य प्राय
तद्विशिष्टाभावात्तस्य तु यथाशङ्काननुसृत्यव्यापारोपादेयत्वाऽऽविराधः ।
अवशाभाभक्त्यतिरिक्तं पठनं पाणिने मने विष्टोपदेशमिदं मयत्प्रदेशात्
भावात् अथैव विष्टोपदेशमभिप्रायवत्त्वात्ताव्याकारस्य कारणे विष्टोप-
देशेण सङ्गोऽकारः । नन्वेवमैवो सावर्त्यमसदं—स्येति तस्यो वर्ण
समाप्त्यायेव प्रष्टुंर्दोषस्य देवत्वात्प्रायात् ॥ आकारग्रहणार्थं इति—
अकारेणेत्यादि । स कर्तव्य इति शेषः । कथितमेव स्पष्टवर्ण—अ-
कार इति ।

प्रदीपे—अविशेषेण—यामान्यत्वेण । अस्य प्रथमादिके इति
शेषः । अत्र—द्वितीयोऽपि । अत्र—चरदित्यादिवृत्ते । वेति—
प्रवेति शेषः । विभक्त्यतिरिक्तं—तस्य इत्यादि । केचित्तु अकारादीनां
चास्ति पाठश्चिरान्तत्वेनाभ्यवृत्ताच्छेषो ज्ञानाया विभक्त्युत्पत्तिरिति वद-
न्ति । वस्तुतस्तु अइउणित्यादीनां द्वितीया “छपां छुणिति” त्यनेन
तेभ्यो विष्टोपदेशाया विभक्त्युत्पत्तिरिति भावः । स्वरसंज्ञेति—अनेत्यादि ।
अइउणिति—अकारस्य दोषोऽपि ताव्यामैवो इति शेषः । इति—इति हेतोः ।
अस्य—अकारस्य । तत्र—अकारस्य विष्टोपदेश इत्यर्थः । गुणस्य-
विष्टोपदेशः । समास—विष्टोपदेशपरत्वात् समासः । इति—
इत्यर्थः । अस्य देवदत्तस्योपदेशोऽपि युरो कुनेन समास इति शेषः ।
निर्देशादिति—अवशेषेण शेषः । चोदयेति—प्रदनेत्यर्थः । चोद-
नीयम्—शङ्कोर्यम् ।

उद्घोषे—प्रयोगजनं—वृत्तिसमवायादिरूपम् । तदग्रहणेन—
चतुर्दशस्य विषयवत्त्वात्तदग्रहणेन । अर्थ—तत्त्वार्थः । अनुकार्यमिति—
अनुकरणस्य अस्त्येवेति शेषः । एवमिति—वृत्त्यावर्धनाकारादा-
विति शेषः । तत्र—स्वरूपे । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामाह
अनुकार्यमिति । अनुकरणमिति शेषः । तस्य कर्तृता । तत्रापि—
अनुकार्येति । नन्वीदृशार्थवत्त्वादेव तेषां कुतो न प्रातिपदिकत्वत्

प्रापेक्षया काण्डधियाद् ऐन्मात्रविधायकै ग्रहणानुपचित आह—
दुतादीति ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—सत्यमेव—युक्तमेव । तत्त्व-का-भेदानु-
पाशनं कुत्र इत्यत्र आह—यद्यप्यतीति । यत इत्यादि । फलितमाह—
याद्यश्चेति ।

प्रदीपे—अग्निनिवृत्तेति—नवत्यर्थः । परिमाणद्रव्येति—परिमा-
णवद्रव्येत्यर्थः । अत्र—अकारादौ । साम्रादिव्यपदेश—यकमात्रिकत्वा-
दिव्यवद्धारः ।

उद्घोते—व्यापकत्वादिति—आध्यात्मिकत्वात् अथि सम्भावदिति
शेषः । इति—इति स्थितौ । तद्भेदे कावभेदे । प्रसिद्धपरिमाणं—लोक-
प्रसिद्धपरिमाणम् । अत्यन्तरगतं—नयनप्रदेशगम् । क्रियान्तर-
निमेषोन्मेषादिरूपम् । परिच्छेदव्यक्रियेति—अकारकित्येत्यर्थः । क्रियै-
व—परिच्छेदकमिदं दोषोन्मेषादिरूपनयनप्रदेशगमिवैव । सिद्धादाविति—
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो बुद्धेर्लक्ष्यविषया । मनः कायाश्रिता-
नि स भ्रमर्यणि मातृत्वं ॥ मातृदेष्टारुति चरन्मन्त्र जनवणि स्वरम् ॥
सोदोषो मूर्धन्यं भद्रो बन्धमापदम् मातृत्वं । वर्णाजनयने उषा
विभाग पञ्चमा स्मृत ॥ इत्यादिनेत्यादि ।

(आलोचनमाध्यम्)

किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वा-
ख्यायते, आहोस्वित् सवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोप-
देशश्चोच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किं ध्वजकारेणैव विवृतोपदेश इतो
वार्तिककारेण ॥ तस्य प्रयोजनमुक्तम्, कथाकृत एव विवृतोपदेशो
वार्तिककृता चोक्तत्वेनोपपद्यत इति प्रसङ्गः । इत्युच्चारत्वादुपदिष्टोऽपि
विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते काष्ठमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रक्षो-
ड्यं नास्मज्जः ।

(उद्घोतः) उपदिश्यमानस्यैवध्वजवार्तिककृता कर्तृत्वे पक्षयोर्भेदो
न स्यादत्र आह—किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो नदेशतो वेदपुरो-
वा 'देनाचरसमाप्तायमित्यायैतिगदित्याह ॥ ननु प्रत्यक्षोऽ-
कारे ध्वने तद्वत्प्रत्यक्षमिति शान्तवत्प्रक्षोड्यममहोऽत्र आह—दुरव-
चारत्वादिति । विवृतत्वादीनां भोक्त्रेन्द्रियमाश्रयत्वात्वादिति भावः ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—विवृतस्य—शुण्डम् । अस्य ध्वजकृता
अकारे इत्यादि । अन्वारायाते इति—उच्यते इत्यर्थः । वार्तिककृ-
तेषु शेषः । सवृतस्य—सवृत्तगुणवर्तनकारस्य । अस्य सूत्रकृतेत्यादि ।
विवृतोपदिश्यतेति शेषः । उद्घोते—प्रतिज्ञायने । अस्य वार्तिककृतेति
शेषः । प्राप्ति—तस्य—विवृतोपदेशस्य । चोद्घोतेन—प्रतिज्ञेत्यर्थः ।
उद्घोते—सिद्धान्तमनोनाह—वेदपुरूप इति । धर्षणित्वेत्यर्थः ।
तद्वत् कर्तृतायोऽहं स्मृतिवामात्राह—ऐतिह्यादिति । तदिति अकार-
रेत्यर्थः ।

(समाधानमाध्यम्)

विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते ॥

कथं ज्ञायते ? ॥

यद्यम्—“अ अ”—इत्यकारस्य विवृतस्य सवृतवा-
प्रत्यापत्तिं शास्ति ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वं पक्ष आश्रितः । अन्वारायात्ता-
न्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थक स्यात्, स्वरूपप्रत्यक्षाभावाद ॥

(उद्घोतः) अन्यथा मन्त्रेत्ये । स्वरूपप्रत्यक्षे हि पुनः मन्त्र-
विधानं युक्तं स्यादिति भावः ।

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—समाधानं प्रथमपक्षं स्तुतिर्ननुपस्थाप-
यति—विवृतस्येति । कथमिति—प्रथमपक्ष इति शेषः । यत्—यन्मातृ ।
अर्थ—यन्प्रकारः । इति—इत्यनेन । प्रत्यापत्ति—प्रतिविधिः । शास्तीति—
अन इति शेषः । यदि सूत्रकारोऽकारस्य विवृतता नोपादेयत्वादि
कथं विवृतनमुद्देश्यं सवृतता प्रतिस्थापयति इत्यनेन प्रथमपक्षसद-
भिमन इतीति भावः । नच विवृतकारेण ग्रहणाद् दोषादीनामपि
सवृतताप्राप्तिविधानादिति, अहं—अ—इति निर्देशात् ॥

प्रदीपे—तत्र—वृत्ताकारं । प्रत्यापत्त्या—मन्त्राप्रतिविधि-
सामर्थ्येन । पूर्व—प्रथमः । यद्यपि स्यादिति भाष्ये गान्धर्वेन माषिणा अ-
ज—इत्यस्य प्रथमपक्षमुपकृत्वा न्यतिरेकेण यथाहापदनि—अन्यथेति ।
शास्त्रान्ते—अष्टाध्यायेति । प्रत्यापत्तिवचनम्—विवृतकारे सवृतता-
प्रतिविधायक अ अ इति सूत्रम् । कुत्र इत्यत्र आह—स्वरूपप्रत्यक्षेति ।
सवृतत्वविमर्त्यर्थः । अकारे इत्यादि ।

उद्घोते—संवृतस्येति इति—अकारस्येति आह । हि—यतः । प्रथमपक्षे
समाश्रिते तु अकारे संवृतताया प्रत्युत्पत्त्या नच तस्या प्रतिविधानाय
सार्धं अ अ—इति सूत्रमिति भावः ।

(समाधानवाचकमाध्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-
जनम् ॥

किम् ? ॥

अतिलब्धः अतिमाल इत्यन्तान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः
प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्थ्या प्रत्यापत्तिः ॥

(प्रदीपः) अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोग एव प्राप्तिं विवृतस्य सव-
रूपप्रत्यापत्तिं स्यादित्युपापकमेतदित्यर्थः ॥ नन्विहासति विवृतोपदेशे
सावर्त्तमाचारकारेणाकारस्याग्रहणं यत्त्वामावाक्यमपमतिरुद्ध इति
ह्येव ॥ नैव दोषः, उदीचामातः स्याने इति शापकाज्ञवत्कारस्य
फलम् ॥

(उद्घोतः) प्रयोग एवेति । अतिलब्ध इत्यादिप्रयोगे हत्ये-
वात्तरतस्याक्षिप्तोऽकारः प्रातः सवृत एव भवदित्यर्थं प्रत्यापत्तिवच-
नमिति भावः । नन्विति । अचक्षेत्सुकोर एव हत्येवैनं मान्यमिति
भावः । गोक्षिपोरित्येवैतद्व्याख्यानेनोपपत्तिरिति स्यादिति तात्पर्यम् ॥
उदीचामात इति ॥ न चापोम्यतरस्यामिति हत्येव वरितार्थनिर्दिष्टम् ।
न चात्रापूर्वप्राप्तिपक्षेऽनेन, फलमावाक्येति वच्यम् । शास्त्रस्यास्य-
विषयनापयोगोऽहं सदाह्वयैव स्योऽप्यचक्षे यस्याग्रहणेति । तदर्थे
हि फलमावाक्यं प्रवर्तते इति दिक् ।

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—अ अ—इत्यस्य प्रथमपक्षमुपकृत्वा विवृत-
वितुमाह—नेति । एतत्—अ अ—इति सूत्रम् । अस्तीति—प्रथमपक्षस्येति
शेषः । कुत्र इत्यत्र आह—अस्तीति । हि—यतः । एतस्य—अ अ—इत्य-
स्य । किमिति—अन्यदिति शेषः ।

प्रदीपे—प्रयोगे एव—अतिलब्ध इत्यादिप्रयोगे एव । अन्य
अकारस्येति शेषः । इति—इति स्थितौ । एतत्—अ अ—इति । इह-
आहारासमाप्त्याकारे । इति—इत्यत्र । अस्य गोक्षिपोरित्येनेति

येन । भवतीति-अन्यथा आकारव्याप्तिकाकारस्याभावात् उदीचा
मिति स्थलेन व्यर्थ इत्यादिभिः साध ।

उद्योते-पुनश्चाप्यर्थ-अतएव इत्यादावाकारादि उक्त्यावा
रणात् । उपस्थितिः-अत्र विमोचनं । नचेति-अन्यथाप्यमि
त्यनेनाश्रयः । इदं-उदाचामिति मयः । नच-नहि । अत्र-अपि
न्यनस्यामित्यत्र । आद्यस्य-उदाचामिति स्थलः । तदुक्तं-योग्यं
ये । हि-यत्नः । एतेति-व्यावर्त्यर्थः । औकारस्याप्यनेत्यादि ।
प्रवर्तते इति-अपरिभाषेति ।

(समाधानसाधकमाध्यम्य)

नैवदस्ति । नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोऽ-
स्ति ॥

कर्तव्यं ? ।

संयुतः, योऽस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्ति
वचनं हापक्रमेण भविष्यति 'विवृतस्योपदिश्यमानस्य
प्रयोजनमन्वारयायेत' इति ॥

(प्रदीप) नैव लोको इति । प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगः च
विहितस्य कारव्याप्यमशङ्क्य एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिरपि वै ।

(सरालोको) भाष्ये-अत्र-इत्यत्र प्रथमवस्तुनापकताया विष-
यक तत्त्वोक्तप्रयोजनस्यैव साधनम् एव तदुक्तप्रकारेण साधयति-नैति ।
पुनश्च-अत्र-इत्यत्रोक्तप्रयोजनस्यैव । पुनश्च इत्यत्र आह-मैवेति । यत्र
इत्यादि । अस्तीति-अत्र इति चेन्न । सत्-नरस्य (अत्र-इत्यत्र
शब्दप्रयोगनवतामात्रात्) । पुनश्च-अत्र-इति । साधनमाह-विवृत
स्येति । इति-इत्यत्र ।

प्रदीपे-असत्प्रत्यापत्ति-आज्ञातव्यत्वात्प्रथमप्रत्ययैर्न शक्यं ।
इति-एति हेतुः ।

(आवेपमाध्यम्य)

कः पुनरत्र विरोधः-विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्र-
योजनमन्वारयायेत, संयुतस्योपदिश्यमानस्य वा विवृ-
तोपदेशाव्योद्येतेति ? ॥

(प्रदीप) कः पुनरिति । विवृतोपदेश इत्यत्र ह्यत्र इति वा,
कर्तव्य इति वा वाच्येति साध्यादौ न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

(उद्योत) महापदस्य प्रयोगानां वाच्यतायावत्, द्वितीये
विवृतोपदेशात्प्रत्ययैर्न विरोधस्य एतद्वचनं आह-विवृतोपदेशा
इत्यत्रेति ॥

(सारालोको) भाष्ये-अत्र-अनयो । अत्र इत्यत्र-अत्र-
इति ।

अत्र-अत्र-इति-आह-इति । द्वितीयोपदेशात्प्र-
त्ययैर्न इति ।

उद्योते-द्वितीये इति-उद्ये इति हेतुः ।

(समाधानमाध्यम्य)

न यत्तु पश्चाद्विरोधः । आहोपुरुषिकामात्रं तु म-
यानाह-संयुतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशाव्योद्यते
इति । वयं ॥ भूमा-विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजन-
मन्वारयायेत इति ॥

(प्रदीप) आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुनश्च इत्यत्राह-
नहोपुरुषस्यैव भाव इति मनोवादितात्पर्यम् । अहंकारवत्त्वमित्यर्थः ।

(उद्योत) पुरुषिकेयं तु यत्तु माह-मयूरस्यसकालित्वात्
मात्रं । अहो इति अहमित्यर्थः । एतत् प्रयोगानां वाच्यतायावत्त्वमित्यर्थः ।
य, प्रत्यापत्तेः । अकर्तृके आश्रयान्नामाश्रयत्वे यादु ॥

(सारालोको) भाष्ये-उद्योति-वाच्यतायावत् ।
उद्योते-तत्र-उद्यो (पुरुषो) । अकर्तृके-मयूरवेदे (अह-
निवादिहेतुः) ।

(॥ २१ ॥ पात्यादिषु विवृतस्यप्रतिज्ञावार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि
विवृतोपदेशः स्ववर्णग्रहणार्थः ॥ * ॥

(आध्यम्य)

तस्यैतत्साक्षरसमाग्रायिभ्यः विवृतोपदेशादन्यत्रा-
पि विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥

कान्यत्र ? । धातुप्रतिपदिकप्रत्ययनिपातस्यस्य ॥

किं प्रयोजनम् ? । स्ववर्णग्रहणार्थः । आक्षरसमाग्रा-
यिभ्योनाय ग्रहणे यथा स्यात् ॥

किं च कारणं न स्यात् ? ।

विचारभेदादेव ॥

(प्रदीप) तस्येति । यत्र प्रत्याहारे विवृतोपदेश उपविष्टः
तत्र प्रत्ययभेदात्तेन संयुतस्योपदेशे प्रत्यामात्रादव्यर्थं न स्यादिति
तत्सिद्धये सर्वसाधारण्यं विवृतं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सामर्थ्या-
त्प्राप्तौ लोपादि विषयः । ननु च सर्ववर्णमात्राणां प्रत्यामात्रं तद-
नुकरणमात्रात् । तस्य च विवृतत्वे प्रतिपादयमाने सर्वेषां तत्पत्ति-
दानं भवतीति विवृतत्वे-तस्य विवृतोपदेशादिति । एवं चेद्विदं यत्र
कस्यचिदेवाकारस्यैव अनुकरणं स्वकारवर्णैको वाच्यतायावदनुपपन्न-
इत्यर्थः ।

(उद्योत) प्रत्यापत्त्या अहोपुरुषिकामात्रं सर्वेषां
कारो विवृतः प्रतिपादयमानः स्यात् । भाष्ये तस्य विवृतोपदे-
शादिति । तस्यैव यत्र वाच्यतायावत्त्वमित्यर्थः ॥ संयुतस्येति ।
वाच्यतायावत्त्वमित्यर्थः । ननु अहोपुरुषिकामात्रं स्वकारवर्णमात्रं वि-
वृतनिपातमात्रात्-इत्युपपत्तेरिति । स्वकारवर्णमात्रं यत्र लो-
पः ॥ भाष्ये विचारभेदादिति । प्रत्ययभेदादित्यर्थः ॥ आक्षरस्य वि-
वृतत्वात् प्रत्यामात्रं स्यादिति भावः ॥

(सारालोको) भाष्ये-पुनश्च-प्रकारेण । अन्यत्रापि-अन्यत्र
विषयान्तरात् । प्रकारेण । विवृतोपदेशाः कर्तव्य इति-अत्र-
इत्यत्र ह्यत्र सामर्थ्ये वाच्यतायावत्त्वमित्यर्थः । विवृत इति
सामान्योपदेशात्वात् । अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति ।
मात्रं । अत्र-इति-आह-इति । अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति ।
कारणं । अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति ।

अत्र-इति-अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति ।
अत्र-इति-अत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति ।
अत्र-इति-अत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति । अत्र-इत्यत्र-इति ।

लोऽन्यपरिमाणाय उपस्थित्या तेन शान्त्यतीत्यादावत्यस्यैव न्येयं
स्यात् तत्कारण्येनैव भावः । अतिप्रकाशमिषमिषमुद्वेगं ननु चेति ।
यदिति-अलरूपमिति शेषः । अत्र-वर्णनमात्राये । तस्य-वर्णनमा
न्नायत्ताकारस्य । सत्-विद्युत् । इति-इति हेतुः । इति-इत्यादि ।
यत्किञ्चाभिप्रायेण समापत्ते-पूर्वमिति । इदं-वर्णनमात्रायेत्यन
काररूपं वस्तु । अकार-वर्णनमात्रायेत्यस्य । इदं-तस्य विद्युत्पदेशा
दित्यादि ।

उद्घोषे-उक्तमिति-द्वितीयाहिकादिमोद्घोषे इत्यादि ।

(धावादिषु विद्युत्त्वप्रतिज्ञावाचकमाध्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-भवत्याक्षरसमाग्रायिकेन
धात्वादित्यस्य ग्रहणमिति । यद्यम् "अकः सर्वणे दी
र्घः" इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

न हि द्वयोराक्षरसमाग्रायिकयोर्युगपत्समवस्थान
मस्ति ॥

(प्रदीप) यद्यमिति । अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहार-
स्यो विद्युत् निर्दिष्टः, तेन च सङ्गत्याग्रहणे ह्रस्वः सर्वणं इति वक्त
व्यम् ॥ न हि द्वयोरिति । यद्यप्येकोऽपि विद्युत् नास्ति, तथापि
द्वयविधानकारणकौदृशस्य द्वयोरित्युक्तम् ।

(इहोक्तः) प्रत्याहारे इति । समाह्वे शाक इत्यर्थः ॥ वक्त
व्यमिति । एवमत्र प्रत्ययान्तरार्थस्यापि अत्रान्याक्रान्तस्य विद्युते
नाकारेण ग्रहणं शाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्येकोऽप्येति । प्रत्युत्पन्न
वर्णान्यादाक्षरसमाग्रायिकस्य प्रयोगमात्रादिति मात्र ॥ आक्षर-
स्येतेष्वप्यत्र चान्तग्रहेण सङ्गोऽर्थमात्रादिति मात्र ॥ अत्र
ककारादिचिन्हेनाग्रायिकस्य सङ्गत्वाद्ग्रहणं एव । सङ्गत्वं
च व्यक्तिकेनेति सवि सर्ववर्णसाम्यप्रयुक्तमाश्रयम् । तस्य च प्रयोगत्वेऽ
भावेऽप्यनेन वदग्रहणं शाप्यत इति तात्पर्यम् ॥ केचित्तु देवदत्तं अस्ती
त्यादौ प्रत्याहारविज्ञानैकं आक्षरसमाग्रायिकोऽस्ति तस्यैव भाव्ये द्वयो
रित्युक्तमिष्यक्तमिष्याह ॥ भाव्ये युगपत्समवस्थानमिति । अस्य
प्रयोगे इत्यादि ॥

(सत्त्वालोके) भाव्ये-एकदेशो समापत्ते-आचार्येति । आच
रसमाग्रायिकेनेति-विद्युत्कारणेनेति शेषः । आचार्यादित्येनैव सङ्गः
कारण्येनेति शेषः । कुत्र इत्यत्र अह-आदिति । यत्र इत्यर्थः । अथम्-
वाणिनि । अक-आकारमकार-आनुमित्यर्थेन समाग्रायिकस्य विद्युत्कार
स्य । करोतीति-अत्र इति शेषः । हि-या । आक्षरसमाग्रायिक
यो-विद्युत्कारयो । अस्तीति-अत्र इति शेषः ।

प्रदीपे-अत्र हि-"अक" इत्यत्र हि । विद्युत्-अकार । तेन-
निर्दिष्टेन । सवृत्त-धात्वादित्याकारस्य । विद्युत् इति-अकार
प्रयोगे इति शेषः । द्वयविधानस्याह-द्वयो स्थाने नयमानत्वात् ।

उद्घोषे-ननुक्त प्रत्याहारस्य प्रत्याहारे अक इत्युत्पन्नमस्ति
त्यत्र अह-समाह्वे इति । शास्त्रे-उक्ते । जात्याक्रान्तस्येति-आ
त्मादित्यस्य सङ्गत्वात् आक्षरसमाग्रायिकेनेति शेषः । आक्षरसमाग्रा
यिकस्य-विद्युत्कारस्य । ननु प्रत्युत्पन्नार्थं वर्णानां भेदे अतिव्यादाया
क्षरसमाग्रायिकाकाराभिषेकादिति कथमप्येतादित्यप्रत्याहारसिद्धि
रित्यत्र अह-आदिति । इत्यादीति-अत्रादिना अनुत्पन्नान्दन्त्य
गानां स्वस्य च सङ्गत्वात् इत्यस्य सङ्गः । सत्र-"अक" इत्यत्र ।
अप्यर्थ-अकार । सति-आक्षरसमाग्रायिकविद्युत्कारस्य ।

पूर्वेति-अत्र प्रयोगेनेति शेषः । तस्य-प्रत्याहारस्य विद्युत्कारणे)
नवर्णमस्य-यत् । प्रयोगस्य-यत् । अनन्य प्रत्याहारस्य विद्युत्
कारणे । सति-अत्रोत्पन्नविद्युत्कारण्यर्थः । केचित्तु-नान्यत्वेन ।
छिन्नेन-चकारादिना । अस्तीति-उभयवेत्यादि । प्रयोगे इति-
एकत्वेत्यादि ।

(धावादिषु विद्युत्त्वप्रतिज्ञावाचकमाध्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यादेतस्य वचने
प्रयोजनम् ॥

किम् ?

यस्याक्षरसमाग्रायिकेन ग्रहणमस्ति, तदर्थमेतस्यात्
सङ्गत्वात् मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं
भवति । तस्माद्विद्युत्पदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीप) नैतदिति । अक इत्यकारेण विद्युत् दोर्मस्य विद्यु
त्स्य अङ्गादित्यत्र मेतदित्यर्थः ॥

(सत्त्वालोके) भाव्ये-पूर्वज्ञां तस्य तत्त्वापकता विनियमि-नैति ।
पुनश्च-"अक" इत्यत्र ककारादिह्रस्व-उत्पन्नविद्युत्कारोपादानं । ज्ञाप-
कमिति-नान्येत्यादि । कुत्र इत्यत्र अह-अस्तीति । हि यत्र ।
पुनस्त-अत्र सङ्गत्वात् विद्युत्कारस्य । किमिति-अत्र यत् इति शेषः ।
यस्येति-विद्युत्कारस्येति शेषः । आक्षरसमाग्रायिकेन-विद्युत्कार
रेण । अस्ति-समवधि । तदर्थ-सङ्गत्वात् । पुनश्च-तत्र । विद्युत्
कारोपादानं । इति-इत्यर्थः । सत्त्वात्-तस्य । तत्त्वापकतामा
वादः । आत्मादित्यस्याकारस्येति शेषः ।

प्रदीपे इति-इत्यत्र येन । अज्ञापकमिति-नान्येत्यादि । पुनश्च-
(तत्र) विद्युत्कारोपादानम् ।

(आवेषमाध्यम्)

क एष प्रत्यक्षोद्यते, विद्युत्पदेशो नाम । विद्युत्तो
वोपदिरयेत्, सङ्गत्वं वा । कोन्यत्र निरोधः ? ॥

(प्रदीप) क एष यत् इति । आचार्यस्य पठितान्त्राकारो
विद्युत् पट्टना न हि किञ्चिद् गौरवं भवति तत्किमुच्यते-अन्यथापि
विद्युत्पदेशः कर्तव्य इतीति प्रश्नः ॥

(सत्त्वालोके) भाव्ये-एकदेशो सङ्गत्वं-क एष इति । बोधते-
क्रियते । अस्य वा एवमिति शेषः । एव इत्यनेन निर्देयमाह-विद्यु
तेति । आचार्यादित्यकारण्येयादि । विद्युत् इति-स इत्यादि ।
अत्र-आचार्यादित्यकारण्येयादि विद्युत्सङ्गत्वात् कारयेत्यत्र रोषादिति । न
कोऽपि विशेष इति यावत् ।

प्रदीपे-तत्र-तस्मात् धावादिषु

(समाधानमाध्यम्)

स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते । यान्येतानि
प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशाक्रो
ण्यते, तद् गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यम्-"धात्वादित्य-
अत्र विद्युत्" इति ।

(प्रदीप) यानीति । अत्र-प्रदीपे धातव्यत्वात् तस्य विद्युत्तोप-
देशादित्यनेन सर्वव्यापकस्य विद्युत्पदेशः कर्तव्य इति चेन्न इत्यर्थः ॥
धात्वादित्य इति । अत्रापि विनियमार्थं विद्युत्त्वस्यैव बोधने

(उद्घोतः) तद्व संज्ञो दीर्घस्तुति कुतो न सन्नातित्वम् ।
भाह—अशक्यत्वादिति ॥ केचित्तु शिष्टमस्तत्वात् सन्तः । इमी
तु न तथेति भाव इत्याहु ॥ सन्ति हि यम इति [भाष्ये] यम इति
वहुव्यामिश्रयेण, रेकस्यानुनासिक्यामात्रादिति कोप्यम् ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—सिद्धातो प्रकृते इष्टान्तरांशान्तिप्रको
नदावैषम्योपपदानेन इष्टान्तरांशान्तिप्रको नदावैषम्योपपदानेन इष्टान्तरांशान्तिप्रको
सिक्यमविवक्षे । हि—यत् ।

उद्घोते—तद्व—अनुनासिक्य—वत् । ते—अनुनासिक्यम् ।
इमी—ननुदीर्घस्तुति । तथा—सिद्धातम् । यम इतीति—वहुवच
मान इति चेत् । प्रयेनेति—प्रयुक्त, न तु नाकस्याभिप्रायेणेति
शेष । कुत इत्यत्र भाह—नेष्टम्येति ।

(आचेषभाष्यम्)

एवमपि ह्यत एतत्—तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भवि-
ष्यतः, न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम् ईकार
ऊकारो वेति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अमति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संज्ञनस्या-
कारस्य संज्ञानावैकारोकारो प्राप्नुत, यदुतः संज्ञता अन्यत्राभिव-
सास्य इति कैश्चिदोकारोकारो ननु न बन्धास्युपगमात् ॥

(उद्घोतः) नन्वोकारोकारो कथं ननु न त्वमत्र भाह—यदुतः
संज्ञता इति । ईकारश्च इत्यर्थः ॥ कचिच्च स्वत इति पाठ । ईकारो-
काराकारा इत्यर्थः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकदेशी गृह्यते—एवमिति । अनन्तर
तमादिशस्त्रोकारे इत्यर्थः । तुष्येति—ननुकारस्य स्थाने इत्यादि
प्रयत्नभिन्नमिति—विज्ञादीर्घस्तुतिवाकाराविति शेष । स्यातामिति—
संज्ञनीयस्तुतिभिः शेष ।

प्रदीपे—असतीति—आत्मादिस्थमवृत्ताकारस्येत्यादि । इति—इति
वचनेन । कैश्चिच्च—द्वन्द्वोपविशेत् ।

(समाधानभाष्यम्)

वक्ष्यति “स्थानेऽन्तरात्” इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्त-
माने पुनः स्थानेग्रहणाय प्रयोजनम् “यत्रानेकविवचान्तर्य”
तत्र स्थानत आन्तर्यं बलाद्यो भवति” इति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—सिद्धान्तो समासो—वक्ष्यतीति । वन
इत्यादि । अवेतीति—अ स्तत्र तथा भवतीति शेष । एवं यावादि-
स्थमवृत्ताकारे विवृतत्वप्रतिज्ञानस्यैकदेश्युक्त प्रयोजनान्तर निरादय
चिद्व्यतिरेकं न भाह ।

(इति विवृतत्वप्रतिज्ञानिरूपणम्)

(वर्गसामान्याये जातिपञ्चाधिकरणम्)

(२८ पूर्वपञ्चापेवार्थवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सर्वार्णग्रहणम-
नण्त्वात् ॥ ॥

(भाष्यम्)

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सर्वार्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति—
“अस्य च्यौ” “यत्येति च” ॥ किं कारणम् ? ।

अनस्तत्वात् । न ह्येतैः ऽणः येऽनुवृत्तौ ॥ के तर्हि ? ।
येऽन्तरसामान्याये उपदिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति । अत्र सर्वार्णं दीर्घं इ या
दावयमेवाकारोऽनुवृत्तुः इति ककारादिना चिह्नेन शक्यते । ततश्चात्मा-
चक्ष्यं ग्राहकत्वमस्तु । अस्य ध्ववित्यादौ स्वकारत्वात् “त्वाद् ग्राह-
कत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इति शायस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिस्तदनुगतो निर्दे-
शोऽनुवृत्तिनिर्देशः ॥

(उद्घोतः) एवचावयवोऽन्यार्थमेव सर्वकारस्य विवृतत्व
प्रतिज्ञेवमिति विषये गृह्यते [भाष्ये] तत्रानुवृत्तौति ॥ एतद्विशेषो-
पपदानस्य फलमाह—अत्रः सर्वार्ण इति ॥ अनन्तरादिति । अन्तर-
सामान्यायेऽपि “त्वाद् ग्राहकत्वमस्तीति” इति । प्रयुक्तान् वानि
देऽपि अत्र इत्यादी ककारेण चिह्नेनैतदनुवृत्तुकरणादनुमानमिति भावः ।
तदनुगत इति । साक्षात्कृत्यमकारकरीषजनक इत्यर्थः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—हि—यत् । तर्हि—इति—अग इति शेष ।
प्रदीपे—अयमेव—आश्रयमामान्यायिक एव । तस्य—अश्रयक
स्य । ग्राहकत्वमिति—पञ्चावयवमित्यादि ।

उद्घोते—आद्येति—सर्वार्णग्रहणेत्यर्थः । शङ्कते इति—वक्ष्यते
इति, न तु जातिपक्षे इति स एव दुष्ट इति प्रतिपादयितुमिष्यादि ।
एतदनुवृत्तौति—वर्गसामान्यायिकोकारानुवृत्तौति यर्थः । तदनुवृत्तौति
अत्र इत्यादीषु सत्त्वात्—सत्त्वादिति । सत्त्वात्कारमात्रोक्त्येत्यर्थः ।
अत्र इत्यादी ॥ उद्घोतः सति भावः ।

(२९ पूर्वोक्तसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसामान्याये, यश्चानुवृत्तौ
यश्च घात्वादित्यर्थः ।

(प्रदीपः) एकत्वादकारस्येति । एतेऽकाराव्यति, उद्घोता-
दिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकत्वनिर्देश, एतेनैकत्वादिभेदे प्रतिविम्ब
प्रतिभासभेदेव । अकारस्य निर्देशान्तरादिकारादीनामप्येक्य
लोक्यम् ।

(उद्घोतः) ननुशरादिबिम्बकथमाध्यामादेव स्वान्न भाह
—उद्घोतादीति ॥ प्रतिविम्बप्रतिभासभेदवदिति । मित्रमित्राका-
रप्रतिविम्बकथमासर्ववित्यर्थः ॥ इकारादीनामपीति । सर्व—वर्जित-
रेकस्य स्तोत्रस्यैव तदनुवृत्तौति—अनुवृत्तौति । तदनुवृत्तौति—
परस्पर भेदव्यवहारोऽपीति भावः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकदेशी उच्यते—एकत्वादिनि ।
अनुवृत्तौ—अन्याद्वारमात्रोक्त्यैव लक्ष्यसकारकोषजनकनिर्देशे ।

प्रदीपे—आद्येति—इत्येत्यर्थः । निर्देशेति—निर्देशेत्यर्थः ।
उद्घोते—अकारादीनां अनेकमेकत्वमपि निरादयमप्येव निरादयमप्येव
सर्ववर्णानामेकत्वमिति सिद्धान्तवत्त्वात् भाह—सर्वेति । तथा च आत्मा-
द्विषयवैकारो न विवृतत्वेन प्रतिज्ञेय आश्रयमामान्यायिकमि-
त्तादनुवृत्तिस्ववदिति भावः ।

(३० आयेपयार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३६ ॥ अनुबन्धमङ्करस्तु ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धमङ्करस्तु प्राप्नोति । “कर्मण्यम्” “आतोऽनुपसर्गो क” इति केऽपि खित्त्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) अनुबन्धमङ्कर इति । एवमेव कालगदोर्ना भेदात्प्राप्तोदासी हीवादि प्राप्नोति ।

(उद्घोतः) [भाष्ये] अनुबन्धमङ्कर इति । अस्यानुबन्धकार्येणैव इत्यर्थः ॥ हीवादीति । हिद्रेत्या दन् । आदिना निबन्धमुक्त्युक्तः । पदादेशे किरातिरत्र प्रयुक्तकार्योपर्यधिकोप इति भावः ।

(तात्कालिक) भाष्ये—अकारागमनेन अनुबन्धकार्यसङ्करूप प्रथमोपमाह—अनुबन्धेति । अकारागमनेनैव सन्नेपादि ।

प्रदीपे—एकत्वे इति—अकारागमनेनादि । सन्नेपि शेषः । भेदेति—मातृवत्परस्परं भेदेऽपि निरुत्पत्त्यस्य इत्यादि ।

उद्घोते—युक्तं आनी युक्तं रिगदोर्नामिदमेव ।

(३१ द्वितीयायेपयार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३७ ॥ अकारानेकाज्जग्रहणेणु चानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

एकानेकाज्जग्रहणेणु चानुपपत्तिर्भवति ॥ तत्र को दोषः ? किंरिखा गिरियोयेकाज्जलग्नमन्तोदात्तस्य प्राप्नोति । उद्घोतं घटेन सरति घटिक इति द्व्यजलक्षणं उक्तं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) किंमेति । न गोश्वात्सावर्गेति प्रतिषेधादकारो नोऽङ्गः ॥ घटेनेति । एकं पदाकारो द्विधकार्यं इति द्व्यजलमात्रं उक्तं बाहुल्यं दिव्यं इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) [भाष्ये] अनुपपत्तिरिति । इत्यन्वयस्यावा इति भावः ॥ अन्वयवर्गिभ्यामयो प्रपञ्चानि तात्पर्यम् ॥ प्रतिषेधादिति । सायेकाय इति आयेप्यर्थः ॥ टंसिखिति । औद्भयस्य लिङ्गिभित्तिः ॥

(तात्कालिक) भाष्ये—तत्र अङ्गानुपपत्तिरिति त्रयोपमाह—एकानिति । तत्र—आज्जग्रहणेणु । अथ एकाय अनेकाय वा पृथक् सौ तेषामर्थः । अनेकाय वा लु । इति इत्यर्थः ।

प्रदीपे—इति—तदोः । इति—एति दोः इत्यर्थः—वरिष्ठः । उद्घोते—अन्वयवर्गिभ्यामयो—उद्घोत इत्यन्वयः, किंरिखोऽङ्ग इति वा । इति—एत्यर्थः ।

(३२ तृतीयायेपयार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३८ ॥ द्रव्यवचोपचाराः ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तस्या—द्रव्येषु नैवेन पठेनानेको युगपत्पदस्य करोति । एवमिममवचानेको युगपदुपचारात् ॥

(प्रदीप) द्रव्यवचोपचाराः । तस्या—एवमेव पठेनानेको युगपत्पदस्य करोति । एवमिममवचानेको युगपदुपचारात् ॥

(तात्कालिक) भाष्ये—तत्र स्ववचोपचारात् एवमेव पठेनानेको युगपत्पदस्य करोति । द्रव्येषु—यगदिपु ।

(३३ प्रथमायेपयार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३९ ॥ विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

यद्यपि विषये विषये नानालिङ्गमकार करोति—“कर्मण्यम्” “आतोऽनुपसर्गो क” इति । तेन शायते—नानुबन्धमङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्, एकमेवाय सर्वगुणमुच्यते ॥

(प्रदीप) विषयेनेति । वातिककारेण कर्त्तव्येन सामान्यरूपेणाप्येतेन विषयो निर्दिष्टः । मातृकात्सर्विकरणस्य स्वस्वमेव विष्टा च प्रतिवादवति—विषये विषय इति । सर्वगुणमिति । गुणं अनुबन्धाय, स्यादिति तदुपकारकत्वात् । तत्र कर्मणि कश्चिदिति स्यादिति ॥

(उद्घोतः) करणत्वेनेति । अतिवृत्त्यस्य करणादिविषयेत्यर्थं सामान्यरूपत्वेनेति । विषयस्वरूपेनेति ॥ भाष्यकारसिखिति । एवमेव तानालिङ्गकरणादीनामिति नैवेन नैवेन एवमेव । गुण उदात्तस्य इति अत्र स्यात्तदिति गुणा अनुबन्धाय इति ॥ तेषां गुणत्वमुच्यते—कार्यानेति ॥

(तात्कालिक) भाष्ये—एकदेशी अकारागमनेनैव आयादित्त्वात्कार्यसङ्करूप प्रथमोऽङ्गः इति—विषयेनेति । यद्—अस्मात् अयं—भाष्येन । एवमेव वि । नानालिङ्ग—विषयानुबन्धवित्तिरिति—इत्यादि । हीति—एवमेव इति । स्यादिति—अनुबन्धकार्यसङ्कर इत्यादि । तद्—अकार इति शेषः । एकमेवेति—तत्वेत्यादि । अकारमिति शेषः । सर्वगुण—सर्वगुणवर्गवित्तिरिति ।

प्रदीपे—आयेप्येति—एवमेव । अनुबन्धानां कुत कार्यवति नास्ति इति भाव उपकारकैति । सन्नेपि कं वदन्त्युच्यते प्रदीपे । गुणं वदन्त्युच्यते आयेप्येति त्ववस्थितम् ॥ इत्यनुपपत्तिमेव कथं अनुबन्धाय गुणवर्गमिति भावः । तत्र—अकारानुबन्धवित्तिरिति त्ववस्थितम् ।

उद्घोते—आयेप्येति—एवमेव । तत्—अकारे । विषयानुबन्धवित्तिरिति त्ववस्थितम् । तेषाम्—अनुबन्धानाम् ।

(आध्यात्मिककरणभाष्यम्)

नैतदस्ति शापकम् । इत्तत्तामस्तुल्यप्रथमेवतत्तत्ताम् । न त्वमनुबन्धेनैव त्वमनुबन्धस्य उपपत्त्युक्तम् । इत्तत्ताया हि दोषः स्यात् । आयाम्य हि द्वयोरित्मशा स्यात् ॥

कयोः ? ॥

आद्यन्तयोः ॥

(प्रदीप) शापकवदिति । इत्येव—इति शेषः । त्वमनुबन्धेनैव त्वमनुबन्धस्य उपपत्त्युक्तम् । त्वमनुबन्धेनैव त्वमनुबन्धस्य उपपत्त्युक्तम् । त्वमनुबन्धेनैव त्वमनुबन्धस्य उपपत्त्युक्तम् ।

(उद्घोतः) आयादिति । त्वमनुबन्धेनैव त्वमनुबन्धस्य उपपत्त्युक्तम् । त्वमनुबन्धेनैव त्वमनुबन्धस्य उपपत्त्युक्तम् ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अकारे विमिष्टानुबन्धचिह्नाकारण-
स्य अनुबन्धकार्यसङ्करामावधारकत्व विषयनि—नेति । एतत्—अकारे
विमिष्टानुबन्धचिह्नाकारणम् । एवमेवऽपि । ज्ञापकमिति—नु-
बन्धकार्यसङ्करामावधारि—। कुत्र इत्यत्र आह—इत्सञ्ज्ञामिति । यत्
इत्यादि । प्रवृत्तीति—सिद्धोक्त्यर्थः । स्यादिति—अ इति शेषः ।
हि—यतः । अयम्—अकारः । कुत्र इत्यत्र आह—इत्सञ्ज्ञामिति ।
तथा कुत्रे इत्यादि । इत्यामिति शेषः । हि—यतः । दोषः—अध्यया
तिश्रवणरूपः । कुत्र इत्यत्र आह—आयम्येति । व्यावृत्त्यः स्वविष-
यस्य सम्प्राप्य । इत्यर्थः । हि—यतः । आद्यदन्तयोरिति—न तु मध्य-
पातिनामिति भावः ।

प्रदीपे—एवरेति—एतेन शब्दकस्य पश्चिमाद्योत्पत्तेः । वस्तुत-
स्तु सर्वज्ञस्यानकदक पञ्चमते सुग शब्द-कारणव्याप्य इति भावः ।
कुत्र इत्यत्र आह—आद्यदन्तयोरिति । इति—इति हेनो । अस्य
(आद्यव्यवस्था विषयोरन्यत्वं) व्यापारस्येति शेषः ।
उत्पत्तेः—विषयत्वेनेति—भाष्ये—वित्यादि ।

(आद्येपरिनिर्वाकरणावार्तिकव्याख्यान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि—

ॐ विषयेषु तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् ॐ ।

यद्यपि विषये विषये पुनर्लिङ्गमकार करोति—
“प्रादीक्यतोऽण्” “शिवादिभ्योऽण्” इति तेन ज्ञायते-
नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणम-
नर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । विषयेष्वेतेन द्रव्यभा व्याचष्टे नाना
शब्दमपनोय पुन उच्यते पठितया । अद्यनुबन्धसंकरं स्यादकारण्येव
शिवादिभ्यो विदध्यात् ॥ अयेत्येव—गित्कृतमेव यथा स्यात् निष्कृ-
ता मा मृदिति नियमादेनैतत् स्यात् । तत्र, नियमादिष्वेव नीयत्वात् ॥

(उद्योतः) नानेति विधेः कथमन्यथाप्याख्यानमत्र आह—
नानाशब्दमिति ॥ भिद्यमादिति । ज्ञापकत्वे हि विषयत्वमिति
भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—पुनर्लिङ्ग—पुनरनुबन्धचिह्निनम् । शेष-
पूर्ववत् ।

प्रदीपे—अकारमिति—नदीत्यादि । एतत्—अकारस्य पुनरनु-
बन्धचिह्नाकारणम् । ध्वनीपस्वादिति—यथा च तस्य विधिरवभाषि-
स्य अनुबन्धकार्यसङ्करामावधारकत्वं मन्तं वैति भावः ।

(प्रथमन्यास्याभ्युपगमभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—

ॐ विषयेषु तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॐ इत्येव ॥

(ज्ञापकनिराकरणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—इत्सञ्ज्ञाप्रकल्प्यर्थमेतत् स्यात् इति ॥

(ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः, लोके एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके
कश्चिदेवं देवदत्तमाह—इह सुष्ठो भव, इह जटिलो
भव, इह शिखी भवेति यत्किञ्चो यत्रोच्यते तत्किञ्च-
सोपविष्टते । एवमयमकारो यत्किञ्चो यत्रोच्यते तत्किञ्च-
सोपस्थाप्यते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । न मम—मवंशुष्णवारयेति, किं तु
यथा लोके—इह सुष्ठो भव इह ममो भवेति वदुष्णको दयोच्यते
तदुष्ण एव तत्र भवति, एवमित्यादि याम्य प्रवृत्तयो वदनुबन्ध-
मिश्रो विधीयेत दास्यु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं मयादयति ॥

(उद्योतः) यथा लोके इति । प्रभातमा गृहचार्यादिरिति
शेषः ॥ एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टेर्नैवामकं सिद्ध इत्यर्थः ॥ यत्र
देहे को न वा ॥ तदुष्ण एवेति । भाष्ये—ए-सिद्धिस्तत्रेति साव-
धारणं व्याख्येयमिति भावः ॥ [अत्र व्याख्येयं तु शब्द-पूषण-
व्याचष्टां ॥]

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—नाना (अनुबन्धरूप) निरकरणस्यैव
अनुबन्धकार्यसङ्करामावधारकत्वेन पुनरव्यापयति—अथवेति । तस्य
तत्त्वाराकाशा कुत्र निराकरणं स्यादयति—ननु चेति । लोक-
अनुबन्धकार्यसङ्करामाव सा धयति—नेति । एव—अनुबन्धकार्यासङ्क-
रासिद्धिरूपः । कुत्र इत्यादि—लोकत इति । एतत्—अनुबन्ध-
कार्यासङ्करणम् । लोकेन तस्य सिद्धिमुपपादयति—तद्यथेति ।

प्रदीपे—सर्वेति—अकारमिति । भवेतीति—रूपेणेति शेषः ।
इह—व्यवहारशास्त्रे । विधीयते इति—प्रकार इत्यादि ।

उत्पत्तेः—गृहचारिते—गृहचरैत्यर्थः । असङ्करे इति—अनुबन्धका-
र्यत्वेत्येति । व्याख्येय—विषयेषु तु नानेति प्रथमभाष्ये, विषयेषु
तु पुनरिति द्वितीयभाष्ये, लोकाभ्यापके षष्ठ्या तु नानेति तृतीय-
भाष्ये च ।

(द्वितीयाद्येपानुवादभाष्यम्)

यद्यप्युच्यते ॐ एकाजनेकाग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॐ
इति ॥

(३३ द्वितीयाद्येपरिनिर्वाकरणावार्तिकम् ॥ ३३)

॥ * ॥ एकाजनेकाग्रहणेषु चावृत्तिसं-
ख्यानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकाजनेकाग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेकावृत्त्वं
भविष्यति । तद्यथा—“सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति”
इति “त्रि- प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम्” इत्यावृत्तिसं-
सप्तदशत्वं भवति । एवमित्याद्यावृत्तिसंज्ञेकावृत्त-
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आवृत्तिसंख्यानादिति । यथा विकृतियागे त्रयोदश
सामिधेय प्रथमोत्तमयोस्त्रिराहृत्या सप्तदश मन्त्रवृत्तेः । तथा एतेन
उक्तोक्तिद्वयबलमत्र ठम् भवति ॥ ननु सुष्ठु विषये इत्यर्थत्वाद-
नस्य गौणं द्वयबलं कवं कार्यस्य निमित्तम् । उच्यते—गोहृद्य-
स्यत्रावृत्तिसंज्ञेनैव गालिन्द्रादहनिभेदेनापि भेदापनकार्यवृत्तिः ॥

(उद्योतः) यथा विकृतियागे इति । तत्र हि प्रातःसामिधे-
न्यनुवादेन सप्तदशत्वं विदितम् । यत्र त्रि- प्रथमा मन्वाह दिवाक्यतो-
रुवा प्रथमोत्तमयोस्त्रिराहृत्येति भावः ॥ त्रिराहृत्येति । आवृत्तिः
पुनरव्यापणम् । तन्मन्त्रसङ्ख्याया सप्तदशत्ववद्वातेकावृत्तमिति
भावः ॥ [लिङ्गादिति । अनेन लिङ्गेन मुनिस्मृतिमित्रादय-
न्वद्वाहस्य गोणत्वमेव नेति शङ्क्य इति भावः] ॥ [भाष्ये]
आवृत्तेः संख्यानाद् । गानादित्यर्थः ।

(३५ पूर्वपक्षिसमतनानात्वसाधकवार्तिकम् ॥ ८॥)

॥ * ॥ **आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्य-
वायात् ॥ * ॥**

(भाष्यम्)

आन्यभाष्यं त्वकारस्य ॥ कुतः ? ॥ कालशब्दव्य-
वायात् । कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च । कालव्य-
वायात्-दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायाद्-दण्ड ।
नचैकस्यात्मनो व्यववायेन भवितव्यम् । भवति चे-
द्भवत्यान्यभाष्यमकारस्य ।

(प्रदीपः) एव परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायैनाकारस्य भेद-
साधयति—आन्यभाष्यमिति । अन्यस्य भाष्येऽप्यभावस्यैव ग्राह्य-
मावितुं त्वार्थं विधानार्थत्वात् । त्वार्थं यम् । व्यववायेन भाष्येऽप्य-
ह्युत तस्य भाव इति भाष्ये व्यञ्ज् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधान-
मिश्रानां ह्युम् । यथाऽमहितामन्-अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवाय,
इतिरित्यादौ शब्दव्यवाय । तत्र तत्कारेण अकारेकारयोर्व्यवधानात् ।
एकस्य तु व्यवधानं न दृष्टं यथा अ इति केवलाकार उच्चार्यते, तस्मा-
द्वाचादिपुनर्मेदाकाशशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य । अन्यमि-
हान्वाचादिनामान्यविशेषनम् । यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि काल-
व्यवायोऽस्ति, तथापि कालव्यवाय एव दिवा दक्षिण शब्दव्य-
वायात् ॥

(उद्घोतः) आन्यभाष्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थो नैत्याह—
अन्यस्येति ॥ अग्रवेति । भाष्यशब्द कर्तृसाधन इति भाष्य ॥ एवञ्च
प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः । यथेति । यथाचाम् इत्यामकारो
दण्डेऽप्यकारादिति । दण्ड अग्रमित्यादौ कालव्यवधानात्, दण्ड
इहैव प्रयोग इकारवत् । तथा दण्ड इत्यभाषाकारोऽन्याकारादिति,
शब्दव्यवायात्, कालव्यवायादौ तत्कारव्यवहितेऽकारवत्-इत्यनुमानेनैव
सिद्धे उदात्तादिविषयवत्प्रत्ययस्योऽपि पारमार्थिक एवैवासाधयेन उद्घो-
दादि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—उदात्तादीति । नानात्वमकार-
स्येति । युक्तमिति शेषः ॥ ननु य एवोदात्तकारः स एव देवदत्तेना-
मुदात्त इति प्रत्ययविशिष्टोऽप्युदात्त आह—प्रत्यभिज्ञानं चेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—आन्यभाष्यं-परस्पर भेद ।
प्रदीपे—तमेति-अकारैकत्वे इत्यर्थः । समान्येति शेषः ।
भेदमिति-परस्परमित्यादि । उच्चार्यते इति-अत्र उच्चारिते इति
पाठो युक्तः ।

उद्घोते—भेदे इति-अकारस्य परस्परमित्यादिः । तद्भेदाद्
पीति-उदात्तादिप्रत्ययभेदादपीत्यर्थः । तस्य परस्परमिति शेषः ।

(३६ नानावहेतुवार्तिकम् ॥ ९)

॥ * ॥ **युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् ॥ * ॥**

(भाष्यम्)

युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शानामन्यामहे—आन्यभा-
ष्यमकारस्येति । यदयं युगपदेशपृथक्त्वेपुल्लभ्यते—
अथ, अर्थः, अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सु-
गन्धे च भवति मधुरायां च ॥

(उद्घोतः) विमुक्त निराकृत्य [भाष्ये] युगपच्च देशेति ।

अकारिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते ॥ देशपृथक्त्वेति । देशानां
पृथक्त्वेपु भेदेपु सत्त्वित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अकारस्य एकत्वव्यवच्छेदेन विभिन्न-
देशेषु पृथक्त्वस्य नानात्वस्य विमुक्तत्वं च साधित्वे याग्येनाह—युग-
पदिति । अयम्-अकारः । इति-इत्यादौ । हि-यन् ।

उद्घोते—विमुक्तमिति-अकारस्यैव निराकृत्य विमुक्तमपीति
भावः । अत्र एवञ्च भाष्ये ह्यन्यभाष्यमित्यस्यानुगमः ॥

(एकत्ववदिभाष्यम्)

यदि पुनरिमे वर्णाः—

(३७ एकत्वसाधकवार्तिकम् ॥ १०)

॥ * ॥ **शकुनिवत्स्युः ॥ * ॥**

(भाष्यम्)

तद्यथा—शकुनय आशुगामित्वात्पुनस्तादुस्पतिताः
पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो एव इत्यत्र
दृश्यते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव
ध्वनौना व्यवायो, न व्यवयस्येति व्यक्तिस्रोतवादिनो भावः ॥ यथा
शकुनि पक्षेऽस्तीति स्थित आशुगामिपक्षेऽपि भवति, एव व्यञ्जक-
ध्वनिमतिनासासंज्ञिधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भानित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एव वर्णानामनेकावे परेण साधिते वर्णैकत्वादी
एकत्व साधयितुं नृदृष्टगोचारादह [भाष्ये] यदि पुनरिति ॥
तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य तद्वपरिचिह्नत्वे न तादृश्यम्, तस्मै
तस्य विमुक्तवदिति ध्वनयमाह—कालशब्दाभ्यामिति ॥ व्यक्ति-
स्रोतवादिन इति । व्यक्तित्वस्यैकत्ववदिति एतदेव शब्दमपि परि-
वादिन इत्यर्थः । अनेनाह दृष्टं परिहृत् ॥ द्वितीयं परिहृति—
यथेति । पूर्वमिति । अत्यन्तेकादेशेषु युगपदुपलम्भो न्यक्तकवशादिति
शेषः । पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दृष्टेनेऽपि, अन्यकवितास्य व्यवधानेऽपि न भेद-
इत्येवमाग्रेण दृष्टान्त इति भावः ॥ नन्वेवं विमुक्ते निमित्तत्वे च सर्वत्र
देशे सर्वसोपलम्भापचित आह—अग्रजैरेत्यादि ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—इमे अकारादयः । एवममेऽपि । शकु-
नीति-पक्षीत्यर्थः । तदीत्यादि ।

प्रदीपे—व्यङ्ग्यस्य-स्फोटस्य । तद्वत्त्वे-पक्षवत्त्वे ।

उद्घोते—एकत्वं-नैपाकत्वम् । तद्दृष्टगोचारात्-तस्मिन् वर्ण-
कत्वे यद् दृष्टं तस्योच्यते । तत्र-शकुनिवत्स्युरिति वार्तिके । तद्व-
दिति-शकुनिवदित्यर्थः । वर्णैरेत्यादि तस्मै-वर्णैकत्ववदित्यर्थः ।
व्यक्तैर्वाचकैरेवेति न व्यक्तिस्रोतवदपार्थ इत्याशयेनाह—व्यक्तेरिति ।
वादिन इति-इत्यर्थ इति शेषः । सिद्धान्तरीत्याह—एकैवेति । इत्य-
र्थ-इति भावः । अनेन-कालशब्दाभ्यामित्यनेन । आद्यम्-अकार-
स्य कालशब्दव्यवायादप्यत्वम् । द्वितीयं-तस्य विमुक्तनिराकरणम् ।
अस्य-अकारस्य । पूर्वमिति-उद्घोतेऽपि निराकृत्य इत्यर्थः । अ-
कारत्वेति शेषः । चेति-इत्येव, तस्येति शेषः ।

(नानात्ववदिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च श-
ब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविवचालिभिर्वर्णैर्भवि-
तव्यमनवायोपजनविकारिभिः । यदि चाय द इत्यत्र
दृष्टो एव इत्यत्र दृश्येव, नाय कूटस्थः स्यात् ॥

पददिप्रयश्चमिति भावः । नन्वेव सर्वदा शब्दोपलम्भः स्यादतो [भाष्ये] प्रयोगेनाभिप्रेक्षित इति । तद्वशाच्चे-प्रयुज्यत इति ॥ ध्वनिरिति । वर्ण इत्यर्थः ॥ [भाष्ये] एक च पुनराकाशमिति । एव वैक रेतसाप्रकृत्यै एक एव यथा रूपरसप्रत्यादिनाम्ना तदाश्रयस्य कवाचक्षणः शब्दोऽप्येक एव । तत्रैव च तस्योपलम्भ इति मिश्रदे शोपलम्भः प्रसिद्ध इति भावः । नन्वेकत्वेऽप्य पूर्वोऽप्येव देवगृ हे-च राजगृह इति भेदप्रतिपत्तिः कथमत आह—देशभेदेन रिगति । औपाधिको भेदस्तु आकाशाभ्येव न शब्दस्याप्युक्तत्वे बाधक । एव ससर्गावन्तिव्यापि तस्यैव नारस्यापि बाधिका तस्यापि नील नम इत्यादि ससर्गावन्तिव्यापि तापनातिरिक्त्याशयः ॥ अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमप्युक्तं च ध्वनिरित्युक्तं ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—शब्दव्यवस्थेयकलादी मप्रमासक दृष्टा न्नवैषम्य निराकरोति-अकारमिति । एको द्रष्टव्यादि । ओमेति-यन इत्यादि । आकाशमिति-अत इति शेषः ।

प्रदीपे—असम्बद्धेति-असन्निकृतेत्यर्थः ।

उद्घोते—उपलब्धिप्रसङ्गस्य भाषितं न तत्रा मत्या व्यधिकरणं हुनोदिमाह-ओत्र पृथेति । तस्या अवगतिरिति वादाह-करणेति । तस्येत्यादि । एतदिति-ओमेति-यन इत्यर्थः । 'पदम्भा भूमिदिश ओमेति' इति पुराणप्रशङ्कानुसारेणाह दिश पृथेति । तत्र-विदि । अथ शब्दोक्तिः । 'दन्तान् नीलपदतिरिच्येने मानाभावा दि त्यादिप्रत्ययेन दिश ईश्वरानतिरिक्तत्वं प्रतिपाद्य, शब्दकारण त्वेन कल्पस्यैव तस्यैव शब्दमनसा येकारण कमित्यादिप्रत्ययेन आकाश स्यापि ईश्वरानतिरिक्तत्वाया दीपितिक्रिया प्रतिपादितत्वात् । 'एतन्नि म्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नि-यावेनाह-दिश इति । असम्बद्ध मिति-ओत्रमिति शेषः । अन्यथा-प्रत्ययासत्त्वस्य शब्दमाहकारे । द्वितीये-नन्वदशोत्रस्य शब्दमाहकारे । सम्बन्ध इति-शब्देनेत्या दि । उभयो-ओत्रशब्दयो । तद्वदेव-आकाशवदेव । तस्यापि-शब्दस्यापि । तेन-ओत्रेण । इत्येव-इत्यनेनैव । तदुक्त-उक्ति मीप इत्युक्तम् । इति-इति । तेनो । तत्सहकृतेति-गाहशब्दकार-परमत्वात्सहकृतेत्यर्थः । प्रतिविम्बवदिति-मय वस्तुम् । तदाश्र-यस्य-शब्दाश्रयत्वाकाशस्य । तद्वत्ता-आकाशगत । तत्रैव-आकाशे एव । तस्य-शब्दस्य । इति इति हेतोः । एकत्वे इति-शब्दस्येत्यादि । तस्यैव-आकाशस्यैव । अस्यापि-शब्दस्यापि । अन्य नि-त्यन्ते इति शेषः । तस्यापि-आकाशस्यापि ।

(भाषाव्याख्याभाष्यम्)

आकाशदेशा अपि पृथक् । यावता बहवः, तस्मा-दान्यभावायमकारस्य ॥

(प्रदीप) भेदवादाह—आकाशदेशा इति । यथा ग्रन्थिषा एकतेऽपि सन्त्यमगुणविदेशा यद्वा एवमाकाशस्यापि समो गिष्वा दिपदायावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्घोत) ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशावुच्यमन आह—यथेति । एव औपाधिकभेदेन भेदो दुर्वार । सर्वत्र भेद औपाधिक एव, स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः । ओत्रमवचस्तु प्रदेशान्तरो त्रस्यशब्दस्यापि बीजोत्पन्न यायेन कदम्बकुलान्थायेन वा तत्रा तरे स्तुत्याशित एव ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—वहय इति-अनेनाकाशत्वस्य गति ताऽपि युक्ता । आह च-सयोगिधर्मभेदेन देशञ्च परिकल्पिते । तेऽपि देशेऽपि सामान्यमाकाशस्यापि विभक्तेः ॥ इति । यावता-यस्मात् ।

प्रदीपे—भेदेति-अकारस्येति । आकाशस्येति-एकत्वे इति । शेषः । उद्घोते—निरवयवस्येति-आकाशस्येति शेषः । भेद इति-आकाशस्येत्यादि । स एव-औपाधिकभेद एव । तन्प्रान्तरे-वैधे-यिकरतये ।

(३३ सिद्धान्तसमाधानातिशयम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुल ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः, तथेवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीप) एव व्यक्तिसंकोचने निराकृते गतिस्फोटस्य एवा श्रियोते—आकृतिग्रहणादिति । अकारगतिः सर्वमदेशु निर्दिश्यते । ना-नरोपकृत्य व्यक्तिकर्तृत्वं तत् । प्रत्याहारोत्कारजातेर्निर्देशात् स्यात् विदुःप्रशंसिनावाच्छास्त्राते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम् । तदेव जातिनिर्देशादुक्तमिति दर्शयेनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । अष्टन आ विमत्तावित्यत्र सत्यपि गतिनिर्देशो दोषोत्तराणामभ्यां दधस्त्वस्य ग्रहणं न भवति । अन्यथा हस्त्वमेवोत्पत्त्येव । प्लुतस्य विषये स्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम् ।

(उद्घोत) अत्रापि पक्षस्य व्यापिपारो दोषो नेत्याह—भाष्ये आकृतिग्रहणादिति । तदाह—अकारजातिरिति । सर्वमदेशोत्पत्तिः । प्रत्याहारस्य व्यापिपारो च । अकारव्यक्तौनामान-न्यामादियं वादिक्रिया षण्मसाम्प्रत्यस्य विदुःप्रशंसिनावाच्छास्त्राते सत्यपि विदुःप्रशंसो नोति । साध्यकृता तु प्रयोगस्थाना प्रयाहा रस्येप्रदेशाव तत्र गतिनिर्देशो आवश्यको जातेर्दिष्टत्वनिर्णयननैव सर्वसिद्धं न दातो गतिरिति । अस्य व्यापिपारो ॥ सत्यपि विदुःप्रशंसिनावाच्छास्त्राते सत्यपि गतिनिर्देशो नैव परावहम् । एव चाण्डिकित्वेऽप्यग्रहणं न कार्यमित्याशयः ॥ तस्यामेति । स्वात्र व्यक्तिसंकोचत्वे । तत्र प्रत्यापत्तिशक्तये तत्परिनिर्देशात् षण्मासिकेशो-पनिर्देशात् हस्त्वस्यैव मन्वत्वं बोध्यम् ॥ ननु गतिनिर्देशोऽतिप्रसङ्ग इत्याह—अष्टन इति । अन्यथा हस्त्वमेवेति । न च तन्निर्देशोऽन्तर तमपरिमाणया दीर्घो न स्यादिति बोधविधानम्, दीर्घनिर्देशो ॥ तस्मात्तस्यापि विधानम्, गतिग्रहणादन्यस्यापि बाध्यम् । दीर्घनिर्देशावभावात्तन्निर्देशपरिमाणवाचकस्यापि यथा हत्वानुप स्थितेरेव कल्पने कार्यमित्याशयात् ॥ ननु दीर्घोत्तराणामभ्यां भूद्वयस्य प्लुतस्येव स्यादत आह—प्लुतमेति । विषये-द्वाराद्वारा । अनेनापि प्लुतविधानेऽनेनुवादोऽपि स्यादिति भावः ॥

(तत्त्वालोक) प्रदीपे—तत्र-जातिनिर्देशो । तस्या-प्रत्य जाते । प्रत्यापत्तिविधानं-सहजोत्पत्तिविधानम् । अन्यथा-वत्त्वस्य आशयः ।

उद्घोते—तत्रापि-व्यक्तिभेदेऽपि । नोदित-चोदय । तत्र-प्रयादास्थेयु । जाते-जन्तवो । स-सर्वाग्रहणम् । ननु गतिपक्षे अ अ स्थलेन दीर्घादिति सङ्गतं स्यादित्यत्र आह—उवेति । गतिपक्षे इत्यर्थः । प्रत्यापत्तिवाक्ये-अ अ इत्यर्थः । तन्निर्देशो-इत्यनिर्देशः । इति-इति हेतोः । तस्मात्तस्यापि-दीर्घ निर्देशसामर्थ्यात् । अस्य अ तत्त्वमपरिमाणवाचक इति शेषः । तस्यापि-दीर्घस्यापि । अस्य यथावेति शेषः । अनेन-अष्टन आ हत्यनेन ।

नवेन एनत्तात्पर्यम् । अन्यवर्णचक्रं संतु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

(तत्त्वालोकः) उद्योते—प्राप-वतुर्देशयोः । उक्तमिति—वृत्तावसाने नटरात्राजो ननाद दत्ता नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकाम सनकादिस्त्रिदशेतिदमौ शिवपञ्चजालम् ॥ इति पञ्चनेत्यादि । इति-इति हेतोः । इदम् लूकारोपदेशप्रयोगनप्रस्तादिकम् । तथापीति-तस्या इति शेषः । तत्रैव-अत्र सर्वत्र यत्रैव अन्य कर्णचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादोष्टसिद्धये” इति नन्दीभारतकाविका यामिने ।

(आद्येपसाधकमाध्यम्)

किं विशेषेण लूकारोपदेशश्चोद्यते, न पुनरन्ये-पामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते, यदि किंचिदन्येपामपि वर्णानामुपदेशो प्रयोजनमस्ति लूकारोपदेशस्यापि तद् भवितुमर्हति । को वा विशेषः ? ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—ओद्यते-प्रयोजनमत्रविषयोक्तिवते । अस्तीति-वर्गाणि शेषः । तत्-प्रयोजनम् ।

(आद्येपसाधकमाध्यम्)

अयमस्ति विशेषः । अस्य हि लूकारस्याल्पीयां-श्चैव प्रयोगविषयः । यत्रापि प्रयोगविषयः सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव । कृपेश्च लक्षमसिद्धम् । तस्यासिद्ध-त्वाद्दकारस्यैवाच्चार्याणि भविष्यन्ति नार्थं लूकारो-पदेशेन ।

(प्रदीपः) ऋलृक । अक्षरीयानिति । ऋकारापेक्ष प्रथमं । ऋकारस्यायं प्रयोगस्ततोऽन्यस्यास्त्वपर इत्यर्थः ॥ अक्षप्रयोगस्यापि नार्थात् उपदेश कर्तव्य इत्याहुः आह-यत्रापीति । तत्र ऋकारान-स्थापनमौदात्तादिषु कृतेषु स्थानेऽन्तरतम इति स्थानिसिद्धं लूकारो भविष्यति ।

(उद्योतः) [माथ्ये] प्रयोगविषय इति कर्मधारय । प्रयो-गाद्व्यञ्जान-अन्वयमानयः प्रयोगो विषय इत्युक्तः । अल्पेति । यथा मुद्रावणि यदे । ननु ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि लूकारे कथं लूकार्याशङ्क्यादीनां दर्शनमत आह-तत्रैति । स्थानेऽन्तरतम इतीति । ययपि कृपो रोळ इत्यत्र रेफकारयोः स्थान्यादेशमावल-यापि तद्द्वारा ऋकारलकारयोरपि स इति भावः ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—हि-यतः । तस्य-लक्ष्यम् । नार्थं इति-अत्र इत्यादि । प्रदीपे—अस्य-लूकारस्य । अक्षप्रयोगस्यापि-अक्षतरप्रयोगस्यापि लूकारस्य । इति-इत्यनेन । उद्योते—तत्कार्येति-लूकारकार्येति । तद्द्वारा-रेफलूकारद्वारा । स-स्थान्यादेशमात्रः ।

(माध्यम्)

अत्र उत्तरं पठति—

(४२ समाधानवार्तिकम् ॥ १३)

॥ * ॥ लूकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजा-
नुकरणप्लुत्याद्यर्थः ॥ * ॥

(माध्यम्)

लूकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानु-
करणाद्यर्थः प्लुत्याद्यर्थश्च ।

यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्—यदृच्छया कश्चिद् लुतको नाम । तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः—दध्यलुतकाय देहि मध् लुतकाय देहि, उदद्द् लुतकोऽगमत्, प्रत्य ङ् लुतकोऽगमत् । चतुष्टये शब्दानां प्रवृत्तिः-जाति-शब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दास्तुतथाः ॥

(प्रदीपः) यदृच्छेति । अर्थगत प्रवृत्तिमिच्छमानस्यैव यदृच्छा प्रयोजनप्रियायेनैव प्रवर्तते स यदृच्छाशब्दो हित्यादि । ऋकारलूकारयोः सर्वविधिरित्यस्य धात्विकारवाच्यत्वाच्चकारं णानाभितत्वादन लूकारोपदेशः कृतः ॥ अर्थवाच्यशब्दानुसङ्गा यदृच्छाशब्दा सर्वात्म्यमस्यते । गाम्यादीनां तु गमादिभिर्निवर्तितं स्वारसात्त्वम् । ऋतकशब्दस्यैव प्रथमेन विनिर्मुक्त इति लुतकशब्द स्थानिवर्तनः ।

(उद्योतः) अर्थगतमिति । दृष्टातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः । दृष्टा-द्वन्द्वेन दृश्यता । तस्या च प्रकारान्वितोऽन्यत्वादिभिराह-द्वर्तनीकाराण्युक्तिप्रयोगेति । सचिकल्पकोपपत्तिश्च तत्र इति भावः ॥ प्रयोगोक्तिप्रियायेनैवेति । शक्तिवैवर्तनं प्रयोगवर्तनीमिति भावः । अस्या यदार्थमन्वयस्यानित्यतापत्तिः । एवं च ‘इवेच्छयैकस्या व्यक्तौ सत्वे-त्यमान शब्दो यदृच्छाशब्दः’ इति शेषम् ॥ ननु ऋकारस्यान्ते ऋत्वर्गयोः सावर्थाद् ऋकारेण लूकारस्यापि ग्रहणाच्चकार्यसिद्धी किन् लूकारोपदेशेनेत्यत आह-ऋकारेति ॥ उपदेशः कृत इति । पाणिन्ये हिनेनेन शेषः । इत्युक्तोऽत्र तस्यानुपदेशोऽप्यस्मादधिकृत्य इयां सर्वविधिरिति तयोर्वचनमशङ्क्य इति तदुपदेशः । सर्वविधि-द्वारा कल्पमपि स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपस्थाप इति शेषम् । ननु सन्तमसः त वा क्रियायोगमर्थगतमज्ञीह्यं नित्यादीनामपि व्युत्स-चेरर्गमार्थरूपप्रवृत्तिमिच्छानपेक्षशब्दसत्तवे किं मानम् आह-अर्थ-वृत्तिरिति । चित्तमिदम् । ऋचपूर्वं तस्य चारिताम्यात् । एतदर्थं तद्विपर्ययं तद्विशिष्टम् । अत्रत्यस्य उद्युक्तेन पचःकोत्यादौ न दोषः । प्रत्ययश्च तद्विपर्ययः एव । ऋचपदवर्तिन्यन्तात्प्रादौ य समुदा-हमिति श्वायेन न दोष इति कैदाशयमन्ये । ननु तत्तत्तत्प्रादात्तात्त्वात्कथं शब्दविषयेनेत्यत आह-गाम्यादीनामिति । ऋतदेन लुत-कानिबुधो हेतुत्वाद्यर्थेनेति । स्वार्थक्रियात्मकत्वाद्यर्थेनेत्यर्थः । कर्तृ-समाधीश्वर्येव निश्चितः । एकद्व्युत्तिमिच्छाकवे सति कर्मात्म्यामन-न्वात्प्राप्तस्य निवर्तकमिति भावः । तद् ध्वनयद्वाह-माथ्ये चतुष्टयीति सामानानर्थे वा प्रवृत्ति स प्रवृत्तिमिच्छाभेदात्प्रकारचतुष्टयवर्तत्यर्थः । तत्र तदृच्छाशब्दो नाम कथं इवेच्छया मन्त्रिषेति । स चानेक-विध-एकव्यक्तिमन्त्रिषेतिदो हित्यादिकः, तत्र न किञ्चिदतिरिक्तं प्रवृत्तिमिच्छमानन्वयमिच्छाविवारयोरभावात् । किन्तु “न्यस्यैवार्थस्य विषयनादेन मानम् । तदुपदेशादे प्रकाशत्वाच्चिन्नः स प्यार्थः । यदा शब्दप्रादाद्यर्थे एव त्वादि । एव वादिपदानां कादीनामेक-त्वमेतं वेत्तु शक्तिः । ततो हित्यादादिभ्यः शक्यायैव त्वादि । कुल-मिति कुरिति च पयार्थो । अनेकत्वमेव तद्व्यञ्ज्युपलक्षिते सा । दिव्यमादीनां तु तच्छब्दानामनन्वात्प्राप्तदमेव प्रवृत्तिमिच्छम् । तदेव च तदुपदेशार्थः । यत्वादिपदेमादिदित्येवेत्ये । अत्र एव हृदिदेशे कथं “कुलं कस्माच्च अवति योः कुः पदस्येति । अत्वात् । क्व” “मसजे”ति । अनेन च मायेण कुलत्वेनपरो भाव-ममसापदो पयार्थत्व स्पष्टमेव चकम् । सदा च पदमेव ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—प्लुत्याद्यर्थं इति-वर्तीति शेषः । तस्मिन्-लुतकशब्दे परे । अगममिति-स्थानाविति शेषः । चतुर्थो-इति-इतीति शेषः । प्रदीपे—अत्र-वर्णसमाप्त्याये । इति-वर्ति हेतोः ।

उत्पद्ये—तस्यां—पक्षी । तत—अकारवादिष्वपञ्चाकारात् ।
अत्र—अत्र नामा नापे । तस्य—एकस्य । तयो—अकारत्वकारयो ।
इति—इति हे । तदुपदेश—कारोपदेश । इति—इति हेते ।
तत्रैव—स्वल्प एव । तस्य—अर्थ—इत्येव । एतदर्थ—इत्यर्थः ।
धम् । तद्विधिहेतु—अत्र विधिहेतुः । सनिवेसित—अर्चित । स
च—अत्रापि । तत्र—तिलारो । विषयतेति—अकारताविशेष-
कारणे नहि । तदुत्तरवादे—अनुक्तत्वे तद्विषयत्वम् । स
एव—तिलारो । तदुत्तरवात्—विशेषविशेषम् । तेषु—कारिषु ।
तत—अनुपपत्तिरप्याह । अनेकवेति—वादेनाभिव्यक्तिः । तस्य
उत्पत्तिरिति—अकारताविशेषार्थम् । सा—अकारितायां । अस्ति ।
तदुत्तरयानां—विशेषविशेषत्वमनन्तरम् । तदुत्तरमेव—विशेषविशेष-
मेव । तदेव—विशेषविशेषमेव । तदुत्तरवाच्यम्—विशेषविशेषो-
त्तरविशेषार्थम् ।

(भाष्यम्)

अशक्तियानुकरणार्थः—अशक्त्या कयाचिद् भा-
ष्येण श्रुतक इति प्रयोगेन श्रुतक इति प्रयुक्तम् ।
तस्यानुकरणं—भाष्येण श्रुतक इत्याह । कुमार्यं श्रुतक
इत्याहेति ॥

(मदीय) अशक्तियेति । अशक्त्यनुकरणम् । अशक्त्या
विशेषः । अशक्त्या—अशक्त्या । अशक्त्या—अशक्त्या ।
अशक्त्या—अशक्त्या । अशक्त्या—अशक्त्या ।

(उद्देश्य) ननु—अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।
अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।
अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।

(तत्प्राप्ते) अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।
अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।
अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।

(भाष्यम्)

पुनरावर्त्य [लुप्तारोपदेशा कर्तव्य] ॥

के पुन पुनरावर्त्य ? ॥

पुनरावर्त्यपरिवर्तिताः कलशप्रमाणम् । कलशम् ।
प्रमाणम् । पुनरावर्त्यपरिवर्तिताः कलशप्रमाणम् । कलशम् ।
प्रमाणम् । पुनरावर्त्यपरिवर्तिताः कलशप्रमाणम् । कलशम् ।

(उद्देश्य) पुनरावर्त्यपरिवर्तिताः कलशप्रमाणम् । कलशम् ।
प्रमाणम् । पुनरावर्त्यपरिवर्तिताः कलशप्रमाणम् । कलशम् ।
प्रमाणम् । पुनरावर्त्यपरिवर्तिताः कलशप्रमाणम् । कलशम् ।

(तत्प्राप्ते) अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।
अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।
अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् । अशक्त्यानुकरणम् ।

(अथ प्रयोजननिराकरामाध्यमम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

(१३ प्रयोजनप्रत्यापानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ १॥ न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ॥ १॥

(भाष्यम्)

न्याय्यस्य श्रुतकशब्दस्य भावात् कल्पनं संज्ञादिषु,
साधु मन्यन्ते—श्रुतक एवासी, न लुतक इति ॥

(मदीय) न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्य इत्य-
नाम कुर्यादिति स्मृत्यनुकरणात् । अत्र लोकोपात्, तत्र लो-
पिकं कुर्यादिति संज्ञायां पूर्वस्यापीति स्मृत्यनुकरणात् ॥ सन्नादि-
न्याय्येति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभा-
वादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(उद्देश्य) न्याय्य इति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(तत्प्राप्ते) अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति)

अपर आह—न्याय्य श्रुतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽ-
स्ति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(मदीय) अपर आहिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(उद्देश्य) अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(तत्प्राप्ते) अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति)
अपर तर्हि अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।
अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति । अकारकशब्दो न्याय्यभावादिति ।

(प्रदीपः) अयं तर्हीति । अतकशब्दोऽन्वयात्तत्त्वज्ञानं वा लतकशब्दस्य निवर्तक । अफिड अफिडु इत्यौ त्वनन्वाख्यानाविति कथम् अफिडलफिडु इत्येयोनितर्तको स्वानामिति भावः ॥

(उद्द्योतः) एतकशब्दपिडे वैषम्य दर्शयति—अतकशब्द इति ॥ लुतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यात्येत्यादि ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—लूकारोपदेशप्रयोजनवादी आह—अयमिति । प्रदीपे—इति—इति हेतोः । एतयोरेति—अनन्वाख्या तयोरेति शेषः ।

(प्रत्याख्यामसाधकभाष्यम्)

एयोपि ऋफिडः, ऋफिडुश्च । कथम् ? अति-प्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । फिडफिडूवौणाविकी प्रत्ययौ ॥ त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः—जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छा-शब्दाः ॥

(प्रदीपः) एयोऽपीति । उणादयो बहुलनित्येयान्वाख्याता इति भावः ॥ अतिप्रवृत्तिरिति । अतः प्रवृत्तिश्चैव प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ न सन्तीति । अयमैषपि यदा नाम कियते, तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणो बन्धारेष्वप्येव इति भावः ॥

(उद्द्योतः) फि-किट्ठोरोणादिभदर्थनादाह—उणादय इति । बाहुल्यनिष्ठताविपर्ययः ॥ अतिप्रवृत्तिश्चेति । तथा च किट्ठिडिडयो न एव प्रवृत्तिर्न तु ए इति बान्धनं कल्प्यम् । सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि तु अनदिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्र न त्वापुनिक्रियमाणनशात्प्राप्तकमिति भावः ॥ एवं च देशभाषासु सारण क्रियमाण लूचोन्नीत्यापसाप्, शास्त्राविषयवचैलुक्तम् ॥ अत-रिति । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिरित्येव किञ्चिदप्रवृत्तिरिति भाषि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ एव यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्विताना कचि द्विष्टप्रवृत्तानामेव यत्तुबन्धनशब्दाने विनियोगो नात्येवमित्येव लतकशब्दनादीनां शास्त्रविषयत्वमाशङ्क्य तदर्थं लूकारोपदेश इत्युक्तम् ॥ इदानीं न सत्येव यदृच्छाशब्दा इति पञ्चाशदश्वेन तदर्थं प्रत्याचष्टे—[भाष्ये] त्रयी चेति । चैतदं व्यमितम् ॥ न-चेवं हि त्यादीनां बान्धनमिदं आह—अष्टश्वेऽपीति । एव च सर्वेऽपि व्युत्पन्ना क्रियादिशब्दा एवेति भावः ॥ प्रशस्यरूपेति । अत्यन्त प्रशस्तावेष्वेति—एवं च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् तेषां क्रियायातोपेयार्थोपकचमिति तापर्यम् । यदा पूर्वेपूर्वत्वादिष्वन-प्रशस्तगुणक्रियातोपेय तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव हित्यादिभ्यो बोधः । भाष्ये हित्ये ॥ तद्व्यवहारे विषयनादयेन भागमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति ख्ये भाष्ये उपपादयिष्यते ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—लूकारोपदेशप्रयोजनलक्षक आह—एयोऽपीति । लुफिड लुफिडुशायित्यर्थः । अफिडलफिडु विनियोक्तुमि अमेव लफिडलफिडु प्रयुक्तविति आरोप्याभिधानयोरेभि ब्रह्मादेवमुक्तिरिति भावः । एवेति—अयं मित्रकमवया, लक्ष्यते इत्यनेनावेति । हि—यव । फिडेति—अतस्तस्यादित्यादि ।

प्रदीपे—इत्येव—इत्यनेनैव । प्रवृत्तिः—प्रयोगः । एवेति—एतो—किट्ठो । स एव—ऋषापुरेव । तस्य-ऋषापुरे । तदर्थे—एतकशब्दार्थः । तदर्थ्यत्वम्—लुफिडशब्दत्वम् । अस्य लूकारोपदेशस्येत्यादि । इ-तस्य तदर्थप्रत्याख्यानम् । एवं यदृच्छाशब्दासत्ते । तत्प्रवृत्तिनिमित्तक-गुणक्रियादिप्रवृत्ति

निमित्तक । विषयतेति—प्रकारतविशेषणत्वात्त्यादि । इति—इति हेतोः । सैव—तद्व्यवहारेव ।

(प्रयोजनवादिभाष्यम्)

अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, अन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तद्यथा देवदत्तशब्दो देवदिगणशब्दं निवर्तयति, न गाव्यादीन् ॥

(प्रदीपः) अन्यथा कृतेति । अनुत्पत्तिपक्षाप्रयोगाचार्येणोप-दिष्ट लकारः । वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाप्रयोगेन प्रत्याचष्टे—समाने चेति । इह च मिश्रार्थत्वम् । एतकशब्दो हि यदा सशस्त्रन विनियु यने कचिन् पिडे तदा तद्व्यवहाराध्यास, अतकै तु विषयः । मिश्ररूपो चैतो शब्दाविति भावः ॥

(उद्द्योतः) अभ्युपगच्छीति । संशयशब्दा अभ्युपगच्छा इति पक्षाप्रयोगेनेत्यर्थः ॥ आचार्येति । शिबो वैश्वसुतो कात्राचार्यः । एव च यदृच्छाशब्दसञ्ज्ञावाक्येण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत् प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः ॥ अतकशब्द लतकशब्दस्य साधुत्वाभावरूपक इत्याद्य दूषणमप्ययुक्तमित्याह—भाष्ये समाने चेति ॥ तत्रार्थशब्द प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह—इह चेति ॥ त-द्व्यवहाराध्यासस्य व्युत्पत्तिरूपस्य चार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् इत्यर्थः ॥ विषयं इति ॥ क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ भिन्नु-स्वरूपो मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तः । यदि तु अतकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्तदा मिश्ररूपत्वादेव प्रवृत्तिरिति चिन्तयितव्यम् । अचरैश्च प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति एवे कतकसङ्केतविषयव्यक्तैस्तककैश्च विषयव्यक्ति-भस्तेनैव तद्विषयबोद्धव्येति बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—लूकारोपदेशप्रयोजनवादी त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिरित्युक्तो दोषमाह—अन्यथेति । प्रयोजनमिति—लूका रोपदेशस्येत्यादि । परिहार इति प्रयोजनरत्येत्यादि । उक्त इति शेषः । सन्तीति इति—इत्येति शेषः ।

प्रदीपे—प्रत्याचष्टे इति—लूकारमित्यादि । इह—लूतकशब्द-शब्दो । तद्व्यवहारेति—लूतकशब्देत्यर्थः । एतो—लूतकशब्दतः । उद्द्योते—पूर्वावर्तिन प्रत्याचष्टे इति वैयर्थ्याद्यमाह—एव-ञ्चेति । प्रयोजने इति—लूकारोपदेशस्येत्यादि । इति—इति हेतोः । तद्विषयं—प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।

(प्रत्याख्यामभाष्यम्)

नेय दोषः । पञ्चान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥

(प्रदीपः) पञ्चान्तरैरपीति । यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणां मित्यस्वरूपम जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानम् । एवमस्यापीत्यर्थः । अनुत्पन्नसञ्ज्ञाशब्दपक्षेऽपि पारम्पर्यावा शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञा कर्त्तव्या ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये ममापचे—पञ्चान्तरैरपीति ॥ जातिपक्षे त्विति । यत्तु—अज्ञादिवाचनार्थानामेकदेशाय तत्पक्षेऽप्यवयवकम्—इति । तत्तु जातिपक्षे जातिस्वीकारेण परिहृतम् । पञ्चान्तरैरपि परि-हारा भवन्तीति वाकिकूटवमुक्तम् । वस्तुतस्तु उद्द्योतपक्षेऽपि दोष-परिहार मुक्तः ॥ यत्तुक्तम्—कन्तको न लतकनिवर्तक इति । मा भूत्तस्य निवर्तकत्वम्, मिष्टप्रयोगसञ्ज्ञासु तु च न न्यायत्वमपि

वार्तिके दिष्टानुकरणेनेत्यमिमन्नाय मगवानुक्रमवि स्वयं मन्वेदु-
र्यमुपपाद्यतुमाह—अधुत्येति ॥ पारस्पर्यायाताः अनन्तरम् ।
एव च शिष्टानुकरणेनानुसन्धानात्साधुविषया इति भाष्य
कारणम् ॥ यत्तु—चतुष्टोपि एते लक्षणानां द्विभूमादिवन्त्यस्य
विषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्यज्ञम्यन—इति । तत्र पञ्चमेनेकस्य शास्त्र-
विषयानुदविषयत्वात् न वेति युक्तस्य भाष्यविरोधात् । द्वि-
भादीनां पारिवादविष्टानुकरणेन साधुत्वानुसन्धानविषयत्वेऽपि
अन्वेष्टां विदितव्ये मानाभावात् । किं च शास्त्रसाधुद्विभूतानामपि
शास्त्रविषयत्वे साधुत्वानुसन्धानेऽस्मिन्शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्यो-
क्त्यस्य इति । किं च शास्त्रविषयत्वमप्यत्र तद्वत्त्वमात्रमुपपाद्यतुमाह इत्य-
नुक्रममिति दिक् ॥

(सखाश्लोकः) भाष्ये—लकारोपदेशमनोवजनव्यवस्थित्या उक्त-
योगनानादिना अयमेवादिना समाने वैचारिणा चापदिगुणमयकोषं
तन्वति—नेति । एषा—इलोमयस्य । कृत्वा यत्र भाह—पथेति ।
यत्र इत्यदि । परिहारा इति—प्रयोगान्त्येवादि । अवन्तीति—
जन इति शेषः ।

प्र १३—अध्यायि—कारणव्यापि ।

उत्पत्तौ—समाप्यते इति—प्रयोगजनकस्य तत्त्वयोजनवासु-
त्पापितामुपपाद्यतामिति । तत्पथेऽपि—आतिरेकस्येति । तन्वति—
तन्वति—नेति । एषा—इलोमयस्य । कृत्वा यत्र भाह—पथेति ।
यत्र इत्यदि । परिहारा इति—प्रयोगान्त्येवादि । अवन्तीति—
जन इति शेषः ।

(इति ब्रह्मादिकानुकरणम् ॥)

(॥ ४४ ॥ द्वितीयप्रयोगनप्रकाशयानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिपिद्धेषु
यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ॥

(भाष्यम्)

अनुकरणं हि शिष्टस्य वा साधु भवति, अशिष्टा-
प्रतिपिद्धस्य वा नैव तदोपाय भवति, नाश्रयुद्धाय ॥
यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु
य श्रुतान्तेषु । लोके तावद्—य एवमसी ददाति
य एवमसी यजेते, य एवमसी वधीते, इति । तस्यानु-
करणं दद्यात् यजेत पापीयति च । सोऽप्यश्रयुद्धेन
मुच्यते ॥ वेदेऽपि—“य एषं विश्वमृजः मन्त्राण्यग्न्या-
सते” इति, तेषामनुकरणं सदस्यग्राह्यमासीत् । सोऽ-
प्यश्रयुद्धेन मुच्यते ॥ अशिष्टाप्रतिपिद्धं यथा—य एव-
मसी दिक्वति, य एवमसी हसति, य एवमसी कष्ट-
यतीति । तस्यानुकरणं दिक्केषु हस्ये कष्टहृयेत्यत्र, नैव
तदोपाय इत्याश्रयुद्धाय ॥ यत्तु सन्त्येवमसी प्राक्ष्णं
हन्ति एवमसी मुरां पिबतीति तस्यानुकरणं प्राक्ष्णं ह-
न्त्यमुरां वा पिबेत्, सोऽपि मन्ये पतिवः स्यात् ॥

(प्रीतिः) इत्येवमिति वार्तिकेऽपि अत्र—अनुकर-

णमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्ये मुरा-
नानुकरणवत् ॥

(उद्योतः) अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा
भवति तत्रापि साधु, अन्यत्र न दोषाय नाश्रयुद्धायैव भाष्येऽव-
यत् । अर्थाप्रतिपिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम् ॥ ननु शिष्टानुकरणं नामासु,
अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा नासाधु । आश्रयानुसन्धानकथायां, अन्य-
स्यानुसन्धानजनकत्वेऽपि दोषजनकत्वात् । एवं च भवेत् किमाद्यम-
भाह—अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति । अर्थाप्रत्ययं तदोपाय प्रयोगयोग-
इत्यर्थः ॥ अत्र एव भाष्ये तदुद्देशेनोपपाद्यतामिति—यत्तु सति-
ति । एवं चासाधुनुकरणस्यानापुत्वात्तदोपायविषयशब्दप्रतीति-
कारोपदेशस्य न युज्यत इति भाह ॥ भाष्ये यजेत वेति । यागेऽत्र
स्मात्तं भाष्यं ॥

(सखाश्लोकः) भाष्ये—तत्—मशिश्रमनिषिद्धत्वादनुकरणम् ।
श्रुतान्तेषु—कृतसिद्धान्तेषु । शिष्टानुकरणात् लौकिकवैदिकोदाहरणे
प्रतिपादयति—य एवमिति । सोऽपि—अनुकारकोऽपि । अशिष्टाप्रि-
पिद्धानुकरणस्य वैदिकमुदाहरणं नाशनेति तस्य लौकिकमात्रं उदाह-
यथेति । अर्थादत्र प्रयोगयोग्यमभाह—यस्येति । पतिवः इति—
तथा च ब्राह्मणनानुकरणस्यैव अनापुत्वात्तदुकरणात् निषिद्ध-
त्वात् न लक्षणानुकरणात् । लकारोपदेशस्येति भाह ।

प्रथमे—प्रयोगान्तरमिति—एवमस्य यदुद्देशादुद्देश्यं प्रयोग-
निरत्य तस्य अशक्तियानुकरणस्य मित्यादि ।

उद्योते—वा मासाप्रतिपि—अनुकरणमित्यादि । पारिवाप्रति-
पाद्यतायाह—अर्थेति । तत्—प्रतिपिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं । एवमप्ये-
ति । प्रकृतेति—वार्तिकस्येति । तदर्थता—अशक्तियानुकरणात् ।
ननु वैदिकस्य पारस्य च लौकिकोदाहरणवदभिमतमित्यत्र
भाह—यथा इति । अत्र—लौकिकोदाहरणे । (प्रहृ) वार्तिके मयो
गपेदमित्यादयथा बहुवचनस्य, सप्तविंशोपिबत्तणविषयया सा-
म्याय प्रयोग इति भाह ।

(प्रयोगसमर्थनभाष्यम्)

विषय उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति, यश्चातुहन्ति,
उभौ तौ इतः । यश्चापि पिबति, यश्चातुपिबति, उभौ तौ
पिबतः ॥ यत्तु सत्येवमसी प्राक्ष्णे हन्ति एवमसी मुरां
वा पिबतीति तस्यानुकरणं नासाधुत्वानुलिनी माल्यगुणकण्ठः
कदलीस्त्वमं द्विन्धात्पयो वा पिबेत्, न स मन्ये पति-
वः स्यात् ॥

(प्रथमे) भाष्यकारसन्तुष्टत्वात् तदर्थे—विषय इति ।
न अनुकार्यस्य दोषेऽनुकरणात् दुष्टत्वमिति वार्तिके—यद्वेति ।
दिक्कृतस्य दस्येति—अपि विद्वत्प्राप्तमर्थं यत्तु नानुकर-
णवैदिकोदाहरणस्यैव । इत्यादिनां तु भाष्या एव विद्वत् । अ-
नानुकरणात्तदोपायमात्रस्य अनुकरणम् । तदर्थं तदर्थं—
कृतानुसन्धाने ॥ यथाश्रुतस्य इति । स्वस्य विद्वत् तदर्थं । अत्राद्येन
हि विद्वत्प्राप्तं विषयं । माल्यगुणकण्ठ इति । नैव दस्ये प्रकृतो-
दाहरणं । इत्यादि कृतानुसन्धाने । ननु कृतानुसन्धाने दस्ये
लकारेऽपि दुष्टत्वं लक्षणस्यैव वशात्तदुक्तं मन्वदिति । यथा मुरा-
दित्यादि—अर्थेति विद्वत् ॥

(उद्योतः) पारस्यमात्रादिति । न वैदिकस्यैव भाष्ये
शिष्टेन पारस्यमात्रेण । इत्यादिनां तदर्थं पारस्यमात्रेण पारस्ये ।

न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम्—“प्रकृतिवदनु-
करणं मनसि” इति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ “द्विः पच-
न्निवत्याह” “विष्कृतिवत्” इति निषाधो यथा स्यात् ।
“अग्नी इत्याह” “इदं देवद्विबचनं प्रगृह्यम्” इति प्रगृह्य-
सहा यथा स्यात् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एव तत्त्वयोजनखण्डकसिद्धान्त्यैकदेशे-
दिना यस्य तदर्थेति निराकृत्य तत्त्वयोजनवासिद्धान्त्यैकदेशी शङ्कने-
यदीति । उच्येतेति—नह्यंति शेष । क चेति—इत्यनेन कादेशाधि-
पप्रे इति शेष । कीयमिति—इत्यनेति शेष । इति—इत्यनेन । अस्य
अकारस्येति शेष ।

(प्रत्याख्यातुसमाधानभाष्यम्)

एकदेशाधिकृतमनन्वयत् पट्टीनिर्दिष्टस्य ॥

(प्रदीपः) पट्टीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चेत्तत्र राजन्त्यर्थ
पट्टीनिर्दिष्टो न त्वत् इति लोपाभावः ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्त्यैकदेशो वर्ति इष्टा स्थानिवत्प्रत्ययानुसारेण
न्यस्यमित्याशयेनाह—पट्टीनिर्दिष्टस्येति ॥ तत्त्वयोजनखण्डकसिद्धान्त्यैकदेशी
विशेषमित्यर्थः । नन्वलोपोऽन इत्यत्रापि पट्टीनिर्दिष्ट एवेत्यत
आह—राज्ञ इति । येन विनारेण यस्य विहङ्गस्य यद्रूपमैकदेशविहङ्ग
न्यायेन प्राप्यते यद्रूपमिहान्वयं तेन रूपेण तद्विकारविधौ पट्टीनिर्दि-
ष्टस्येति तदर्थ इति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनखण्डकसिद्धान्त्यैकदेशी—
नमापत्तेर्यकदेशेति । प्रदीपे—इति—इति हेनौ । अस्य अकारस्ये-
ति शेषः ।

उद्घोते—सिद्धान्त्यैकदेशी—तत्त्वयोजनखण्डकसिद्धान्त्यैकदेशी । वतिम्—
अनन्वयवदित्यत्र वतिम् । अनेन—तत्त्वयोजनवादिना । तद्विति—पट्टी-
निर्दिष्टस्येति । येन—ककाररूपादेशेन । यस्य—प्रकः । यद्रूपम्—
कृपम् । तद्रूपमिहान्वयम्—अन्वयवदित्यत्रय जन । नन्वन्वाव
विहङ्गस्यानो रा००० येन पट्टीनिर्दिष्टव्यस्यैकदेशेन आह—तेन रूपेणेति ।
मगमात्रनिष्ठान्वयेन रूपेण । तद्विकारेति—ककाररूपादेशात्प्रकविकारे-
त्यर्थः । निर्दिष्टस्येति—यकदेशे विहङ्गमनन्वयवद भवतीति शेषः ।
तदर्थः—प्रकृताधिकार्यः ।

(प्रयोजनवादिभाष्यम्)

यदि—पट्टीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते, 'क्लृप्शसिख' इति
प्लुतो न प्राप्नोति । नद्यत्र ऋकारः पट्टीनिर्दिष्टः ॥ कस्त-
र्हि ? ॥ रेफः ॥

(प्रदीपः) यथैव कृपो रो ल इत्यत्रापि ककारः पठ्यथा न नि-
दिष्ट इत्यनन्वयः न प्राप्नोतीत्याह—यदीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्लुतो न प्राप्नोतीति दिव्यचनारेत्तुप
लक्षणम् ॥ कस्तर्हि रेफ इति । रेफ इति स्वयवपट्टीति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उच्यते इति—नह्यंति शेष । इति—इ-
त्यत्र । इति—यत् । अत्र—अत्रविधौ ।

प्रदीपे—एवमिति—नह्यंति शेष । इति—इति हेनौ । आहिति—
तत्त्वयोजनवासिद्धान्त्यैकदेशीति शेष । उच्योने—इति—इत्यत्र ।

(प्रत्याख्यातुभाष्यम्)

कृकारोऽयत्र पट्टीनिर्दिष्टः ॥ कथम् ? ॥ अविम-
क्तिको निर्देशः—कृप सः रः लः "कृपो रो ल" इति ॥

(उद्घोतः) कृप उच्यते ॥ कृपो रेफस्य लक्ष्यवयवकृकारस्य
च लकारवदिन आदेश इत्यर्थः । स्थानिवदेति एव तादृशादेशकल्पक
इति भावः ॥ एतेन तस्यावयवपठ्यन्तेन स्थानपट्टीनिर्दिष्टत्वाभावा-
दिद चिन्त्यमित्याशयः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनखण्डक आह—अकार
इति । अत्र—अत्रविधौ । अविमक्तिक इति—यत् इत्यादि ।

उद्घोते—ननु ल इत्युत्था कथं लकारवदिन आह इत्यत आह—
स्थानीति । उचित्यनेनेत्यादि । तादृशेति—नकारवदिनेत्यर्थः । एतेन—
उचित्यस्य स्थानपठ्यन्तत्वाभावायेन । तस्य—उचित्यस्य । इदं—अकार-
स्य पट्टीनिर्दिष्टत्वकथनम् ।

(प्रत्याख्यातुव भाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु अविशेषेण ॥

(प्रदीपः) अथवेति । पट्टीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) ननु स्थानिवत्तुत्रे इति तथा । प्रकृते च न तेना-
विशेष उच्यते, किं तु विहङ्गपुच्छादृशातेन प्रत्यमित्यादि । नन्वयमन्वय
ते । तत्र पट्टीनिर्दिष्टस्येति न कुमेवाशङ्क्यमित्याशयेनाह भाष्ये—अथ-
वेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अविशेषेणेति—वार्तिकनिमित्ति शेषः ।
प्रदीपे—नेति—विशेष इत्यादि । उद्घोते—तथा—पट्टीनिर्दिष्ट-
स्येति विशेष आश्रयितुं शक्यः । तेन—स्थानिवत्तुत्रेण । आहिति—तत्त्व-
योजनखण्डक एवेति शेषः ।

(आवेषस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं—“राज्ञः क च” राजकीयम् “अल्लोपो-
नः” इति प्राप्नोतीति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनवादी अविशेषेण तदाश्रयणे
वच होत्र स्मारयति—ननु चेति ।

(आवेषवाचकभाष्यम्)

नैव दोषः । वक्ष्यत्येतत्—“ॐ आदीना संप्रसारणे
नकारान्तप्रहृणमनकारान्तप्रतिपेधार्थम् ॐ” इति । तत्प्र-
कृतमुत्तरत्रानुवर्तयते—“अल्लोपोनः” नकारान्त-
स्येति ।

(प्रदीपः) नकारान्तस्येति । न च राजवृक्षः । कादेशे कृते
नकारान्ता भवति, एवं पुच्छे विहङ्गे न पुच्छगानिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु कादेशेऽन्त्यमित्येकदेशविहङ्गन्यायेन नका-
रान्तत्वमपि कुतो नैत्यत आह—न च राजवृक्ष इति । एकदेशादेन
तत्प्रत्ययकृतयोपरिस्वाभावव्यतिषम् एव विकारविशिष्टे आरोप्यते, न
स्वयव पठ्य, लोके यवद्वारादिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनखण्डक त निराकरोति—
नैव इति । कुत्र इत्यत्र आह—वक्ष्यतीति । यत् इत्यादि । तत्—
तत्त्वात् । अल्लोपोऽन इति—इत्यनेति शेषः ।

(प्रयोजनवाधावेदभाष्यम्)

इह तर्हि क्लृप्शसिख “अनृत” इति प्रतिपेधः प्रा-
प्नोति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनवादी सिद्धान्त्यैकदेशी प्लु-
त्यर्थलुपुद्घेय आवयक इत्याशयेन शङ्कते—इहेति । तर्हि—यकदेशे-
तिन्यायाश्रयणे । सिख इति—इत्यनेति शेषः । इति—इत्यनेन । अस्य
प्लुत्यस्येति शेषः ।

प्रदोषे—इह—साम्यस्रोते । इति—इति हेतोरित्यर्थः । अनिष्ट
वारणाद्येति शेषः । सूत्रम्—एवमिति सूत्रम् । तत्परत्वे इति—देवा
मिषादि । तयो—एकमात्रिकोत्पद्यो । अयं ताम्रमिषादि ।
अमाव इति—तया तावत् गृह्यतयो दिनाधिक्योत्पद्यो हवत्तामः ।

(आशेषभाष्यम्)

ननु च भोदछन्दोगानां सात्यमुभिराणायनीया अर्थमेकार्थमोकारं चाधीयते-सुजाते एवमुच्यते, अथर्वो ओद्रिभिः सुतम्, शुक्र ते एन्यद्, यजर्व ते एन्यत्—इति ॥

(प्रदीपः) सुजात इति । अन्त पादस्थस्यापपरस्वाकारस्याभेदेकारमर्थमोकारं च विदधति ॥

(उद्घोतः) अकारस्यार्थमिति । सुजाते ए अनेति अकारोऽप्यनु प्राग्भाषिक ॥

(तत्त्वालोकः) म ध्ये—उत्तरपरत्ववादी कर्णमन्त्राये हत्ववो ए ओ इत्यनयोत्तरदेशं तयोरस्यैव न पमायं हृदयविरोधादिति शङ्कते—ननु चेति । इति-इत्यत्र ।

प्रदीपे—अन्त इति—अत्रत्यादि । उद्घोते—इति-इत्यत्र ।

(समाधानभाष्यम्)

पारिपदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव हि लोके नान्य-रिमन्वेदेऽर्धं एकारोर्धं ओकारो वास्ति ॥

(प्रदीपः) पारिपदकृतिति । गीतिवशाच्छब्दोच्चारणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शाल विशेषाभ्यायिना समवाय परिषत् पर्यङ्गा तत्र भवा कृतिरित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उत्तरपरत्ववादी तत्परिहरिणि-पारिप-देति । एपा-हत्ववो ए, ओ, इत्यनयो स्थायना । हि—यत ।

प्रदीपे—तथा-हत्ववो ए, ओ, इत्यनयो । उत्तराणमितिननु तयो सत्त्वादिति न तयोरसत्त्वाङ्गीकारे लक्ष्यविरोध इति शेषः ।

(५१ उत्तरपरपदवृत्तगमार्तिकम् ॥ ५॥)

॥ * ॥ एकादेशो दीर्घग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकादेशो दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्—“आदुगुणो दीर्घः” “बुद्धिरेषि दीर्घः” इति ॥ किं प्रयोजनम् ? आन्तर्य-तन्निमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्ति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं खट्वोदकं, खट्वा ईषा खट्वेपा, खट्वा उडा खट्वोडा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वोदनः, खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा ओपगवः खट्वौपगव इति ॥

(प्रदीपः) आन्तर्यं इति । अन्यस्यासम्भवादिदमत्र नास्ति प्लुतश्च विषये स्मृत इति ॥

(उद्घोतः) तदेवमत्तरपरवादिमन्त्राधारण्येनैव इति च स-प्रत्य कर्तव्यमाकर्तव्येन उपपादानपरवादिमन्त्रेऽसाधारण्यपदवृत्तमाह—भाष्ये एकादेशो इति । एका पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सर्वं कार्यमित्यर्थः । अन्यस्यासम्भवादिति । अयं भावः—यथा स्याज्ज्योतिर्वज्रावतरत्वे स्वाध्वोर्दीर्घस्य स्थाने ध्रुमास्थेयैव दीर्घकारे सिद्धे पुनर्नवनवदीर्घमित्यविरोधाद् हन्वप्लुतयो प्रत्यङ्ग उदकं प्लुतश्च विषयेति । एव च दूराद्भूतादिविषयेऽप्यनेनैव प्लुते पञ्चैवमुदाहृत्येति, इह तु प्लुत एव

प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयक शास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवादोऽप्यसौख्य एवेति वैयर्थ्यमिति ॥ [वस्तुतोऽस्य द्विधामात्रादेरुदकस्य प्लुता प्रवृत्तिरित्यनेनोदकस्य स्यात् वोरिति उने निरूपयिष्यामः ॥]

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकादेशो—एकादेशस्य विधेयतया नियम्यतया वा बोधके शब्दे । इति—इति रूपेण । “इत्यत्र एव चतुर्मात्रं प्लुत” इति “प्लुतावेव इत्यादि”ति सूत्रभाष्यानुसारेणाह—चतुर्मात्रा इति । इति—इति हेतोः । इति—इत्यादौ ।

उद्घोते—आहेति—उत्तरपरत्ववादीति शेषः । अतपरत्ये इति-इ, इत्यस्येत्यादि । इत्येव-इत्यनेनैव । इति—इति हेतोः । अविरोधात्—अनास्त्यार्थविशेषात् । अथ तत्रेति शेषः । प्लुतयोरिति प्रकारयोरिति शेषः । अनेनैव—सुदन्तेत्यनेनैव । एषे—दूराद्भूतादिविषये । तत्र—स्या वोरित्येत्यत्र । इति—इति हेतोः ।

(आशेषभाष्यम्)

तत्तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—मध्यस्थ एव इति—तदिति । तर्हि—एवामुत्तरत्वेनोपदेशे । अस्य तर्कान् शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः कर्तव्यते—“अकः सर्वणं” एको भवति ॥ ततो—“दीर्घः” दीर्घश्च स भवति, यः स “एकं पूर्वपरयोः” इत्येव निविष्ट इति ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये यः स इति प्रमिद्वयपक्षम् ॥)

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकादेशो समापत्ते—वेति । कुत इत्यत आह—उपरीति । एत इत्यादि । योगविभाग दर्शयति—अक इति । एक—इत्येको योगः । दीर्घ इति—इत्यपरो योग इति शेषः । अपरयो-गस्यान्यथाह—दीर्घश्चेति । तथा च तेनैव नियमेन सर्वत्रैव सिद्ध्यतीति भावः ।

(आशेषभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—यस्य, विद्धं, पचन्तीति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—निष्ठापनी तद्वान्वाये योगविभागे च बोधयावच्छेद—इहेति । तर्हि—तादृशनिबन्धाङ्गीकारे इत्यर्थः । दीर्घ इति शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । इह तावत्पशुमिति, “अन्येकः” इती-यता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वृत्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—यथाजातीयकः पूर्वतथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति ॥

विद्धमिति । पूर्व इत्येवानुवर्तते ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नानेन सम्प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । यदर्थं हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति ॥

पचन्तीति । “अतो गुणे परः” इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यद्वृत्तग्रहणं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनम्—यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) अन्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्ध एतदपि किम

(आचेषमाध्यम्)

यदि तादपि परस्तपर "शुद्धोरन्" इतीहैव स्यात्-
यवः स्तव, लव, पव इत्यत्र न स्यात् ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—तत्परत्ववारी एकदेशी ऋते-वरी-
ति । तपर इति—इति शेष । स्तव इति—इतीति शेष । स्यादिति—उकारस्य अपरत्वमिति शेष ।

(समाधानमाध्यम्)

नैप तकारः ॥ कर्त्तृर्ह ॥ द्वावरः ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—तत्परत्ववारी सिद्धान्ती परिहरति-
नेति । एव—शुद्धोरन् इत्यत्र विद्यमान ।

(आचेषमाध्यम्)

किं द्वावरे प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीप) बहुव्रीहिवारी चोदयति—किं द्वावर इति ।

(तत्त्वालोक) प्रदीपे—विक्रिति-तत्रैत्यादि ।

(प्रतिबन्दीसमाधानमाध्यम्)

अथ किं तकारे ? । यद्यसदेहार्थस्तकारः, द्वावरोऽपि ।
अथ मुखमुखार्थस्तकारः, द्वावरोऽपीति ॥

(प्रदीप) समासप्रवारी तु प्रत्याह—अथ किं तकार इति ।

तत्र केवलबहुव्रीहिवारिणो निम्नशेषेन तत्परत्वम्, ऋकारस्यानन्त्या
क्रियाकालानां ग्रहणप्रवृत्त्याद्युक्तानां चाभेदकभाष्यत्वात्परत्वाभावात् ।
अथ तत्त्वान्वेदार्थो मुखमुखार्थो वा तकार यव मम द्वावर इत्यर्थः ॥
तिरस्वरितमित्यत्र तत्त्वान्वेदार्थे विरोधः । तत्र हि—तिति प्रत्ययप्र-
हणं चोदितम्, इह मा भूत-द्विव उच्च दुष्प्रामिति, वनो दिव्या-
अथगेन प्रत्याख्यानम्, तपर वृत्ते च तकारत्वार्थवृत्ती निर्विदग्धे ।
तेन तत्त्वालोक्य भावको द्वावर—इत्युक्तम् । इह च द्वावराभ्युपगमेन
लघ्वद्विषयः परिहृतः ॥ अत्राह—वकारस्थानिको वकारस्थानिको
वा द्वावरोऽत्र निर्वहेन—कस्तर्हि, द्वावर इति ।

(उद्धोत) छुप्रमुखार्थ इति पाठे मन्त्रसंस्कृतादित्वात्
माम् । ननु एवेति मन्त्रात्प्राप्तत्वेऽपि मणिनिर्माणादीनां
किमानमिति चेन्न, न । तत्परत्वस्योऽपि वनेत्यकारत्वस्यैव
सौत्वार्थः शेषः ॥ गुणानां चेति । अणु गुणानां तत्त्वमात्रेऽपि
अनन्तरादेव दीर्घादिविषये व्यभिचिन्मात्रम् । ननु दिव्ये दिव उच्छि-
त्यत्र तत्त्वालोक्य न स्पष्टं आह—तपरस्यैवेति ॥ इति । तप-
रस्यैव द्वावरानाप्रयणं चेत्पि बोध्यम् ॥ यकारस्थानिक इति ।
तस्य चैवद्वयवासिद्वयत्वात् तत्र तत्परत्वप्रतिष्ठितिर्भावात् ॥

(तत्त्वालोक) प्रदीपे—समासेति—तत्रैत्यादि । तं—बहुव्रीहि-
वर्तिनम् । तथेति—नवेति शेषः । तत्परत्वमिति—शुद्धोरित्यत्र ऋका-
रत्वेत्यादि । अनन्तरादिति—वेनेति शेषः । कालानामिति—ऋकाया-
यमिति शेषः । तत्त्वान्वेदिति—शुद्धोरित्यत्रैव । तस्य मित्रकाल-
ग्रहणे तु रूपमिति । असन्देशेति—तत्रैत्यादि । शुद्धेति—तिष्ठति ।
अथ—माध्यम् । हि—यत् । कुच इत्यत्र आह—इति । इतीति—
अन इति शेषः । दिव्येति—दिव उच्छित्यनेन विहितोकारे इत्यादि ।
प्रत्येति—निति प्रत्ययप्रवृत्तिर्भावादि । वत्परत्वमिति—अत्राहुरिति ।
इति—अथम् ।

उद्धोते—अणुस्त्विति—अणुद्विषये ऋणप्रवृत्तिसामर्थ्यादित्यादि ।
तथेति—अनेदकत्वेत्यर्थः । एवमेवेति । दिव्ये—वकारस्य दित्वे ।

तत्त्वालेति—वेनेत्यादि । एतद्वृत्त्या—निरवृत्त्या । तत्र-
शुद्धोरित्यत्र ।

(इति सत्यश्वरेष्वपरत्वादिनिर्णयः ॥)

(अथ वर्णैकदेशप्रहणप्रहणनिर्णयः ॥)

(माध्यम्)

इदं विचार्यते—य पते वर्णेषु वर्णैकदेशा वयन्तिर-
समानाकृतय एतेषामवयवमहणेन प्रहणं स्यान्न न
वेति ॥ कुत्र पुनरियं विचारणा ॥ इह हि समुदाया
अप्युपदिश्यन्ते, अवयवा अपि । अभ्यन्तरञ्च समुदा-
येऽवयवः, तद्यथा वृक्षः प्रचलनसहावयवैः प्रचलति ।
तत्र समुदायस्यस्यावयवस्यावयवमहणेन प्रहणं स्याद्वा
न वेति जायते विचारणा ॥

(प्रदीप) वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारविष्कारा-
दिसदृशा अवयवा ऋकारस्कारयो र्ऋकारसदृशावयवयो मन्व्यन
रेवकांशोकारसदृशा, एव केनचनकार्यमवयवेण मन्वेति न वेति
विचारः ॥ इह हि समुदाया अपीति । अलन्तरेऽपि इति ॥ अव-
यवा अपीति । अत्राह—इति । तत्र समुदायवरे निर्देशे सति
दिता अवयवया नानातोयकत्वादि विविधानां मन्व्येन अवयववरे च
निर्देशे समुदायो न सशान्क्यथा ह्यवयवारावचनचकम् इत्येव दु-
नोच्चार्यतिर्द्विष्टोऽन्यकारोऽन्यत्र प्राप्येन निर्देशादित्यदिपता न
प्रतिपद्यते इति दृष्टव्येत्वादावचनं च एव द्वावरेण प्रवर्तते । तत्रास्तथा
मन्वेवादिनादावयवस्य समुदायादेशा अपि नातीत्यकारावयवया
विश्ववर्तिनः । एव इत्येव अत्राह—इत्यादी वनावयवकार्यं प्राप्नोति सनु-
दायकार्यं च यत्परत्वत्वात्तत्र च साक्षात्तितित्वात्प्रत्यक्षं वा नरत्वात्
वयवकार्यमत्र । अवयवावयवनिर्णयकत्वादि समुदायावयवस्य समुदाय-
कार्यं बहिरहम् । अयादीनां चारकाय—अन्नं आयादीति ॥ न च
त्रापि वर्णैकदेशोऽवयवस्य प्राप्नोति ॥ येन नामासे इति वा मन्वेऽप-
वादा इति वा यत् परत्वावयवो वयवका सन् । तत्र यथा वपीत्र
इत्यत्र दक्षिणमन्त्रस्य इकार सर्वत्रैवैव प्रतिपद्यते, एवमैकारत्वोर्नि-
प्रतिपद्यते । प्रत्याहारे एवोद्वेपेतिवैविध्यवयवनामा प्राप्येनाति-
शयित्वेव प्रहणपक्षात्साक्षात्तनुपपन्नम् । इतानि मन्त्रप्रहणपक्षा-
त्साक्षात्तनुपपत्त्यर्थे—अभ्यन्तरादिति । निरोहितं वादवयवना सनु-
दायकार्यं परतन्त्राय स्वकार्येव्यप्रयोगे कालावयवमहणव्यप्रयोगो
यादन्तरसामर्थ्यमात्रेण तत्त्वान्वितत्वादिर्भवति ।

(उद्धोत) अवयवप्रहणेनावयवमहणप्रहणेन ग्रहणं स्यान्न
वेति माध्यमम् । तत्परत्वमाह—तत्र केवलेति । नन्वकारेण एव-
वयवप्रहणसन्देशश्च अकारादीनामेव विमृशं प्राप्नोतीति विचारोऽपि
कुत्रो नैव न च—तत्र समुदायेति । अत्र एव शब्दत्वादी न
परत्वम् ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—अवयववरे चेति । यथावयववरे
निर्देशे समुदायो न स्यान्मा एव समुदायवरे निर्देशेऽवयवा न
प्राप्नोत्यर्थम् । वदुपात्तमिति—यथेति । अभ्यन्तरेति । सर्वत्वा-
वयवस्यावयवस्य एवमहणे निर्देशे समुदायनिर्देश स्वपर, सर्वद्वारावय-
वस्यावयवादिर्देशे तु समुदायनिर्देशोऽपि निर्देशावयवपर इति विवेकः ।
जन्वेवादिद्विद्वानावयववर्तिन्ये कथनेनो निर्वर्तनेनायादिना तदवय-
वस्य निर्वर्तितत्वात् आह—तत्रास्तथावयवमिति । तन्निवृत्तिं विना सनु-
दायनिवृत्तं कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ अवयवकार्यं शीर्षं ॥ समु-

दायकार्यम् ॥ तत्र च साध्यादिति । दीर्घे । यथादिकार्ये हि समु-
दायव्यवधानेनान्यथो नोदितो न साध्यादिति भावः ॥ साध्याच्चोदि-
तत्वं प्रत्ययस्य हेतुः ॥ न वदन्ति नान्यथाशेन आह—अथादीना-
मिति ॥ नन्विति । तथा किञ्च नन्वुक्तोऽपि सर्वत्र वाचक-
त्वादिति भावः ॥ एतद्वन्ति—येनेति ॥ प्राधान्येनानिर्देशादिति ।
अथैवमिति तत्रापि स्वान्ताकारेण इह स्वार्थिनिर्देशः ॥ भाष्ये
अन्यन्तरादिति । तदुक्त्यानि विना समुदायेच्छास्त्रस्यावयवता-
दित्यर्थः ॥ तदार—तद्यथा पृष्ठ इति ॥ तदुपपादयन्ति—तिरो-
हितवादिवादिना ॥ समुदायकार्यं पातञ्जल्यदिति । समुदाय-
संवादनरूपे वापि पातञ्जल्यदित्यर्थः ॥ इत्यर्थेयस्याप्रयोजनस्वा-
दिति । इहाद्यर्थिनिर्देशेन नान्यथाभावादित्यर्थः ॥ तद्यथोज्ज्वला-
यने हेतु—नरसिद्धादिति । तद्यथाने नरसिद्धावयवदेनदवयवेऽ-
प्यवयवमात्र इति भावः ॥

(साध्यालोकः) भाष्ये—यण्यु-आकारादिभु । वर्णकदेशा-
आकारापवयवः । यणान्तरादि—रकारादिभ्यः । अवयवग्रहणेन-
अवयवस्य सद्रूपवत्माहवदनेन । अनु “वोदितवत्य विदित-
विचार इति वचने । विचार्यमाणः—उक्तानि विचार्यमान उच्यते” । इति
पदमन्तुके वोदितवास्तुपरिभाषा कथमव विचार इत्यादिनेन प्रत्यय-
कृत इति । उदाहरण—इहेति । वर्णमात्रमय इत्यर्थः । हि—यव ।
अवयवा—अवयवाः । तद्यथा—यव इति । तत्रेति—अन्यथादि ।

प्रदीपे—सदृशा इति—अवयवस्य इत्यनुवचने । समुदायमात्रा-
वर्णमात्रमात्रावुपदिष्टत्वा परित्यज्य गणयन्ति—कालेति । अवयव-
परे इति—यथेति ॥ समुदाय इति—नाम्नरीयवन्त्वाच्च समिधिनोऽ-
पीयनुवचने । अन्यत्र—अत्रापि यत्र इति—इति हेतुः । तत्र—अव-
यवे । तत्र—अवयवे इति इत्यपि । साध्यादिति—अवयवदेत्यादि ।
हि—यव । अप्रापि—नान्ये आवाहीयव्यपि । इति—इत्यनेन । तत्र-
अने इति इत्यादी । अपीति इकार दीर्घत्वमिति शेषः । तिरोहि-
तेति—मनुष्ये तदापि । साध्यादिति—स्वमद्रूपवन्तरकार्थित्वम् ॥
हृद्येति—पररूपमिति—एहि पररूपमित्यनेनेत्यादि । तदु-
भाषा—नान्यथा । अन्यत्र—अत्रापि यत्र । समुदायनिर्देशा-
त्तदवयवस्य समुदायनिर्देशः । समुदायनिर्देशा—इय इत्यादिमुदायनि-
र्देशः । अनिर्दिष्टावयवपरः—नान्यथावयवनिर्देशावयवपरः । तदवयव-
पर्यवस्यमात्र । तद्विस्तृतिम्—अवयवमिति इति । विष्णुस्मृति-
प्रमाणमिति । अस्य अवयवस्य । समुदायलक्षणम्—अवयवे चारणम् ।
तदवयवपरं—नरसिद्धादिति । तदवयवपरं—अवयवपरः ।

(भाष्यम्)

यथाप्रविशेति १ ।

(साध्यालोकः) भाष्ये—यण्यु-आकारादिभु । अत्र—अवयवस्य ।

(२१ प्रत्ययस्य आदेवार्थित्वम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यण्यु-आकारादिभु वर्णमात्रेण चेतस्संध्य-
क्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यण्यु-आकारादिभु वर्णमात्रेण चेतस्संध्य-
क्षरयो विधिः प्राप्नोति । स प्रतिषेधः ॥ भाष्ये इन्द्र-
वायो उद्भवम्, “मरुः सत्यं दीर्घः” इति दीर्घत्वं
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समानाक्षरेति । समानाक्षरेण पूर्वार्थनिर्देशा-
दकोटिप्रयोगेति । दत्त समाना इति वचनात् । तेन समानक्षरं
प्राप्नोति इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यथादिति । अत्र इह उक्तं नृत्तं
दत्त समाना इति पूर्वव्याकरणवन्नादित्यर्थः ॥ समानवार्थम् ।
“यण्युपममन्त्रावयवमित्यर्थः” । सवर्णकार्यमिति । पाठे सवर्ण-
रूपवार्थमित्यर्थः ॥

(साध्यालोकः) भाष्ये—तेन तस्य ग्रहणमिति यत्र इत्यन्तर-
यण्युति । चेदिति—यदोक्तं । गृह्यते, तदेति शेषः । उद्घोतमिति-
इत्यादिपि शेषः । इति—इत्यनेन । अथ यथादिभिः पराभावि-
शेषः ।

(२३ आदेवार्थित्वार्थित्वम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ दीर्घं ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दीर्घं ह्रस्वप्रयो विधिः प्राप्नोति, स प्रतिषेधः ।
आलुप्य, प्रलुप्य—ह्रस्वस्य पिति कृति तुगु” इति तुक्
प्राप्नोति ॥

(साध्यालोकः) भाष्ये—तुन त्वपे दोषमाह—दीर्घं इति ।
दीर्घपरको यो ह्रस्व एतादृशः स स्थानिरेव निमित्तेन वा भा-
ष्यस्य यो विधि ह्रस्वस्य एतदोपरस्य वा प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य-
इत्यर्थः । प्रलुप्येति—इत्यादिपि शेषः । इति—इत्यनेन ।

(आदेवार्थित्वार्थित्वम्)

नैव दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न दीर्घं ह्रस्व-
प्रयो विधिर्भवति इति । यदयं दीर्घाच्छेदः तुक् शक्तिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये दीर्घाच्छेदः इति । दीर्घस्य को तुगुति हि
त्यर्थः । अनु उक्तं यत्र ह्रस्व एतदोपरस्य वा प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य-
इति शेषः । एतादृशवामात्रादित्यादिना ॥

(साध्यालोकः) भाष्ये—दीर्घं इति । एतद्वन्ति—नैव इति ।
तुन त्वपे—आचार्येति । यः इत्यादि । तुगु सा उद्घोतवन्ति-
यत्र आह—यदिति । वरमिति—यः । अर्थ—वर्णमिति ।
उद्घोते—हीति वक्तव्यप्रकारे । इत्यर्थ—इत्यनेनैव । पूर्व-
वर्ति शेषः ।

(आदेवार्थित्वार्थित्वम्)

नैतद्वन्ति ज्ञापकम्, अस्ति ग्रन्थोदाराय यत्र
प्रयोजनम् ॥ “किम् ?” “पदान्तादा” इति विभाषां
यदवामीति ॥

(उद्घोतः) अस्ति हीति । नृत्तं त्वपेति—यत्राभावे नृत्त-
देवार्थित्वं विदितं इत्यादि भावः ॥

(साध्यालोकः) भाष्ये—दीर्घं इति । एतद्वन्ति—नैव इति ।
नैति । एतत्—दीर्घाच्छेदः । ज्ञापकमिति—यदिति । हि—यः ।
यत्राभावे—नृत्तं । किम्—अवयवमिति । इति—इत्यनेन ।
यत्राभावे दीर्घाच्छेदः एतादृशवामात्रादित्यादिना प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य-
इति भावः ।

(आद्येपवाचकभाष्यम्)

यत्तद् द्विभागं करोति । इतरथा हि “दीर्घा-
त्पदान्ताद्वा” इत्येव नृणां ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—भाष्ये “आदान्तरमाह—यदिति । क
रोतीति—उत्तरं तस्य शापकमिति शेषः । हि—यत् ।

(आद्येपभाष्यम्)

इह तर्हि—एतद्वाभि, मालामि, “अतो भित्त ऐस”
इत्येवमात्रं प्राप्नोति ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—एवमिति शापकस्य सत्त्वोदयेष्वत्वात्
तेनाभित्तं भाष्ये इति काटिकस्य लक्षणात्—इहेति । मालाभि—मा
लाभिरिति । इति—इत्यनेन ।

(आद्येपवाचकभाष्यम्)

तत्परकरणसामर्थ्यान् भविष्यति ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—तदपि निराकरोति तत्परं । अने
त्यदि । अ—ननु स न ।

(आद्येपभाष्यम्)

इह तर्हि—याता याता “अतो लोप आर्यचातुके”
इत्यकारलोपः प्राप्नोति ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—मुनः तस्य तद्वाह एवान्तरमाह इहे
ति । याता यातेति । इति—इत्यनेन ।

(आद्येपवाचकभाष्यम्)

ननु आनापि तत्परकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—नपि तत्परं ननु चेति । भवेति—
ननु न इति शेषः ।

(आद्येपवाचकभाष्यम्)

अस्मि हान्यत्परकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ।
सर्वत्र लोपो मा भूदिति ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—अतो लोप इत्यत्र तत्परकरणस्य साय
मर्थं किञ्चन—अस्तीति । अस्तीति शेषः । किमिति—अस्तीति
ति शेषः । सर्वत्रेति तत्परकरणे तेन सत्त्वोदयेष्वत्वात् सत्त्वोदये
कारणेत्यर्थः । मा भूदिति—किञ्चाकारात्कारणस्य लोपो न मा
स्यादिति शेषः ।

(प्रयोजनवाचकभाष्यम्)

अयं क्रियमाणेऽपि तत्परं परस्य लोपे कृते पूर्वस्य
करमान् भवति ? ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—उत्तरं तत्परकरणस्योक्तवामिदं शब्दे-
नयेति । तत्रेति शेषः । परस्य—आकारात्कारणस्य अकारस्य । पूर्वस्य-
तस्य । अयं लोप इति शेषः । तथा च अन्तः सर्वत्र आकारस्य लो
पप्रसङ्ग इति भावः ।

(प्रयोजनवाचकभाष्यम्)

परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धत्वाच्चेति शेषः ।

(उद्देशः) असिद्धत्वाच्चेति । अतो लोप इत्यनेन भावः ।

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—नो हरिहरि—रोति । तथा च तत्र
त्परकरणस्य अकारात्कारणस्य अकारस्य लोपो भवति तद-
न्तरे तु मन्वृत्त्य आकारस्य लोपः भवति इव एव तत्परकरण
सर्वत्रेति भावः ।

उद्देशे—अयं इति—यत् प्रयोजनात्प्रयत्नं नित्यं इति य-
नेन तत्परस्य लोपः, अयं परस्तात् तत्परमिदं नित्यं प्र-
त्ययस्य तत्परस्य लोपः इति भावः, तथा अयं नित्यं इति लोप-
इत्यनेन परलोपे, पूर्वस्य तत्परस्य प्रत्यये, एव तत्परं परलोप-
सिद्धत्वात् इत्यनेन भावः ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एव सत्त्वोदयेप्रयुक्तिर्जाययति—“नकारस्यकारा-
रस्य लोपो भवति” इति । यद्यप्य—“अतोऽनुपसर्गो क”
इति नकारमनुन्य करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥
किंकरणे एतत्प्रयोजनम्—नित्यत्वाकारलोपो यथा
स्यादिति । यथाकारस्यकारात् लोपः स्यात्, किंकर-
णमनर्थकं स्यात् । परस्तात्कारस्य लोपे कृते द्वयोरका-
रयोः परलोपे हि सिद्धं रूपं स्यात्—योद्धाकम्बलद इति ।
परस्यत्वाचार्यो—नकारस्यकारान्तरस्य लोपः स्यादिति,
अतः नकारमनुन्य करोति ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—यत्तद्वाह । वाहकस्य यत्तद्वाहकस्य
कारणस्य अकारात्कारणस्य अकारस्य लोपो भवति । अयं-
यत्तद्वाह । इति—इत्यनेन । इत्येति तत्परस्य लोपः । किञ्चित्—अने
त्वात् । किञ्चित्—किञ्चित्वात् । स्यादिति—तर्हि यत्तद्वाह । हि-
यत् ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैवदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात्—“तुन्दरो
कयो परिमृष्टापनुदो” इति ॥

(उद्देशः) भाष्ये उत्तरार्थमेतत् इति । इह किञ्चनो इति
ति न्यायस्य नास्ति । अतः सत्त्वोदयेष्वत्वात् उत्तरं नकारात्कार-
योद्धाकस्य लोपो भवति भावः ॥

(तत्त्वोलोकः) भाष्ये—यत्तद्वाह । वाहकस्य यत्तद्वाहकस्य
यत्तद्वाह । इति—इत्यनेन । इत्येति तत्परस्य लोपः । किञ्चित्—अने
त्वात् । किञ्चित्—किञ्चित्वात् । स्यादिति—तर्हि यत्तद्वाह । हि-
यत् ।

उद्देशे—इह किञ्चित्वात् इति न्यायस्य नास्ति । अतः सत्त्वोदयेष्वत्वात् उत्तरं नकारात्कार-
योद्धाकस्य लोपो भवति भावः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यत्तद्वाह “जापेष्टम्” इत्यनन्यार्थं नकारमनुन्य
करोति ॥

(प्रदीपः) यत्तद्वाह । नकारस्य अकारात्कारणस्य अकारस्य लोपो भवति तद-
न्तरे तु मन्वृत्त्य आकारस्य लोपः भवति इव एव तत्परकरण
सर्वत्रेति भावः ।

(उद्देशः) सत्त्वोदयेति । न व दीर्घस्य न निवृत्तेः, दा-
र्शन्यात् सत्त्वोदयेति न व दीर्घस्य न निवृत्तेः, दा-
र्शन्यात् सत्त्वोदयेति न व दीर्घस्य न निवृत्तेः, दा-
र्शन्यात् सत्त्वोदयेति न व दीर्घस्य न निवृत्तेः, दा-

लिमात्रत्वं मयि, एतस्यापि तात्त्विकमिति, तथाप्यन्यवृत्तस्तु रा
यावयवत्वात् न अन्यवृत्ताग्रयकार्यमस्त्येति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) माये—अथेतेषु—ये वेति । इति—य येनात्र
प्रदीपे—मिश्रेण—मायामिश्रिततुल्यत्वादित्युक्तं । कुत इत्यत्र आह—त-
त्रेति । मायामिश्रिततुल्यत्वादिमित्यर्थः । यत्र इत्यादि । तदुद्यो-
मायुक्तिः । अत्र अस्तीति शेषः । तत्र हेतुमाह—तदस्तीति । माय-
रूपेण । तस्य—सप्तदशहस्तकाग्रय । आय अन्ताविति शेषः ।

उद्योते—सामान्येति—नये गोमोग्रहणाय तादृशेत्यादि ।
शापरं—तत्त्वम् । न्यायेन—न्यायेनात्र । सामानाधिकरण्यानेति—
अन्यवृत्तत्वावयवे इत्यादि । अन्ये इति—अवयवस्य विशेषणमिति
शेषः । मायत्वं—यनायत्वं । एकस्यापि सप्तदशहस्तकाग्रय । ता-
वत्—सप्तदशहस्तकाग्रयमात्रम् ।

(दृष्टान्तवैषम्यमाप्यम्)

विषम उपन्यासः, प्रत्युच चैव हि तत्कर्म चोद्यते ।
असंभवश्चाग्नौ वेषां च ॥

(प्रदीपः) असंभव इति । अर्थवत्तद्वरेणा हि वेदि ॥

(उद्योतः) न अथ्यवृत्तत्वात्प्रतिबन्धनं नदनन्याधानं,
किं तु अनसंभविबन्धनमित्याह—माये विषम इति । आहिउपुन-
मग्नयस्य निषिद्धावयवस्य कारणं प्रत्युचमात्रानं न समवतीति भावः ॥
तुल्यवृत्तमाह—असंभवश्चेति ॥ तत्तुल्यत्वात्—अर्थवत्तद्वरेति ।
अग्नौ चतुर्दशैति तुल्यत्वात्तुल्य । समीचीनवैदिकदिग्दर्शकमित्येवा-
न्यासमव इति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) माये—एकदेश्युक्तं तु दृष्टान्तं सिद्धान्ता विन-
यति—विषम इति । हि—यत्र । तत्कर्म—समिध आधानं कर्म ।
असंभव इति—सप्तदशहस्तकाग्रयमात्रेणेत्यादि । प्रदीपे—हि—यत्र ।
उद्योते—तत्त्वमात्राधानं—सप्तदशहस्तकाग्रयकारणं अग्नौ न-
न्यासानम् ।

(दृष्टान्तान्तरमाप्यम्)

यथा तर्हि “सप्तदश प्रादेशमाग्नौ राश्वत्यः समि-
धोऽन्याधीयते” इति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्ना-
धीयाधीयते ॥

(प्रदीपः) यथा तर्हि । अप्रमत्तमात्रात्तत्त्वमात्रमव इति
भावः ॥

(तत्त्वालोकः) माये—एकदेशी दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति ।
इति—इत्ये—यत्र । प्रदीपे—अरूपेति—अस्तेत्यादिः ।

(दृष्टान्तवैषम्यमाप्यम्)

अत्रापि प्रतिप्रणयं चैतत्कर्म चोद्यते । तुल्यश्चासंभ-
वोऽग्नौ वेषां च ॥

(तत्त्वालोकः) माये—पूर्वदृष्टान्तस्यैव अन्य दृष्टान्तस्यापि
निराकरणमाह—अत्रेति । इद्यते इति शेषः । च—हि । एतत्कर्म—
समीचीनो आधानं कर्म । आहिउपुनमग्नयस्य निषिद्धत्वात् एवमा-
ग्रस्य प्रतिप्रणयं तत्राधानं न समवतीत्याशयः । तुल्यश्चेति—पूर्वदृष्टान्ते
नात्र दृष्टान्ते इत्यादि । नसप्तदशप्रादेशमात्रकाष्ठमात्रस्येति शेषः । वेषा-
म्—अर्थवत्तुल्यत्वात् । चैति—मिथोऽन्यवैदिकदिग्दर्शकमित्येवा-
न्यासानम् ।

(सिद्धान्तदृष्टान्तमाप्यम्)

यथा तर्हि “तैलं न विक्रेतव्यम्” “मांसं न विक्रे-
तव्यम्” इति व्यपवृत्तं च न विक्रीयते, अ यपवृत्तं—
गावः सर्पपाशं विक्रीयन्ते । तथा “लोमनगरं स्पृष्ट्वा
शौचं कर्तव्यम्” इति व्यपवृत्तं स्पृष्ट्वा निमोगतं स्न-
व्यम्, अन्यव्यपवृत्तं कामचारः ॥

(प्रदीपः) अन्यव्यपवृत्तमिति । यद्वर्गं माया—

(उद्योतः) अन्यव्यपवृत्तमिति । अर्थाभावे—यत्र न
तदाह व्यपवर्गस्येति । वस्तुतः—पुरश्चर्य, व्यपवृत्तं—यत्र न
सक्या गावः सर्पपाशस्यैव नान्यव्यपवृत्तमात्रादित्येव न
माये कामचार इति । तस्यैव कामचारस्यैव शौचं माय इत्यर्थः
(तत्त्वालोकः) माये—सिद्धान्तो दृष्टान्तमाह—यथेति । इति—
इति निषेधचलत्वेन । अन्यव्यपवृत्तमिति—अत्र ततोऽप्याह—
किन्तिर्यादि । इति—इति विधिना येन । कामचार इति—स्पृष्ट-
इत्यादि । विधेय इति शेषः ।

उद्योते अयमिति—अन्यवृत्तमित्येवार्थः । तथा चेति शेषः ।
स्पर्श—अन्यवृत्तस्यैव ।

(आवेपमाप्यम्)

यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति ॥ क च व्यपवर्गोऽस्ति ? ॥

सन्ध्यक्षरेषु ॥

(प्रदीपः) यत्र तर्हि । दे की इत्यत्र हि स्तुत्योऽकारमग्नौ
सोऽस्ति ॥

(उद्योतः) एता मरिचान्तावित्तेन व्यपवर्गस्याप्यत्रासम्भ-
वत्प्रत्यक्षैवमिमांशमित्याह—ये औ इति ॥

(तत्त्वालोकः) माये न—वेव समानस्य अन्यवृत्तत्वाका-
रादिषु सम्भवेति । व्यपवृत्तस्यैवकारादिषु दोषान्तराद्यैव एतेत्यादयेन
उच्यते—यथेति ।

(१६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥

॥ * ॥ सन्ध्यक्षरेषु विवृणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्व्यावर्णम्, विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद् । ये
अधीवर्णावर्णौ, विवृततरं ते अन्याभ्यामिधौवर्णा-
भ्याम् ॥

(प्रदीपः) विवृतत्वादिति । इकारस्य विवृतपदैरादत्र प्रदीप-
विवृणत् । तदाह—विवृततरमिति । तत्र प्रत्यक्षैवमिमांशमित्याह—
कारणं सन्ध्यक्षरेष्ववयवस्य यद्व्यपवर्गो नास्तीत्यर्थः । तदेवमाकारादित्येवा-
वयवस्य भेदेनाप्यत्र दयद्वयम् । सन्ध्यक्षरस्यैव तत्त्वत्वमिति । अत्रा-
स्त्युक्तं रेको भेदेन प्रतिमासास्तुत्ये इति उच्यते इति ॥

(उद्योतः) अकारस्येति । यद्येवो विवृतमास्त्यपि विवृ-
तत्त्वमस्तीति भावः ॥ प्रत्यक्षैवमिमांशमित्याह—रेकोः परस्परं सवर्ग-
मात्रं । एवो विवृतत्वादेव विवृतत्वमिति बोध्यम् ॥ बुद्धा-
वेति । आद्ये इत्यत्र बुद्ध्वादिना चरद्वये इत्यत्र इत्यत्र, मा-
णासित्यादौ पूर्वं चेति बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) माये—समाधत्ते—सन्ध्यक्षरेष्विति । अत्र—
दे, औ, इत्यत्र । अन्यस्मात्—“अक” इत्यादिस्थात् । एवमेवेति ।

प्रदीपे—अथ—प्रज्ञाशक्तिर्यदिबुद्धादि । अथहरि—तदेव
मिति । प्रज्ञाशक्तिर्यदिबुद्धादि । सन्ध्यापूरयत्यस्य स्थिति—नेदेन मदेऽपि
तेनेति देव । असावर्ण्यमिति—अप्रहणमिति देव । इति—अति देवः ।
उद्योते—साधारणीति—नेवापि देव । विदुषो देवता प्रवर्धमाने
नृपवर्धमिति भावः । सोप्यमिति—अथ न प्रज्ञाशक्तिर्यदिबुद्धादि
रिति मन्त्रः ।

(अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम्)

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

(प्रदीपः) अथवेति । नतमिदमन्तरात्तस्मात्साधारण्यं प्रत्य
मिदमाप्तमिति वा इत्युक्तं तस्मात्साधारण्यं सप्रदीपे नस्ति सन्ध्या ।
सन्ध्यापूरयत्यस्य स्थिति—नेदेन मदेऽपि तेनेति देव । असावर्ण्यमिति—अप्रहणमिति देव । इति—अति देवः ।

(उद्योतः) साधारण्यमिति । चतुर्वर्ण्यं समुदाये साधारण्यं
राशे ॥ साधारण्यं नोसाधारण्यं गोत्वस्यैव सन्ध्यापूरयत्यस्य
भवादिनासाधारण्यमिति प्रहणं प्रहणं नस्ति साधारण्यं । असावर्ण्यमिति—अप्रहणमिति देव । इति—अति देवः ।
उद्योते—साधारणीति—नेवापि देव । विदुषो देवता प्रवर्धमाने
नृपवर्धमिति भावः । सोप्यमिति—अथ न प्रज्ञाशक्तिर्यदिबुद्धादि
रिति मन्त्रः ।

(साधारण्यः) मध्ये—अप्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

प्रदीपे—नेति—सन्ध्यापूरयत्यस्य स्थिति—नेदेन मदेऽपि तेनेति देव । असावर्ण्यमिति—अप्रहणमिति देव । इति—अति देवः ।

उद्योते—अथवेति—सन्ध्यापूरयत्यस्य स्थिति—नेदेन मदेऽपि तेनेति देव । असावर्ण्यमिति—अप्रहणमिति देव । इति—अति देवः ।

(२० अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम्) ॥ ११ ॥)

॥ ११ ॥ अग्रहणं चेन्नुद्धिधिलादेशविना-
मेपु शकारमग्रहणम् ॥ ११ ॥

(भाष्यम्)

अग्रहणं चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेपु शकारमग्रहणं
कर्तव्यम् । "तस्मात्प्रहृद् द्विह्रस्वः" शकारे चेति वक्त-
व्यम् ॥ इहापि यथा स्थान—आन्धुपु, आन्धुरिति ।
यस्य पुनर्गृह्यन्ते "द्विह्रस्वः" इत्येव तस्य सिद्धम् ॥

(उद्योतः) (११ ॥) विनामेपु शकारम् ॥

(साधारण्यः) मध्ये—अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

यथापि न गृह्यन्ते, तदाप्येव न दोषः । द्विह्रस्व-
ह्रस्व न करिष्यते । तस्मात्प्रहृद् अग्रहणीयम् ॥

(साधारण्यः) मध्ये—अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

(आधेयभाष्यम्)

यदि न क्रियते, आटुः, आटुरित्यप्रापि प्राप्नोति ॥

(साधारण्यः) मध्ये—अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

(आधेयभाष्यम्)

अरनोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—अरनोतिरे-
यावर्ण्यपक्षस्य नान्यपक्षार्ण्यपक्षस्येति ॥ [नुद्धिधिलादेशः] ॥

(प्रदीपः) अरनोतिरेवेति । साम—देवाणां पक्षे निरुद्धे, न
तस्मात्तदेव सामान्यपक्षस्य नियमपक्षस्य ॥

(उद्योतः) ननु विकारविशेषनिर्देशेन साधारण्यमिति स्वयं
युक्तं स्यात्तदा आह—न अरनोतिरेवेति । तथा हि सति साधनस्यैव
वदेदिति भावः ॥ नियमपक्षस्य नियमपक्षस्य ॥

(साधारण्यः) मध्ये—अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

उद्योत—तथा हि सति—अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

(आधेयभाष्यम्)

सादेशो च शकारमग्रहणं कर्तव्यम् । "ह्रस्वो रो लः"
शकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्थान—आन्धुपु, आन्धुरिति ।
यस्य पुनर्गृह्यन्ते "द्विह्रस्वः" इत्येव तस्य सिद्धम् ॥

(साधारण्यः) मध्ये—अग्रहणपञ्चम्युपगमभाष्यम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

(आधेयभाष्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तदाप्येव न दोषः । शकारो-
प्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ॥ ११ ॥ अधिभक्तिको निर्दिशः—
ह्रस्वः, लः, रः, लः="ह्रस्वो रो लः" इति ॥ अथवा
अभयः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते—रश्मतेर्लघुतिर्भयतीति ॥
[सादेशः] ॥

(प्रदीपः) अधिभक्तिक इति । ननु कथं निर्दिशः—
ह्रस्वः, लः, रः, लः="ह्रस्वो रो लः" इति ॥ अथवा
अभयः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते—रश्मतेर्लघुतिर्भयतीति ॥

(उद्योतः) ननु कथं निर्दिशः—ह्रस्वः, लः, रः, लः="ह्रस्वो रो लः" इति ॥ अथवा
अभयः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते—रश्मतेर्लघुतिर्भयतीति ॥

यथापि न गृह्यन्ते, तदाप्येव न दोषः । द्विह्रस्व-
ह्रस्व न करिष्यते । तस्मात्प्रहृद् अग्रहणीयम् ॥

(प्रदीपः) तुल्यरूप इति । तुल्यरूपत्वव्यवहारोपयोगस्तुल्यरूप-
पत्तयैकान्तत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु वर्णव्यवहारः । आद्यच्चारणात्
ज्ञानमेकवचनमिति सिद्धसमाचारः ॥

(उद्घोतः) सद्योय इति । सर्वोपन्यास इत्यर्थः । तस्यै
कवर्णवन्ति । एवं च मयोगपञ्चा न स्यादिति भावः ॥ सद्योये
इति भाष्यं तु संयोगार्थ इत्यर्थेदरमिति नार्थः ॥ सिद्धसमाचारः ।
सिद्धव्यवहारः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अद्यवशादो अद्यव्यवहारो योगान्तर-
मह-तुल्येति । सद्योये—क्व इत्यादौ । विधि—सयोगपञ्चा । इति—
इत्येत्यत्र । अत्र अद्यव्यवहारो तत्र मयोगपञ्चाया वक्ष्यन्त्याह गौरव
मिति शेषः । सहस्रेति—अत्रेति शेषः । तत्काराविति—एति हेतोः सा
सिद्धयर्थेति । अद्यव्यवहारो तत्र तस्या अवलम्ब्यत्वात् न्यायमिति शेषः ।
प्रदीपे—तस्य—सयोगस्य—क्व इत्यादौ । आश्रिते—नान्येयादि ।
उद्घोते—सिद्धेति—शास्त्रकारकचित्तप्रक्रियादशक्यामित्यादि ।
परमार्थदशानु—‘पदे न वर्णा विनये वषेभ्यश्च न च । आख्या-
तनामानस्यन् प्रविशेको न कश्चने’ नि शास्त्रपदोक्त्या स्फोट मि
ज्ञानपत्रो नात्र पूर्वपक्षत्वात्तद इति भावः ।

(आद्यैपदाधिकमाध्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ फकारौ, द्वौ पकारौ,
द्वौ तकारौ ॥ कथम् ? ॥ मात्राकालोऽग्न गम्यते । न च
मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञा-
तुम् । असत्त कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये] मात्राकालोऽग्निति । अनुजीह, सद्यो-
गोन्म्यादायः ॥ मात्रिकव्यक्तमात्रेऽनुपदिष्टव हेतुः । कुत्रकुठ इत्या-
द्यन्वाच ॥ न उपदेशः ॥ अनुपदिष्टस्य नाम अक्षरसमाप्त्यापिपदि-
ष्टस्य आहकाराद्येमागृहीतत्वं च ॥ अनुपदिष्टं सद्यं सत्त्वेन कथं शक्यं
विज्ञातमित्यर्थः । एवं चातुपदिष्टत्वात्तया तत्रापिपदिष्टवन्त्येवाह—
असत्तवेति । कचिपु अमन्त्रेयादिप्रयोगे न दृश्यते ॥ अनेन त्कारा
पादे तत्त्वामन्त्रशब्दा न्तोः सात्र यथैपिपदिष्टव्यवहार इति सूचितम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अद्यव्यवहारो स्वपक्षे तं निराकरोति-
मस्येति । तस्यापीति—अत्रेति शेषः । अत्र—क्व इत्यादौ । न च—
न हि । कुत्र इत्यत्र आह—अनुपेति ।
उद्घोते—अनेन—अनुपदिष्टमित्यादि प्रत्येन । तस्य—त्कारास्य ।
सद्योः—अन्यथायौ ।

(आद्यैपदाधिकमाध्यम्)

यद्यपि तावद्वन्नच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्ति—‘अथ
मवर्णान् गृह्याति’ इति । इह तु कथम्—सयं युन्ता, म-
व वत्सरः, यत् लोकम्, तत् लोकमिति यत्रैतदस्यम्
सवर्णान् गृह्णातीति ? ॥

(उद्घोतः) यत्रैतदस्तीति भाष्ये हलोऽनन्तरा इत्यत्र यका
रादिमित्यत्राह—इह—अत्र इति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अत्रमहणपक्षे एकदोषवारणेऽपि अ-
न्यत्र दोष—तस्येति अद्यवशादा आह—यथीति । तावदिति—न-
क्तावशादे । अत्र—कुत्रकुठ इत्यादौ ।
उद्घोते—अस्येति । यं इत्यादेरित्यर्थः । अन्त्यादिति शेषः ।

(आद्यैपदाधिकमाध्यम्)

अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जन
मस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । असत्त कथं
शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । सानुनामिकनिरनुनासिकौ द्वारत्र
वर्णवित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सानुनासिकेति । अनुपदिष्टाह हि विधमानस्य
लोकप्रियस्य सर्वस्य आहकारेव, न तत्र सदमवर्णककथनमिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अत्रमहणपक्षे तत्रोक्त परिहारान्न अत्रा
विदिशति—अत्रेति । यं इत्यादेरित्यर्थः ।

उद्घोते—अनु अद्यव्यवहारोद्घोतवर्णमुपदिष्टवत्तु यं इत्या-
दावपि वक्षति एवेति कथमुच्यते—चातुपदिष्टेत्यत्र । आह—अनुपदिष्टि ।

(शिवसूत्रम्)

हयवरट् ॥ ५ ॥

(अथ हकारस्य द्विपदेशाधिकरणम्)

(आद्यैपदाधिकमाध्यम्)

सर्वे वर्णाः सठुपदिष्टाः, अयं हकारो द्विपदि-
श्यते—पूर्वक्षेत्र परञ्च । यदि पुनः पूर्वं एवोपदिश्येत,
पर एव वा । कश्चात्र विरोधः ? ॥

(प्रदीपः) हयवरट् पूर्वक्षेत्रेति । पूर्वपक्षोपपत्तिमात्रेदे-
कस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यवहारः ॥

(उद्घोतः) हयवरट् । नन्वय हकार इत्येतैकार्यं हकारस्य
सूचिनमिति कथं पक्षिह पूर्वक्षेत्रेयादिना भेदाभयपन्न आह—पूर्व-
परेति । एतद्व्याप्यदेकव वर्णांतामित्यत्र पक्षो भगवन् संज्ञ इति
ज्ञापते ॥ भाष्ये यदि पुनरिति । न चैव परहकाराभावे हकारस्या-
प्यभावेन तस्याश्रयस्थेन हलन्त्यमित्यत्राभ्युपगम्यपरिहारो भक्ष-
मागो विरयेति वाच्यम् । इत्यर्थं हरिति न्यानेन छन्दसं हलिति
न्यायेन वा तत्परिहाराद्यवशादेति यत्र कर्तुं शक्यं न वैत्येव वि-
चारतात्पर्यात् । यदा हरन्त्यमित्यन्त्यैराह—हर्षोपकथनसमुदाया-
न्त्यमित्यर्थः ॥ परे तु परहकाराभावेऽपि “छ” इत्येव सूत्रं कानं
प्रतिशक्त्यादिप्रतिद्वन्द्वमित्यत्राह—हर्षमित्यत्र । तदर्थं रान्तस्यापि
शक्तिरूपेण गौरवात् । हलन्त्यमित्यत्राह—हर्षमत्याहारोपक-
थनसमुदायान्त्यमित्यत्र इत्यर्थः इत्यादौ इत्याह ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—क इति—नदीत्यादि ।
उद्घोते—इति—इति हेतोः तद्विरुद्धम्—यत्नविरुद्धम् । छका
रस्य—अनुपदिष्टस्य । तत्परिहारात्—अभ्युपगम्यपरिहारात् । तदु-
भवाभावे लज्जादाह—यद्वेति । तदर्थे—इत्यर्थः । रान्तस्य—इत्येत्यत्र ।

(६० पूर्वत्रातुपदेशे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हकारस्य परोपदेशोऽह्यहणेषु

हयहणम् ॥ * ॥

(माध्यम्)

हकारस्य परोपदेशोऽह्यहणेषु ह्यहणं कर्तव्यम्

(अथ रेफोपदेशस्थानाधिकरणम्)

इदं विचार्यते—अथ रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत—हरयवडिति, पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विरोधः ? ॥

(प्रदीपः) इदमिति । अथयत्रापि दोषप्रयोजनमभावात्तत्र ॥

(उद्घोतः) दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षोपदोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अत्र—उद्घोतः ।

(११ यथान्यासोपदेशदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

अनुनासिकस्य—स्वर्नयति प्रातर्नयति । “यरोऽनुनासिकोऽनुनासिको वा” इत्यनुनासिकः प्राप्नोति ॥

द्विर्वचनस्य—मद्ब्रह्मः भद्ब्रह्मः “यः” इति द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्य—कुण्डं रथेन; वरुं रथेन “अनुस्वारस्य ययि—” इति परसवर्णः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्वर्नयतीति । णकारोऽन्यः प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णमध्यममिति ॥ मद्ब्रह्म इति । द्विर्वचने कुन्ते तस्यासिद्धत्वाद् रो रीति रेफलोपो नास्ति, ह्रस्वो यमामिति लोपश्च वादिक इति पक्षे रेफद्वयप्रयोगप्रसङ्गः ॥ कुण्डं रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाष्यमिति नियमाभावादेकः प्राप्नोति, अन्य चान्निहत्वाद् रो रीति लोपो नास्ति ॥

(उद्घोतः) णकारोऽग्रेति । स्थानेऽन्तरतमभावेति भाष्यम् ॥ ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमनुनासिकोऽन्तः आह—न ह्यग्रेति । ननु द्विवेदवि रो रीति ह्रस्वो यमामिति वा लोपश्च दोषोऽन्तः आह—द्विर्वचन इति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अनुनासिकस्येति—प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यनुपपत्तेः । परमयेऽपि । प्रातर्नयतीति—स्वयम्, यत् तत्रैति शेषः । परमयेऽपि । इति—इत्यनेन । प्रथमयेऽपि ।

प्रदीपे—अत्र—रेफे । द्वि—यत् । अत्र—अनुनासिकविधौ । तस्य—द्विर्वचनस्य । इति—इति हेतोः । तस्य—रेफस्य ।

उद्घोति—अत्र—रेफे ।

(इति यथान्यासे दूषणानि ॥)

(यकारापूर्ववपाठान्मुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

(१५-१६ पूर्वोपदेशदूषणवार्तिके-६-७-)

॥ * पूर्वोपदेशे किञ्चप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वोपदेशः किञ्चं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा

दिदेविपति ‘रलोऽव्युपधादिति किञ्चं प्राप्नोति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—किञ्चमिति—तर्ह्येत्यादि । दिदेविपतीति—इ यश्च, यत्तत्रैति शेषः ।

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैप दोषः, नैव विज्ञायते—‘रलः व्युपधाद्’ इति ॥

किं तर्हि ? ॥

‘रलः अयं व्युपधाद्’ इति ॥

‘किमिदम् अयं व्युपधाद्’ इति ? ॥

अवकारान्ताद्व्युपधाद्व्युपधादिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अव्युपधादिति । अयं इति तुमपक्षनोक्तम् ॥ ननु पूर्वोपदेशे दूषण इवासी यथासङ्गमिति कथमिति चेत् । सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्व्याप्तिप्रसङ्गान्नदोषः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—इत एव न आह—नैवमिति । यत् ह्यपि । तथा च विहितस्य रलत्ववैशिष्ट्यं अवकारान्तात्वाभावात् तत्र परस्य किरणविशिष्टि भावः ।

(भाष्यम्)

व्यलोपवचनं च ॥ व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौर्वः, पचेरन्, यजेरन्, ‘जीवे रदानुः’—जीरदानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति ॥

(तत्त्वालोकः) जीरदानुस्ति—इत्यन्, यत्तत्रैति शेषः ।

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैप दोषः, रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते—‘लोपो व्योर्वलि’ इति रेफे च वलि चेति ॥

(तत्त्वालोकः) ०३ व्यलोपानुपपत्तिं परिहर्तुं—नैप इति । कुत इत्यत्र आह—रेफ इति । यत् ह्यपि । एतच्च लोपवक्तव्यत्वरूपत्वे रीरीति लोपे च व्योर्वलीति निर्देश इति भावः ।

(यथान्यासाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः ॥

(तत्त्वालोकः) एव पूर्वोपदेशसमर्थनसम्भवेऽपि तत्र द्वयं वाणि नोपन्यामपरिवर्तनेन इह शास्त्रे पुन्यनयकना मध्येत्युक्तं आह—अथवेति ।

(भाष्येऽस्मादभाष्यम्)

ननु चोक्तम् कुरेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः ॥ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, रेफोऽप्यस्यां सवर्णा न सन्ति ॥

(प्रदीपः) रेफोऽप्यस्यामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानान्तरवमरिभाष्योपस्थानादोषाभावात् । नहि रेफस्य णकारोऽन्तः लोपो, नाप्यनुस्वारस्य रेफः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये रेफोऽप्यस्यामिति । विज्ञानेया इति शेषः । तेन सञ्ज्ञाविधौ सत्त्ववि न दोषः ॥ ननु मर्मटपस्य विज्ञातोऽपि

रणप्रत्यस्तु चित्त्य एव । तस्य समस्तुष्टि, पुमः सत्यम्परे, कानाग्रे
द्विते इति सूत्रप्रमाणविषयत्वात् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अवश्यमिति—तत्रेत्यादि । कुत्र इत्यत्र
आह—अनुस्वारेति । यत्र इत्यादि । ननु तत् तद्विरोधमनेव किमर्थं
मित्यत्र आह—नुम इति । पुस्त्वित्तीति—इति नियमार्थमिति शेषः ।
प्रदीपे—पुस्त्विति—पुस्त्विति ।
उद्योते—तद्विति—तुहिनित्यम्येतत् । तस्य—समुद्धानामि
त्यस्य ।

(भाष्यम्)

अथवाऽविरोधेणोपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अविरोधेणेति । प्रयोजनविरोधमनयेत्य सक्तप्रयो
जनैर्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनमिच्छन् तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु यत्रविद्यमाना यत्र नश्यत्वाद्वास्त्विति विरोधात्
तत्रैव प्रयोजनकार्यप्रवृत्तिरिति आह—प्रयोजनविशेषमिति । अविरोधेणेति
भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देश विरोधार्थे इति भावः ॥ यत्र यत्रेत्यादि
यत्रप्रयोजनसिद्धिरित्यस्य । तत्रैव यत्र सक्तप्रयोजने, देशेनेत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उपदेश इति—प्रयोगवादानामित्यादि ।
एव प्रदेशेऽपि ।

उद्योते—सूत्रेति—यद्योवाह नमुपदेश इत्यादि । तत्प्रत्याहा-
रेति—यद्यपि तस्यादित्यर्थः । तथा मित्यादि । तत्रैव यत्रने ते—प्र-
तिपत्त्यादिरनित्यमिति । यत्रेति । तत्तद्विरोधेति—उप-प्रदेशस्य
अनेन प्रदीपे सक्तप्रयोजनोद्देशेनैतत्स्य उपदेश इत्यनेनात्रय
सूचिनः । तथा च अन्तरोदरेव तेषामुद्देशेन सकलजगतां सिद्धवाद
तयोरेव तेषां स कार्य इति भावः ।

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(१९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १०)

॥ * ॥ अविरोधेण संयोगोपधासंज्ञाऽलो-
न्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्वाच्यप्रतिपेधाः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अविरोधेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् उद्भक्तकः
“हलोऽनन्तराः संयोगः” इति संयोगसंज्ञा, “संयोगो
गुण्यति” गुरसंज्ञा, “गुरो”रिति प्लुतो भवति ॥

(प्रदीपः) उद्भक्तक इति । उपधानीयस्य तद्वत् कृते संयोग
संज्ञायाः तस्यासिद्धता-संयोगप्राप्तमात्रादुत्पत्त्याभावात् प्लुतो न स्यात् ॥

(उद्योतः) जरत्वे कृते संयोगसंज्ञायामिति । कार्यकथयते
इदम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उपधानीयोपधे भवतीकर्तृवार्तिक-
रमनेनाह—अविरोधेणेति । तथासुपदेश्येति शेषः । उद्भक्तक इति-
इत्यनेन शेषः ।

प्रदीपे—तस्य—उद्भवस्य ।

(प्रयोजनमाध्यम्)

उपधासंज्ञा च प्रयोजनम्—दुष्कृतं, निष्कृतं, दुष्पीत

निष्पीतम् “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये”ति पत्वं सिद्धं
भवति ॥

(उद्योतः) भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गत्वात्ने सुपधास्य
मिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—चेति—अथ वार्तिककारमतेन पूर्व-
रसमुच्चा यत् । अथ्यकारमतेन ॥ वक्ष्यमाणमात्रमाह इति भावः ।
निष्पीतमिति—इत्यस्य, यत्नत्वेति शेषः ।

(प्रयोजननिरासमाध्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपधप्रहणेन विसर्ज-
नीयो विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ॥

सकारो विशेष्यते—इदुदुपधस्य सकारस्य यो विस-
र्जनीय इति ॥

अथ चोपधाप्रहणं न करिष्यते, इदुदुपध्या तु पर
विसर्जनीयं विशेष्यस्यामः—इदुदुपध्यामुत्तरस्य विसर्ज-
नीयोरप्येति ॥

(उद्योतः) इदुदुपधस्य सकारस्येति । निम्नस्था सुपधश्च
मेव । अत एव तत्रोपि निष्कृतमिति निष्पन्नम् । ननु एव वक्ष्यमाण
पञ्चान्तोपधाविरोधः । निष्कृतमित्यादि ह्यस्यैव पूर्व-मन्तानेऽपि इत्य-
स्य इति न । पाठकरीककार्येणैव ह्यस्यैव ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—पुनश्च—उद्भवान्तरम् । पुन इत्यत्र
आह—नैति । यत्र इत्यादि । इति—इत्येवम् । आपराध—अथयेति ।
तत्रेति शेषः । इदुदुपध्यामिति—इदं लुपीयानम् । तु—यत्र । परम्-
परत्वेन । इति—इत्येवम् । पञ्चानां “इदुदुपध्यामप्रत्ययस्ये”ति न्यास
सूचिनः ।

उद्योते—स्थानीति—रेत्यर्थः । पुनश्च—सकारपदम् । तथा च
इदुदुपधो रेफरूपमन्त्यमन्तमाशय उपपत्त्य बाध्यं, न तु विसर्गपदान्
मन्तमाशयेति विसर्गस्य पञ्चानामनेऽपि न काचित् क्षतिरिति भावः ।
अपिना नित इत्यस्य प्रसङ्गः । वक्ष्यमाणेति—अथेत्यादिनेत्यादि ।
तद्यद्युक्ते—इति च इत्यन्यं प्रवृत्तेः ।

(प्रयोजनमाध्यम्)

अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम्—युक्तस्तरति प्लुत-
स्तरति “अलोऽन्त्यस्य” रिधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य
सत्वं सिद्धं भवति ॥

(तत्त्वालोकः) प्लुतस्तरतीति—इत्यस्य, यत्नत्वेति शेषः ।
विधय—आदेशाः । इति—इति विधेयकवाच्यतया लभ्येनापेक्षितम् । सव-
तीति—तद्वत् विसर्गत्वात्ने एव सम्भवतीति भावः ।

(प्रयोजननिराकरणमाध्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—“निर्दिश्यमानस्या
देशा भवन्ति” इति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति ॥

(तत्त्वालोकः) निर्दिश्येति—यत्र इत्यादि । इति—इति परि-
भाषावदेन । एवेति—सत्त्वमिति शेषः ।

(प्रयोजनमाध्यम्)

द्विर्वचनं प्रयोजनम्—उद्भक्तकः । उद्भवः ।

गन्धव्यतिरेकरूपमित्यादि । अत एव—योगकत्वेन अर्थवत्त्वादिव ।
तेषां—वरीनाम् । एषाम्—उपादीनाम् ।

(७२ अर्थवत्तामाधकृतीयवातिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगततेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगततेर्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा
इति । वृत्तं सूत्रं, काण्डीर आण्डीर । वृत्तं इति
सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, सूत्रं इति वकारापाये
सोऽर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो
गम्यते, आण्डीर इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते ॥

(प्रदीपः) वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थांतरावगमादङ्गोऽर्थो
न गम्यत इति विवक्षितम् ॥

(उद्घोषः) वृत्तीयहेतुमाह—वर्णानुपलब्धौ चेति ॥
अनर्थगततेरित्यस्य तद्वर्णसंज्ञायां योऽर्थवत्त्वदर्शनवगतेरित्यर्थ इत्याह—
अर्थान्तरतेति ॥

(तत्त्वालोकः) आण्डीर इति—इत्यत्रैव शेषः । इति—इत्य-
नेन । एवमनेऽपि ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं तर्प्यते—‘अनर्थगततेः’ इति । न साधोयो
ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति ॥

(प्रदीपः) इतरत्त्वार्थवर्णमात्रमात्रननेनोक्तमिति न वा
पृच्छति—किं तर्हीति । न साधोय इति । परमापेक्षया प्रकृतं
आलोच्यते । यथा न किञ्चिदत्र करोमीत्युक्ते कश्चिदाह इतरावग-
मोतीति ॥

(उद्घोषः) प्रश्नमुपपादयति—भाष्ये न साधोय इति ।
ननु काङ्क्ष । परमापेक्षयेति । परेणानर्थगततेरित्युक्तत्वादिद्वयमिति
रहस्यव्युत्पन्नस्य परमने कदाचिन् अन्यस्त्वतीयार्थगत्वपेक्षयात्रातिश-
यैनार्थगततेरतीति विवक्षेति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—हि—यत् । तथा च अनर्थगततेरिति
वक्तुमिति भावः ।

प्रदीपे—अनेन अनर्थगततेरित्यनेन ।

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद्—“वर्णानुपलब्धौ
चातदर्थगततेः” इति ॥

किमिदम्—अतदर्थगततेरिति ॥

तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतित्, न तद-
र्थगतितरतदर्थगतितरतदर्थगततेरिति ॥ अथवा सौर्ध-
स्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतित् तदर्थगतितरतदर्थगति-
रतदर्थगततेरिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रकृतोऽर्थो न गम्यतेऽर्थान्तरं तु
गम्यत इत्यर्थः ॥ तस्यार्थः इति । तस्य वर्णस्य ॥ परं प्रति वर्णानां
अर्थवत्त्वमनित्यमिति कथं तस्येति नर्थं पराधृष्टवत् इत्याह—सोऽर्थ-
इति । प्रकृतोऽर्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तच्छब्दाद्यंमाह—वर्णस्येति ॥ एतु तच्छब्देन
तदर्थगतित्परामर्शेन कश्चिदर्थः ॥ अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण
कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ॥ लक्षणेन तु कर्मधारयमाह—
आ ये सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थः । तस्मिन्नर्थे तति सोऽर्थ-
प्रवीने स इत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तुष्पतु दुर्जन इति न्यायेन इतरोक्त
मभ्युपगम्य परं समापत्ते—एव तर्हीति । इष्टार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये इति
शेषः । इत्यत्र प्रकृतो न स, असु, अस्तथास्तौ अर्थः अनर्थः, अन-
र्थस्य गतिः अनर्थगततेरिति समासगमिन्नेत्येव पृच्छति—किमिदमिति ।
प्रदीपे—इति—इति हेतोः । कथमिति—नम्रताति शेषः । इति—
इत्यनेन । इत्याह—इत्यत आह ।

उद्घोषे—वृत्तितेति—तुष्पताति शेषः । प्रवीयते इति—समुदा-
येनेत्यादि ।

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्ही तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

(तत्त्वालोकः) न्यासात्तर प्रत्यक्ष्यापत्तिरु तदर्थः पृच्छति—
स तर्हीति । तथा—नत्यदर्थेति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—
उत्तरपदलोपमुपलभ्य उत्तरमुखः उत्तरमुखः । एवमतदर्थ-
गतितरनर्थगततेरिति ॥

(प्रदीपः) उत्तरमुख इति । गतार्थत्वाप्रयोग एव द्वितीयमु
स्वरूपस्य लोपोऽभिधीयते । अत्र हि उत्तरे मुखमस्मिन्नेति विग्रहः ॥
न च प्राप्ती प्राप्तिपदस्य मुखं मन्त्रोति विविधावयववृत्तिवद्भाष्य-
सादृश्या मुखं भिन्नमिति । एवमिहाप्यनर्थगततेरित्यत्रार्थवत्त्वमनेन प्रकृत-
नोऽर्थं ध्वन्यते, नार्थमात्रमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु इष्टान्ते सत्तनुपमानार्थेति वचनेनोत्तरपर-
लोपेऽपि प्रकृतो वच्छब्दलोपः केन । किं च तच्छब्दश्च उत्तरपदमपि न ।
तच्छब्देन ननु समाप्ताभावाद्वा आह—गतातीत्यादिति । तथा च
तद्वदत्रापि लक्षणेति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—नत्य न्यास्यानविशेषेणैव इष्टार्थलाभ-
इत्यभिप्रायेण सृष्ट्या व समापत्ते—नेति । उत्तरतेति—यत्न इत्यादि ।
तत्त्—उत्तरपदलोपनाम् । अत्येति—स इति शेषः । उत्तरमुख इति—
इत्यत्रैव शेषः । इति—इत्यत्रापि ।

प्रदीपे—हि—यत् । इति—इति हेतोः । विविधावयववृत्ति—
विलक्षणार्थकृतिकमुपलब्धवत् लक्षणया वृत्तिः ।

उद्घोषे—प्रकृतो—अनर्थगततेरित्यनेन । तद्वत्—उत्तरपद-
लोपस्य विविधमुखे लक्षणावत् । अत्रापि—अनर्थगततेरित्यत्रापि अर्थ-
वाच्यत्व प्रकृतार्थः ।

(७३ अर्थवत्तासाधकवृत्तयवातिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति ।
येषां संघाता अर्थवन्तोऽवयवा अपि तेषामर्थवन्तः ॥
[येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषाम-

नर्थकाः ।] तथापि एकत्राप्युपमान्दर्शने समर्थः तत्समु-
दायश्च शतमपि समर्थम्, एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः
तत्समुदायश्च शतमपि तैलदाने समर्थः ॥ येषां पुनर-
वयसा अनर्थकाः, समुदाया अपि तेषामनर्थकाः ।
तथा—एकोऽन्यो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतम-
प्यसमर्थम्, एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समु-
दायश्च शतमपि तैलदानेऽसमर्थम् ॥

(उद्घोषः) चतुर्थमुदाहरणम्—भाष्ये सहातार्थवाचाप्येति ।
एकः सिकते तैलदानयोग्यः सिकतास्तैलदानयोग्यत्वमपि ॥

(सहातारोहः) बृह इति सहात, अर्थवदवयवक, अर्थवत्वात्,
यो योऽर्थस्तत् स त अर्थवदवयवक. यथा चट्टमहादित्तहात, तथा
पात्र, तस्मात् तथा । अत्रापि कर्मणः तन्मेव, यथा अर्थादिसमुदायः,
न चात्र तथा, तस्मात् तथा, चतुर्थमानवयोग्यमभिप्रेत्याह—सहातेति ।

(अर्थवत्तादुपगमाप्यम्)

यदि तर्हि मे यथा अर्थवन्तः । अर्थवत्कृतानि
प्राप्नुवन्ति ॥

फानि १ ॥

“अर्थवत्प्रातिपदिकम्” इति प्रातिपदिकसंज्ञा,
“प्रातिपदिकाद्” इति स्वाद्युत्पत्तिः, “सुबन्तं पदम्”
इति पदसंज्ञा ॥

तत्र को दोषः ? ॥

“पदस्य” इति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति—धनं
यनमिति ॥

(प्रवीणः) नलोपादीनीति । प्रकृतं नु विमर्शने भवति, यतो
यैरावतस्य प्रातिपदिकमहा प्रवर्गे लुक् समुदायवापि । तत्र
उदात्तानि शास्त्रिणां मुक्ताः प्रतिपद्यन्ते । तस्मात्प्रवर्गे न च उदात्तानी-
कस्य मुक्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकमहा विचार्यते, न तत्रैव स-
मुदायस्यैव । तैरेव चात्रैव समुदायवाप्यर्थस्य तैरेव सारवशनाम-
स्य विमर्शमुपलक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) सहातार्थवाचेति । उदाहरणम् । इत्यर्थम्—
कृतं इति यथापक्षेण्यवयवोपात्तः । न हि—महादित्तहातस्यैव
महादित्तहातस्यैव प्रातिपदिकस्यैव तदवयवस्यैव नेत्युच्यते । तस्मात्प्रव-
र्गस्यैव सहातार्थवाचेति तत्रैव प्रातिपदिकस्यैव तदवयवस्यैव
नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति । तस्मात्प्रवर्गे न च उदात्तानी-
कस्य मुक्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकमहा विचार्यते, न तत्रैव स-
मुदायस्यैव । तैरेव चात्रैव समुदायवाप्यर्थस्य तैरेव सारवशनाम-
स्य विमर्शमुपलक्ष्यते ॥

(सहातारोहः) बृह इति सहात, अर्थवदवयवक, अर्थवत्वात्,
यो योऽर्थस्तत् स त अर्थवदवयवक. यथा चट्टमहादित्तहात, तथा
पात्र, तस्मात् तथा । अत्रापि कर्मणः तन्मेव, यथा अर्थादिसमुदायः,
न चात्र तथा, तस्मात् तथा, चतुर्थमानवयोग्यमभिप्रेत्याह—सहातेति ।

कारणैव तन्मात्रमप्युपलक्षणम् । तस्मात्प्रवर्गे न च उदात्तानी-
कस्य मुक्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकमहा विचार्यते, न तत्रैव स-
मुदायस्यैव । तैरेव चात्रैव समुदायवाप्यर्थस्य तैरेव सारवशनाम-
स्य विमर्शमुपलक्ष्यते ॥

उद्घोषे—हि—वा. । सहाति—समुदाये वर्णः । सहादेति ।
सहातिमिहमुपि—अर्थवत्प्रातिपदिकस्यैव प्रातिपदिकस्यैव । तदनुत्तरं—न
मिहमुत्तरं—तस्मात् । सहातार्थः—सहातार्थः । सहातार्थः—सहातार्थः ।
सहातार्थः—सहातार्थः । सहातार्थः—सहातार्थः । सहातार्थः—सहातार्थः ।
सहातार्थः—सहातार्थः । सहातार्थः—सहातार्थः । सहातार्थः—सहातार्थः ।
सहातार्थः—सहातार्थः । सहातार्थः—सहातार्थः । सहातार्थः—सहातार्थः ।

(७७ अर्थवत्तायां दोषनिराकरणवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ ॥ संघातरूपैकाधर्पास्तुपभायो

वर्णात् ॥ ॥

(भाष्यम्)

संघातरूपैरत्वमर्थः । तेन यथास्तुपत्तिर्न
भविष्यति ॥

(प्रवीणः) तत्र परिहारस्याह—संघातरूपेति । बृह अर्थवत्तायां
विमर्शना योग्यते । तत्रैव विमर्शने वैदरे विमर्शितव्यते । यथा बहवो
प्रकारे इवमर्थवत्तैरेव प्रवर्गे न च उदात्तानी-
कस्य मुक्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकमहा विचार्यते, न तत्रैव स-
मुदायस्यैव । तैरेव चात्रैव समुदायवाप्यर्थस्य तैरेव सारवशनाम-
स्य विमर्शमुपलक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) सहातार्थवाचेति । उदाहरणम् । इत्यर्थम्—
कृतं इति यथापक्षेण्यवयवोपात्तः । न हि—महादित्तहातस्यैव
महादित्तहातस्यैव प्रातिपदिकस्यैव तदवयवस्यैव नेत्युच्यते । तस्मात्प्रव-
र्गस्यैव सहातार्थवाचेति तत्रैव प्रातिपदिकस्यैव तदवयवस्यैव
नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति । तस्मात्प्रवर्गे न च उदात्तानी-
कस्य मुक्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकमहा विचार्यते, न तत्रैव स-
मुदायस्यैव । तैरेव चात्रैव समुदायवाप्यर्थस्य तैरेव सारवशनाम-
स्य विमर्शमुपलक्ष्यते ॥

(सहातारोहः) बृह इति सहात, अर्थवदवयवक, अर्थवत्वात्,
यो योऽर्थस्तत् स त अर्थवदवयवक. यथा चट्टमहादित्तहात, तथा
पात्र, तस्मात् तथा । अत्रापि कर्मणः तन्मेव, यथा अर्थादिसमुदायः,
न चात्र तथा, तस्मात् तथा, चतुर्थमानवयोग्यमभिप्रेत्याह—सहातेति ।

उद्घोषे—हि—वा. । सहाति—समुदाये वर्णः । सहादेति ।

येऽनुग्रहेणु अक्षप्रत्याहारमाहनेषु पठितामामनुवधाना प्रत्यामत्याह
ग्रहण कुनो नेत्यर्थ ॥ तस्यकृतिर्नमाह—य एते अह्यु हति ॥ तयो-
पकप्रलेपु प्रायुक्तेषु ॥ प्रत्याहारार्थादनुपकारका ॥ अनुग्रहेण
अक्षप्रक्षेपे ॥ अण्णादिप्रत्याहारेषु तेषां प्रक्षेपे फलाभाव मयसि
निर्वायानुग्रहेनेत्युक्तम् ॥ न च ह्वाश्री टग्रहणत्वात् ॥ इत्यु-
च्चारणार्थकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णदीनइल ॥ इत्युच्चेतप्रत्याहारे म-
हणाभाववद वर्तुं शक्यत्वात् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—प्राग्वहिकशब्दस्य “प्रयाहरोऽनुवन्धना-
नामि”ति श्लोकादिकं सप्तशो व्याख्यातुं असंस्कृतसंस्थानाणि
निदिशति—अष्टादशपरिध्या। किं चेति—यदि वैशामन्युश्चानाम्
अवस्था देन ग्रहण स्यात्—इत्यादि। मनु णकारीयतोति—इत्यादिनि-
वेद्ये। उद्योगे—प्राहकैवस्ति—सुत्रेभिरिति शेषः। तेषाम्—अनुव-
न्धनाम्।

(७८ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकखण्डम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ आचारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

किमिदमाचारादिति ? ॥

आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्व्याचार्या अच्चार्या-
णि कृतवन्तः ॥

(प्रदीपः) आचारादिति । आचारो व्यवहारः । मृषिमृषित्वे
रिति यद्गन्तव्यम् ॥

(तत्त्वालोका) माध्वे-एतेषु-अमुन-धेषु परेषु ।

प्ररीपे—इतीति—इत्यत्रैत्यर्थः । ककारे परे इति शेषः । तथा चान्न
मणकारणरूपेण आचार्यव्यवहारेण अन्तु अतुङ्गानामग्रहणं द्वापिन
मिति भवः ।

(७९ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकखण्डम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ 'अप्रधानत्वात्' ॥ * ॥

(माष्यम्)

अप्रधानत्वाच्च । न खल्वन्येतेषामश्रु प्राधान्येनोप-
देशः क्रियते ॥

क तहि ? ॥

हलपु ॥

कुत एतन् ? ॥

एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते—यत्तुल्यजातीयां-
स्तुल्यजातीयेषूपदिशति—अचोऽक्षु हलो हल्पु ॥

(प्रदीप) अध्रधानत्वादिति । प्रधानाध्यापनसंनिधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनुवधानान्वयः प्रवर्तव्य इत्यर्थः ॥ शैलीति । शीले यथा शैली सप्रवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सङ्गं ब्राह्मणा मोच्यन्ते क्षत्रियैः सङ्गं क्षत्रिया इति पद्मसिंहाय्याचार्येण वर्णानिर्दिष्टा इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्राधान्येन प्रत्याहारेण ग्रहपार्श्वत्वेन । परार्थेति ।
अत्रादित्यरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाकारादयः संक्षिप्तविशेष-
मपेक्षायोषाणा न तथा नादयः इत्यर्थः ॥ अप्रयत्नजन्यप्राचार्याकारेण

साधयति—[मध्ये] आचार्यस्येति । आचार्यशब्देनानादि शब्द-
पुरुष । एवञ्चान्यत्र सङ्घिनियोगसमर्पणायोपात्तत्वादितामसज्जितत्वमेवेति
भावेन ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—एतेषाम्-प्रनुवधानाम् । तर्हीति-
प्राधान्येनोपदेश इति शेषः । हि-यतः ।

प्रदोषे—इति-इति लौकिकन्यायेन । इति-इति पञ्चदशः वर्णा
इति-सञ्जातोयेषु मजातीयादित्यादि ।

उत्सोते-तथेति-सविनिर्देशमवर्णनाद्योपाय इति शेषः शब्द-
पुरुष-शिव । अन्यत्र-इत्यु । इतामिति-अनुसन्धानमित्यर्थः ।
अद्वितित्वे शेषः । आचार्याचारज एतितत्त्वैव श्रुतुं अनुसन्धानात्मक-
णव प्रदानेति लोकन्यायेन दृष्टीकृतत्वात् एक एव हेतुरनेन वार्तिक-
दाशयः । किन्तु भाष्यकृता सचकार व्याख्यानत्वात् प्रवृत्ते हेतुद्वयेनैव
बोध्यम् ।

(८० सिद्धान्तसमाधानवार्तिकखण्डम् ॥ २१)

॥ ❀ ॥ 'लोपश्च बलवत्तरः' ॥ ❀ ॥

(भाष्यम्)

लोपः स्यत्वपि तावद्भवति ।।

(प्रदीप.) लोपश्चेति । परत्वाजित्यत्वाद् आदिरन्येनेत्ये-
नात्संज्ञिवातकालेनुबन्धात् । लोपादसंज्ञिवातात्सुदा न वर्णते ।
अनुबन्धे दृष्टावण एव सति इत्संज्ञाप्रतिबन्ध च कार्यमस्मन् एव
प्रतिपादयति, स्वन्तु न किञ्चित्कार्यं प्रतिपद्यते ॥

(उद्धोतः) परत्वादित्वात्परहोपलक्षणम् । एवञ्च पूर्व-
मनुबन्धलोपद्विद्वत्स्येनैव सहाविधानकालेऽसतिनादिबन्ध-
एव चानुबन्धसदृशमिद्वानमेव मध्यगतज्ञाना श्रवणा बोधयनाति-
भावः ॥ भाष्ये लोपः सखद्विपत्ताविति । सर्वत्र भयनमिषयः ॥
यच्च एवमपि लघ्वित्यकारस्य ह्रस्व प्रथमपराधारादिभ्यः सप्त-
धिरञ्च युक्त इति ॥ तत्र । अतो व्रान्तस्येति चङे लकारोच्चारणेन
लघुप्रथमस्यानुनासिकत्वाभावापत्ताय । एवञ्च तत्प्रादुर्बन्धत्वमेव
न, किन्तुकारणत्वमेव । अत एव भाष्ये-इङ्गिनादिप्रचञ्चद्वयो-
दानेनैवद्विधाप्रसूतिः कृता । अथैव चानुबन्धलोपस्यैव चम् । उ-
परपरपठे च लकारत्वस्योपलक्षणमेव कार्यमिति मुख्यास्य उ-
क्तव्येति ।

(तत्त्वलोपः) माथे—इलवचरबोपात्तेयः, यथैताह—लोप-
 खेति । अदीये—परत्वादिति “आदिरन्त्येने”त्येनप्रकृषा “तस्य
 लोप” इत्यस्यैत्यादि । नित्यत्वादिति—इमाकृतप्रन द्विपेनेत्यादि ।
 प्रतिबद्धं—सम्बद्धम् ।

उदयोदे—एवञ्च—एतत्त्वचित्त्वत्वादाऽनुरक्तत्वात् । तस्य तद्वाचकमे
व । सर्वतः—सकलमन्वाच । एवमपीति—लोपस्य बलवत्त्वेऽपीत्यर्थः
हलन्ववाहारसिद्धेः पूर्वमन्वदाभिहितमात्रेण “उपदेशेऽजिन”त्यस्य
वाक्यार्थाभावात् लघ्वण्टकाकारत्वोपेक्षानोपेक्षोपेक्षाभिनेन द्वेप । तस्य-
लघ्वण्टकाकारस्य । तथा च तस्य विचारकोटिप्रविष्टत्वाभावात् समा-
धानाविषयत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । एवञ्च अनुवन्- (अच्)
प्रत्याहारान्वयोपविषयत्वाभाववन् आचार्यकर्तृकावृत्तिनिमित्तदे-
नानामितत्वात्, अप्रधानत्वाच्च, लोपमात्रोपदेशेऽन्यत्रादेयकाकान्त-
त्वाच्चेति अनुमानप्रयोगः सिद्धः ।

